

10

TEORIJA IN PRAKSA

LETNIK XXVI

1989

REVIIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVI, ŠT. 10. STR. 1177-1384, OKTOBER 1989, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnik (delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igličar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splíchal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

Polletna naročnina za študente in dijake 70.000 din, za druge individualne naročnike 100.000 din, za delovne organizacije in ustanove 300.000 din, za tujino 500.000 din.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 30.000 din.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

ČLANKI, RAZPRAVE

SLAVKO SPLICHAL: Informacijska tehnologija: od nove tehnologije do nove družbe	1179
ZRAVKO MLINAR: Na poti v informacijsko družbo	1194
SRĐAN VRCAN: Religija in duhovno stanje našega časa	1215
FRANCE ČERNE: Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi	1233

JAVNA TRIBUNA

Svobodne (demokratske) volitve in skupščinski sistem za 1990. leto	1244
MILAN BALAŽIC: Ideja reprezentance in neposredne volitve	1244
VLADO BARABAŠ: O zmotah in zagatah kandidacijskega postopka	1249
MARJAN BREZOVŠEK: Od sistema k zaupanju	1252
FRANC GRAD: Nekateri dileme in zagate novega volilnega sistema	1255
TOMO GRGIČ: O nekaterih vprašanjih volilnega sistema	1259
ANDREJ MAGAJNA: Ali smo pred radikalnimi spremembami volilnega sistema?	1263
BOŠTJAN MARKIČ: Kako zmagati na volitvah?	1265
DIMITAR MIRČEV: Volitve v demokraciji »z napako«	1268
TONE PERŠAK: Volitve in vprašanje sistema volitev	1270
SLAVKO PEZDIR: Sprejeti ponujeno kandidaturo?	1273
CIRIL RIBIČIČ: O modelih za volitve 1990	1276
DIMITRIJ RUPEL: O volitvah	1278
DRAGO ZAJC: Pomen volitev za »razodtujitev« socialistične politične sfere	1282

POLITIČNI PLURALIZEM

ADOLF BIBIČ: Več obrazov (političnega) pluralizma (2)	1285
STANISLAW EHRLICH: Racionalnost pluralizma	1291
STEVEN COHEN: Perestrojka in problem strankarskega pluralizma	1301

POGLEDI, KOMENTARJI

FRANJO ŠTIBLAR: Uvajanje delničarstva	1305
MILENKO ŠKRINJAR: Organizatorji SLO in DS med nebom in zemljo	1311
RENATA MEJAK: Še enkrat o madžarski pomladi	1314

AKTUALNI INTERVJU

NINO SPINELLI: Med smelim in preudarnim razvojem turizma	1317

ESEJI

MATIJA GOLOB: Naprej otroci očetnjave – a ne brez pameti, brez glave ...	1324

IZ DRUŽBOSLOVNIH RAZISKAV

MACA JOGAN: Ženske in stavke	1338

VZHODNOEVROPSKE REFORME: IZZIVI IN ZAGATE

Življenje z resnico; Pred novimi rešitvami; Postkomunizem; Druga družba;
Nove sinteze (Jovan Teokarević) 1355

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

ALEKSANDRA KANJUO: Premiki v razmejitvah med državo in družbo 1364

PRIKAZI, RECENZIJ

FRANCOIS FURET: Misli francosko revolucijo; MICHEL VOVELLE:
Kratka zgodovina francoske revolucije (Neda Brglez) 1367
Filozofski vestnik 1/1989 (Pavle Zgaga) 1369
VINCENT OSTROM: Politična teorija složene republike
(Marjan Brezovšek) 1371

IZ DOMAČIH REVIJ 1374
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1377
AVTORSKI SINOPSIS 1380

TEORIJA IN PRAKSA,
revija za družbena vprašanja,
letnik XXVI, št. 10, str. 1177–1384,
Ljubljana, oktober 1989

Informacijska tehnologija: od nove tehnologije do nove družbe

Valovi »informacijske družbe« pljuskaajo tudi ob Slovenijo in Jugoslavijo, čeprav razvoj informacijske dejavnosti ne v teoriji ne v praksi tostran Alp ni deležen take pozornosti kot v razvitem svetu in kot bi si najbrž glede na globalne družbene posledice zaslužil. To spoznanje je vodilo uredništvo Teorije in prakse k organizaciji okrogle mize, ki naj bi osvetlila vsaj nekatera ključna vprašanja in protislovja razvoja informacijske dejavnosti, zlasti z vidika njenih družbenih predpostavk in posledic. To je kontekst, v katerem je nastal pričujoči članek kot spodbuda za izčrpnjšo obravnavo te problematike. V njem kajpak še zdaleč niso zastavljena vsa bistvena vprašanja, pač pa predvsem tista, ki so po mojem prepričanju danes pri nas izrazito podcenjena zaradi pretirane zaverovanosti v možne (in številne dejanske) ugodne posledice razvoja informacijske tehnologije, in še manj je v njem dokončnih odgovorov. Glede na pičlost družboslovnih raziskovalnih izsledkov s področja razvoja informacijske dejavnosti pri nas je razumljivo, da članek temelji predvsem na spoznanjih raziskovalcev in praktičnih izkušnjah iz tistih dežel, ki so – vsaj po kriterijih, ki so jih postavili predvsem ekonomisti – že prestopile prag informacijske družbe.

ALI KONEC INDUSTRIJSKE DRUŽBE OZNAČUJE TUDI KONEC MARKSIZMA?

Znanstvene raziskave v sodobnosti prihajajo do zaključka, da vsaj razviti svet vstopa v novo obdobje razvoja – v informacijsko družbo. Tako prepričanje temelji predvsem na ugotavljanju množičnih posledic razvoja in uvajanja novih informacijskih tehnologij, zlasti računalniških in telekomunikacijskih. Najpomembnejše spremembe se pojavljajo v dejavnostih, ki so bile doslej časovno najbolj zahtevne in ekstenzivne, omogočajo (povzročajo?) pa jih dosežki informacijske tehnologije, kot so npr. avtomatizirana pisarna, robotizirana proizvodnja, delo na domu, brezgotovinsko kupovanje na daljavo, satelitsko komuniciranje in namizno založništvo. Z uvajanjem informacijske tehnologije v vse sfere družbe, od ekonomije do politike, se spreminjajo način dela, življenjski stili in celo človekove predstave o samem sebi. Prepričanje o koncu tradicionalne (industrijske) družbe in nastajanju nove (informacijske) je postalo že samoumevno, s tem pa tudi pojem »informacijska družba«.

Seveda ni nikakršnega dvoma, da ima informacijska tehnologija številne družbene posledice in zato sproža temeljna vprašanja o človekovi in človeški prihodnosti. Toda razvojne vizije, povezane z idejo informacijske družbe, so pogosto preveč

optimistične. Seveda so številni razlogi, da so posamezniki naklonjeni informacijskim utopijam: informacijske tehnologije omogočajo odpravo napornega fizičnega dela in zmanjšujejo nevarnosti pri delu, olajšujejo diagnoze v medicini, pomagajo ohranjati redke naravne dobrine, omogočajo predvidevati in napovedovati naravne nesreče . . . Vendar pa te nesporne ugodne posledice, ki jih prinaša informacijska tehnologija in naj bi bile značilnost informacijske družbe prihodnosti, niso že zadosten argument za vehementno prepričanje, da so učinki vseh informacijskih tehnologij nujno vedno oz. prevladujoče pozitivni.

Pojem informacijske družbe kljub splošni razširjenosti nikakor ni enopomenski in neproblematičen (Soupizet, 1985; Andrén, v tisku). Tudi (ali še zlasti) v družboslovju ni jasno definiran, vsaj ohlapno pa vendarle označuje smer razvoja, ki se povezuje z družbenimi posledicami novih tehnologij in pojmi, kot so »informacijski sektor«, »informacijsko delo« in »informacijski delavec«. Kljub razlikam v definicijah lahko najdemo njihov skupni imenovalc: Informacijska družba je družba, v kateri so najpomembnejše socialne in ekonomske dejavnosti skoncentrirane v informacijski in komunikacijski dejavnosti. Taka definicija pušča ob strani vprašanje, ali je informacijska družba tudi informirana družba; postavljena je izključno z vidika ponudbe oz. specifične vrste produkcije kot odločilne in določujoče produkcije, ki poteka predvsem v razvitih družbah, zanemarija pa smotre te produkcije in (potencialne) konzumente, predvsem pa bistveno razliko med navidezno in dejansko uporabno vrednostjo informacij, ki se manifestira kot razlika med količino sintaktičnih (proizvedenih) in pragmatičnih (dejansko uporabljenih) informacij (Cuilenburg, 1987: 105; Dupuy, 1980: 11–17).

Prepričanje, da vstopamo v »informacijsko družbo«, temelji predvsem na ugotovitvah o globalnih spremembah v ekonomijah sodobnih razvitih družb. V zadnjem stoletju je agrarno ekonomijo zamenjala industrijska, danes pa naj bi industrijsko zamenj(ev)ala informacijska. Prva industrijska revolucija je delo prenesla s polj v tovarne in življenje z vasi v mesto. Po drugi svetovni vojni je postal dominanten storitveni sektor, saj se je v njem zaposlovalo največ prebivalstva. Danes je videti, da sproža podobno prestrukturiranje gospodarstva in družbe v celoti razvoj informacijskega sektorja. Medtem ko je parni stroj pomnožil človekovo fizično moč, računalniki povečujejo človekovo umsko moč. Tako kot je v preteklosti parni stroj, naj bi danes računalnik odločilno vplival na ekonomske in družbene spremembe. Na eni strani postaja sodobna ekonomija vse bolj kompleksna in zato zahteva vse več menežerjev, raziskovalcev, propagandistov, administratorjev, bančnikov, skratka »informacijskih delavcev«, na drugi strani pa se samo informacijsko upravljanje bistveno spreminja z razvojem novih informacijskih tehnologij. Bistvene spremembe naj bi se izražale predvsem z razvojem novega ekonomskega sektorja – informacijskega sektorja, kar naj bi pomembno vplivalo tudi na spremembe odnosov v družbi. Brez dvoma smo priče tudi velikim spremembam v razvoju poklicev in strukturi zaposlovanja, ki so najbolj očitni indikator deindustrializacije razvitega kapitalizma. Spremembe v strukturi zaposlenih so hkrati povezane s spremembami na področju tehnoloških inovacij: medtem ko so bile v preteklosti ključnega pomena tehnološke spremembe v tradicionalnih ekonomskih sektorjih (od kmetijstva in rudarstva do različnih vej industrije), se danes glavnina tehnoloških inovacij seli na področje informacijskih dejavnosti. Te spremembe so povezane z naraščajočo kompleksnostjo tradicionalnih sektorjev, kjer je potrebnih vse več informacij za učinkovito upravljanje in nadzorovanje vse bolj razdeljenega in kombiniranega dela. Če ni nikakršnega dvoma o teh spremembah, pa mnogo več dvomov poraja vprašanje, kakšne so *družbene posledice*

dice tega procesa (npr. Gill, 1985; Frankel, 1987). Ali te spremembe pomenijo, da moč prehaja iz rok lastnikov kapitala v roke lastnikov informacij? Ali se različne skupine »informativskih delavcev« preoblikujejo v novi vladajoči razred *tehnokratov*, ki s pomočjo novih tehnologij vodijo, upravljajo in nadzorujejo skupine in sloje, ki nimajo »informativske moči« oz. jo imajo mnogo manj?

Marx je v analizi kapitalistične družbe štel tehnologijo kot produktivno silo za kritični moment v spreminjanju družbenih odnosov. Medtem ko je na primer ročni mlin značilen za družbo s fevdalnim gospodom, je parni mlin značilen za družbo z industrijskim kapitalistom, saj vsak od njiju predpostavlja drugačno delitev dela (Marx, MEID 2: 499). S tega stališča je nedvomno sprejemljiva teza, da informacijska tehnologija ni samo ena izmed novih tehnologij, ampak ima revolucionaren značaj, ker omogoča diskontinuiteto (»revolucionarni skok«) v (ekonomskem) razvoju. Gill (1985) govori o treh temeljnih razlogih za tako trditev: 1. informacijska tehnologija v nasprotju z vsemi doslej razvitimi tehnologijami vključuje inteligentno funkcijo, 2. je univerzalna in jo je mogoče uporabiti v vsaki vrsti dejavnosti, in 3. pojavila se je v obdobju, ko ekonomska rast v industrijskih družbah ni več samoumevna in brez resnih omejitev, ki jih človeštvo v preteklosti ni poznalo (npr. ekologija). Utemeljeno je torej vprašanje, kakšno specifično družbo označujejo nove informacijske tehnologije: ali prehod v novo »ekonomsko formacijo«, se pravi razkroj doslej dominantnih odnosov in razredov in nastajanje novih, ali celo nastajanje brezrazredne družbe? In kakšna je potem usoda marksistične teorije? Na tako zastavljeno vprašanje najdemo tri vrste odgovorov (Lyon, 1988: 44):

1. S tem ko informacija postaja pomembnejši vir novo ustvarjene vrednosti kot delo, naj bi marksizem postal dokončno zastarel, s tem pa tudi teorija razrednih družb.

2. Razredne razlike in nasprotja, ki jih je analiziral Marx, dobivajo v sodobnosti le nove (še bolj prikriti) oblike. Spremembe, ki jih prinaša razvoj »informativske družbe«, so zgolj površinske, oblikovne, kvantitativne; bistveni odnosi se v sodobnih družbah z njimi ne spreminjajo.

3. V razvitih kapitalističnih družbah se razvijajo nove razsežnosti (torej kvalitativne spremembe) izkoriščanja in odtujenosti; informacija postaja moč; izobraževanje in znanje postajata ključna dejavnika (razredne) delitve dela in strukture družbe.

S teoretskega stališča je gotovo posebej zanimiva prva možnost, ki »odpravlja« marksizem kot zastarelo teorijo. V dosedanjem razvoju družboslovne misli je gotovo mogoče najti številne dokaze za tezo, da so nove paradigme utemeljene v radikalnih (dejanskih ali možnih) spremembah družbenih odnosov. Medtem ko je bila Marxova analiza usmerjena v pojasnjevanje družbenih sprememb, ki so jih prinašali zgodnji industrijski kapitalizem in meščanske revolucije, sta npr. Weber in Durkheim obravnavala prehod zgodnjega kapitalizma v »pozni«, mnogo kompleksnejši kapitalizem, ki je razvil specifične dejavnosti in institucije. V tem smislu »elektronski mlin« gotovo označuje novo obdobje razvoja kapitalizma (ali tudi družbe sploh), ki odpira prostor novim paradigmam oziroma zahteva kritično prevrednotenje tradicionalnih pojmov in teorij. Gotovo pa te spremembe ne morejo omeniti apriornega zanikanja veljavnosti »tradicionalnih teorij«, ampak – kot je zgoraj nakazano – izziv za kritično preskušanje veljavnosti. Čeprav v nadaljevanju ta problematika ne bo v središču pozornosti, se bo vendarle pokazalo, da družbene spremembe, ki jih prinaša informacijska tehnologija, (še) ne razrešujejo družbenih konfliktov, ki so bili v središču pozornosti družboslovne misli v »predinformacijski dobi«.

Pojem informacijskega sektorja in teza o njegovi ekspanziji tvorita temelj »teorije informacijske družbe«, ki naj bi se z razvojem informacijske tehnologije že praktično udejanjala v Severni Ameriki, Zahodni Evropi in na Japonskem. Med njene utemeljitelje lahko štejemo zlasti ekonomista Fritza Machlupa in Marca Porata, avtorja del *The Production and Distribution of Knowledge in the USA* (Machlup, 1980) in *The Information Economy: Definition and Measurement* (Porat, 1977), katerih ideje so prevzeli in jih razvili Peter Drucker, Daniel Bell, Yoneji Masuda in drugi. Večina teh študij je postregla z dalekosežnimi (optimističnimi) zaključki o trendih razvoja industrijske družbe v informacijsko družbo kot naravnem razvoju razvitega kapitalizma. Po napovedih se bo informacijski sektor razvijal hitreje kot katerikoli drugi sektor in postal temelj gospodarskega razvoja, saj se eksponentialno povečuje moč in znižuje cena računalniške in telekomunikacijske tehnologije. Vendar pa vsi analitiki sprememb, ki jih prinaša informacijska revolucija, niso tako nekritično optimistični.

Kakorkoli ni sporna povezanost rasti informacijskega sektorja in splošne produktivnosti, pa z ugotovitvijo te povezanosti še zdaleč ne pojasnjujemo bistva (vzrokov) sodobne ekspanzije informacijskih dejavnosti. Informacijska dejavnost je sicer videti čisto preprosta kategorija, saj je informacijsko delo staro toliko kot človek sam. Dejansko pa je informacijska dejavnost sodobna kategorija, kolikor se v njej izraža mnogovrstnost sodobnih odnosov, ki porajajo to »preprosto abstrakcijo«. In razkriti je treba prav to mnogovrstnost v navidezni enotnosti ter odnose med specifičnimi vrstami informacijske dejavnosti, ki konstituira »informacijski sektor«. Za dokazovanje pomembnosti informacijskega sektorja (dejavnosti) ni dovolj pokazati na naraščajoči delež zaposlenih v tej dejavnosti, ki v taki abstrakciji prikriva velike razlike v produktivnosti med posameznimi vrstami informacijske dejavnosti. Podobna ali enaka informacijska dela imajo (lahko) različno vlogo v različnih vrstah produkcije. Na produkcijski strani je na primer prisotna težnja po zmanjševanju delovne sile, ki z vse večjo uporabo informacijske tehnologije vodi v zmanjševanje deleža delovne sile tudi v samih »informacijskih dejavnostih«. Na konsumpcijski strani se povečujejo potrebe in povpraševanje po dobrinah za individualno konsumpcijo. Obe strani pa sta določeni s številnimi dejavniki, npr. z velikostjo in naravo trga, vlogo države, značilnostmi delitve dela (npr. delež žensk med zaposlenimi, ki se zaradi avtomatizacije poslovanja (lahko) najhitreje zmanjšuje) itd.

V kritično zastavljeni analizi ima pojem »informacijsko delo« lahko zelo različne pomene. Miles in Gershuny (1986: 24) poudarjata, da »boljše razumevanje rasti informacijskih dejavnosti in možnih sprememb, ki so lahko povezane z uvajanjem informatike, dejansko zahteva analizo globalnih procesov družbenih sprememb. Najprej se lahko lotimo razlike med informacijskim delom, povezanim s produkcijo, obdelavo (processing), distribucijo in infrastrukturo, da pridemo do vrst dejavnosti, ki lahko potekajo kjerkoli. Potem bi razlikovali med dejavnostmi, ki so vmesni input za producente, vmesni input za konsumente in končni input za konsumente ter med tržnimi in netržnimi vrstami.« Znotraj specifičnih vrst informacijske dejavnosti ima »informacijsko delo« različen pomen, obenem pa so različne vrste informacijske dejavnosti med seboj v specifičnih odnosih.

Kompleksnost odnosov med različnimi vrstami informacijske dejavnosti ne dovoljuje hitrega posploševanja. Razvoj (specifičnih vrst) informacijske dejavnosti ni določen le s tehnološkimi možnostmi, ampak v veliki meri tudi s političnimi

odnosi in odločitvami. Ni tudi mogoče preprosto privzeti predpostavke o linearnem razvoju informacijske dejavnosti in njenem vplivu na globalno družbo ne glede na specifičen socialni, politični in ekonomski kontekst. Prehod v informacijsko družbo je mnogo več kot le tehnološka sprememba, čeprav je informacijska tehnologija centralnega pomena. Spremembe v institucijah, infrastrukturi in načinu življenja niso le posledica novih tehnologij, ampak obenem tudi njihova predpostavka (Freeman, 1987). Kot pravita Miles in Gershuny (1986: 26), »vprašanje ni predvsem o učinku informatike na način življenja, vrednote in kulturo, ampak načinu, na kakršnega se družbe reproducirajo in adaptirajo ter v teh procesih uporabljajo in preoblikujejo tehnologije.«

Jonscher (1983: 16) definira informacijski sektor v analogiji s produkcijskim sektorjem kot sektor, ki vključuje dejavnosti posameznikov, katerih primarna funkcija je ustvarjati, obdelovati in menjavati informacije (v produkcijskem sektorju pa materialne dobrine). Za razlikovanje med »informacijskim« in »produkcijskim« sektorjem je odločilen *output* dejavnosti: če le-ta »ima vrednost zaradi svoje informacijske vsebine – npr. v ugotovitvi, odločitvi, finančnem dokumentu, predavanju ali raziskovalnem poročilu – pripada dejavnost informacijskemu sektorju. V kakšni meri je informacija uporabljena kot *input*, je nepomembno; vsako delo zahteva določeno količino znanja.« Jonscher (1983: 18) razlikuje dve ključni funkciji, ki ju opravljajo delavci v informacijskem sektorju:

1. prispevek k dolgoročnemu ali kapitalnemu fondu védenja (raziskovanje, razvoj, izobraževanje, ustvarjalno profesionalno delo, npr. pisanje) – okrog 20 odstotkov zaposlenih v informacijskem sektorju v ZDA v letih 1978–90;
2. upravljanje in koordinacija tekoče ekonomske dejavnosti (upravljanje in nadzorovanje, finance, trženje in prodaja, posredovanje in kupovanje, uradniško delo) – okrog 80 odstotkov zaposlenih v informacijskem sektorju.

Druga pomembna razlika znotraj informacijskega sektorja je razlika med dejavnostmi, ki imajo tržni (blagovni) značaj, in dejavnostmi, ki potekajo »znotraj hierarhičnih upravljalških struktur, kot so podjetja ali vladna telesa... Razlika je bistvena, ker predstavlja stopnja, do katere je ekonomsko upravljanje centralizirano ali pa prepuščeno interakciji samostojnih tržnih subjektov, jedro razlikovanja med tržnimi in netržnimi alokacijskimi procesi in seveda med socialističnimi in kapitalističnimi ekonomijami.«

Vendar pa Jonscher teh (kot sam ugotavlja, bistvenih) razlik ne priteguje v svojo kritično presojo »vzrokov rasti informacijskega sektorja«, med katerimi naj bi bili potencialno ključni:

1. povečevanje števila znanstvenega in tehničnega osebja (Bellova hipoteza),
2. povečevanje končne konsumpcije informacijskih storitev in
3. povečevanje zaposlenih v vladnih službah.

S podatki za ZDA Jonscher dokazuje, da je Bellova hipoteza o naraščanju znanstvenega in tehničnega znanja kot ključni značilnosti postindustrijske družbe napačna, saj ta del informacijskega sektorja zaposluje le 15 odstotkov informacijske delovne sile in od šestdesetih let naprej delež zaposlenih v njem neprestano pada. Raven končne konsumpcije informacijskih storitev se absolutno hitro povečuje, vendar pa komaj vidno kot relativni delež v celotni konsumpciji (prim. Cuilenburg, 1987). Podobno velja za število zaposlenih v državnih službah. Noben od teh »vzrokov« ne more pojasniti dejanske ekspanzije informacijskega sektorja. Jonscher meni, da je dejanski vzrok treba iskati drugje: v naraščajoči individualni specializaciji ali delitvi dela in s tem povezani vse večji učinkovitosti dela (zmanjševanju količine potrebnega dela za enoto produkta). Večja specializacija

in učinkovitost na individualni ravni imata na ravni ekonomskega sistema za posledico povečanje narodnega proizvoda in kompleksnosti sistema. Naraščanje kompleksnosti in učinkovitosti povečuje količino informacijskega dela. Ker se povečuje povpraševanje po informacijskih storitvah zaradi naraščajoče kompleksnosti produkcije in organizacije in ker se intenzivira razvoj učinkovitejših informacijskih tehnologij (v sedemdesetih letih), se s tem povečuje produktivnost informacijskega sektorja, ki naj bi zaradi vse večjega števila zaposlenih in vse večje produktivnosti postaja)la poglaviti vir ekonomske rasti.

PROTI TEHNOLOŠKEMU DETERMINIZMU INFORMACIJSKIH UTOPIJ

Mnogi avtorji taki ekonomistični pojasnitvi rasti informacijskega sektorja ugovarjajo in jo označujejo za poenostavljeno in celo ideologizirano. Pojem informacijske družbe nedvomno vključuje tudi ideološke rezsežnosti, ki se izražajo zlasti v propagiranju informacijske tehnologije kot generatorja družbenega napredka. Kljub očitni pomenski ohlapnosti in problematični (empirični) veljavnosti je pojem »informacijski sektor« postal eden ključnih pojmov v obravnavah razvoja sodobnih (poznokapitalističnih) družb. »Nepogrešljivost« tega pojma je vsaj v enaki meri kot s prizadevanji za pojasnjevanje in predvidevanje razvojnih tendenc povezana z *ideologijo revolucionirajoče tehnologije*, s problematičnim prepričanjem, da sodobna informacijska tehnologija radikalno preoblikuje družbene odnose, način produkcije in način življenja ter zagotavlja ekonomsko prosperiteto. Dupuy (1980: 3–6) govori o »dvojnem mitu«, ki se skriva v ideji informacijske družbe: po ekonomski strani gre za zmotno prepričanje o osvobajanju človeštva od materialnih omejitev, po politični strani pa za nič manj zmotno prepričanje o razvoju harmonične človeške skupnosti, miru in vzajemnem (spo)razumevanju. Lyon (1988: 54) vidi ideološki značaj »gesla« o informacijskem sektorju predvsem v: 1. podcenjevanju možnosti povečevanja brezposlenosti kot posledice informatizacije in odklanjanju politike (pre)zaposlovanja kot dela ekonomske politike, 2. zanemarjanju možnosti (dejanskosti), da se dani odnosi moči prilagajajo informatizaciji zaposlitve, in 3. neupoštevanju sprememb v globalni delitvi dela, ki umazano, nevarno, utrujajoče ročno delo seli na južno poloblo, kar je druga plat »deindustrializacije« razvitih držav. Lent (1986) govori o »trženju informacijske dobe«, katerega cilj je uvajanje informatičnih proizvodov v vse sfere človekovega življenja in ki temelji na sedmih »mitih«: 1. Informacijska tehnologija vodi v razvoj globalne vasi. 2. Nova informacijska tehnologija služi mednarodnemu razumevanju, miru in prijateljstvu. 3. Nova informacijska tehnologija vodi k vse večji neodvisnosti in demokratičnim idealom. 4. Nova informacijska tehnologija je rešiteljica množic v tretjem svetu. 5. Vse več informacij, ki so vse bolj dostopne z vse večjimi komunikacijskimi sistemi, pomeni vse boljšo družbo. 6. Informacijska tehnologija je nevtralna. 7. Informacijska tehnologija deluje v industrializiranem svetu in bo torej delovala tudi v tretjem svetu.

Popularizatorske ideje informacijske družbe pogosto (praviloma) prikrivajo interese, ki usmerjajo razvoj informacijske tehnologije. Poudarja se, da je vsakdo lahko lastnik informacije, ne da bi s tem omejeval lastnino drugih, čeprav ni nikakršnega dvoma, da informacije niso enakomerno porazdeljene v populaciji. Kot poudarja Hamelink (1986), moramo vzroke za neenakomerno distribucijo iskati (1) v tem, da so nekatere informacije specializirane in zaradi tega omejeno uporabne, (2) za ekonomsko izrabo informacij so potrebna intelektualna in uprav-

ljalska znanja, ki so spet neenakomerno porazdeljena v družbi, in (3) strojna in programska oprema za obravnavo informacij zahteva finančna sredstva, ki so prav tako neenakomerno porazdeljena. Take neenakosti obstajajo tako v svetovnih razsežnostih med Severom in Jugom kot v lokalnih (nacionalnih) razsežnostih.

Neenakosti in konflikti, ki so na površju videti tehnično razrešljivi, so pogosto povezani z globljimi družbenimi protislovji, ki jih pojem informacijske družbe prikriva. Tako temeljno, »prikrito« protislovje je v kapitalizmu protislovje med privatno lastnino in prizadevanji za socializacijo produkcije. V dvajsetem stoletju je informacija postala blago. Proces poblagovljenja informacije oz. informacijske dejavnosti je mnogim gotovo prinesel korist, hkrati pa mnogim tudi izgubo. Javne knjižnice in javni mediji so postali »zastareli«, saj je njihov javni značaj tem bolj ogrožen, čim bolj je odvisen od cene informacij. Podobno nova integrirana storitvena digitalna omrežja (integrated services digital networks – ISDNs) omogočajo mnogo bolj učinkovite informacijske storitve, hkrati pa povečujejo stroške telefonskih naročnikov. Uporabo informacijskih tehnologij nedvomno lahko označimo za protislovno, saj jih je mogoče uporabljati tako za zmanjševanje težkega fizičnega dela, povečevanje učinkovitosti, ohranjanje naravnih virov in omogočanje komuniciranja kot za povečevanje odvisnosti »informacijsko revnih« od »informacijsko bogatih« ter destruktivne vojaške namene.

Prihod informacijske družbe je pogosto obravnavan kot »naraven« proces, kot posledica progresivnih razvojnih tendenc zahodnih industrijskih družb. Čeprav je po svojih posledicah ta proces »revolucionaren«, saj pomeni novo obdobje v zgodovini človeštva, pa je naravnost ali logičnost tega procesa utemeljena (in s tem omejena) v kapitalistični ideji razvoja na temelju neomejene ekonomske akumulacije brez družbene kontrole oz. usmerjanja, in zato priznavanje take »logične nujnosti« onemogoča vsakršno razpravo in praktične akcije, ki bi uveljavljale alternativne interese in alternativne tehnologije. Neproblematiziran ostaja temeljni postulat o družbenih posledicah razvoja informacijske tehnologije in informacijskega sektorja, namreč da naj bi prihajajoče obdobje informacijske družbe prineslo kompleksno transformacijo družb, ki po definiciji pomeni družbeni napredek.

Ta temeljni postulat bomo problematizirali s pozicij, ki jih zastopata alternativna tehnologija in ludizem in ki jih lahko strnemo v kritiko *enosmernega vzročno posledičnega odnosa med informacijsko tehnologijo in družbo*, v katerem tehnologija nastopa kot nekaj, kar se od zunaj nanaša na družbo (Slack, 1981). V grobem spornost dihotomije »tehnologija – družba« lahko opredelimo s tezo, da je nova tehnologija v enaki meri družbeni produkt, kot je spreminjanje družbe tehnološki produkt. Obstaja torej trajna interakcija med družbo in tehnologijo.

Prepričanju, da sam tehnološki razvoj oblikuje prihodnost družb, moramo oporekati predvsem iz dveh razlogov. Najprej zato, ker ima informacijska tehnologija *družbene korenine* (npr. v vojaških raziskavah), ki so sicer redko očitne, ki pa prav gotovo odločilno vplivajo na razvoj tehnologije. Poleg tega pa nova tehnologija ni vedno pasivno sprejeta in uporabljana, ampak lahko naleti na odpore (npr. delavci lahko nasprotujejo uvajanju nove tehnologije, konzumenti nočejo kupovati novih aparatov). To kajpak ne pomeni, da namesto tehnološkega uvajamo *socialni determinizem*. Izognili pa naj bi se temu, da bi zaradi številnih novih družbenih posledic informacijske tehnologije prezrli »stare« dejavnike družbenega razvoja, npr. zakonitosti blagovne proizvodnje, ki zaradi nove tehnologije ne izgubljajo nujno na svoji relevantnosti.

Danes prevladujoči tehnološki optimizem (še) nima nikakršnega znanstvenega temelja. Vendar znanstvena alternativa nekritičnemu optimizmu tudi gotovo ni

(nekritični) pesimizem. Potrebno je identificirati in zastaviti *ključna vprašanja* o tem, kako in zakaj se je razvila informacijska tehnologija; šele potem si lahko zastavimo etično vprašanje, kdaj in zakaj je informacijska tehnologija dobra, prijazna, in kdaj ni.

Tak pristop ni brez (vrednostnih) predpostavk. V nasprotju z determinističnim obravnavanjem vpliva tehnologije na družbo in zanemarjanjem »človeškega faktorja« v uporabi tehnologij postavlja v središče ljudi kot aktivna, razumevajoča in refleksivna bitja, čeprav s tem ne zanikamo možnega omejevalnega vpliva tehnologij na človekovo delovanje. Ker človekovo delovanje ne poteka v vrednostno nevtralnem okolju, mora tudi pojasnjevanje družbenih odnosov in procesov vključevati vrednotenja. In končno, čeprav nove tehnologije najprej in najbolj neposredno vplivajo na sfero produkcije, to ne pomeni več nujno, da je ključ za razumevanje odnosov med tehnologijo in družbo skrit neposredno v sferi *materialne* produkcije. Marxova »neka produkcija, ki določa položaj vsem drugim produkcijam«, z razvojem informacijske dejavnosti (lahko) postaja vse bolj *duhovna produkcija*.

OD STORITVENE K INFORMACIJSKI EKONOMIJI?

Ideja informacijske družbe se ni pojavila šele z informacijsko-tehnološko revolucijo, ampak že v literaturi »postindustrializma«, ki je konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let napovedovala konec industrijskega kapitalizma in prihod »storitvene družbe« ali »družbe prostega časa«. Čeprav so bile ideje postindustrializma, zlasti v obliki, kot jo najdemo pri Danielu Bellu, podvržene vehementni kritiki, se te ideje vračajo z »informacijsko družbo« in jih je zato vredno vzeti pod lupo. Postindustrializem je predvideval rast vse bolj pomembne tehnične in menažerske skupine zaposlenih v povezavi z ekspanzijo izobraževalnega sistema, večjo splošno prosperiteto in zmanjševanjem pomembnosti »staromodnih« političnih razprav, ki naj bi preprosto postale odveč zaradi bolj enakomerne razdelitve moči v družbi. Predpostavljal je tudi, da se povečuje vpliv konsumentov in postaja ključni usmerjevalec ekonomskih sprememb. Tem postulatam se zdaj dodaja informatika, katere razvoj je poglaviten dejavnik oživljanja ekonomske rasti.

Kumar je med prvimi opozoril, da je »postindustrijska« predstava o industrijski družbi pristranska oziroma da (neutemeljeno) posplošuje industrijski razvoj Anglije, ki je bil dejansko specifičen, saj v nobeni drugi družbi med delovno silo niso prevladovali industrijski delavci; v povprečju so v 20. stoletju dosegali komaj tretjino aktivnega prebivalstva, medtem ko naraščanje storitvenih dejavnosti sega dejansko že v začetek industrijske dobe. Podatki za ZDA na primer kažejo, da je delež zaposlenih v industriji od leta 1905 do 1970 praktično konstanten (od 38% se zmanjša na 35%), močno pa se zmanjša delež zaposlenih v kmetijstvu (z 38 na 4 odstotke) in narašča v storitvenih dejavnostih (s 24 na 61 odstotkov). Premik se torej dogaja med kmetijstvom in storitvami, ne pa med industrijo in storitvami.

Podobno tudi Miles in Gershuny (1986) problematizirata poenostavljeno predstavo o »pohodu delavcev skozi sektorje« – iz kmetijstva v industrijo, iz industrije v storitvene in nato informacijske dejavnosti. Predvsem je treba upoštevati, poudarjata, da terciarni (storitveni) sektor vključuje zelo različne ekonomske dejavnosti, ki se med seboj vse bolj razlikujejo, čim bolj postajajo dominantni sektor zaposlovanja. In če upoštevamo *bistvene* razlike med dejavnostmi znotraj sektorja storitev, je hitro konec predstave o »novi«, tj. storitveni ekonomiji.

Čeprav je storitveni sektor v ekspanziji, to ne velja za vse dejavnosti znotraj sektorja. Po podatkih za Veliko Britanijo se je na primer ves čas po drugi svetovni vojni *zmanjševalo zaposlovanje* v osebnih storitvah, od leta 1960 pa tudi zaposlovanje v transportu in distribuciji. Nasprotno pa se je povečevalo zaposlovanje v družbenih (javnih) storitvah in produkcijskih storitvah (storitvah, katerih konsument so podjetja). Rast storitvenega sektorja torej odraža spremembe v strukturi industrije in političnih odločitvah, ne pa sprememb v zasebnem povpraševanju po storitvah.

Res je sicer, da se je povpraševanje po storitvah povečevalo z vse večjim blagostanjem, vendar to vsaj v enaki meri velja tudi za povpraševanje po dobrinah. Nikakršnega dokaza ni, da so storitve same po sebi dohodkovno bolj elastične kot dobrine. V potrošnji oziroma izdatkih gospodinjstev je prišlo do zmanjševanja deleža izdatkov za »osnovne nakupe« (hrano, stanovanje) in povečevanje izdatkov za izobraževanje, zabavo itd. Toda znotraj te preusmeritve je izrazita preusmeritev *od storitev k dobrinam*: gospodinjstva več denarja porabijo za nakupe avtomobilov, gospodinjskih strojev, TV in radijskih sprejemnikov, manj pa za javne prevoze, gledališča, pralnice ipd. To pomeni, da bi se zaposlovanje v storitvenem sektorju relativno zmanjševalo v primerjavi z zaposlovanjem v industriji in storitvenih dejavnostih, ki spremljajo razvoj industrije (avtomobilski servisi, TV postaje, popravila gospodinjskih aparatov), če bi bile druge okoliščine konstantne (kar pa seveda niso, na primer različna stopnja produktivnosti v različnih delih storitvenega sektorja). V zadnjem primeru ne gre za produkcijo končnih storitev, ampak za servisiranje uporabe industrijskih proizvodov; z njihovo uporabo konsumenti šele »proizvajajo svoje lastne storitve« in postajajo »prosumenti«, kot jih označuje Toffler (*producent – konsument*). Tako kot proizvodne storitve pomenijo vmesne storitve za industrijo, nastajajo tudi vmesne konsumpcijske storitve. Del rasti storitvenega sektorja torej izvira iz teh dveh oblik vmesnih storitev, ki veliko prispevajo k proizvodnji dobrin, v obeh primerih pa je razvrščanje v storitveni sektor ali v industrijski sektor (lahko) močno dvomljivo.

Povečevanje zaposlovanja v storitvenem sektorju je lahko odvisno predvsem od dveh dejavnikov:

1. Naraščanje produktivnosti dela je v storitvenem sektorju manjše kot v drugih ekonomskih sektorjih. Enake stopnje povečevanja povpraševanja v različnih delih storitvenega sektorja pomenijo povečevanje zaposlovanja v tistih delih storitvenega sektorja, kjer je produktivnost nižja.

2. Kolektivno zagotavljane storitve so v največji meri vplivale na porast zaposlovanja v storitvenem sektorju. Kljub težavam v merjenju produktivnosti bi spet lahko trdili, da je k temu največ prispevala prav nižja produktivnost v tem delu terciarnega sektorja.

Ta pogled na razvoj storitvenega sektorja je bistveno različen od tistega, ki ga zastopajo postindustrialisti in smo ga predstavili na začetku. Ekspanzija storitvenega sektorja torej ni preprosto posledica obče blaginje, ampak izraža bolj kompleksne ekonomske in politične spremembe. V številnih državah se je po drugi svetovni vojni povečeval delež kvalificirane delovne sile zaradi razvoja letalske industrije in hladne vojne. Razvoj družbenih storitev je bil povezan z močjo socialističnih in social-demokratskih gibanj v zahodnih državah. Podjetja so sodelovala v naraščajoči delitvi dela in začela prodajati storitve, ki so bile tradicionalno sestavina »prostočasnih« (neplačanih) dejavnosti v gospodinjstvih; na to so vplivali tehnološke spremembe, fiskalna politika, delovna zakonodaja in sindikati – tako se je razvijala industrija vmesnih produkcijskih storitev. S povečevanjem povpra-

ševanja po (novih) oblikah zadovoljevanja luksuznih potreb so se povečevali izdatki za dobrine, ne pa storitve. V tem se izražajo številni dejavniki, ki določajo relativni strošek in ustreznost različnih oblik zagotavljanja finalnih storitev. Vsekakor pa v teh spremembah ni mogoče najti dokaza za razvoj »postmaterialnih« vrednot.

Prihodnost storitvene ekonomije torej ni tako rožnata, kot jo prikazujejo postindustrialisti. Pri predvidevanjih (napovedih) je v mnogo večji meri treba upoštevati specifikko vseh štirih delov storitvenega sektorja: 1. vmesne produkcijske storitve, 2. vmesne konsumpcijske storitve, 3. tržne končne storitve, 4. netržne končne storitve. Majhna stopnja rasti produktivnosti v storitvenem sektorju lahko pripelje do omejitev »javnih izdatkov« in povečevanja povpraševanja po dobrinah, ne pa po storitvah. Če nove tehnologije v storitvenem sektorju omogočajo višjo stopnjo inovativnosti, lahko pride do omejevanja zaposlovanja v storitvenem sektorju. Skratka, *storitveni sektor ni avtonomna sfera ekonomske aktivnosti*, ampak je tesno povezan z industrijskim sektorjem. Enako velja za informacijski sektor: kot dokazuje Voge (1985: 40), »služi produkcija informacij v bistvu organizaciji in upravljanju komplementarnih sektorjev produkcije in distribucije dobrin in materialnih storitev« in njenega razvoja ni mogoče obravnavati kot razvoja avtonomnega (novega) sektorja.

Podobno kot »storitveni sektor« je tudi »informacijski sektor« zaradi kompleksnosti in diverzificiranosti vse prej kot transparenten. Proces informatizacije je na površju sicer videti kot miren evolucijski proces, dejansko pa je poln protislovij. Da bi ta protislovja razkrili, je po eni strani treba »evolucijski« razvoj postindustrijske družbe postaviti v širši družbeni ter mednarodni kontekst, po drugi strani pa skrbneje analizirati spremembe v razvoju »sektorjev« in poklicne strukture. Specifičnega razvoja v določenem okolju (npr. državi) torej ni mogoče posploševati oziroma zvesti na en sam »idealni tip« ali v praksi preprosto prevzeti razvojno strategijo, ki se je v nekem okolju izkazala za učinkovito. Japonska je sicer primer države, ki je svoj razvoj uspešno gradila na podomačenju tujih izkušenj, na drugi strani pa je Mehika primer neuspešnega prevzemanja tujih vzorcev razvoja. V Mehiki je pač še vedno večina aktivnega prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu in ni naključje, da se računalniška in telekomunikacijska tehnologija uporablja v nasprotju z ZDA predvsem v ekonomsko neproduktivnih sektorjih (državna administracija). V primerjavi z razvitimi kapitalističnimi državami, kjer je informacijska tehnologija brzinomer (ekonomskega) razvoja, je razvoj informacijskega sektorja v Mehiki prej videti ovira kot prednost.

PROTISLOVJA RAZVOJA INFORMACIJSKEGA SEKTORJA

Le redke raziskave informacijskega dela podrobneje obravnavajo njegovo vsebino, funkcije in namen, kar je z vidika odločanja, vodenja in nadzorovanja bistveno. Množica računalniško generiranih informacij njihovim uporabnikom ne prinaša nujno nikakršne moči, vendar pa so na določeni točki v organizaciji informacije odločilne za vzdrževanje ali povečevanje moči. Že postindustrializem je zanemarljiv (ali poenostavljal) vprašanja odnosov med informacijo, znanjem in družbeno močjo, zlasti z vidika družbenega pomena raziskovanja in razvoja. Sam obseg raziskovalne in razvojne dejavnosti v posamezni družbi nam malo pove o družbeni vlogi znanstvenega in tehničnega znanja, o njegovi ceni in o moči tistih, ki z njim manipulirajo. Dejstvo, da je raziskovalna in razvojna dejavnost pogostejše financi-

rana iz političnih kot pa družbenih (tudi ekonomskih) razlogov, in v večji meri za vojaške kot pa ekonomske namene, problematizira ideje (npr. Bellovo), da so znanje in univerze centralni generatorji moči v sodobnem svetu. Sodobno zmanjševanje sredstev za univerze v nekaterih razvitih državah (ZDA, Anglija) in politizacija tehnološkega razvoja take ideje ponovno falsificirata.

Predpostavka in posledica uporabe tehnoloških inovacij so spremembe v družbenih odnosih in v načinu življenja. Nova telekomunikacijska infrastruktura omogoča razvoj novih (interaktivnih) storitev in preoblikovanje že obstoječih na področju zabave (televizija), distribucije in transporta (nakupi, naročila, delo na daljavo), izobraževanja (neformalno izobraževanje), medicine (diagnoze na daljavo), stanovanja (nadzorovanje porabe energije). Smer razvoja je v veliki meri odvisna od političnih odločitev, ne od samih tehnoloških možnosti, in njihovih posledic, zlasti na področju zaposlovanja. Vključevanje novih tehnologij v proizvodnjo *praviloma* pomeni predvsem povečevanje produktivnosti in zmanjševanje potrebne delovne sile v netržnih storitvah (sekundarni informacijski sektor), s tem pa povečevanje brezposelnosti. Nove zaposlitvene možnosti dajejo predvsem gradnja informacijske infrastrukture, proizvodnja informacijske opreme, v določeni meri tudi finalne informacijske storitve (zaradi dviga kakovosti).

V celoti je prav gotovo malo verjetno, da bo razvoj v »informacijsko družbo« ohranil količino formalnega dela na taki stopnji, kot je potrebna danes za polno zaposlenost. V ekstremni obliki sta razvojni alternativni naslednji:

1. razvoj »dualistične« ekonomije z zaostrovanjem razlik med zaposlenimi, delno (občasno) zaposlenimi in trajno nezaposlenimi prebivalci;
2. prerazporeditev dela s skrajševanjem delovne dobe, delovnega časa in podaljševanjem izobraževanja ter razvojem prostočasnih dejavnosti.

Informatizacija lahko enako učinkovito podpira obe alternativni; razvoj torej ni determiniran s tehnologijo. Poglavitni problem pri tem pa je, da praktično ni analiz odnosov med tehničnimi in družbenimi inovacijami (spremembami).

Naslednje ključno vprašanje razvoja »informacijske družbe« zadeva prostorsko in upravljalško razsežnost gospodarskega prestrukturiranja. Informatizacija lahko podpira tako centralizirane kot decentralizirane oblike obdelave informacij in odločanja. Strategija velikih korporacij danes temelji na centralizaciji spremljanja in nadzorovanja celotne dejavnosti posameznih delov korporacij, ki pa se jim povečuje odgovornost za obdelovanje lastnih podatkov in specializirano odločanje. V upravljalški piramidi izginjajo *vmesne stopnje*. V tem okviru razvojna vprašanja prioritarno zadevajo distribucijo informatičnih sredstev, zlasti razvoj informacijske infrastrukture (glede na regije in družbene skupine), ter načrtovanje razvoja informatike (dvosmerne interaktivne povezave proti enosmernim hierarhičnim povezavam).

Spremembe v zaposlovanju (dualizem zaposleni/nezaposleni ali skrajševanje formalne zaposlitve) lahko povzročijo dualizem tudi širše, npr. segregacijo slojev v konsumpciji končnih storitev in končno tudi nova razredna nasprotja. Skrajševanje delovnega časa in proporcionalno povečevanje prostega časa lahko vodi v kulturno aktivn(ej)šo družbo – čeprav Voge (1985: 40) dokazuje, da gre proces prav v nasprotno smer; »informacijska družba« očitno ne bo družba, v kateri bosta cvetela kultura in umetnost – ter večje vključevanje ljudi v različne oblike družbene participacije, ki jo bodo spodbujale interaktivne storitve. Za tak proces bi bil značilen odmik konsumpcije od storitev k dobrinam, s katerih pomočjo in z lastnim neformalnim delom bi ljudje sami proizvajali svoje lastne končne storitve. V mnogih primerih taka »proizvodnja« ne bo zahtevala nič več ustvarjalnosti kot

jo danes zahteva npr. izbira TV programa, vendar pa bo hkrati obstajala možnost za (samo)izobraževanje, skupinsko komuniciranje na daljavo in razvijanje specializiranih storitev.

Premik k samostoritvam je mogoče pričakovati zlasti na področjih, kjer so se doslej razvijale družbene (javne) storitve. S cenejšo in prijaznejšo (in s tem dejansko, ne le formalno dostopnejšo) informacijsko tehnologijo se bo povečeval delež samostoritev na področju zdravstva, izobraževanja, družbenih in političnih organizacij. Javne in prostovoljne storitve bodo (lahko) usmerjene vse bolj v omogočanje dostopa posameznikom do informatičnih zmogljivosti in v načrtovanje vmesnih storitev. Tako kot nove tehnologije hkrati ogrožajo zaposlenost v zasebnem storitvenem sektorju in spodbujajo povpraševanje z zniževanjem stroškov in novimi storitvami, bodo javne storitve pred alternativo – ali racionalizirati dejavnost in s tem zmanjšati stroške, ali pa razviti nove storitve in doseči širšo javno podporo.

Za razvoj informacijske dejavnosti so torej ob samem tehnološkem potencialu bistvenega pomena politične odločitve oz. *politična* izbira med alternativnimi možnostmi. Od političnih odločitev je odvisno, ali bo razvoj vodil v razsposabljanje delavcev, brezposlenosti, socialno izolacijo in državo nadzora, ali pa bo javno razpravljanje »izsililo« razvoj v nasprotno smer. Izhod (izbira) je odvisna predvsem od distribucije moči v družbi, ta pa ni neposredno povezana z distribucijo znanja in/ali odvisna od razvoja informacijskih tehnologij in dejavnosti. Sama rast informacijskega sektorja potemtakem ne prinaša nujno tudi napredka v družbenih odnosih.

»ELEKTRONSKA DEMOKRACIJA« IN SPREMENJENA VLOGA DRŽAVE

V svojih optimističnih napovedih post-industrijski in informacijski utopisti zatrjujejo, da življenje v informacijski družbi ne bo prineslo samo večjega materialnega bogastva in miroljubno sožitje, ampak bo omogočilo tudi višjo raven (neposredne) demokracije. Povečevanje vsesplošne materialne prosperitete je med najbolj pogostnimi temami »informacijske družbe«. Obenem naj bi nas informacijska tehnologija vpeljala v svet računalniške demokracije. Večja dostopnost informacij in referendum s pristikom na gumb naj bi prvič v zgodovini odprli vrata resnično odgovornemu participativnemu upravljanju.

Take napovedi pa v bistvu zanemarjajo vprašanje, ali posledice informacijske tehnologije (od sprememb na delovnih mestih do globalnejših političnih, socialnih in kulturnih posledic) dejansko spreminjajo (revolucionirajo) značaj družbenih odnosov (industrijskega kapitalizma), zlasti, ali razvoj informacijskega dela in informacijskega sektorja vodi k bolj enakomerni distribuciji moči v družbi – ali pa se razvija »informatokracija«, ki prevzema moč od prejšnjih dominantnih slojev in razredov? Ali se spreminjajo odnosi med privilegiranimi in deprivilegiranimi sloji in kategorijami prebivalstva (npr. položaj žensk, mladine, manjšin...)? Kontinuiteta, npr. ohranjanje neenakosti in povečevanje moči države, govori prej za kvantitativne kot pa za kvalitativne spremembe. Že postindustrializem je napovedoval družbo prostega časa, ki naj bi temeljila na avtomatizirani proizvodnji, razmahu storitvenih dejavnosti in kulturi samouresničevanja, politični participaciji in kvaliteti življenja, vendar se te spremembe večinoma nikjer niso udejanile.

Ideja informacijske družbe v veliki meri vključuje podobna pričakovanja brez trdne utemeljitve. V ospredje postavlja povečane možnosti politične izbire in participacije, ki naj bi postale dejanskost zlasti z razvojem dvo- in večsmernih, inter-

aktivnih elektronskih omrežij. Ekstremen primer je »takojšnji referendum«, s katerim je mogoče dobiti stališča volivcev prek kabelske mreže. Vsekakor pa naj bi informacijska tehnologija omogočila boljšo informiranost volilne baze in (s tem) večjo decentralizacijo odločanja. Seveda ni težko pokazati, da je ideja »elektronske demokracije« brez dejanskih možnosti dostopa do sodobnih komunikacijskih sredstev popolnoma utopična. Ključno je vprašanje (izgradnje) telekomunikacijske infrastrukture ter možnosti in interesa individualnih naročnikov (državljanov). Izkušnje v nekaterih državah (ZDA, Velika Britanija), kjer je tudi razvoj informacijske dejavnosti »dereguliran«, torej (navidezno) prepuščen »svobodnemu trgu«, niso ravno obetavne.

V razmišljanju o družbenih posledicah razvoja informacijske tehnologije pa največjo zaskrbljenost vzbuja grožnja orwellovske družbe. Vse bolj razširjena uporaba velikih podatkovnih baz z osebnimi podatki v politiki in državni upravi vzbuja strah pred sistematičnim elektronskim prisluškovanjem in nadzorovanjem, čeprav policija, vojska, socialno-varstvene in podobne institucije zagotavljajo, da se nikomur, ki ni kriv, ni treba bati za integriteto in varnost privatnega življenja. Preveč je že bilo »pravnih zmot«, bodisi zaradi računalniških napak, bodisi zaradi pretiranega zaupanja v zanesljivost informacij, da bi bili državljani lahko povsem brezskrbni.

Kajpak se lahko vprašamo, ali so računalniške oblike nadzorovanja bistvena novost ali pa pomenijo le nadaljevanje oblastniškega zbiranja informacij o državljanih, ki je staro toliko, kot oblast sama. Ali predstavlja novo nevarnost za državljane le dejstvo, da podatkovne zbirke uporabljajo institucije zakona in reda, ali pa gre za globlje procese, v katerih z informatizacijo nove, splošnejše sile družbenega nadzorovanja pridobivajo več moči (od bank, zavarovalnic in velikih korporacij do državne administracije)?

Odnosi med oblastjo in državljani so samo ena razsežnost procesov povezovanja oblasti (države) in informacijske tehnologije. Druga razsežnost zadeva odnose med državo in gospodarstvom. Medtem ko so postindustrijski utopiki napovedovali relativno neodvisno delovanje ekonomske in politične sfere, je danes tako pričakovanje očitno povsem neutemeljeno, saj sta postali politika in ekonomija kompleksno in tesno povezani v nacionalnih in mednarodnih razsežnostih.

Povsod po svetu so vlade vpletene v raziskovanje, razvoj in trženje informacijske tehnologije, čeprav se načini vladnega »sodelovanja« (lahko) razlikujejo od države do države. Državna intervencija v ekonomski sferi seveda ni nekaj, kar bi prinesel šele razvoj informacijske tehnologije oz. za kar bi se države odločile šele v sodobnem času. Vendar pa je splet različnih dejavnikov postavil v tem oziru informacijsko tehnologijo v specifičen položaj, med njimi zlasti bolj ali manj prikrita hladna vojna, gospodarska recesija (ali vsaj nevarnost recesije) ter prioritete nacionalnega razvoja. Videti je, da je informacijska tehnologija učinkovito sredstvo v zagotavljanju prihodnosti na več frontah hkrati: na vojaškem področju, pri oživljanju ekonomije in pri utrjevanju moči države.

Informacijska tehnologija je postala pomemben dejavnik v sodobnih političnih procesih, zlasti procesih deregulacije (umikanja države iz »svobodnega trga«), ki pa še zdaleč ne pomenijo slabitve države (Held, 1989: 243–54). V osemdesetih letih si vrsta kapitalističnih držav prizadeva deregulirati in (znova) privatizirati industrijo; ob koncu desetletja se te tendence vse močneje uveljavljajo tudi v socialističnih državah (Madžarska, Poljska, Jugoslavija). Umikanje države iz ekonomske sfere pa je v kapitalističnih državah v neposrednem nasprotju z ustvarjanjem vse bolj centralizirane močne države, ki naj bi varovala »svobodni trg« in ima

diferencirane učinke na različne posameznike, družbene skupine in razrede, hkrati pa je v funkciji osvajanja novih trgov za nacionalne proizvode. Prizadevanja za zmanjševanje intervencije države v ekonomski sferi se kompenzirajo s povečevanjem posrednega ali neposrednega državnega nadzora v sferi družbenega življenja. Ker v socialističnih državah umikanje države iz ekonomske sfere (neposredno) nima enakih posledic kot v kapitalizmu (tj. pridobivanje novih trgov), se tu povečujejo napetosti in protislovja med potrebo (nujnostjo) preseganja tehnološke zaostalosti za Zahodom na eni strani ter na drugi strani prizadevanji za ohranjanje ključne vloge države, ki bi jo lahko oslabil emancipacijski potencial, skrit v informacijski tehnologiji.

Z nakupi informatične opreme država seveda izdatno podpira industrijo. V večini držav pomeni poglavitno spodbudo informatični industriji preskrbovanje vojaškega sektorja, v veliki meri pa tudi informatizacija državne uprave. Kljub pomembnosti teh dveh »trgov« (vojaškega in upravnega) oziroma posredne »vpletenosti« države v razvoj informatične industrije s tem, da se pojavlja kot eden najbolj pomembnih kupcev, pa je bistvenega pomena tudi neposredna vključenost države v razvoj informacijske tehnologije v obliki vodenja, usmerjanja in nadzorovanja razvoja. Tovrstna »intervencija« države na področju razvoja informacijske tehnologije ima svojo racionalizacijo v štirih osnovnih ciljih (Lyon, 1988: 36–7): 1. povečati moč države, 2. spodbujati tehnološki in gospodarski razvoj kot temelj močne države, 3. nadzorovati in upravljati razvoj informacijske tehnologije, da bi preprečili morebitne ekonomske, socialne in politične krize kot posledico naključnega razvoja, 4. omejevati moč transnacionalnih korporacij, ki bi lahko konkurirale državi.

Interes države za vpliv na razvoj informacijske tehnologije kot ključnega sektorja gospodarstva je nedvomno utemeljen predvsem v dejstvu, da je obstoj države in oblasti neposredno odvisen od »zdrave ekonomije«. Določen odnos, ki ga država oblikuje do razvoja informacijske tehnologije, pa ima pomembne implikacije tudi za dejavnost države na drugih področjih. Tako so mnoge razvite države v osemdesetih letih postale (spet) bolj iniciativne na področju izobraževanja, ki naj bi informatično industrijo preskrbovalo z ustrežno kvalificiranimi strokovnjaki. To seveda pomeni večji nadzor države nad izobraževalnimi programi in prerazporejanje finančnih sredstev s humanističnih in družboslovnih znanosti na naravoslovje in tehnologijo.

Med političnimi posledicami je očitno zmanjšanje vpliva delavstva in nižjih oz. deprivilegiranih slojev na odločanje o pogojih in rezultatih dela. Če temu dodamo še drug vidik vladnih politik na področju razvoja informacijske tehnologije, namreč kupovanje računalniških sistemov kot podporo upravljanju in nadzorovanju, ki pogosto sploh ni v funkciji sprejemanja veljavnejših odločitev, ampak v funkciji reprodukcije moči države oz. birokracije (Cuilenburg, 1987), postane še bolj očitna ali vsaj lažje pojasnljiva koncentracija oblasti v rokah države. Čeprav te posledice niso nujno zavestne, neposredne in načrtovane, jih ni mogoče prezreti zlasti zato, ker prispevajo k povečanju učinkovitega nadzora nad državljani.

Na neki način torej moderna (kapitalistična) država proizvaja paradoksalno situacijo. Vlade, ki v večini držav razglašajo zmanjševanje vloge državnih institucij, hkrati dejansko krepijo svojo vlogo v spremljanju in nadzorovanju družbenega in ekonomskega življenja. Politiko svobodnega trga torej spremlja politika močne države. Država se dejansko umika samo z zelo specifičnih področij, v celoti pa se položaj in moč oblasti z razvojem informacijske tehnologije v vsem razvitem svetu povečujeta. Očitno tudi »elektronska demokracija« ne bo zlahka razrešila protislovij, ki so značilna za vse doslej razvite modele demokracije.

bi bil v članku, ki predvsem zastavlja vprašanja, na katera naj bi našli odgovore v poglobljeni razpravi in predvsem sistematičnem raziskovanju, najbrž nesmiseln. Morda bi za konec postavili še eno vprašanje, ki zadeva sam pojem (definicijo) informacijske družbe: Ali morda ne označuje »informacijska družba« obdobja, v katerem ni več temeljna značilnost in problem v tem, da bi bila informacija redka dobrina (naj bo blago ali ne), ampak v tem, da družba v celoti (pustimo ob strani neenakomerno distribucijo) proizvaja preveč informacij. Če je to res, bi imel ta razkorak lahko za družbo prihodnosti, kot pesimistično napoveduje J. Voge (1985), katastrofične ekonomske in socialne posledice.

LITERATURA:

- Andrén, Gunnar (v tisku) »A Concept of Freedom of Expression for Super-industrialized Society«. V. S. Splichal, J. Wasko (ur.) *Communication and Democracy*. Norwood: Ablex.
- Cuilenburg, Jan van (1987) »The Information Society: Some Trends and Implications.« *European Journal of Communication*, 2, 1, 105–22.
- Dupuy, Jean-Pierre (1980) »Myths of the Informational Society«. 3–17 v K. Woodward (ur.) *The Myths of Information*. London and Henley: Routledge and Keagan Paul.
- Frankel, Boris (1987) *The Post-Industrial Utopians*. Cambridge: Polity Press.
- Freeman, Cristopher (1987) »The Case of Technological Determinism«, 5–18 v R. Finnegan, G. Salaman, K. Thompson (ur.) *Information Technology: Social Issues*. Sevenoaks: Hodder and Stoughton.
- Gill, Colin (1986) *Work, Unemployment and the New Technology*. Cambridge: Polity Press.
- Hamelink, Cees (1986) »Is there Life after the Information Revolution?« v M. Traber (ur.), *The Myth of the Information Revolution*. Beverly Hills and London: Sage.
- Held, David (1989) *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Jonscher, Charles (1983) »Information Resources and Economic Productivity«. *Information Economics and Policy*, 1, 1, 13–36.
- Kumar, Krishan (1978) *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Postindustrial Society*. Harmondsworth: Penguin.
- Lyon, David (1988) *The Information Society: Issues and Illusions*. Cambridge: Polity Press.
- Machlup, Fritz (1980) *The Production and Distribution of Knowledge in the USA*. Princeton: Princeton University Press.
- Marx, Karl (1971) *Beda filozofije*. Ljubljana: Cankarjeva založba (Marx-Engels: Izbrana dela).
- Miles, Ian and Gershuny, Jonathan (1986) »The Social Economics of Information Technology, 18–36 v M. Ferguson, (ur.) *New Communication Technologies and the Public Interest*. Beverly Hills and London: Sage.
- Porat, Marc (1977) *The Information Economy: 1 – Definition and Measurement*. Washington DC: US Dept. of Commerce.
- Slack, Jennifer Daryl (1984): *Communication Technologies and Society*. Norwood: Ablex.
- Soupizet, Jean-Francois (1985) »Informatique et information. Introduction à une typologie de l'information«. *Futuribles*, 90, 53–60.
- Voge, Jean (1985) »Crise, information et communication dans l'économie américaine«. *Futuribles*, 90, 39–48.

Na poti v informacijsko družbo

Tehnološke spremembe, individuacija in globalizacija

UVOD

Ideološki ekskluzivizem v preteklih desetletjih ni dopuščal, da bi sproščeno, odprto razpravljali o razvojnih konceptih in teorijah, ki se niso povsem vključevale v uradne in dogmatizirane razlage marksizma. Še zlasti v sedemdesetih letih, ko je šlo za ostro zavračanje »tehnokratizma«, so bila vsa pričakovanja vezana na (institucionalne) spremembe »političnega sistema socialističnega samoupravljanja«; obenem pa je takšna usmeritev neposredno ali posredno marginalizirala pomen tehnoloških in ekonomskih osnov nadaljnjega družbenega razvoja.

Nastopanje v imenu marksizma, ki je po svojem izhodišču usmerjen v prihodnost, se je sprevrglo v svoje pravo nasprotje. Prevladala je nekakšna »zagledanost v preteklost«, tj. v razmere zgodnje industrijske dobe ter koncepte in teorije, ki so to izražale. Temeljni nosilec razvoja naj bi bil delavski razred, pri čemer je bila v ospredju predstava o ročnem, fizičnem delavcu in fizičnem delu.

Ideološki apriorizem, ki se je hkrati opiral na ideje oz. kritiko zgodnjega industrializma ter na vizionarske predstave o komunizmu, se je utrdil kot samo-svoja in samozadostna konstrukcija, ki je zaživela zunaj časa in prostora in ni zagotavljala minimalne občutljivosti za spremljanje in upoštevanje dejanskih družbenih sprememb. Obenem pa razločevanje kapitalističnih in socialističnih družb ni temeljilo na tistem, kar naj bi bilo po Marxu odločilno, tj. na različni razvojni stopnji proizvodnih sil, temveč je izhajalo iz razlik med političnimi sistemi. V tem smislu je bil že pojem »industrijska družba« nesprijemljiv, pa čeprav je označeval *realno podlago* dveh različnih tipov političnih sistemov. Sedanja kriza pa nas ravno vrača na to (skupno) osnovo.

Tako kot po eni strani ugotavljamo, da niti prevladujoča ideologija niti realna družbena struktura nista odpirali prostora za razpravo o postindustrijski in informacijski družbi, tako se po drugi strani pojavljajo tudi pomisleki, zakaj naj bi že *danes* postavljali na dnevni red vprašanja in temo, ki je značilna za najbolj razvite družbe in o katerih pri nas še nimamo (zadosti) praktičnih izkušenj niti empiričnih raziskovanj. Na takšne pomisleke lahko odgovorimo, da je ravno zaradi zaostajanja, do katerega je prišlo v našem specifičnem političnem sistemu (zaradi katerega smo izgubili živi stik z razvojno dinamiko razvitih držav na Zahodu), še toliko bolj nujno, da v iskanju poti iz krize intenziviramo vključevanje spoznanj od tam, kjer so se že v praksi potrdila.

INDUSTRIJSKA, POSTINDUSTRIJSKA IN INFORMACIJSKA DRUŽBA

V izhodišču si kaže zastaviti vprašanje, ali so današnje družbene spremembe v razvitem svetu takšne, da gre pri tem za temeljno družbeno preobrazbo, ki pomeni prehod v novo dobo in (kvalitativno) novo družbo, ali pa gre le za spremembe v znanem in obstoječem. Le če novih sprememb ni mogoče več pojasnjevati

ti in razumeti na podlagi starih načel in v starih pojmovno teoretskih okvirih (industrijske ali kapitalistične družbe), moramo torej računati z diskontinuiteto, ki terja uvedbo novih kategorij, kot je pr. »informacijska družba«.

Družboslovci so se sicer v zadnjih treh desetletjih kar številčno in pogosto oglašali s svojimi razlagami o tem, za kaj pravzaprav gre in kaj je bistveno v današnjih spremembah. Vendar so med njimi velike razlike glede na to, kaj imajo za najpomembnejše spremembe in v čem vidijo gonilne sile teh sprememb, pa tudi glede vprašanja kontinuitete ali diskontinuitete.

Ob vsem tem pa je značilno določeno zблиževanje v prepričanju, da se nasplošno nekaj izteka in končuje (npr. obdobje industrializma ali kapitalizma).

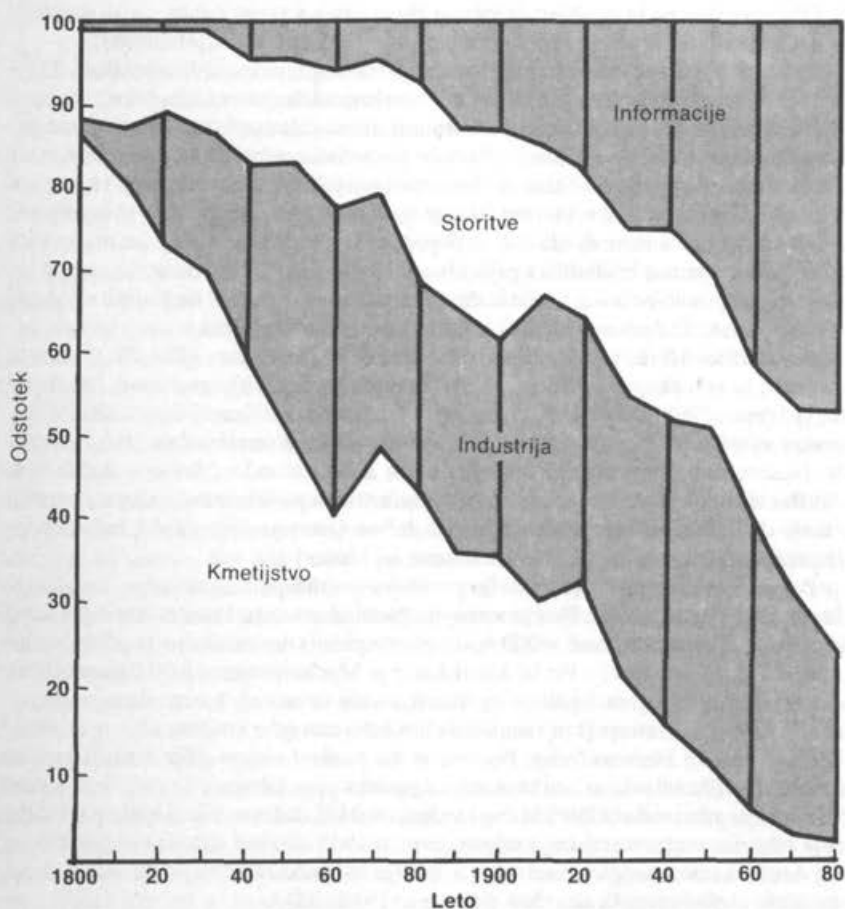
Vse bolj je postalo razširjeno prepričanje – kot ga je izrazil Daniel Bell, 1973 – »da smo v zahodni družbi sredi velikih zgodovinskih sprememb, v katerih stari družbeni odnosi (ki so bili vezani na lastnino), obstoječe strukture oblasti (osredotočene na ozke elite) in meščanska kultura (temelječa na predstavah o odloženem nagrajevanju, *delayed gratification*) hitro razpadajo«. Sile prevrata pa so v znanosti in tehnologiji, pa tudi v kulturi, ki si je na Zahodu pridobila svojo avtonomijo. Kakšne pa bodo te nove družbene oblike – nadalje ugotavlja Bell – pa ni povsem jasno. Tisto, kar naj bi sledilo v prihodnosti, avtorji najbolj poenostavljeno označujejo s predpono »post – ...«. To kaže, da je prisoten občutek, da živimo v nekem vmesnem času. Značilen primer ni le najbolj široko uporabljeni termin »postindustrijska družba« (Bell, 1973; Kahn in Wiener, 1967; Touraine, 1974 idr.), temveč imamo tu še »postkapitalistično družbo« (Dahrendorf, 1959); »postmoderno družbo« (Etzioni, 1968; Breed, 1971); »posttradicionalno družbo« (Eisenstadt, 1972), »postideološko družbo« (Feuer, 1969), »postkolektivistično družbo« (Beer, 1969) idr. Nekateri so svoje razlage oblikovali bolj afirmativno in tako smo dobili tudi »družbo znanja« (Drucker), »družbo osebnih storitev« (Halmos); ali pa govorijo o novi dobi, kot je npr. »tehnetronska doba« (Brzezinski); »doba informacij« (Dizard), »doba računalnikov« (Dertouzos in Moses) etc.

Pojem »informacijska družba« je prvič – v poznih petdesetih letih – uporabil ekonomist Fritz Machlup. Prvi je v svojem pionirskem delu kvantitativno prikazal tisti »sektor gospodarstva« v ZDA, ki je povezan s »produkcijo in distribucijo znanja« (Machlup, 1962). Pri tej klasifikaciji je Machlup razvrstil 30 dejavnosti na pet glavnih kategorij: izobraževanje, raziskovanje in razvoj, komunikacijska sredstva, informacijski stroji (kot računalnik) in informacijske storitve (finance, zavarovanje, promet nepremičnin). Pri tem je na podlagi razpoložljivih podatkov za leto 1958 prikazal, da iz »informacijskega sektorja« izhaja 29 odstotkov bruto družbenega proizvoda (GNP) in da ta vključuje 31% delovne sile. Ugotovil je tudi, da je bila rast »informacijskega sektorja« med 1947 in 1948 dvakrat večja, kot pa rast bruto nacionalnega proizvoda. S tem je bil nakazan sklep, da ZDA hitro *postajajo »informacijska družba«* (Beniger, 1989, 63).

Potem so sledila raziskovanja, ki so potrjevala ugotovljeni trend prestrukturiranja delovne sile tudi še v novejšem času; med njimi je najvidnejše inovativno delo, ki ga je opravil Marc Uri Porat – o »informacijskem gospodarstvu« (1977).

Ta raziskovanja so torej imela svojo realno podlago in dobila še posebno »težo«, ker so razkrivala zelo izrazite in dinamične spremembe (glej tudi ilustrativni prikaz za ZDA za celotno obdobje od 1800. do 1980. leta, torej za 180 let); tako je informacijski sektor že 1960. leta (z več kot 40% deležem) vključeval relativno več zaposlenih, kot jih je bilo kadarkoli v industriji te države; danes pa se njegov delež približuje polovici vse delovne sile v ZDA (1980 leta – 46,6).

Ob tem je značilno, da so se zgodnje razprave o informacijski družbi pojavile

VIR: Beniger, 1989, Civilna delovna sila, v ZDA po štirih sektorjih, 1800–1980

(Marien, 1985, celo navaja, da se prvič pojavijo) na Japonskem v poznih šestdesetih letih (Kohyama, 1968). Na Japonskem so prvi izdelali prognostično študijo, ki je bila izrecno usmerjena k informacijski družbi, t.j. The plan for information society; a national goal toward the year 2000 (Japan Computer Usage Development Institute, 1971). Prav Japonska z omejenimi naravnimi energetskimi viri je bila zelo primerno okolje za zgodnja spoznanja o potrebni preusmeritvi od materialnih vrednot k »proizvodnji informacijskih vrednot«, ki naj bi postala gonilna razvojna sila. V zvezi s tem je znan zlasti Yoneji Masuda. Ni bil le avtor že omenjenega »japonskega načrta za informacijsko družbo«, temveč tudi kasnejšega dela (Informacijska družba kot postindustrijska družba, 1981), v katerem je nakažal, da se približujemo »computopiji«, ki bo povsem različna od industrijske družbe. Svoje futuristične predstave o novi družbi, v kateri naj bi se razcvetela intelektualna ustvarjalnost namesto obilne materialne potrošnje, je povezoval s konkretnimi projekti uvajanja informacijske tehnologije (npr. v »novih mestih«) na Japonskem in drugod.

Nadalje naj opozorimo še na študijo o »informatizaciji družbe« (L'informatisation de la societe, Paris; La Documentation Francaise, 1978), ki sta jo po naročilu predsednika francoske republike napisala Nora Simon in Alain Minc. V primerjavi z Masudo, ki je bolj radikalno vizionarski, sta avtorja te študije (ki je postala uspešnica v Franciji) bolj analitično razkrivala vpliv računalnikov in komunikacijske tehnologije na francosko družbo. Pri tem je značilno, da sta se v svoji analizi spopadla z nasprotjem med dinamiko tehnoloških sprememb in togostjo družbene strukture in političnega sistema v kontekstu, ki sta ga že Stanley Hoffmann in Michel Crozier označevala kot »societe bloquee«. Izstopa torej zaznava ogroženosti zaradi zaostajanja francoske družbe v odnosu do tehnoloških sprememb v svetu in – podobno kot je pred časom opozarjal že Jacques Servan-Schreiber – v odnosu do ZDA. Skovala sta francoski neologizem »telematique« (ki ga je James Martin hitro uporabil tudi v angleškem jeziku, ko je svojo knjigo naslovil »telematic society«), da bi s tem predstavila vse tesnejše medsebojno povezovanje računalnikov in telekomunikacij.¹ Na podlagi razširjanja »telematike« pa naj bi bili možni tudi reorganizacija (okostenele) politične strukture in decentralizacija družbe v celoti (Bell, 1979). S takšne francoske perspektive razkrivamo vrsto odprtih vprašanj, ki jih ameriški avtorji večinoma ne vidijo (tako jasno), zlasti vprašanja nacionalne suverenosti in (ameriške) prevlade.

Sociološka razprava o pojmu informacijska družba še ni končana, vendar pa se pridružujem stališču, ki ga zastopa Lyon (1988), da ji je treba vsaj priznati status legitimne »problematike«. To predpostavlja kritično analizo in razkrivanje (tudi) negativnih posledic širjenja informacijske tehnologije; obenem pa tudi to, da ne zaidemo v apriorni negativizem. Pri tem pa naj bi preprečili, da ne bi ideja o informacijski družbi dajala prostor tehnološkemu determinizmu. Tehnologije ne moremo obravnavati kot avtonomnega dejavnika, ki vpliva na družbo (kot da bi bila zunaj nje). Pri tem pa se tudi ni mogoče omejevati le na to, kako se ljudje prilagajajo na informacijsko tehnologijo; gre tudi za to, da ugotavljamo, kako načrtovati tehnologijo, ki bo ustrezala ljudem (kasneje bomo videli primere tehničnih rešitev, s pomočjo katerih se posameznik npr. zavaruje pred neželenim vdorom v svojo zasebnost).

Kot ugotavlja Lyon, je treba preseči predpostavke o enosmernem odnosu pri

¹ Podobno je Anthony Oettinger iz Harvarda uvedel neologizem »Communications«, da bi s tem prikazal spajanje računalnikov, telefona in televizije v enoten, pa čeprav notranje diferenciran sistem.

proučevanjih, kako tehnologija vpliva na družbo. Družbenega in tehnološkega ni mogoče ločevati na ta način. Nova tehnologija je prav toliko družbeni produkt, kot je stanje v družbi tehnološki produkt.

V zadnjih letih je bilo objavljenih več sto knjig, ki delno zadevajo tudi določene vidike informacijske družbe. Vendar gre za tako delne pristope, da med njimi skorajda ne pride do komunikacije. Tudi v tem se kaže preživela praksa iz industrijske dobe in njene sektorske organizacije (kar je še posebej izrazito na univerzah v anglosaksonskem svetu, ki usmerjajo pozornost predvsem na majhna in »obvladljiva« tehnicična vprašanja, ki lahko privedejo do »preciznih« odgovorov; gl. o tem tudi Marlen, 1985).

INFORMACIJSKA DRUŽBA KOT TRANSAKCIJSKI SISTEM; GLOBALIZACIJA IN INDIVIDUALIZACIJA

Namesto da preprosto sledimo fragmentarnim opažanjem o širjenju in uporabi računalnikov in telekomunikacij ter o njihovem vplivu in spremembah, do katerih prihaja s tem v najrazličnejših situacijah, bomo najprej – na tem mestu samo na kratko – nakazali možno navezavo na širši teoretski okvir, ki nam ga dajejo naša dosedanja spoznanja o razvojni logiki družbenih sistemov ter o enotnosti nasprotij procesov globalizacije (povezovanja, podružbljanja) in individuacije (osamosvajanja).

Glede na splošno razvojno logiko družbenih sistemov lahko razumemo razvojne procese kot interakcijo integracije in raznovrstnosti ob različnih časih, tako da se stopnja integrirane raznovrstnosti povečuje (H. Teune, Z. Mlinar, 1978, 45). Razlikujemo naslednje tri tipe sistemov:

a) *koakcijski sistemi*, za katere so značilne podobnosti znotraj sistema in razlike v primerjavi z drugimi sistemi; tak sistem je povsem različen od drugih, a hkrati uniformen in homogen;

b) *interakcijski sistemi* temeljijo na čelu podobnosti in razlik; njihove sestavine so medsebojno povezane in spreminjajo druga drugo;

c) *transakcijski sistemi*, za katere so značilni splošni tokovi izmenjave med posameznimi deli sistema; glede na to lahko transakcijske sisteme obravnavamo tudi sinonimno z »informacijsko družbo«.

Nekatere glavne značilnosti transakcijskih sistemov so:

– najpomembnejši je *pretok* informacij in idej (lastnosti) in ne menjava materialnih dobrin (predmetov); ta pretok poteka skozi *omrežje sistema* in ne od ene sestavine do druge;

– obstajata le dve ravni sistema, individualna in sistemska; posameznik postane primarna in prevladujoča sestavina sistema preko *vmesnih struktur* in delnih omrežij;

– prevlada *fleksibilno, občasno združevanje* posameznikov namesto togih organizacij, razredov, sektorjev in institucij;

– osnovna *enota akumulacije je sistem, ne pa sestavine in sistem*; ko so ovire glede dostopnosti presežene, postane odvečno tudi vprašanje o tem, kdo kaj poseduje;

– informacijo uporabimo ali pa ne, nikoli pa je ne porabimo; *uporaba zvišuje* in ne manjša vrednosti informacije; pridobitev informacije *ne onemogoči* drugim, da bi jo prav tako imeli; vsaka informacija je na voljo v *izobilju*;

– spojitev (fuzija) ali proizvodnja je mogoča *kjerkoli* v sistemu; svobodni pre-

tok idej onemogoča koncentracijo ali centralizacijo in je osnovni pogoj za zmanjšanje in porazdelitev oblasti;

– univerzalna uvedba reciprocitete omogoča, da simbole menjave (denar) nadomesti *splošna pravica do informacije*.

Takšno podobo transakcijskih sistemov smo dobili, ko smo pojasnili logiko družbenih sistemov, ki jih vodi k razvoju. Ta podoba ne ustreza nobeni konkretni, empirični stvarnosti, ki nujno vsebuje tudi *človeške in slučajne variacije*. Lahko pa nam pomaga razumeti katerokoli zamotano konkretno situacijo.

V širšem kontekstu, ki smo ga nakazali, bomo opozorili na proces bifurkacije, ki vodi v globalizacijo in individualizacijo obenem s slabitvijo vmesnih struktur. V tem okviru bomo poskusili interpretirati omejene in *fragmentarne empirične ugotovitve* o tem, koliko informacijska tehnologija pogojuje *prostorsko, časovno, hierarhično in sektorsko* razsežnost družbenega prestrukturiranja ob predpostavki, da preobrazba vsake od njih izraža in tudi pogojuje dinamiko individualizacije in globalizacije.

Vpliv informacijske tehnologije, ki se kaže pri vseh nakazanih razsežnostih družbenega prestrukturiranja, lahko odkrivamo v spreminjanju oz. prehajanju od *togih k fleksibilnim* strukturam vse do razkroja teh struktur (»destrukturiranje«). To prehajanje je izraz večje različnosti med posamezniki (težnja k edinstvenemu) in tudi vsesplošno sprejetih standardov, ki omogočajo pretok v globalnih omrežjih.

Skoraj dve desetletji sta morali miniti po tistem, ko je Marshal McLuhan opisal »globalno vas«, preden so se empirične družboslovne raziskave osredotočile na vprašanja globalizacije. Ta se npr. nanašajo na »globalna središča visoke tehnologije«, »globalno tovarno«, »globalno mesto«, »svetovni avto«, »globalna omrežja in globalne trge«, »integrirano globalno omrežje industrijske proizvodnje«, »globalni transport surovin, sestavnih delov in proizvodov«, »globalne standarde pri stroških, tehnologiji, organizaciji proizvodov in industrijski strategiji«, »globalno infrastrukturo, ki oblikuje globalen komunikacijski sistem«, »globalizacijo kapitala«, »kapitalistično svetovno ekonomijo« in »novo svetovno delitev dela« ipd.

Hkrati izstopajo še mnoge bolj specifične spremembe, ki jih tako ali drugače lahko povežemo z globalizacijo in s prostorsko-družbenim prestrukturiranjem, ne glede na to, ali nosijo etiketo »globalen« ali ne. Lahko so s področja ekonomije, kulture, politike ali drugih funkcionalnih področij, na primer multinacionalne korporacije, pojavi »pobegle industrije«, elektronski prenos fondov (»brezgotovinska družba«), svetovne banke podatkov, pretok podatkov preko meja, daljinsko zaznavanje (teledetekcija, remote sensing), svetovni (mednarodni) jezik, globalno založništvo, komunikacije in interakcija v globalni politiki, transakcijski pretok in integrativni procesi in še mnoge druge.

Po Friedmannu in Wolffu (1982, 33) bi bila potrebna temeljita sprememba dosedanjega fragmentarnega raziskovanja: »Sedaj lahko prvič vidimo povezave med različnimi svetovi – prvim, drugim in tretjim; severnim in južnim; osrednjim in perifernim, potem ko smo si pridobili znanje in izkušnje, ki se gibljejo v vseh smereh.«

To vedno širšo usmeritev in težnjo h globalizaciji lahko bolje razumemo predvsem – če že ne neposredno, pa vsaj posredno – na osnovi sprememb v informacijski tehnologiji in še posebej v razvoju telekomunikacij. Ne moremo mehančno deliti tehnologij na takšne, ki podpirajo globalizacijo, in takšne, ki so sredstvo za individualizacijo. Obstajajo sicer tehnologije, ki so namenjene varovanju zasebnosti posameznika, ali pa kot npr. osebni računalnik zadovoljujejo bolj individualne potrebe; so pa tudi take, kot na primer »omrežne tehnologije« in satelitske komu-

nikacije, ki kar najbolj očitno kažejo na širjenje medsebojne povezanosti v prostoru s težnjo h globalizaciji.

Računalniška tehnologija je začela s konceptom »ločeno stoječih« (stand-alone) naprav. Vendar pa je potreba, da bi imeli dostop do informacij skupaj z drugimi uporabniki ne glede na lokacijo, oddaljenost ali vrsto opreme, privedla do *delovanja preko računalniških omrežij*. Takšno delovanje (computer networking) je bilo opredeljeno kot povezovanje računalniških sistemov, terminalov in komunikacijskih naprav. Na ta način uporabnik lahko dobi oddaljene informacijske banke, druge urade in posameznike k svoji pisalni mizi. Povezan preko žičnega, mikrovalovnega ali satelitskega komunikacijskega omrežja se (osebni) računalnik lahko priključi na katerokoli točko na svetu. »Takojšen dostop do človeških in informacijskih potencialov v pisarni in dostop preko javnih in zasebnih transmissijskih omrežij (mikrovalovna, satelitska, kabelska televizija, telefonske žice in omrežja optičnih vlaken) do oddaljenih lokacij pomeni, da so bolj kot kdajkoli prej organizacije blizu *komuniciranja s komerkoli, kjerkoli in kadarkoli*« (Weidlein, Cross, 1986, 24, 11, podčrtal Z. M.).

Širjenje komunikacijskih omrežij vodi iz »prostora krajev« v »prostor tokov« (Martin, 1981; Castells, 1985), iz lokacije v cirkulacijo (Mlinar, 1987). Ne moremo pa reči, da bi bila na kateremkoli mestu »shranjena« velika količina podatkov. Podatki nimajo *končnega počivališča*, kot ga ima kartoteka na polici. *Selijo se po zemeljski obli* od računalnika do računalnika. Odklanjajo teritorialne omejitve (Smith, 1981). Namesto da bi bile informacije v posebnih skladiščih znanja (kot v tradicionalno zasnovanih knjižnicah), jih je vedno več v obtoku. To še bolj slabi segmentalno organizacijo zalog materialnih dobrin. Nova komunikacijska tehnologija zagotavlja boljšo sinhronizacijo dejavnosti v svetu (npr. koncept »ravno pravi čas«, »just-at-the-right-time«), krči s tem potrebne zaloge in prostor za skladiščenje in obenem zagotavlja boljšo izkoriščenost in dostopnost. Vse to so konkretni, fizični znaki procesa podružbljanja (globalizacije), kar pa raziskovalci ne vidijo.

Proces individualizacije lahko zasledimo v spreminjajoči se naravi proizvodnega procesa v prehodu od industrijske družbe v informacijsko družbo. Če ostanemo na področju informacij, lahko spremljamo na primer spremembe pri tiskanju knjig od Gutenberga do elektronskega tiska. Tiskanje knjig je najzgodnejši primer industrializirane masovne proizvodnje. Bistvo ideje Gutenbergove iznajdbe je v *standardiziranem besedilu, masovno proizvedenem, za masovno distribucijo*. Elektronski tisk pa je koncept *interaktivno sestavljenega besedila*. To pomeni, da je vsak izbor informacij *edinstvena kombinacija* idej, sproduciranih *po naročilu* za individualne potrebe.

Individualnost in ne masovna standardizacija velja prav tako za trgovino s proizvodi in storitvami, pa tudi za distribucijo idej (Strassman, 1985).

Industrijsko organizacijo proizvodnje sta označevali nefleksibilnost in težnja k disciplinarnemu, zaporednemu in vnaprej določenemu delovanju. Organizacije postindustrijske dobe oz. »dobe storitev« pa temeljijo bolj na pobudi delavcev in so namenjene naročnikom. »Sisteme dobave v storitveno usmerjeni družbi opredeljujejo tesno povezana razmerja s povratnim učinkom. To pomeni, da lahko steče informacija kar nekajkrat naprej in nazaj, preden kdorkoli kaj ukrene... Poceni in hiter odziv na vprašanja in potrebe stranke postane pravi namen elektronskega medija. Masovnih oddaj je vedno manj. Usmerjenih specializiranih oddaj je vse več. ... Vsakdo lahko ne le svobodno poraja, ampak tudi objavi in distribuira izvirne ideje. Javna omrežja se lahko enostavno prilagodijo in so lahko

zasebna omrežja... Celo družina lahko upravlja svoj lasten elektronski časopis in svojo lastno elektronsko pošto« (prav tam 225, 227).

Kar smo opisali, nakazuje mnoge spremembe v smeri večje individualizacije, ki temelji na novi informacijski tehnologiji. Problem, ki je ostal nekako ob strani, pa je brisanje razlik med trendom (potenciali) in dejanskim stanjem. Med njima je lahko veliko razhajanje. Npr., kako daleč od realnosti je trditev, da »vsakdo lahko svobodno ne le poraja, ampak tudi objavlja... svoje ideje«? Spet bi lahko trdili, da je z dolgoročne razvojne perspektive morda pomembnejše opredeliti »megatrende« kot predstaviti prerez trenutnega stanja. Avtorji, ki se ukvarjajo s tem vprašanjem s stališča individualne svobode ali avtonomije (suverenosti) teritorialnih enot, so strogo razdeljeni (med kritiki tehnološkega optimizma glej Roszak, 1986; Finlay, 1987). To je še posebno očitno pri komunikoloških raziskavah (Rogers in Balle 1985; Becker, Hedebrö, Paldan, 1986).²

Kljub *omejeni vlogi*, ki so jo doslej igrala nova občila, moramo še naprej upoštevati odmik od tradicionalnih, linearnih, enosmernih medijev, ki posredujejo pasivnim prejemnikom standardizirano ponudbo po standardiziranem urniku. Premik poteka v smeri fleksibilnejših, bolj osebnih in interaktivnih občil, ki naj ustrezajo individualnim potrebam. Vedno širša uporaba osebnih računalnikov, videorekorderjev, videoteksta in interaktivnih podatkovnih baz kaže na prehod od sistema, ki ga pretežno določajo s strani oddajnika, na takšne, pri katerih ima prejemnik bistveno besedo. Po pričakovanjih naj bi to bolj spodbudilo pluralizem v družbi. Zaradi vedno večjega števila kanalov, ki jih gledalec lahko izbere, pa čeprav pri tem izbira med zelo malo novostmi, postaja gledanje televizije aktivnejši proces.³ Gledalci bodo verjetno morali izbirati zavestno, ne pa sprejemati programa iz neke kategorije, ki je ravno na voljo (Jasem in Desmond, 1985, 136; Ruben, 1985, 8–9).

Tradicionalni, enosmerni model komunikacijskega procesa, ki je predpostavljal oddajnik, sprejemnik in kanal, ni več uporaben pri računalniških komunikacijah. Razlika med »oddajnikom« in »sprejemnikom« je zabrisana; »sporočilo« se ne loči od »povratnega sporočila«. Glede na takšne spremembe Rogers in Rafaeli (1985, 107) sklepata, da je lahko le malokatera sistemska aktivnost neodvisna od uporabnikov/udeležencev. »Tisti posamezniki, ki sistem uporabljajo, mu tudi določajo vsebino. Računalniško podprte komunikacije so, vsaj potencialno, zelo demokratičen proces«.

Takšen sklep pa lahko pomeni pretirano poenostavitev, ker se *omejuje* na *tehnološko* razsežnost (medtem ko družbeni okvir zanemari). Obenem pa je značilno, da ponovno, kot smo to že ugotovili, opisuje *možnosti*, namesto da bi predstavil dejansko stanje.

² Pa vendar ni nujno, da so nasprotni pogledi in interpretacije logično inkompatibilni, ker pravzaprav zadevajo dve različni vprašanji. Eno se nanaša na dejanske izkušnje glede dosedanje uporabe informacijske tehnologije in znotraj konkretnega družbenega konteksta; drugo pa zadeva bolj možnosti nove tehnologije. Brent Ruben (1985, 15–16) se zdi, da je dovzeten za obe strani, ko piše: »... nove tehnologije so vedno bolj interaktivne in nadzorovane s strani uporabnikov. Ali je torej samo po sebi bolj verjetno, da krepijo raznovrstnost in drugačnost, kot menijo mnogi avtorji (npr. Bell 1983; Cleveland 1982; Jennings 1982; Masuda 1980; Pool 1983)? Več kanalov in več elektronskih naprav zagotavlja seveda večjo izbiro. Toda ali kvantiteta nujno vodi v različnost? Ali je pojav revij in televizije močno obogatil obseg informacij, ki jih nudijo občila? Tudi pri kabelski televiziji, ki daje možnosti za močno razširjeno medijsko ponudbo, je vprašljiv vpliv na širino tistega, kar je na voljo gledalcu. Skoraj enako lahko rečemo za računalnik, vsaj za tistega v domači uporabi. Medtem ko dajejo fleksibilnost v obliki informacij in krajev ter časa, ko je informacija dosegljiva, pa ta vedno številnejša nova občila kot da ne zagotavljajo dodatne vsebine informacijskim alternativam, ki so v nekem okolju že na voljo.«

³ »... morda bi bil takšen gledalec pripravljen enkrat na teden sesti in si naravnati svoj videorekorder za snemanje izbranih programov, ki bi jih pozneje lahko pasivno gledal... Sprašujem se, ali naj takšno ravnanje opredelim kot aktivno ali pasivno« (Jasem in Desmond, 1985, 136).

Spremembe v računalniški tehnologiji težijo k individualizaciji. S tem mislimo na odmik od izključno centralizirane obdelave informacij v zgodnejših fazah računalništva, ko so bili računalniki namenjeni zadovoljevanju industrijskih in komercialnih potreb, k vedno bolj razširjeni uporabi računalnikov za domačo in osebno uporabo. Uporaba osebnih računalnikov pomeni, da lahko posamezniki organizirajo in obdelujejo svoje lastne informacije. Pomeni pa tudi, da »končni uporabniki« nadzorujejo nastajanje, shranjevanje, manipuliranje in razširjanje informacij. Računalniška moč se je preselila z nadzora nad profesionalnimi obdelovalci podatkov na pisalno mizo uporabnikov informacij (Weidlein in Cross, 1986, 4; Horowitz, 1986, 143).

Informacijska tehnologija torej daje določene *možnosti* za proces individualizacije. Koliko se te možnosti uresničujejo, pa je odvisno tudi od drugih družbenih, ekonomskih in političnih dejavnosti, ki jih je ob tem treba upoštevati in proučevati. Naslednje *možnosti* v informatiki izstopajo kot trendi, ki vodijo v večjo individualizacijo:

iz	v
(1) masovna proizvodnja, ekonomije obsega	personalizirane storitve, majhne proizvodne serije, proizvodnja po naročilu
(2) široko oddajanje (broadcasting), masovna distribucija in številčna publika	usmerjeno oddajanje več različnim ciljnim skupinam
(3) linearna enosmerna občila	interaktivna občila (tehnologije) in razmerja povratnih učinkov
(4) oddajniško določeni sistem, pasivni prejemniki	nadzor »končnih uporabnikov«, objava na zahtevo, aktivno vedenje
(5) ločene vloge oddajnika in prejemnika (in kanala)	združitev teh vlog
(6) vnaprej določeni bloki informacij (sprejemanje programov iz obstoječih kategorij)	selekcija edinstvene kombinacije idej (zavestna izbira)
(7) omejena (ali nobena) izbira programov, najmanjši skupni imenovalec	večja izbira, vedno več alternativ
(8) togost v obliki, kraju in času dostopa do informacij	fleksibilnost pri sporočanju idej, nestandardne naloge
(9) centralizirana obdelava informacij, profesionalna obravnava informacij	domača in osebna uporaba računalnikov, »pisalna miza uporabnikov informacij«
(10) ločene javne in zasebne komunikacijske mreže	zlitje obeh vrst mrež

INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA IN PROSTORSKODRUŽBENO PRESTRUKTURIRANJE

Z razširjanjem informacijske in še zlasti telekomunikacijske tehnologije (Williams, 1982, piše o »komunikacijski revoluciji«) se začenja uresničevati prehod od »prostora krajev« k »prostoru tokov«, ki ustreza prehajanju družbe od interakcijskih k transakcijskim sistemom. S prostorskega vidika gre pri tem za proces deteri-

torializacije, s čimer nastajajo pogoji za zблиževanje posameznika in globalne družbe na ravni svetovnega sistema. Najbolj značilne tehnološke podlage takšnega globalnega toka informacij pa so satelitske komunikacije, pri katerih stroški na enoto kot tudi čas komuniciranja ne variirajo glede na daljavo.⁴ Tako v merilih našega planeta elektronska tehnologija odpravlja tako prostor kot čas (Mc Luhan). Vendar odprava prostorskih ovir – kot opozarja Harvey, 1989 – še ne pomeni, da pomen prostora upada. S tem ko se prostorske ovire zmanjšujejo, postajamo vse bolj občutljivi za to, kar vključujejo prostori vsega sveta. Povečuje se kompetitivnost, ki terja večjo pozornost za relativne lokacijske prednosti.

Nova informacijska tehnologija vedno bolj učinkovito premaga *prostor kot oviro* in vodi v *univerzalno dostopnost informacij* (ubiquity of information).

Spremembe v informacijski tehnologiji dozdevno sledijo nakazani razvojni logiki, od delovanja »ločeno stoječih« individualnih računalnikov, omejene interakcije v smeri h globalnim transakcijam.

V tem procesu lahko opazujemo dve značilni razsežnosti vedno širšega prostorsko-družbenega konteksta:

- a) vedno širši domet in
- b) odpravljanje (slabitev) posrednikov.

V zvezi s prvim razširja nova tehnologija geografski (fizični) prostor, znotraj katerega je možno doseči informacijo preko telekomunikacijske mreže. Na primer britanski šifrant o telekomunikacijah (The Code Book of the British Telecom, 1987) nas obvešča o stanju pri direktnih mednarodnih pozivih (International Direct Dialing): »IDD omogoča, da pokličete več kot 170 dežel po svetu. Že več kot 98% mednarodnih klicev iz Velike Britanije in Severne Irske je opravljenih direktno, vsako leto pa pristopi več držav.« Sedanji »domet« (direktne) telefonske komunikacije iz Velike Britanije in Severne Irske (da poenostavimo) lahko izrazimo s številko 170 (držav). Navedeni citat pa vključuje tudi informacijo o odpravljanju posredništev. Glede na mrežo telefonskih komunikacij lahko izrazimo ta proces z deležem komunikacij (klicev), ki so vzpostavljeni *direktno* brez kakršnihkoli posrednikov. V tem smislu predstavlja 98% direktnih mednarodnih pozivov skorajda popolno odpravo posrednikov v tem telekomunikacijskem sistemu.

Še več drugih primerov bi lahko ponazorilo *težnjo k odpravljanju posredništev* in k vzpostavljanju (bolj) direktnih zvez. Vrsta zgodovinskih podatkov v tem smislu govori o vedno manjšem številu posrednikov v medkrajevnih telefonskih pogovorih.⁵ Na ta način informacijska tehnologija širi *komunikacijski doseg* posameznika (skupine) kot tudi *presega posredniško strukturo* v procesu globalizacije.

Tako kot se zastavlja vprašanje, kako maksimirati dostop nekega posameznika ali skupine do drugih ob najmanjših stroških, tako je pomembno zagotoviti tudi nadzor nad dostopom drugih do sebe (glej o »dveh zakonih dostopa«, H. Teune, Z. Mlinar, 1972).

Z zmanjšanjem »upora prostora«, ki se izraža v radikalnem zmanjšanju (včasih skoraj odpravi) časovno-stroškovnih razdalj, izgubimo tudi *zaščitno vlogo prostora* za družbene skupine kot tudi za posameznike. S stališča odnosa posameznika do

⁴ Če uporabimo satelite za prenos telekomunikacij, so stroški čez cesto poslanega sporočila enaki stroškom sporočila preko celega kontinenta (Alber, Falk, 1981, 19).

⁵ Naslednji tipični primer kaže napredek pri videokonferencah, namreč prehod od »Confravision« k »Videostream« tehniki. V zgodnjih sedemdesetih letih je British Telecom lansiral Confravision, javno službo, ki je omogočala videokonference z uporabo konvencionalne TV tehnologije za povezovanje specialno urejenih in osvetljenih studijev. Odtlej pa je hiter razvoj v digitalni tehnologiji omogočil sodelovanje pri videokonferencah v *naročnikovih lastnih prostorih*. Sedanje opremo je mogoče vgraditi v kompaktne samostojne enote, ki ne potrebujejo več posebnega »študija«; enostavno jih je mogoče vgraditi v običajne konferenčne ali sejne sobe, kar omogoča videostream tehnika (Video Stream, British Telecom, London).

okolja se njegova avtonomija izraža kot stopnja njegove sposobnosti za obvladovanje (naključnih) impulzov iz okolja in nadziranja dostopa drugih do sebe. V tem pogledu lahko proučujemo, v kolikšni meri fizični prostor zagotovi mehanizem za varovanje določene identitete.

Tu imamo vzporednico: ravno toliko, kolikor je prostor sedaj manjša ovira pri dostopu k drugim, je tudi izgubil svojo zaščitno vlogo. Drugače rečeno – kot je opozoril Daniel Bell – soočeni smo z »izgubo izolacijskega prostora«. Informacijska tehnologija je zaostрила probleme vdora (*intrusion*). Vdor lahko spremljamo kot nenadzorovan dostop drugih v »osebni prostor« posameznikov ali glede na prepustnost meja (edinstvene) identitete neke skupine.⁶

Novejši tehnološki razvoj prinaša še zlasti protislovne primere vdora preko nacionalnih ali drugih teritorialnih meja. Tako je predvsem v primeru »daljinskega zaznavanja«.⁷ Sposobnost napovedovanja slabih letin v kmetijstvu in odvisnosti glede hrane lahko na primer vpliva na politične presoje in mednarodne tržne postavke (Mowlana, 1986). Landsat sateliti (ki ne oddajajo, temveč pregledujejo) lahko podrobno analizirajo mineralne in agrarne vire – celo polje za poljem. Dostop do teh informacij je prost, toda le strokovnjaki znajo prevajati satelitske signale v uporabne karte. To pomeni, da lahko informacija pogosto služi komercialnim in političnim interesom druge države, še preden jo uporabi država, v kateri je nastala.

Pri tem je simptomatično, da večina literature o satelitskih komunikacijah – če zanemarimo tehnične vidike – obravnava prav predpise, standarde in pogoje za njihovo *restriktivno* delovanje.

Informacijska tehnologija sama pa lahko – poleg omogočanja vdorov – prevzame tudi vlogo zaščitnika individualne ali skupinske identitete. »Zaščita« (v imenu) skupine pa lahko pride v konflikt z interesi posameznikov, ki lahko razumejo takšno zaščito kot omejevanje dostopa do alternativnih virov informacij.⁸

Ne glede na vse zaščitne mehanizme pa izguba izolacijskega prostora povzroči, da ni mogoče *prostorsko ločiti pozitivnih in negativnih (destruktivnih) učinkov* delovanja nekega subjekta. Negativne (destruktivne) posledice, ki naj bi prizadele katere druge teritorialne enote, so zaradi močnih medsebojnih odvisnosti tudi grožnja akterju samemu. To je zgolj ena od manifestacij preseganja logike »zero sum game«.

ČASOVNA RAZSEŽNOST DRUŽBENEGA PRESTRUKTURIRANJA

Uvedba nove tehnologije je *reducirala čas*, potreben za distribucijo informacij in tako prispevala k širjenju informacij v prostoru. Če so na voljo satelitske komu-

⁶ Sočasno z ogromnim povečanjem obsega želenih stikov (npr. telefonskih komunikacij) se je v preteklih desetletjih pomnožilo tudi število neželenih stikov. Telefonski naročniki se zavarujejo tako, da svojih števil ne uvrstijo v telefonske imenike, odložijo telefonske slušalke ali imajo tajnice, ki se vmešajo kot zaščita in posrednik.

⁷ Daljinsko zaznavanje so opredelili v Odboru OZN za miroljubno uporabo vesolja kot »sistem metod za identifikacijo značaja oziroma določitev stanja predmetov na površju Zemlje in pojavov na, pod ali nad njim s pomočjo opazovanja s plosčadi v zraku ali vesolju« (Dokument OZN A/AC. 105/98, 20. 1. 1972).

⁸ Znani primer je »blokiranje« radijskih oddaj z Zahoda (radio Svobodna Evropa) v vzhodni Evropi. Eden najnovejših primerov pa je eksperiment z visoko razvitimi telefonskimi tehnologijami (Bell Telephone Co. v Pennsylvaniji), ki ponujajo majhen digitalen zaslon, ki se osvetli in pokaže telefonsko številko prihajajočega poziva ter tako omogoči človeku, da vidi, kdo kliče, preden se odloči, ali bo odgovoril. Eksperiment je omogočil programiranje digitalnih telefonov na različne načine; npr., da se določene klice posredujejo na drugo številko, ali pa da telefon zvoni s posebnim zvokom, kadar prihaja klic z določenih števil. Če naročnik prevzame grožilen ali nesramen poziv, lahko s pritiskom na tri tipke sporoči številko tistega, ki kliče, uradu za pritožbe pri telefonski družbi in s tem sproži kazenski postopek proti njemu (Newsweek, 18. marec 1985).

nikacije, se ta proces ne bo ustavil na državnih mejah, temveč bo težil h globalizaciji. Večja hitrost in nižji stroški komunikacij so že pokazali svoj vpliv na širjenje mednarodnih trgov (Germany in Norton, 1985, 743). Tako je bil ustvarjen stalen, neprekinjen finančni trg, ki se v trenutku odzove na spremembe v različnih časovnih conah po svetu.

Namesto prejšnjih časovnih omejitev in togosti časovne organizacije, ki so se ji morali podrežati posamezniki in skupine, ponujajo informacijske tehnologije sredstva za manipuliranje s časom, za nadzor in fleksibilnost časa. Na primer naprave za *snemanje, shranjevanje in naknadni dostop* omogočajo uporabnikom, da ob določenem času lahko spremljajo več medijev. Uporabnikom omogočajo tudi premagovanje in kompatibilnosti vedno večjega števila alternativnih programov (virov informiranja), s tem da reorganizirajo dostop do teh programov. Dostop do enega programa (oziroma ohranitev določenega stika) torej ne izključuje drugega (drugih), dokler uporabniku ne zmanjka časa nasploh.

Značilen primer, kako nova tehnologija omogoča večjo fleksibilnost, so »računalniške konference«. To je interaktiven softverski sistem, ki omogoča ljudem na različnih lokacijah, da sodelujejo na sestankih, tako da se vključijo s svojimi osebnimi računalniki in komunicirajo ob »realnem času«. »Ljudje se lahko vključijo v računalniško konferenco *kadarkoli* in od *koderkoli*. Udeleženci so lahko na drugi strani države ali na drugi strani dvorane. Sestankov ni treba odlagati, ker bi ljudje zamujali. Časovne cone niso problem kot je za telefonske konference. *Od časa neodvisna* metoda udeležbe daje izredno *fleksibilnost*, zlasti če so udeleženci konference na poti ali v različnih *časovnih conah* (Wiedlein in Cross, 1986, 34, podčrtal Z. M.).

Prikazane značilnosti računalniške konference kažejo, da lahko nova tehnologija prispeva k višji individualizaciji in obenem tudi globalizaciji. Zdi se tudi značilno, da se rast fleksibilnosti v času ujema z rastjo fleksibilnosti v prostoru.⁹ Nekateri avtorji interpretirajo vedno večjo fleksibilnost v času kot enakovredno večji individualni avtonomiji in svobodi (Toffler, 1980, 246; Megarry, 1985, 187); drugi vidijo to fleksibilnost predvsem z vidika segmentacije trga delovne sile (npr. organizacija in lokacijska struktura proizvodnega kooperantstva), kar je moč uporabiti za sindikalne moči in ponovno vzpostavitev upravljalškega nadzora nad delovnim procesom (Holmes, 1986, 94).

Asinhrono komuniciranje preko računalnika dovoljuje zadrževanje in dostopnost sporočil ter pogovore z več udeleženci v daljših časovnih obdobjih. Udeleženci lahko *ločujeta čas in prostor*, ne da bi bile komunikacije bistveno motene. Sinhrono komunikacije postajajo vedno dražje, ker je zanje (npr. v produkcijskem procesu) potrebna delovna sila, ki pogosto brez dela čaka, da koristna komunikacija lahko steče, medtem ko asinhrono komunikacije hitro postajajo vse cenejše, ker so sporočila dosegljiva na zahtevo. Asinhrono komunikacije spodbujajo interakcijo med posamezniki in skupinami, katerih delovni ritmi med seboj niso usklajeni. Tako lahko družba dopušča mnoge asinhrono življenjske ritme, kot na primer fleksibilne ureditve delovnega časa. Boljše upravljanje s časom vodi v višjo pro-

⁹ Vedno večjo fleksibilnost v času so na široko proučevali predvsem glede na »fleksibilne vzorce dela« (Curson et al., 1986), kot na primer: fleksibilne dnevne in tedenske ure, zgoščeni delovni tedni, letne ure, nadure in njihove alternative (dodatne skupine za izmensko delo, prost čas v zameno za nadure), nove oblike izmenskega dela, začasno delo (delo za določen čas), delo s skrajšanim delovnim časom, skupna zasedba delovnega mesta, delo na domu pri novih tehnologijah, »delo na daljavo«, podpogodbeni odnosi, študijski dopusti, izredni dopusti in prekinitev delovne dobe, itd. Medtem ko vsi ti »vzorci« kažejo trend proti večji fleksibilnosti, lahko le nekatere od njih spravimo v zvezo s spremembami v informacijski tehnologiji (npr. delo na daljavo).

duktivnost za naročnika storitve in za izvajalca (Strassmann, 1985, 170; Rogers in Rafaeli, 1985, 107).

Čim višja je stopnja individualizacije, tem lažje tehnologija, ki omogoča asinhrono komunikacije, zagotovi infrastrukturo za družbeno (re)integracijo. Vendar pa smo s tem postavljeni pred nov problem, t. j. izguba neposrednih stikov med ljudmi (glej več o tem v: Calhoun, 1987).

HIERARHIČNA RAZSEŽNOST PRESTRUKTURIRANJA

Informacijska tehnologija vpliva tudi na hierarhično razsežnost (prostorsko-) družbenega prestrukturiranja. Same informacije predpostavljajo v osnovi drugačno logiko družbenih odnosov, kot je logika »družbe ničelne vsote«. »Potrošnja« informacij ne pomeni niti razkroja niti izčrpanja. Bolj kot o potrošnji lahko govorimo o uporabi oziroma neuporabi informacij (Teune, Mlinar, 1978 A, 143). Medtem ko uporaba materialnih predmetov zmanjšuje njihovo vrednost, dragocena informacija še celo pridobi vrednost, ko jo poslušamo, izmenjujemo ali razpošljemo (Strassmann, 1985, 117).

V načelu bi to lahko pomenilo, da informacij ne more primanjkovati, temveč naj bi bile v izobilju, pristop do njih pa neomejen. Če bi se kdo hotel okoristiti, tega ne bi mogel storiti na račun drugega (drugih), marveč bi to pomenilo pridobitev tudi za vse druge. To bi seveda pomenilo delitev z drugimi (sharing), ne da bi zaradi tega kdo kaj izgubil. Torej *ne bi bilo nobene podlage za hierarhično struktuiranje*.

Empirična stvarnost pa se (še) ne ujema s takšnim teoretičnim konstruktom. Študije na vseh ravneh teritorialne družbene organizacije še vedno razkrivajo različne stopnje centralizacije informiranja in odločanja, delitev med »zamislijo in izvedbo«¹⁰ v proizvodnem procesu, enosmerne in nedvosmerne komunikacije, dinamično urbano ali regionalno rast, ki jo spremlja urbano ali regionalno (industrijsko) nazadovanje; tradicionalni vzorci razmerja jedro-periferija, razširitev menedžerskega nadzora preko komunikacijskih sredstev, centralizacija nadzora na sedežih multinacionalnih korporacij (samostojne firme, ki so bile nekoč uspešne v manjših mestih, so sedaj filiale velikih multinacionalnih družb), itd. Brotchie in sodelavci (1987, 77) so ugotovili, da komunikacijske in informacijske tehnologije krepijo majhno število svetovnih metropol in slabijo tradicionalno avtonomijo mnogih manjših mest.

Informacijska tehnologija (prefinjeni upravljalni informacijski sistemi in elektronska pošta ter arhiviranje) daje tistim, ki odločajo, dostop do več podatkov, zajetih iz večjega števila virov in s hitrejšim ter lažjim dostopom. Preko računalniških mrež, geografsko razpršenih delovnih enot in osebja so povezani med seboj (Ruben, 1985, 5). Zaradi tega je vse bolj *omejevana samovoljnost in diskrecija* tistih, ki odločajo, proces odločanja pa se *objektivizira*. Po drugi strani pa je spet informacijska tehnologija tista, ki zagotavlja boljše možnosti za centralizirano upravljanje in organizacijski nadzor (Mansfield, 1984).

Vprašanje centralizacije ali decentralizacije na podlagi računalniško-komunikacijske tehnologije zadeva razpravo, ali bo prevladujoč model te tehnologije

¹⁰ Richard C. Hill je analiziral »novo mednarodno delitev dela« glede na globalno reorganizacijo avtomobilske industrije. Odkril je »nadaljnje prostorsko ločevanje med zamislijo in izvedbo, ker se razvite industrijske dežele vedno bolj osredotočajo na visoko tehnologijo, raziskovanje, načrtovanje in globalno upravljanje, medtem ko je proizvodnja po vsem svetu decentralizirana v skladu z globalno strategijo oskrbe z viri«.

mrežni sistem, ki ga poznamo pod imenom »telematika« ali »privatika«. »Telematika« poudarja centralizirane, vertikalne mrežne vzorce, »privatika« pa horizontalne, omejene lokalizirane osebne interakcijske vezi preko terminalov. Obstaja vsaj majhna možnost, da bi »privatika« lahko privedla v bolj »dialoško«, horizontalno interaktivno komunikacijsko strukturo, s katero različne interesne skupine ali posamezniki komunicirajo med seboj in se pri tem izognejo vsakemu centralnemu terminalu (Finlay, 1987, 152). Po Simonovi interpretaciji (1980, 226) pa bodo računalniki privedli v centralizacijo ali decentralizacijo, odvisno od tega, kako jih programiramo.

Več avtorjev nakazuje, naj bi bila rešitev pred grozečo dominacijo (podrejanjem) v samozadostnosti. To bi pomenilo, da sprejemamo »avtonomijo z izolacijo« (Hamelnik uporablja pojem »cultural dissociation«).

Toda, kot kažejo jugoslovanske izkušnje, se takšna avtonomija prej ali slej izraža v zaostajanju za drugimi državami in se sprevrže v svoje nasprotje, t. j. v položaj odvisnosti.

Veliko pozornost so družboslovci posvečali tudi odnosom *odvisnosti* v okviru modela »jedro-periferija«. Tudi pri tem gre za razširjanje prostorskih okvirov v smeri k »transnacionalnemu sistemu prostorske ekonomije« s tremi glavnimi regionalnimi sestavinami: središčna področja, polperiferija in periferija (Friedman in Wolf, 1982; Wallerstein). Toda komparativna raziskava, ki je vključila tudi podatke o »nanovo industrializiranih deželah« v jugovzhodni Aziji, je J. Hendersona privedla do naslednjega sklepa: »Lokalne ekonomske spremembe v globalnem kontekstu ni več mogoče razumeti s pomočjo kategorij jedro-periferija. Te kategorije so enostavno preveč statične in neelastične, da bi lahko zajele ogromni razpon vseh obstoječih razvojnih dejstev in možnosti« (Henderson, 1986, 50). Celo na globalni ravni torej najdemo značilne spremembe v hierarhični razsežnosti (razmerja dominacija-podreditev) prostorsko-družbene strukture. Na področju političnega delovanja pa lahko rečemo, da kljub omejenemu uspehu eksperimentiranja s projekti »teledemokracije« (Arterton, 1987), obstaja vsaj tehnološka možnost za razvoj v smeri zблиževanja neposredne in posredne demokracije in v tem smislu za zmanjševanje dominacije sistema nad posameznikom.

SEKTORSKA RAZSEŽNOST PRESTRUKTURIRANJA

Temeljni kamen popularne predstave o informacijski družbi je v tem, da je novi »informacijski sektor«, ki ga tvorijo »informacijski delavci«, postal glavni ekonomski faktor pri nadaljnjem razvoju najbolj razvitih družb. Toda podatki kažejo, da dejansko ne gre za poseben informacijski sektor, temveč za povečevanje širokega spektra različnih informacijskih dejavnosti. Čeprav posamezne vrste dela postanejo informacijsko intenzivne, to še ne pomeni, da so skupno nov sektor kot posebno funkcionalno področje (Lyon, 1988, 63).

Navedeno kaže, da je miselnost ljudi še močno vezana na stare kalupe in predstave o strukturi družbe in tako ne morejo dojeti in spremljati dejanskih procesov prestrukturiranja in destrukturiranja, do katerih prihaja zaradi individualizacije in zaradi globalizacije. Prejšnja sektorska določenost se razkraja z uveljavljanjem vse večje individualne raznovrstnosti in tudi z razširjanjem splošnih standardov. Sektorska delitev se kaže na več načinov tudi v prostorski porazdelitvi znotraj teritorialnih enot (mest, regij itd.). Pojavlja se tudi v zasnovi teritorialne in v zadnjem času zlasti mednarodne delitve dela. Različni sektorji kot tudi njihove

lokacije v prostoru imajo določen pomen glede na družbeno hierarhijo. Na primer, koncentracija raziskovalnih in razvojnih aktivnosti v določenih območjih ali državah pomeni prevladujočo vlogo teh enot v odnosu na druge z bolj tradicionalno industrijsko zaposlitvijo.

Pojem sektorske delitve in prestrukturiranja bi lahko uporabili ne-le v prostorsko-družbenem kontekstu, ampak tudi glede na spremembe v (informacijski) tehnologiji sami. S takšnimi spremembami imamo opravka pri tehnični infrastrukturi (npr. vpeljava »integriranega vezja« in »velikega integriranega vezja«) in tudi pri zblizjevanju medijev, ki so bili nekoč različni. Na primer: tiskarske, oddajne tehnologije in »common carriers« tehnologije se med seboj vse manj razlikujejo zaradi samih naprav in spremenjene uporabnosti tehnologij (Ruben, 1985, 6); *računalniške in komunikacijske tehnologije se združujejo*.

Sektorska delitev se spreminja tudi glede na poklicne kategorije in na samo družboslovno raziskovanje.¹¹

Namesto prejšnjih medsebojno izključujočih se alternativ, kot na primer delo ali učenje, vidimo težnjo k premagovanju takšnih inkompatibilnosti. Strassmann naveda, da je bilo po načelih industrijske dobe, če je že prišlo do učenja, to učenje izpeljano tako, da so poslali osebe na formalne tečaje, kjer so si pridobili posebne kvalifikacije, s katerimi so potem lahko prehajali z enega položaja na drugega. V informacijski dobi (ali – kot on pravi – v dobi storitev) pa organizacije vzpostavijo delovna mesta tako, da ljudi *ni treba preklasificirati ali fizično preseliti*, če želijo napredovati glede na svojo vlogo ali znanje. Delo vse bolj dobiva naravo kooperativnih skupinskih prizadevanj. Delovno mesto postaja mesto, kjer se odvijata učenje in individualni razvoj. Posli so zasnovani tako, da zajamejo kar najširši spekter aktivnosti. Do osebnega razvoja prihaja, ko se ljudje učijo ravnati z vsemi tistimi delčki, ki se ne morejo prilagoditi predprogramiranim računalniškim rutinam (Strassmann, 1985, 212).

Tako postane dober raziskovalno usmerjen univerzitetni sistem odločujoč dejavnik za rast industrije informacijskih tehnologij na določenih področjih in lokacijah, kot na primer Silikonska dolina. Tako se tudi da pojasniti, zakaj Japonci na nekaterih kritičnih področjih še vedno zaostajajo za ameriški družbami. Primerjalna analiza (Castells, 1987) je razkrila, da je vloga *tehnološkega razvoja* vse bolj neposredno *odvisna* od tega, kar se dogaja na *raziskovalnem in razvojnem* področju, to pa je naprej odvisno od narave izobraževalnega sistema ne le na univerzitetni, pač pa tudi na srednješolski in celo osnovnošolski ravni.

Vodilno vlogo ameriških firm je moč pripisati tudi ugodni institucionalni strukturi, ki je spodbudila visoko stopnjo *interakcije* med industrijo in znanstvenim establishmentom (npr. Bellovi laboratoriji) oziroma povezavi med vojaško in civilno proizvodnjo (česar v Veliki Britaniji ni bilo).

TEHNOLOŠKE SPREMEMBE IN DRUŽBENO PRESTRUKTURIRANJE NA NEKATERIH PODROČJIH

Da bi splošne ideje približali konkretni življenjski problematiki, bomo že predstavljeno zasnovo pojasnjevanja razvojnih procesov (trend k večji individualni

¹¹ V ilustracijo naj navedem, da npr. tudi tómo, ki jo tukaj obravnavamo, ne moremo uspešno pojasnjevati le znotraj določenega disciplinarnega področja; čeprav izhajam od sociološke zasnove individualizacije in globalizacije, vključujem relevantna spoznanja iz komunikoloških raziskav, iz mednarodnega prava in mednarodnih odnosov, sociolingvistike, prostorske ekonomije, regionalne znanosti, socialne geografije, politologije, pedagoških disciplin, politične filozofije, tehničnih znanosti idr.

avtonomiji ter k povezovanju v smeri globalizacije) po primerih obravnavali še po treh izbranih področjih dejavnosti, to so gospodarstvo, izobraževanje in zdravstvo.

1. Gospodarstvo

Prostorska razsežnost: vedno manjši delež vsega dela (vseh del) se odvija na delovnem mestu. Namesto koncentracije proizvodnje, značilne za klasično industrijsko dobo in velikih tovarn, ki so zaposlovale po več tisoč delavcev, se krepijo težnje k večji disperziji v prostoru in povečuje delež majhnih obratov.

Pod vplivom »visoke tehnologije« prihaja do decentralizacije proizvodnje bodisi s cepitvijo na manjše obrate znotraj istega podjetja (splitting up) bodisi s prenašanjem posameznih zaključenih sklopov, ki se oblikujejo v procesu modularizacije, na druga (majhna) podjetja (putting up) v širšem prostoru (Murray, 1983; Mlinar, 1989). Tako pridemo do tega, da je končni proizvod (vzemimo – »svetovni avto«, »world car«) sestavljen iz delov, ki so bili npr. proizvedeni v 17 državah in v 150 tovarnah.

Časovna organizacija: Togi »časovni bloki«, ki niso dopuščali individualnih razlik pri delu, se prav v današnjem času značilno relaksirajo. Najbolj značilen primer za to je vse večja fleksibilnost delovnega časa po posameznih časovnih enotah, npr. v okviru dneva, tedna, leta in življenjske dobe v celoti. Številna proučevanja so razkrila »fleksibilne vzorce dela« (Curson et al., 1986).

Vendar ne gre samo za povečevanje fleksibilnosti in več individualne svobode; sočasno se zastrujeta tudi disciplina in odgovornost, da so posamezne naloge v okviru širšega reprodukcijskega ciklusa opravljene prav natančno ob določenem času. V tem smislu je v literaturi že poznan kocept »just at the right time«, ki terja maksimalno sinhronizacijo sukcesivnih opravil, ki se sicer odvijajo na različnih lokacijah (v vse širšem) prostoru. Tudi to kaže na splošno težnjo prehajanja od »prostora krajev« (ločene hrambe oz. akumulacije po posameznih lokacijah) k »prostoru tokov«, ko je celoten reprodukcijski proces tako usklajen, da se odvija brez vmesnih prekinitev.

Sektorska delitev: Proces individualizacije in globalizacije se spopadata z zdaj prevladujočo sektorsko strukturo in organizacijo gospodarskih in drugih dejavnosti. Po eni strani se povečuje notranja heterogenost (bodisi da vzamemo gospodarstvo kot celoto bodisi njegove posamezne panoge), po drugi strani pa ta povečana raznovrstnost terja tudi medsektorske ali nadsektorske povezave in kombinacije v specifične produkcijske sklope.

Tako kot že z vidika samih tehnoloških sprememb prihaja do različnih oblik konvergence ali fuzije, npr. računalništva in komunikacij, tako tudi nekdanje tipične ločitve npr. med gospodarstvom in izobraževanjem ter tema dvema in znanostjo ipd. postajajo vedno bolj moteče. Namesto prejšnjega alternativno izključujočega razmerja med industrijskim delom in učenjem se sedaj – kot smo že nakazali – uveljavlja postindustrijski vzorec delovnega procesa, v okviru katerega je delovno mesto obenem tudi mesto strokovnega in osebnostnega izpopolnjevanja.

Hierarhična struktura: Večja hitrost in večja količina informacij, ki ju terja in omogoča nova informacijska in komunikacijska tehnologija obenem z avtomatizacijo rutinskih operacij, ki prehajajo na samouravnavaajoče se sisteme strojev, vse to izpodkopava značilno hierarhično strukturo industrijske organizacije. Razvejana hierarhična struktura, ki ločuje tiste, ki odločajo, od tistih, ki izvajajo odločitve, s tem upočasnjuje pretok informacij in reševanje vprašanj. Zato se pojavi iskanje

bližnjic, preko katerih bi obšli hierarhijo in nasploh množično prehajanje od vertikalnih k lateralnim komunikacijskim sistemom. Čimbolj inovativna je dejavnost (kot je npr. »raziskovanje in razvoj«), tem hitreje se birokratsko hierarhična organizacija in njene »vmesne (posredniške) strukture« umikajo bolj sproščenemu in avtonomnemu povezovanju v omrežja, znotraj katerih je vsak posameznik v središču mreže.

Takšne spremembe torej odpirajo prostor večji avtonomiji in tudi širšemu povezovanju. Vendar pa ob tem ostaja odprtih še vrsta vprašanj o tem, koliko gre pri tem zares za prevladujoči dolgoročni trend, saj nam empirično raziskovanje v konkretnih okoljih razkriva tudi pojave, ki od njega odstopajo oz. mu celo nasprotujejo (npr. težnja k centralizaciji odločanja in decentralizaciji izvedbenih operacij v mednarodnem merilu).

2. Izobraževanje

Deteritorializacija: Prostorske razsežnosti izobraževalnega okolja z novo informacijsko in komunikacijsko tehnologijo dobivajo planetarni obseg. Namesto prejšnjega omejenega prostora, ki sta ga določevala sluh in vid človeka, so sredstva množičnega komuniciranja prebila časovne in prostorske ovire in tako ves svet spremenila v »edukativno makrosfero« (Jug et. al., 1987, 9). V tem smislu se danes uveljavlja t.i. »izobraževanje na daljavo«, »distant education« (v različnih konkretnih oblikah, kot je npr. Open University v Angliji, Telescuola v Italiji, Quadriga in Tellekolleg v ZR Nemčiji ipd.). Pri tem ni več potrebno, da bi bili študentje prisotni ali redno obiskovali pouk v šolah. Obenem pa postaja prostorska organizacija izobraževanja tudi notranje vse bolj fleksibilna. Tako se diferenciacija in individualizacija pri pouku lahko npr. z občasnimi prerazporeditvami učencev v (manjše) skupine glede na predmetna področja ter interese in sposobnosti v okviru posameznega razreda ali v povezavi večih razredov; oblikuje pa se lahko tudi skupina v večjem prostoru... ipd.

Časovna organizacija: Podobno kot se povečuje fleksibilnost v prostoru, se tudi v času. Togo opredeljeni časovni bloki šolanja se umikajo bolj sproščenemu delovanju, ne glede na to, ali gre za dan, teden, ali leto ali za celoten življenjski cikel. Nova informacijska tehnologija povečuje možnosti za časovno individualizacijo in obenem omogoča preseganje časovne inkompatibilnosti v dostopnosti alternativnih informacijskih virov. Po eni strani se razširjajo časovni okviri v smeri »permanentnega izobraževanja«; po drugi strani pa je vse več možnosti za diferenciranje dinamike izobraževanja znotraj opredeljenih programov, kar pomeni bodisi krčenje ali podaljševanje potrebnega časa za njihovo realizacijo, odvisno od individualnih zmožnosti in interesov.

Sektorska delitev: Tudi toga sektorska delitev – tako znotraj sfere izobraževanja kot v razmerjih med izobraževanjem in drugimi funkcionalnimi področji onemogoča višjo stopnjo individualizacije in globalizacije; obenem pa pogosto – tudi z bolj praktično materialnih vidikov vodi do neracionalne organizacije delovanja.¹² Današnja organizacija univerzitetnega študija temelji bolj na agregiranju toga zaprtih blokov posameznih znanstvenih in strokovnih področij, kot pa da bi omogočala njihovo povezovanje v obliki velikega (če že ne kar neomejenega) števila

¹² Pri projektiranju novih šol na podlagi sredstev iz samoprispeljka občanov (npr. v Štepanjskem naselju v Ljubljani) projektantu ni bilo dovoljeno, da bi šolske prostore načrtoval v kombinaciji s prostori za kulturne dejavnosti.

različnih vzorcev kombiniranja, ki bi jih lahko opredeljevali (izbirali) posamezniki glede na svoje interese in sposobnosti.

Tudi tu se torej nakazuje, da bo večja avtonomija pomenila tudi intenzivnejše prekosektorsko povezovanje, tako da bo sektorska struktura vse manj določujoča (bo torej izgubljala svoje determinacijsko in pojasnjevalno vlogo).

Hierarhična struktura: Vrsta indikacij kaže na upadanje hierarhije v procesu izobraževanja; pri tem gre za spremembe v odnosih med glavnimi akterji znotraj izobraževalnih institucij in tudi za širjenje sfere »samoizobraževanja«. Nekdanje povsem določno razločevanje nadrejene (aktivne) in podrejene (pasivne) vloge ter prevladovanje enosmernih komunikacij, značilnih za t.i. *frontalno poučevanje*, se umika in prepušča prostor vse večji raznovrstnosti bolj fleksibilnih oblik izobraževanja, v katerih je – bolj ali manj – presežena takšna delitev na subjekt in objekt poučevanja. »V sodobno zasnovanem šolanju odraslih se fond predavateljskega pouka zmanjšuje, predavanja so v glavnem *uvod v samostojno delo*, večja se vloga svetovanja, medtem ko se udeleženci usmerjajo na samostojno delo doma« (Jug et. al., 1987, 47, podčrtal Z. M.).

3. Zdravstvo

Prostorska razsežnost: deteritorializacija: Vse večja razširjenost informacijske tehnologije tudi na zdravstvenem področju spodbuja prostorsko družbeno prestrukturiranje. Dosedaj znana delitev na zdravstvene centre, v katerih je skocentrirana vsa profesionalizirana in institucionalizirana zdravstvena dejavnost, kot edina pristojna, na drugi strani pa nevedno in pasivno prebivalstvo (bolniki, potencialni pacienti) v ožjem ali širšem zaledju, prihaja v nasprotje z novimi možnostmi »*telemedicine*« in »*samozdravljenja*«. S prenašanjem poudarka na zdrav način življenja ter s tem od kurative k preventivi se že eo ipso razširja tudi prostorski okvir, v katerem naj bi uveljavljali zdravje kot vrednoto. Vse bolj dostopna informatika na domu (»*home informatics*«) omogoča, da vrsto opravil, ki jih je bilo mogoče doslej narediti le v zdravstvenem zavodu in torej le v določenih krajih, lahko sedaj ljudje opravijo kar doma (Miles, 1988, 114–116).¹³

Časovna organizacija: Ali se tudi v zdravstvu kažejo značilne spremembe z vidika časovne organizacije te dejavnosti, ki se ujemajo s splošno paradigmo družbenega razvoja? Podobno kot v gospodarskih organizacijah ali šolah se tudi bolnišnice zmeraj bolj odpirajo do svojega okolja, kar se – med drugim – kaže v liberalnejšem režimu dovoljenega *časa obiskov*. V tem smislu se torej zmanjšujejo toge časovne omejitve in povečuje dostopnost, ki obenem omogoča zblizevanje

¹³ Miles navaja vrsto primerov: tu gre za različne opozorilne naprave v zvezi z varstvom otrok ali pa za spremljanje dihanja in fiziološkega stanja otrok, ki kažejo znake določenih bolezni; podobno opremo uporabljajo sorodniki za nevsiljivo spremljanje ostarelih ali hendikepiranih. Vrsta inovacij zadeva »zdravstvene monitoring sisteme«. Pri tem gre za ljudi s kroničnimi zdravstvenimi problemi, kot so sladkorna bolezen, srčne motnje ipd. Vrsta novih naprav se uveljavlja v povezavi z rabo športne opreme in s prizadevanji za zdravo življenje. Tu imamo digitalne toplomere, merilnike utripa in pritiska, ki jih ljudje uporabljajo tudi v povezavi z različnimi programi telovadbe. Tako lahko na podlagi podatkov o svoji »kondiciji« sami sproti prilagajajo režim vadbe. S tem ko se uveljavlja »samopostrežni monitoring« (npr. klienti napravijo kemične teste vzorcev svoje krvi ali urina – recimo v zvezi z nosečnostjo), se zmanjšuje obseg dela zdravstvenega osebja in skrajša čas, ko bi morali sicer klienti bivati v zdravstvenih zavodih. Poizkusne študije so tudi pokazale, da je uporaben *monitoring na daljavo*, tako da je zdravstveno osebje v stiku s klienti preko telekomunikacij in osnovne monitoring opreme na domu (zlasti ko gre za kronične motnje, ki terjajo redno spremljanje in zdravljenje). Računalniški programi pa nadomeščajo tradicionalne družinske zdravstvene enciklopedije in omogočajo tudi samodiagnozo. Itd.

z utripom vsakdanjega življenjskega okolja (to je še zlasti pomembno za otroke in zato so prav otroški oddelki v tem pogledu najmanj restriktivni).

Drugi značilni trend pa nakazuje povečevanje – dostopnosti sistema, neodvisno od tega, kdaj v okviru časovne enote nastane potreba (podobno kot gre sicer tudi za neodvisnost od lokacije v prostoru). V tem smislu gre torej za večjo senzibilnost tega sistema (zdravstvene službe) za potrebe posameznikov in torej za element dolgoročne razvojne usmeritve k zblizovanju sistema in posameznika.

Sektorska delitev: Izločanje zdravstva kot posebnega sektorja je kontraproduktivno, saj onemogoča višjo stopnjo integracije raznovrstnosti (razvoj). Zato so najbolj značilne prav preusmeritve, da bi zdravje in zdravljenje čim bolj postavljali v okvir vsakdanjega življenjskega okolja. WHO pospešuje program zdravstvene nege (nursing), ki pomeni prehajanje ozko profesionalnih ter institucionalnih okvirov ter reaktiviranje prizadetih in njihovega domačega okolja. Pri tem je značilno, da se pojavlja tudi zasnova »samozdravljenja«. Vendar tega ne bi smeli razumeti v alternativno izključujočem smislu, temveč pretežno v komplementarnem razmerju do profesionalne zdravstvene službe, s katero naj bi se čim bolj neposredno povezovalo.

Takšna usmeritev pa pri nas še ni prevladala, saj je močnejša inercija, ki podaljšuje »klasično« rešitev; zdravniki kažejo odpor do takšnega širjenja, saj se jim zdi, da bi to razvrednotilo njihove stroke; ljudje sami pa – četudi sedaj že z dosti višjo stopnjo izobrazbe – še niso izpostavljeni potrebnim izzivom (tehnologije in politike), da bi spremenili svoje tradicionalne predstave o delitvi dela na tem področju.

Hierarhična struktura: Kot kažejo številne sociološke raziskave, je zdravstvo eno najbolj hierarhičnih organiziranih dejavnosti v odnosih med zdravstvenim osebjem in v odnosih med zdravniki in bolniki. (V najbolj kritični obliki je to razkrival Ivan Ilitch v svojem delu *Medicinska nemeza*; hierarhične odnose med samimi zdravstvenimi delavci pri nas pa je proučevala Majda Pahor, 1989).

Strokovno znanje zdravnikov danes pri nas in drugod po svetu ni dopolnilo, temveč predvsem *nadomestilo* vsakršne *samostojne vloge* bolnikov. Ljudje se vse bolj vedejo kot klienti, manj pa kot občani, ki bi se aktivno vključevali v proces zdravljenja ob pomoči strokovnjakov ter nove tehnične in informacijske infrastrukture.

Po drugi strani pa je v povojnem razdobju v Jugoslaviji prišlo do zaostajanja v razvoju prav tam in tedaj, kjer in kadar je povojna politika forsirala »socializacijo« kot alternativo in nadomestilo profesionalizacije ter umetno ločevalo eno in drugo, namesto da bi spodbujala njuno prežemanje.

SKLEPNA MISEL

Kot smo videli, nas danes – pa bodisi, da se tega zavedamo ali ne – obkrožajo mnogoštevilne družbene spremembe, ki so neposredno ali posredno v zvezi z vse širšo uporabo informacijske tehnologije. Dojemanje teh sprememb je še zelo omejeno, pa bodisi da gre le za nizanje različnih fragmentarnih observacij, ob katerih ne vidimo bistva in celote, bodisi da gre za vizionarsko utopične predstave, ki jim manjka rigorozna navezava na procese v izkustveni realnosti. Dostikrat imamo opravka bolj s prognostičnim nakazovanjem možnega kot pa z ugotovitvami o dejanskih spremembah.

V takšnem družbenem in spoznavnem kontekstu sem v tem tekstu poizkušal

uporabiti svojo koncepcijo družbenega razvoja kot enotnosti nasprotij individualizacije in globalizacije, kar nas – v skladu s splošno razvojno logiko družbenih sistemov – vodi v smeri transakcijskih sistemov. Le-te pa je mogoče razumeti kot jedro koncepta informacijske družbe.

Ob prizadevanjih za zblizanje najsplošnejših spoznanj o razvojnih zakonitostih ter dimenzijah družbenega prestrukturiranja (prostorska, časovna, hierarhična in sektorska) s konkretnimi opažanji po posameznih področjih dejavnosti ter ravnih teritorialne družbene organizacije, razkrivamo številne izzive in možnosti za usmerjanje delovanja v družbeni praksi. Tukaj nam je šlo bolj za nakazovanje okvirne zasnove kot pa za preverjanje specifičnih hipotez. Vendar nas opravljeni poizkus prepričuje, da uporabljena teoretska paradigma lahko zajame veliko kompleksnost tehnoloških in družbenih sprememb in nam ob tem daje tudi usmeritev na poti v informacijsko družbo.

LITERATURA:

- Andersen N. J. Bjorn et. al (1982) (ured.), *Information Society*, North Holland.
- Badham Richard (1984), *The Sociology of Industrial and Post-Industrial Societies*, *Current Sociology*, Vol. 32, No. 1.
- Barret E. C. and L. F. Curtis (1982), *Introduction to environmental remote sensing*, London and New York: Chapman and Hall.
- Bell Daniel (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Basic Books.
- Bell Daniel (1979), *Introduction*, v knjigi: S. Nora and A. Minc, str. I–XVI.
- Bell Daniel (1983), *Communication Technology – for Better or for Worse*; in: Jerry L. Salvaggio, *Telecommunications*, Longman, New York.
- Beniger James (1989), *The Evolution of Control*, v knjigi: T. Forester, 1989.
- Bluestone Barry and Bennett Harrison (1982), *The Deindustrialization of America*, New York: Basic Books.
- Boulding E. Kenneth (1985), *The World as a Total System*, London: Sage Publication.
- Brandshaw Michael (1988), *Regions and Regionalism in the United States*, London: MacMillan.
- Brown Lester (1973), *World Without Borders*, New York: Vintage Books.
- Castells Manuel and Jeffrey Henderson (1987), *Techno-economic Restructuring, Socio-political Processes and Spatial Transformation: a Global Perspective*, in: J. Henderson and M. Castells, Eds.
- Castells Manuel, *The Real Crisis of Silicon Valley*, v: Richard Gordon nad Linda Kimball (eds.), *The Future of Silicon Valley*, Santa Cruz: University of California, Silicon Valley Research Group, Forthcoming.
- Cleveland Harlan (1985), *The Twilight of Hierarchy*, v: Bruce Guile (ured.) 55–78.
- The Code Book* (1987), London: British Telecom, May.
- Curson Chris (ured.) (1986), *Flexible Patterns of Work*, London: Institute of Personnel Management.
- Dear Anthony (1988), *Working Towards Just-in-Time*, London: Kogan Page.
- Dertouzos L. Michael in Joel Moses (1981) (eds.), *The Computer Age: A twenty-Year View*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Dizard Wilson, Jr. (1985), *The Coming Information Age*, London: Longman.
- Evans Christopher (1984), *Računalniški izziv*, Zagreb: Globus.
- Falk Thomas, Ronald Abler (1980), *Intercommunications, distance and geographical theory*, *Geografiska analer*, Series B, Human Geography, Vo. 62 B, No. 2.
- Finlay Marika (1987), *Powermatics: A Discursive Critique of New Communications Technology*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Forester Tom (1989), ured., *Computers in the Human Context*, Oxford: Blackwell.
- Frankel Boris (1987), *The Post-Industrial Utopians*, Cambridge: Polity Press.
- Friedman John in Goetz Wolff (1982), *World City Formation: an Agenda for Research and Action*, *International Journal for Urban nad regional Research*, Vol. 6, No. 3.
- Germany J. D. and J. E. Morton (1985), *Financial Inovation and Deregulation in foreign Industrial Countries*, *Federal Reserve Bulletin*, October, 743–53.
- Gershuny J. (1978), *After Industrial Society: The Emerging Self-service Economy*, Atlantic Highlands, N. J., Humanities Press.
- Gorz Andre (1982), *Ekologija i politika*, Beograd: Prosveta.
- Guile Bruce (1985), *Information Technologies and Social Transformations*, Washington D.C.: National Academy Press.
- Hamelink Cess (1983), *Cultural Autonomy and Global Communications*, London: Longman.
- Harvey David (1989), *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Basil Blackwell.
- Henderson Jeffrey in Manuel Castells (ured.) (1987), *Global Restructuring and Territorial Development*, London: Sage Publications.

- Hill Richard Child (1984), *Transnational Capitalism and Urban Crisis: The Case of the Auto Industry and Detroit*, v: Ivan Szelenyi, *Cities in Recession*, London: Sage.
- Ionescu Ghita (ured.) (1974), *Between Sovereignty and Integration*, New York: John Wiley and Sons.
- Jevtić Bora (1985), *Informatizacijska doba*, Zagreb: Globus.
- Kavanagh Dennis (1974), *Beyond Autonomy? The Politics of Corporations*, v: Ghita Ionescu (ured.), 46–63.
- Kellerman Aharon (1984), *Telecommunications and the Geography of Metropolitan Areas*, *Progress in Human Geography*, Vol. 8, No. 2.
- Krippendorff K. (1985), Informacije, informacijsko društvo i neke marksističke tvrdnje, *Informatologia Jugoslavica* 1–2.
- Kubicek H. (1986), *Takozvano društvo informacija*, Marksizam u svetu 6.
- Kumar Krishan (1987), *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Lyon David (1988), *The Information Society: Issues and Illusions*, Cambridge: Polity Press.
- Machlup Fritz (1962), *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Marien Michael (1985), *Some Questions for the Information Society*, v knjigi: Tom Forester, *The Information Technology Revolution*, Oxford: Basil Blackwell.
- Martin James (1981), *Telematic Society*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Masuda Yonei (1985), *Parameters of the Post-Industrial Society*, v knjigi: T. Forester (1985).
- Masuda Yonei (1983), *The Information Society as Post-Industrial Society*, Bethesda, MD: World Future Society.
- Masuda Yonei (1985), *Computopia v: Tom Forrester, The Information Technology Revolution*, Oxford: Basil Blackwell.
- Mlinar Zdravko (1989), *Individualna avtonomija in človekove pravice v razvojni perspektivi*, referat na posvetovanju ob 200 l. francoske revolucije, Zagreb: JAZU.
- Mlinar Zdravko, Henry Teune (1972), *The Wealth of Cities and Social Values*, La ricerca sociale, Bologna.
- Mlinar Zdravko (1986), *Protislovja družbenega razvoja*, Ljubljana: Delavska enotnost.
- Mlinar Zdravko (1989), *Informacijska tehnologija in prostorsko-družbeni razvoj*, Teorija in praksa št. 5.
- Murray Ferguson (1983), *The Decentralisation of Production – The Decline of the Mass-Collective Worker?*, *Capital and Class*, No. 19, Spring.
- Nasbitt John (1985), *Megatrendovi*, Zagreb: Globus.
- Neil W. Michael (ured.) (1983), *Education of Adults at a Distance*, London: Kogan Page.
- Nora Simon and Alan Minc (1980), *The Computerization of Society*, Boston: MIT Press.
- Pahor Majda (1989), *Nekateri razvojni procesi – osamosvajanja in povezovanja – na področju zdravstva*; mag. naloga, Ljubljana: FSNP.
- Pelton J. N. (1983), *Life in the Information Society*, V: J. L. Salvaggio (ured.) *Telecommunications: Issues and Choices for Society*, New York: Langman.
- Pool Sola I. (1977), *The Social Impact of the Telephone*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Porat Marc Uri (1977), *The Information Economy: Definition and Measurement*, Washington, D.C.: Office of Telecommunications, US Department of Commerce.
- Reinecke Jan (1984), *Electronic Illusions*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Rizman Rudi (1989), *Problema modernosti in modernizacije v kontekstu teoretične sociologije*, *Družboslovne razprave*, št. 7.
- Sharrock W. W. (1987), *Individual and Society*, v: R. J. Anderson, J. A. Hughes, W. W. Sharrock: *Classic Disputes in Sociology*, London: Allen and Unwin.
- Simon A. Herbert (1979), *The Consequences of Computers for Centralization and Decentralization*, v: Michael L. Dertouzos in Joel Moses (ured.).
- Smith Anthony (1981), *The Geopolitics of Information*, Oxford: Oxford University Press.
- Srića Velimir, Djuro Njavro (1988), ured., *Informacijska tehnologija i razvoj*, Zagreb: Privredni vjesnik.
- Stack John F., Jr. (ured.) (1981), *Ethnic Identities in a Transnational World*, Westport, Connecticut, Greenwood Press.
- Stonier Tom (1983), *The Wealth of Information*, London: Methuen.
- Strassman Paul (1985), *Information Payoff*, New York: The Free Press.
- Teune Henry, Zdravko Mlinar (1972), *Sviluppo dei sistemi e apertura dei confini*, *Prospettive di Efficienza*, Nemerici uni di Sociologia, Trento 3.
- Teune Henry, Zdravko Mlinar (1978), *Developmental Logic of Social Systems*, London: Sage Publications.
- Toffler Alvin (1971) *The Third Wave*, New York: Bantam Books.
- Touraine Alain (1971), *The Post-Industrial Society*, New York: Random House.
- Vacca (1985), *Socijalne i političke implikacije telematike*, *Opredjeljenja* 11, 101–118.
- VideoStream, London: British TELECOM, leaflet.
- Webber M. Melvin (1984), *Era satelita za direktne televizijske prenose*, v: *Pregled*, Beograd, No. 231.
- Weidlein R. James and Thomas B. Cross (1986), *Networking Personal Computers*, v: *Organization*, London: Kogan Press.
- Williams Frederick (1983) *The Communications Revolution*, New York: A Mentor Book.
- Zorkoczy Peter (1987), *Informacijska tehnologija*, Ljubljana: Cankarjeva založba.

Religija in duhovno stanje našega časa

I

Realistični vpogled v duhovne razmere našega časa ni mogoč brez ustreznega poznavanja mesta in vloge religije, religiozne tradicije, religiozne kulture in religioznih gibanj v konkretnem oblikovanju duhovnih razmer. Takšna trditev se nemara utegne zdeti pretirana, ker se je nekako uveljavilo mišljenje, da postaja religija v neki daljši časovni perspektivi vse manj pomembna in vse manj vplivna sestavina sodobnega družbenega in kulturnega življenja. Vendar pa so se v sedemdesetih letih zgodile pomembne spremembe tudi v teh stvareh in za marsikoga so bile popolnoma nepričakovane in nepredvidene. M. Douglas zato govori o dogodkih, ki »so presenetili raziskovalce religije«, zakaj »že dolgo ni nihče predvidel ponovnega oživljanja tradicionalnih religioznih oblik«.¹ V podporo začetni tezi bo dovolj, če opozorimo samo na razmah islamskega fundamentalizma pod vplivom islamske revolucije v Iranu, na rastočo vlogo religije v zaostrenih družbenih in nacionalnih spopadih vse od severne Irske do Libanona, Indije itd., na poljske dogodke in pretrse, na nepričakovan izbruh fundamentalizma v ZDA itd.

Najprej moramo seveda zapisati nekaj občih temeljnih ugotovitev, ki pomenijo izhodišče za jasno opredelitev splošnih miselnih okvirov, v katere je umeščena ta analiza religije in religioznih gibanj kot pomembnih in nezanemarljivih elementov vsakega realističnega pretresa duhovnega stanja našega časa.

Prva ugotovitev je, da so se pomembni procesi družbenega destrukuiranja in prestrukturiranja, ki jih je izzvala in vsilila sedanja družbena kriza in ki so tudi sestavina pglavitnih strategij izhoda iz krize, pokazali in izrazili tudi kot procesi očitnega destrukuiranja in prestrukturiranja na ravni kulturnega življenja in duhovnih gibanj, potemtakem tudi na ravni konkretne artikulacije duhovnih razmer našega časa. Vidno se namreč spreminjajo in so se že spremenila v primerjavi z razmerami, ki so vladale v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let; po nekaterih vidikih kažejo lastnosti, ki so bolj ali manj značilne za nekatera povojna časovna obdobja v mnogih sodobnih družbah. Zdi se, kot da je kulturna reprodukcija družbe v mnogih sodobnih družbah skrenila s poti, po katerih se je doslej pretežno gibala in se napotila po nekih drugačnih poteh. Zato so se zgodile pomembne spremembe v razporeditvi duhovnih gibanj in v njihovem družbenem vplivu, kot je seveda prišlo tudi do pomembnih preoblikovanj in rekonstrukcij v vplivnih kulturnih sklopih in ideoloških sistemih, ki zanesljivo sodelujejo pri konkretnem oblikovanju duhovnega pejzaža našega časa. O tem seveda priča prava poplava sestavljen s predponama post- in neo-.

To seveda pomeni, da sprejemamo trditev J. Habermasa o »obratu v težnji«,² ki se je zgodil v drugi polovici sedemdesetih let. Za Francijo je ta obrat opisan kot rušenje tistega načina narodnega so-življenja (kohabitacije), ki je prevladoval tri-

* Dr. Srđan Vrcan je uveljavljen jugoslovanski sociolog, redni profesor univerze v Splitu in predstojnik Centra za socioreligiozno raziskovanje. Z njegovim dovoljenjem objavljamo del referata, ki ga je pripravil za znanstveno srečanje v Cavtatu leta 1988.

Zaradi obširnosti teksta v prevodu izpustili II. poglavje in del poglavja III. (do točke 5).

¹ M. Douglas, *The Effects of Modernization*, v: M. Douglas, S. Tipton, *Religion and America, Spirituality in a Secular Age*, Boston, 1984, str. 25.

² J. Habermas, *Einleitung zur »Geistigen Situation der Zeit«*, Bd. 1, Frankfurt/M., 1979, str. 17.

deset let in se je kazal v tem, da je desnica vladala, levica pa mislila, in je imela desnica oblast, ne pa hegemonije, imela je avtoriteto moči, ne pa avtoritete kulture.³ O tem obratu je M. Marty govoril kot o pomembni kulturni restrukturaciji v ZDA, ki da pomeni prave tektonske premike, ki segajo od glavnih mest do najbolj oddaljenih kotičkov dežele in so vsebinsko pripeljali do tega, da je »konservativizem postal pglavitna kulturna matica v ZDA«;⁴ S. Lipset je to opisal kot splošni konservativni premik v državi.⁵ Tudi v Italiji ta premik opisujejo z besedo »vračanje« in govorijo o dokončnem koncu vseh velikih političnih idej 19. stoletja, ki so na določen način desetletja in desetletja oblikovale politično delovanje in motivirale politični angažma v množičnih razsežnostih. Ta obrat se je, končno, pokazal tudi v vrsti socialističnih držav v prav tako tektonskih pretresih v duhovnih razmerah in idejnem pejzažu; v njihovem temelju je tako rekoč popolna izguba kredibilnosti uradne ideologije pa tudi širše uradne kulture, poleg tega pa tudi popolni poraz njihove usmeritve, legitimacijske in motivacijske družbene učinkovitosti.

Druga ugotovitev pravi, da je obrat v težnji prizadel predvsem idejni in kulturni sklop marksistične in – tako ali drugače – v marksizmu navdihnjene in z njim prežete kulture, pa tudi tiste kulture, ki je bila na praktično-politični ravni tradicionalno povezana s programi socialističnih družbenih preobrazb in z obćim projektom socializma. To se seveda najprej izrazi v bolj ali manj dokončnem kompromitiranju tiste idejne celote, ki je tvorila jedro dedišćine III. internacionale in ki je na duhovni ravni izražala in izpostavljala zgodovinsko izkušnjo, ki jo je začela Oktobrska revolucija. V tem smislu ni nikakršno pretiravanje, če rećemo, da so nekateri vidiki duhovnega stanja našega časa pogojeni s tako rekoč popolnim polomom kredibilnosti in z izgubo moralnega in intelektualnega dostojanstva prav tega idejnega sklopa in tradicije.

Vendar pa bi bilo popolnoma nerealistićno, če bi verjeli, da je mogoće obrat v duhovnih razmerah zvesti izključno na izgubo dostojanstva in na krizo tistega idejnega in širšega kulturnega polja, ki je bil tako ali drugaće tradicionalno povezan najprej z komunističnim gibanjem in komunističnimi partijami, ki so v bistvu sledile zapušćini III. internacionale in za katere je bil, poleg drugega, znaćilen avtoritarizem s primesmi totalitarizma, predvsem pa zanikanje vsakršnega univerzalnega pomena demokracije, državljanskih pravic in svobošćin, kar naj bi izhajalo iz domnevne neizogibnosti zaostrovanja razrednega boja in nujnosti diktature proletariata. Oćitno je, da so obrat povzročila duhovna gibanja precej širših razsežnosti, in v njihovem okviru tudi kriza idejnega sklopa, ki je bil praktično-politićno povezan s protikomunistično naravnano levico, ki pa je bila naklonjena demokraciji, državljanskim pravicam in svobošćinam, kakršni sta bili na primer, nemška socialna demokracija ali pa britanski laburizem.

V tem smislu torej obrat v težnji, o katerem govorimo, na doloćen način kaže, da ne velja več krilatica, da »duh stoji na levisi«, pać pa da je v krizi sam idejni in kulturni sklop leve misli in leve akcije našploh.

Po tretji ugotovitvi pa obrat v težnji kaže še širša razsežja, saj vključuje tudi erozijo učinkovitosti in vplivnosti idejnega in kulturnega sklopa, ki se ne omejuje zgolj na idejni in kulturni sklop leve misli tudi tedaj, kadar se bolj ali manj neposredno ne pretaka v povsem politično ideologijo. To je tisto, na kar se sicer misli, kadar se govori o krizi moderne in o bolj ali manj radikalni problematizaciji temeljne vodilne ideje modernega časa po antropocentrićnem kopernikanskem obratu, tj. ideje o zavestnem obvladovanju življenja. Obrat, o katerem govorimo,

³ L. Brunn, *La nouvelle droite*, Pariz, 1979, str. 174.

⁴ M. E. Marty, *Religijski trendovi u Americi*, Pregled, 1983, 222, str. 44.

⁵ S. M. Lipset, H. Raab, *The Election and the Evangelicals*, Commentary, 1981, March.

pravzaprav kaže, da je vprašljiva ali pa neposredno obtožena vrsta idej in vrednot, ki so se začele oblikovati že z renesanso, humanizmom, razsvetljenstvom in z radikalnim meščanskim demokratizmom in so močno zaznamovala duhovne razmere modernega časa tudi tedaj, kadar so jih skrajno tradicionalistične in iracionalistične ideje in vrednosti začasno zanikovalе in tlačile. Zato J. Habermas upravičeno opozarja, da danes ni na delu samo slovo oziroma poslavljanje od Marxa, temveč tudi od Descartesa in njegovih vrlin: »od metodičnega mišljenja, od teoretske odgovornosti in od tistega egalitarizma znanstvenega mišljenja, ki je prekinilo s slehernim privilegiranim pristopom do resnice«. ⁶ Zato ni čudno, da H. Schelsky v svojem obračunu z zahodnonemško intelektualno levico hkrati obračunava tudi s Kantom in J. J. Rousseaujem, pa tudi z idejami o polnoletnosti, emancipaciji, javnosti, participaciji itd. ⁷ Prav tako ni presenetljivo, da P. Ricoeur govori o sodobni krizi kot o krizi brez prosedana, ki ni prehodna, ampak stalna in jo opisuje kot zelo zapleteno: kot krizo ekonomskega liberalizma, temeljev znanosti, legitimnosti oblasti, identitete skupnosti, ravnotežja in integracije družbenega telesa, skratka kot krizo, ki vsebuje dve krizi: krizo tradicionalne družbe in krizo moderne družbe, kolikor se pač le-ta kaže kot neuspeli poganjek tradicionalne družbe. ⁸ V tem duhu je razumeti tudi trditev, da je sodobna kriza dokaz »človekovega poraza«. To je seveda kulturni sklop, na katerega se je v zapletenem razmerju recepcije in kritike opirala tako leva misel kot tudi kulturna levica. P. Glotz je povsem upravičeno zatrjeval, da »je v zmoti tisti, kdor misli, da je levica samo dete industrializacije. Ni dvoma, da je predvsem dete tistega modernizma, ki se je rodil z Descartesom in katerega cilj je bil osvoboditi človeštvo lastne začaranosti, osvoboditi ljudi njihovih strahov in jih narediti za gospodarje samih sebe«. ⁹

Na podlagi vsega tega lahko sklepamo, da obrat v težnji, ki je značilen za naše duhovne razmere, vzpostavlja tudi svojevrstno krizo tistega kulturnega sklopa ali agregata, ki bi ga lahko poimenovali posvetna kultura in je mnogo širši od leve, z marksizmom navdihnjenе in prežete kulture. V končni posledici ta obrat izpričuje svojsko krizo posvetnega humanizma – tudi brez marksističnih konotacij, se pravi krizo posvetnosti nasploh. ¹⁰ Kriza posvetne kulture, posvetnega humanizma in posvetnosti nasploh vsebinsko pomeni tudi krizo tistega kulturnega sklopa ali zapletenega agregata, ki se je zgodovinsko oblikoval zunaj religioznega kulturnega okolja, ki je pod nadzorom religioznih organizacij, deloma pa celo kot nasprotje in alternativa religiji in religioznemu kulturnemu krogu.

Kriza posvetne kulture in posvetnosti je mogoče prepoznati na tri različne načine. Predvsem kot posledico krize treh najpomembnejših modernih družbenih projektov, katerim danes pripisujejo negativne ideološke konotacije. To so: a) liberalni projekt z njemu lastno utopijo družbe, v kateri so vsi državljani privatni lastniki, ki v bolj ali manj enakopravnih odnosih medsebojno menjavajo plodove svojega dela; b) tehničnoproductivistični projekt s svojo utopijo o družbi, v kateri da so vsi družbeni problemi človekovega življenja dokončno spremenjeni v čisto tehnične in administrativne probleme, za katere vedno obstajajo najboljše, čisto tehnične rešitve, ki jih poznavalci samostojno odkrivajo in uresničujejo; c) socialnorevolucionarni projekt s svojo utopijo o ukinitvi kapitalistične privatne lastnine kot zadostne podlage za vzpostavljanje družbe brez sistematičnega in strukturno

⁶ J. Habermas, Pličaci kritike racionalnosti, Kulturni radnik, 37, 1984, 3, str. 33.

⁷ Gl. H. Schelsky, Die Arbeit tun die anderen. München 1977.

⁸ P. Riker, Da li je kriza specifično moderna pojava? v: Kriza, Novi Sad 1987, str. 49.

⁹ P. Glotz, Sinistra moribonda, L'Espresso, 1988, 13. marzo, str. 131.

¹⁰ Značilen je naslov dela P. Bergerja, From the Crisis of Religion to the Crisis of Secularity, v M. Douglas, S. Tipton, nav. d., str. 20.

pogojenega izkoriščanja in zatiranja, oziroma z utopijo o radikalni preobrazbi heteronomnega dela v samodejavnosti. Ali pa se ta kriza posvetnosti izvaja iz vzporedne krize konsumistične religije in krize politične religije.¹¹

Krizo posvetnosti pa seveda izvajajo iz posvetnosti same, ne pa iz kakšnih zgodovinskih okoliščin. In sicer na podlagi mnenja, da se dosledna posvetnost, ki zavrača sleherni transcendentni pa tudi ontološki temelj smiselnosti človekovega obstoja, kakor tudi vsako transcendentno in ontološko poroštvo za človekovo zgodovinsko in družbeno delovanje, bojda nujno izteče v popolni nihilizem po načelu, da tam, kjer je Bog mrtev, mora biti nujno mrtev tudi človek. Ali pa se to speljuje iz zničenja tiste smiselnosti človekovega življenja in dela, ki je nujno vedno vnaprej dano in zadano in zato neizogibno ustvarja puščave banalnosti, nemoči in nesmisla. Še bolj in še prej pa se pojmuje dosledno posvetnost kot tisto področje človekovega delovanja, ki nujno priključuje na dan svojsko ironijo zgodovine, zaradi katere se vsa s posvetno kulturo navdihnjena in prežeta prizadevanja nujno sprevržejo v svoje lastno nasprotje. Tako se v izključno posvetnem okviru sama posvetnost sprevrže v religijo, emancipacija v zatiranje, avtonomija v odvisnost, pamet v brezum, razglušanje človeka za najvišje bitje za človeka pa se sprevrže v njegovo dejansko preobražanje v golo, totalno zamenljivo, potrošno in do skrajnosti uporabno sredstvo; željeno napredovanje od naravnega in naravnosti v družbenem življenju ljudi k zgodovinskemu, družbenemu in kulturnemu se pretvarja v novo gospostvo narave in naravnega z izrazito biološkimi in zooškimi lastnostmi; gibanje od nerazvidnosti, nepredvidljivosti in nezamenljivosti usode kot fatuma k zavestnemu obvladovanju življenja, transparentnosti, predvidljivosti in zamenljivosti pogojev družbenega življenja ljudi v njihovem zavestnem gibanju – se obrača nazaj k neizprosni usodi itd. Na tej podlagi je potem lahko priti do sklepa, da kriza posvetne kulture in posvetnosti nasploh samo še enkrat potrjuje staro trditev krščanske misli, da je prometejski človek, ki se dvigne zoper zemeljske in nebesne bogove in hoče lastno usodo prevzeti v svoje roke, bitje, ki je neizogibno obsojeno, da bo vedno trpelo poraze in samo poraze.

Četrta ugotovitev pa je, da obrat, ki označuje duhovno stanje časa, po vsem sodeč nikakor ni samo obroben, začasen in kratkotrajen pojav brez globljih in trajnih učinkov. Po nekaterih kazalcih bi bilo mogoče sklepati, da je obrat po svojih dosedanjih razsežjih in možnih jutrišnjih posledicah podoben tisti radikalni preobrazbi v duhovni situaciji, ki je ločila evropsko misel 17. stoletja od misli 18. stoletja in ki jo je Hazard na primeru tedanje Francije opisal takole: do nekega trenutka »je večina Francozov mislila tako kot Bossuet; naenkrat pa mislijo tako kot Voltaire«.¹²

Zdi se, kot da je v podporo takšni primerjavi še nekaj dejstev. Prvič: obrat označuje dejstvo, da se je pojavila pametna in neumna desnica in je zato možno, na primer za ZDA, govoriti o »visoki kvaliteti del glavnih nosilcev intelektualnega neokonzervatizma«.¹³ Drugič, zapleteni sklop posvetne, še bolj pa leve kulture je izgubil tisto, kar bi se lahko imenovalo zgodovinsko-kulturna pobuda; se pravi, da je ta struktura prenehala biti stičišče radikalno kritične in inovativne družbene refleksije. To pa pomeni, da ta sklop samostojno nič več ne diktira osrednjih tém dneva, glede na katere se morajo opredeljevati tudi drugi, pa tudi ne odpira več novih obzorij mišljenja in delovanja, pač pa se mora predvsem reaktivno ali

¹¹ Dosledno je to stališče izpeljano v J. Jukić, *Religija v vremenu krize svetovnosti*, Crkva u svijetu, str. 349–369.

¹² Navedeno po: P. Birnbaum, *De philosophies de la religion a une sociologie des religions*, v H. Descroche, J. Seguy, *Introduction aux sciences humaines des religions*, Pariz, 1970, str. 259.

¹³ P. Steinfels, *Neokonzervativci, Marksizam u svetu*, 1983, str. 19.

obrambno opredeljevati do t m dneva, ki so jih določili drugi, kot tudi do novega mi ljenjskega obzorja, ki so ga nakazali drugi. Tretjič, zdi se, kot da so osrednje ideje in vrednosti iz tega kulturnega sklopa izgubile svojo nekdanjo prodornost. Medtem ko je bilo za duhovne razmere s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let značilno, da so določene ideje in vrednote posvetne kulture in,  e ožje, leve posvetne kulture uspele prodreti tudi v druge kulturne kroge, in so jih le-ti na določen način tudi sprejemali, pa se zdaj dogaja prav nasproten proces. Ideje in vrednote iz drugih kulturnih struktur in tradicij prodirajo v kulturni krog posvetne kulture in se znotraj njega uvrščajo in uveljavljajo. Četrtič, očitna je negotovost glede tega, kaj je treba revidirati in opustiti, kaj pa je tisto, kar kaže ohranjati in  e naprej potrjevati iz kulturne zakladnice in kulturne tradicije posvetne kulture. Pravzaprav nekako preti nevarnost, da bi skupaj z umazano vodo dogmatizma zlili proč tudi marsikaj dobrega. Zato ni iz trte zvito opozorilo P. Glotza: » e bi se danes levica odlo ila, da se odre e smeri, ki so jo nakazali Descartes, Kant, Hegel, Marx in Engels, pa Newton, Galileo, Darwin, Freud in Einstein, bi se pravzaprav odrekla sama sebi.«¹⁴ Podobno bi se utegnilo zgoditi,  e bi pod pritiskom negativne zgodovinske izkušnje – z njenimi togimi, zaprtimi, rigidnimi ideološkimi sistemi – pozabilo na velike dosežke modernega časa, tudi kot časa ideologij. Velja se spomniti, da je A. Gouldner, ko je govoril o modernem času kot času ideologije, poudaril, da »vključuje ideologija tudi pojav novega načina političnega diskurza, diskurza, ki terja akcijo, vendar pa se pri tem ne sklicuje na avtoriteto ali tradicijo ali samo na čustveno retoriko. To je diskurz, ki temelji na ideji o zasnovanosti politične akcije v posvetni in racionalni teoriji... Ideologija s tem predpostavlja politiko, ki se oblikuje z racionalnimi diskurzi v javni sferi, prav tako pa tudi predpostavlja, da je podpora zanjo mo no pritegniti z uporabo retorike racionalnosti.«¹⁵ To je  e toliko bolj pomembno, ker prihaja do opu anja mnogih idej in vrednosti, ki so pripadale posvetni kulturi, pa tudi levi kulturi. V tem pogledu je zanimiv primer L. Kolakowskega, ki se sicer šteje za dediča razsvetljenstva, vendar mu to ne preprečuje, da ne bi zatrjeval, da je vedoželjnost naglavni greh in vzrok za vse nesreče in nevšečnosti, ki so se zru ile na človeški rod; zato tudi navija za ohranjanje in krepitev tabujev v sodobnem življenju. Po njegovem mnenju je namreč tako, da kolikor bolj racionalnost in racionalizacija ogrožata navzočnost tabujev, toliko bolj  ibita sposobnost civilizacije za preživetje.¹⁶

Vse to poudarjamo zato, da bi opozorili, da vpogled v mesto in vlogo, ki ju imajo religija in religiozna gibanja za oblikovanje duhovnih razmer našega časa, predpostavlja tudi priznanje dejstva, da so se na določen način spremenili obči zgodovinski, družbeni in kulturni okviri sodobnega obstajanja religije kot tudi delovanja sodobnih religioznih gibanj in organizacij [...]

II

Veliko bolj celovito in pomembno pa sodelujejo religija in religiozna gibanja pri konkretnem oblikovanju duhovnega stanja našega časa s posredovanjem tistega načina premišljanja krščanstva in pričevanje krščanske vere, ki jih katoliška cerkev in predvsem vrhovi njene hierarhije vsiljujejo kot danes najbolj primerne ali celo edine legitimne načine, v katerih je mogoče v pogojih današnjega sveta izraziti in potrditi tudi pomen in navzočnost krščanske religije –  e bolj pa to, da se

¹⁴ P. Glotz, nav. d., str. 131.

¹⁵ A. W. Gouldner, *The Dialectics of Ideology and Technology*, London 1976, str. 30.

¹⁶ L. Kolakowska, *Moderno na beskona noj probi*, v: *Kriza*, Novi Sad 1987, str. 30.

tej prisotnosti zagotovi ustrezno mesto v stoletju, ki prihaja. Temu se seveda ni čuditi; v primerjavi z nekaterimi drugimi cerkvami in nekaterimi religioznimi gibanji, ki delujejo v sodobnem svetu, ima prav katoliška cerkev nedvomno na voljo izjemno pomembne možnosti oziroma kapitale, ki jih, mimo drugega, lahko mobilizira tudi v današnjih okoliščinah za določeno vplivanje na duhovne razmere našega časa, kot tudi za morebitno oblikovanje različnih religiozno inspiriranih družbenih gibanj, ki niso brez določenega političnega in kulturnega potenciala. Ko je G. Guizzardi pisal o religiji v sodobnih, t. i. mnogoplastnih družbah z visoko stopnjo znotrajdružbene diferenciacije in specializacije, ni brez razloga opozarjal, da se vendarle v teh družbah vsaj »na obzoru pojavlja neki ‚intelektualni kolektiv‘, to pa je prav katoliška cerkev.«¹⁷ Nekateri drugi so v razpravah o Poljski za razmere v poljski katoliški cerkvi uporabili znani Gramscijev izraz, poimenovali so jo ‚kolektivni intelektualci‘ in poglavitni kulturni dejavnik v družbi. Seveda pa možnosti oziroma kapitali, s katerimi danes razpolaga katoliška cerkev in ki jih lahko vrhovi njene hierarhije bolj ali manj učinkovito mobilizirajo, niso neomejene; prav tako niso neomejene možnosti vrhov te hierarhije, da bi te potence oziroma te kapitale mobilizirali na enoznačen, neprotisloven in za vse obvezen način.

Obstajajo pomembne znotrajreligijske in znotrajcerkvene okoliščine, hkrati pa tudi zunajreligijske in zunajcerkvene razmere, ki določajo objektivne danosti, v katerih je te možnosti in kapitale mogoče učinkovito mobilizirati. In sicer za enoznačno opredeljene smotre. Sodobna družbena kriza je s svojimi razvejanimi družbenimi, kulturnimi in političnimi posledicami te možnosti res povečala, povečala pa se je tudi svojska reagregacija in rekompozicija katolištva, s čemer je nekoliko potisnjeno v stran prej izrazito prisotno znotrajkatoliško diferenciranje, znotrajkatoliška nesložnost pa tudi znotrajkatoliški prepiri.

V razpravi o vplivu tistih načinov premišljanja o krščanstvu in pričevanju krščanske vere, ki jih uradni vrhovi katoliške cerkve zlasti dandanes poudarjajo, moramo začeti z nekaterimi preprostimi uvodnimi ugotovitvami.

Prva ugotovitev je, da je prišlo znotraj katoliške cerkve in katolištva v drugi polovici sedemdesetih let do pomembnega premika. Najbolj očitno ga je mogoče prepoznati v primerjavi z obratom, ki ga je napovedal in začel II. vatikanski koncil. Seveda ni dvoma, da je bil II. vatikanski koncil dvoumen in protisloven in da so tako rekoč v vsakem koncilskem dokumentu formulacije, v katerih se vzporedno izražajo stališča, ki jih je vsebinsko kaj težko uskladiti in ki sodijo v različna načelna izhodišča. Zato je pač razumljivo, da je II. vatikanski koncil doživel tudi različne razlage: nekaterim je pomenil predvsem nujno izhodiščno točko dolgotrajnejšega progresivnega procesa ‚odpiranja‘ k svetu, se pravi priznavanja pozitivne vloge sekularizacije s stališča vere in doslednega posodabljanja katoliške cerkve; drugim pa je koncil pomenil samo sklepno točko za določene, izrazito omejene, toda nujne spremembe, ki pa ne vključujejo tudi novih načinov razmišljanja in izpričevanja vere; tretji pa so videli koncil kot svojsko diskontinuiteto z obratom od anateme k dialogu; nekateri so ga spet razlagali tako, kot da je ves v znamenju kontinuitete z vsemi prejšnjimi koncili, predvsem s tridentskim in I. vatikanskim koncilom. Zato je M. Horkheimer sredi šestdesetih let upravičeno poudarjal, da je »Rim v teh dneh hkrati progresiven in konservativen.«¹⁸

Premik, o katerem govorimo, se je najbolj odkrito prikazal v prizadevanjih okrog restavracije, ki jo je javno napovedal in zahteval kardinal Ratzinger. Z dru-

¹⁷ G. Guizzardi, *Der Theismus mit öffentlichen Funktionen*, H. Klegre, A. Muller, nav. d., str. 94.

¹⁸ M. Horkheimer, nav. d., str. 225.

gega gledišča pa je ta premik mogoče opisati kot očiten zasuk, pri čemer so tiste pozicije, ki so bile na koncilu bolj ali manj izrazito večinske, zdaj postale samo manjšinske. Predvsem velja to za tista stališča, ki so izražala misel, da se koncil ne more uresničiti, če ne napravi nadaljnjih korakov. V širšem smislu je seveda premik v katolištvu in katoliški cerkvi, do katerega je prišlo v drugi polovici sedemdesetih let, mogoče po eni strani pojmovati samo kot osebno sestavino širšega preobrata v težnji, o katerem je govoril J. Habermas, medtem ko na drugi strani pomeni samo poseben način, kako se je ta duhovni preobrat izražal in odmeval znotraj katolištva in katoliške cerkve.

Druga ugotovitev je, da gre za dvojno naravnani obrat. Predvsem se s premikom v predruženih splošnih družbenih in kulturnih okvirih eksistence katolištva in katoliške cerkve poskuša prevladati težke preizkušnje, velike izzive in resne težave, ki jih je katoliški cerkvi objektivno povzročil s koncilom napovedani proces odpiranja v svet in željeno premoščanje razcepa med katolištvom in moderno kulturo, o katerem je govoril Pavel II. To pa so preizkušnje, izzivi in težave, ki so – po mnenju avtorjev restavracije – pripeljale do tega, da je bilo »zadnjih dvajset let za katoliško cerkev izrazito neugodnih«, ¹⁹ ker, da je krenila po poti, na kateri ji preti nevarnost, da se »samokritika sprevrže v samouničenje«. V drugi vrsti pa s premikom poskušajo odgovoriti na posebne izzive, ki jih je svetu navrgla družbena kriza; prav tako pa poskušajo kar najbolj izkoristiti težave in negotovosti, ki jih je nova družbena kriza povzročila, za ponovno afirmacijo katolištva in katoliške cerkve kot edine trdne opore v svetu, v katerem je vse drugo postalo negotovo in iluzorno. Zato v ozadju tega premika niso le pomembne spremembe v koncilsko navdahnjenem branju »znamenj časa«, marveč so enako pomembne spremembe v tem, kaj se zdaj prepozna za »znamenje časa« in terja ustrezno katoliško branje in tolmačenje teh znamenj.

Naslednja, tretja ugotovitev je, da je sodobna družbena kriza rabila kot spodbuda in izhodišče, da bi se do kraja razčistilo vprašanje tiste diagnoze modernega sveta, ki je prevladala na II. vatikanskem koncilu in ki je pomenila očiten odmik od diagnoze moderne kulture in modernega sveta, na katero se je opiral »Syllabus«. Omenjena diagnoza je postala sporna kot preveč optimistična, kot neutemeljeno opuščanje dotedanjega odnosa katoliške cerkve do modernega sveta in moderne kulture, ki je bil izrazito pesimističen. Optimizem omenjene diagnoze se je kazal v temeljnem nazoru, da moderni svet ni najprej svet zablod in greha, in potemtakem svet, ki lahko samo v katoliški cerkvi, edini pravi učiteljici resnice, najde svojo rešitev. Še bolj očiten pa je bil ta optimizem v prepričanju, da je mnogokaj dobrega in lažnega, celo krščanskega, zunaj cerkve, v meščanskih religijah, v moderni kulturi, celo v politični sekularizaciji in laicizaciji družbenega življenja. In končno je ta optimizem vodil tudi k sklepu, da je bila katoliška cerkev vse preveč triumfalistična in preveč zmagoslavno obrnjena v preteklost, preveč zaverovana sama vase in v svojo resnico, medtem ko bi pravzaprav morala iskati resnico skupaj z drugimi ljudmi dobre volje – tudi zunaj svojega lastnega kroga. Tako je katoliška cerkev na temelju takega optimizma v določeni meri podlegla skušnjavam modernega sveta, ki se mu je poskušala prilagoditi. S tem pa je postala vprašljiva njena identiteta in izvirno, na transcendenci zasnovano in zavarovano poslanstvo. Zdi se, kot da bi cerkev v določeni meri prenehala o sebi misliti kot o transcendentnem in avtonomnem subjektu.

Četrta ugotovitev je, da se branje »znamenj časa« dogaja v okviru gledanja na

¹⁹ J. Ratzinger, *Rapporto sulla fede*, Milano 1985, str. 27.

svet, ki le-tega pojmuje kot teren soočanj in spopadov »metafizičnih načel«. Najprej seveda načel krščanske vere s transcendenco in primatom duhovnosti z načeli posvetnosti in materializma. Zato tudi obstoječe družbene sisteme presojuje predvsem v funkciji metafizičnih premis. V tem smislu prikazujejo sodobno družbeno krizo predvsem kot krizo ideologij, ki sta jo v skrajni posledici izzvala posvetnost in materializem, ki je njihov temelj. To velja predvsem za tiste ideologije, ki so vključevale projekte osvobodjanja človeka, pa so bili izdelani neodvisno od razodetja ali celo v nasprotju z njim. Vsi projekti osvoboditve, ki so nastali neodvisno od razodetja ali celo v nasprotju z njim, pa so kajpak nujno lažni in celo opresivni. V tem smislu je kriza nujna posledica prizadevanja po uveljavitvi človekove polne avtonomije in dozorelosti, kar gre vzporedno z zanikanjem osrednjosti boga in katoliške cerkve; pomeni afirmacijo sodobnega antropocentrizma nasproti teocentrizmu in iz njega izvedenemu ekleziocentrizmu. Tako je družbena kriza pravzaprav kriza človeka, ki mu le vera lahko dá neiluzorne odgovore na njegova vprašanja. Samo Bog namreč lahko zares utemelji moralne vrednote in človekove pravice, pa tudi načela družbenega skupnega življenja. Tako dobiva ateizem podobo absolutnega zla, ker ogroža temelje moralnih vrednot, najeda temelje nedotakljivosti človekovih pravic ter razjeda osnove za družbeno soživljenje. To se razširja tudi na »tehnokratski sekularizem«, katerega pomen v pogojih krize ideologije narašča, kaže pa se v potrošniški družbi kot hedonizem, pragmatizem in težnja po učinkovitosti – ne glede na etične norme in brez spoštovanja svetosti življenja. S tehnokratskim sekularizmom vse skupaj pripelje do moralnega relativizma in religiozne ravnodušnosti. S tem v sodobnem tehnopolisu »atrofira tako metafizika, se pravi tista forma mentis, ki je sposobna dojeti tisto, kar je onkraj pojavnega, kot tudi tisto, kar je absolutno onkraj relativnega – kot tudi duša, ki je naturaliter christiana«.²⁰

Zaradi tega novo branje »znamenj časa« vključuje tudi snovanje novih strategij, katerih cilj je reafirmacija navzočnosti katolištva v družbenem in kulturnem življenju – in to na povsem drugačen način. Te strategije si namreč navzočnosti katolištva ne zamišljajo v nekakšni novi diaspori oziroma nekakšni *ecclesiae peregrinans semper reformandae*. Nasprotno, to navzočnost tolmačijo mnogo bolj v terminih *ecclesiae triumphans*, Cerkev kot skalo, ali pa v terminih obnove in restavracije krščanske civilizacije oziroma krščanstva kot edinega temelja civilizacije in kulture nasploh. In to seveda civilizacije, v kateri katoliška cerkev ni zgolj eden od kolektivnih subjektov – poleg vseh drugih – ne le kot središče zgodovine odrešitve, pač pa tudi kot teološko in antropološko osrednje mesto in središče posvetne oziroma profane zgodovine. To pomeni, da se krščanstvo praktično okliče za edini pravilni odgovor na vsa temeljna vprašanja sodobnega človeka in družbe ter kot edini zanesljivi temelj morale in civilnega skupnostnega življenja.

Način, kako poskušajo zagotoviti optimalno prisotnost katoliške cerkve in katolištva v sodobnem življenju, seveda ni enoznačen, temveč izrazito dvoumen in se od situacije do situacije spreminja. F. Demitry je v svoji razpravi o italijanskem katolištvu trdil, »da italijanska cerkvena skupnost tako rekoč od zmeraj razpravlja – in se okrog tega vprašanja razhaja – o načinu, kako živeti za angažma v 'svetu'. Zagovarja stališča, ki se gibljejo od maksimalnega klerikalizma ali integrizma, ki meni, da je posvetna realnost v celoti zaobsežena v religioznih in cerkvenih kategorijah (kar pomeni, da se ta skupnost na ta način lahko odkupi in zveliča), kakor

²⁰ P. Vanzan, *Quali linee e soggetti per una nuova evangelizzazione del mondo postmoderno?* *Civiltà cattolica*, 130, 1988, 3–4, str. 427.

tudi to, da laik ni nič drugega kot podaljšek 'cerkvenega' reda, se pravi reda klerikov, pa vse do tistih, ki se zavzemajo za popolno laičnost (pojmovano kot deklerikalizacijo), s katero katolik dejansko vnaša svojo posebno religiozno etiko v posvetni red, vendar ne kot katolik, ampak kot državljani med državljani v nekakšni diaspori med različnimi družbenimi, kulturnimi in političnimi skupnostmi.²¹ To pa seveda ni samo posebnost italijanskega katolištva in katoliške cerkve v Italiji, temveč se na tak ali drugačen način pojavlja tudi drugod.

Prvi način navzočnosti je tisti, ki bi ga lahko poimenovali s poljskim modelom katolištva in katoliške cerkve, namreč kot model univerzalnega pomena. V tem primeru se prisotnost v svetu kaže tako, da se katolištvu pripisuje lastnost duše družbe in matere naroda, obče navdihujočega načela njegovih moralnih in političnih ravnanj, pa tudi kot temelj njegovih vrednot, primarni konstitutivni element narodne identitete ter glavni porok njegove enotnosti in neodvisnosti. V tem primeru katolištvo daje in mora dajati vse poglobitve koordinate, znotraj katerih se oblikuje družbeni sistem in politično delovanje vernikov kot vernikov. V končni posledici določa koordinate tudi za ureditev posvetnega življenja, ki bo v vsem in za vse izražalo temeljna načela krščanske etike. Naloga cerkve pa je, da vso družbo in vso kulturo prežema s krščanskim duhom. V teh okvirih bi potem seveda pomenila odsotnost ali slabitev vključenosti katolištva tudi ogrožanje navzočnosti katoliške vere na sploh, kot tudi ogrožanje moralne identitete in moralne biti naroda.

Avtonomija profanega sveta, avtonomija posvetnih vrednot, razuma, politike in človekove polnoletnosti so stvari, ki so na ta način zamolčane ali zavržene, vsekakor pa zreducirane, kot da gre vedno samo za izrazito relativno avtonomijo in dozorelost človeka, ki ga morajo v končni posledici voditi religiozna sporočila, razodete resnice in cerkev sama. Tudi kadar so namreč te stvari – avtonomija profanega področja, avtonomija razuma, politike in posvetnih vrednot – na formalni ravni priznane in razglašene, so za cerkev v bistvu sporne. Tako je dejanski vpliv posvetnosti in zlasti posvetno obarvanih političnih ideologij, ki je na prvi pogled značilen za mnoge sodobne družbe, omejen v bistvu na površinski in prehodni pojav: pod njim in za njim pa ostaja nedotaknjen pobožni katoliški narod, zvest svoji cerkvi. Zato katoliška cerkev ne sme biti impresionirana zaradi navzočnosti posvetnih ideologij, temveč mora zopet pridobiti zaupanje sama vase in v svojega utemeljitelja, prav tako pa mora dosledno in vztrajno braniti in razširjati celoto krščanskih resnic in vrednot, ne da bi dopustila tudi najmanjši kompromis s posvetnostjo, materializmom, ateizmom in marksizmom. Zdi se, da na določen način računa s širšim in univerzalnejšim pomenom posebne zgodovinske poljske izkušnje. To pa je izkušnja, ki jo je L. Kolakowski takole opisal (ko je poudarjal zasluge poljskega katolištva za ohranjenje poljskega naroda in poljske kulture): »Brez te gigantske moči, ki jo je predstavljal poljski katolicizem, Poljska ne bi zdržala: to lahko smelo trdimo. Poljska bi bila uničena. Cerkev je ohranila naš narod in našo nacionalno kulturo. Po drugi strani pa je Cerkev to vlogo lahko odigrala, ker se je odlikovala s svojevrstno nepopustljivostjo, trdovratnostjo in togostjo, kar je seveda prispevalo k zaostalosti naše kulture... Poljska kot kultura je politično preživela po zaslugi cerkve, vendar takšne cerkve, kakršna je bila, trdovratna, zadržana, neobremenjena s kakršnimikoli dvomi in religioznimi skrbmi, intelektualno neobčutljiva, dokaj primitivna... Če bi pretiraval s poenostavljanjem, bi dejal tako: preživeli smo po zaslugi mračnosti našega krščanstva.«²²

²¹ F. Demetry, Katoliški novi integralizem in komunistična laičnost v Italiji, Teorija in praksa, 25, 1988, 3–4, str. 427.

²² Navedeno po M. Pečuljić, Zarobljeno društvo, Beograd, 1986, str. 14.

V kriznih razmerah prav takšen tip navzočnosti katolištva postaja sprejemljiviši, ker ponuja največjo stopnjo stabilnosti in zanesljivosti. V razmerah namreč, ko se marsikdo znajde pred dilemo, ali naj se stoično in resignirano sooči z usodo naših dni, ali pa naj poišče varnost in zanesljivost s pomočjo tradicionalne religije, oziroma religije, ki prežema celotno življenje in mora biti trdna opora, v takšnih razmerah se množično odločanje nagiba k drugi alternativni. Pa tudi v razmerah, ko usihajo oaze utopičnih pričakovanj, se dogaja, da se kot edina mogoča dilema pokaže: ali živeti v puščavi banalnosti, nesmisla in nemoči, ali pa poiskati smisel in oporo v tradicionalni kulturi, v silah konvencionalne moralnosti, v domoljubju, v civilni ali ljudski religiji; vse kaže, da rastejo možnosti te druge opcije. Prav enake težnje pa je mogoče pričakovati tudi v razmerah totalitarne oblasti, ko ateizem, ki je bil prej pričevalc notranje neodvisnosti in nepopisne pogumnosti, postane sestavni del uradne ideologije, medtem ko poskuša častiti teizem zavzeti njegovo mesto.²³

Druga pomembna strategija, ki je prvi podobna, vendar se z njo povsem ne ujema, je strategija, ki jo je Hervieu-Leger označil kot strategijo katoliške koncentracije. To je strategija, ki se jasno razlikuje od strategije *aggiornamenta* in dialoga z modernim svetom in moderno kulturo, vključno s posvetnostjo in ateizmom – kot je bilo proklamirano na II. vatikanskem koncilu. V bistvu je to strategija, prilagojena času krize, ki bi jo lahko poimenovali *aggiornamento* na krizo strategije *aggiornamenta* II. vatikanskega koncila, kot strategijo za čas napredka, rasti in razvoja. To strategijo je treba obravnavati kot odgovor na izzive, ki ne prihajajo le iz zunanje konkurence tradicionalnih velikih ideoloških nasprotnikov, pač pa tudi iz procesa disperzije znotraj strukture samega katolištva. V ozadju strategije stoji ključno prepričanje o strukturni krizi modernizma, zato vključuje tudi kritiko modernosti – vendar ne več in predvsem v korist neke tradicije, ki bi jo bilo treba preprosto obnoviti, pač pa v korist preživetja človeštva, zajetega v krizo in ogroženega s posledicami modernega razvoja. To je potemtakem strategija, ki predpostavlja dokončni neuspeh in nepopravljiv poraz prometejskega duha, ki je preveval ne le marksizem, pač pa modernizem nasploh. Gre torej za strategijo, ki ne teži k prilagajanju modernosti in predvsem ne k nekakšni kompromisni spravi z modernostjo in posvetnostjo, pač pa oživlja alternativno vizijo prihodnosti, porojeno iz razočaranja nad krizo modernizma. Zaradi tega vsebuje tudi zavestno prizadevanje za ponovno religijsko mobilizacijo razočaranih v napredek ter vznemirjenih zaradi izgubljanja posvetne stabilnosti. V tem smislu ponuja svetu, prežetemu z negotovostjo, trdne temelje za vero in vrednote, ki naj bi bile absolutne in univerzalne in o katerih ni možen oziroma potreben kakršenkoli dialog z drugimi – pa tudi ne dialog znotraj Cerkve same. »Strategija katoliške koncentracije, ki jo ponekod razumejo kot vračanje v preteklost, moramo pojmovati povsem drugače – namreč kot ofenzivno in pogumno strategijo, ki je naravnana k prevrednotenju položaja Cerkve v znamenju izkoriščanja krize in negotovosti, sprožene s samo-spraševanjem o modernizmu. Ali v spremenjenih kulturnih razmerah, v katerih se zdi, da so ideali modernizma zgubili svojo nepremagljivo kredibilnost, s katero jim je uspelo potisniti na obrobje religiozne predstave o onostranskem svetu – Cerkev ne bi smela izkoristiti priložnosti, da reafirmira svojo lastno nepomirljivost s svetom tehnike, ki je bojda vsemogočna, izkoristiti zgodovinsko šanso, ki jo ima tako rekoč pri roki: namreč, da svojo lastno marginalost preoblikuje v preroško anticipacijo možnega preseganja modernosti?«²⁴ Na tej ravni sta pomembna dva vidika,

²³ M. Horkheimer, nav. d., str. 228.

²⁴ D. Hervieu-Leger, Jean Paul II: La stratégie de concentration catholique, *L'Année sociologique*, 1988, 38, str. 200.

s katerima ta strategija operira: prvi je angažma Cerkve in katolištva za zaščito človekovih pravic – vendar zunaj kulturnih okvirov modernosti in posvetnosti, drugi pa je možni angažma za pravice narodov, ki se borijo za polno priznanje svojih kultur, identitet, vrednot itn. Oba omenjena vidika sta usmerjena k zvečevanju kredibilnosti Cerkve in krščanstva v času krize zaupanja v kulturne vsebine modernosti. Hkrati si ta strategija prizadeva zaustaviti notranjo disperzijo katolištva, ki je posledica procesov modernizacije, posvetnosti in pluralnosti – inherentnih pojavov modernega družbenega življenja, izrazito sprtih z vsemi ortodoksnostmi, ortopraksami in prisilnimi uniformnostmi. Ta strategija skuša obvladati centrifugalne tendence v katolištvu, vzpostaviti reagracijo in rekompozicijo katoliške Cerkve. Te cilje skuša doseči predvsem z doktrinarno rigidnostjo in zaprtostjo, se pravi z vztrajanjem pri verskih naukih, ki se jih mora sprejemati brezpogojno in na neselektiven način, tako, kot so bili od zgoraj definirani, brez kakršnegakoli razlikovanja med prvim in zadnjim v monolitnem bloku nespremenljivih, statičnih in nedotakljivih razodetij, ki niso podvržena razpravam in reinterpretacijam. To pa poskuša doseči z disciplinskimi ukrepi ter personalnimi manipulacijami.

Na nižji in politično relevantnejši ravni je za to strategijo značilno odklanjanje nekaterih ključnih vidikov, ki se nanašajo na laicizacijo modernega političnega življenja. To je jasno izrazil kardinal Lustiger: »Katoličani niso nekakšen indijanski rezervat, ki bi ga bilo treba v najboljšem primeru samo tolerirati.«²⁵ Po drugi strani je bila strategija, o kateri govorimo, spodbujena s krizo identitete – tako nacionalne kot tudi individualne – ki je posledica pluralizma in stopnje družbene svobode, izražene tudi kot možnost izbora različnih oblik življenja. Hkrati je to tudi katoliški odgovor na razpravo o temeljnih vrednotah (Grundwertediskussion), s predpostavko, da »brez nekega minimalnega temeljnega konsenza družba zgublja svojo 'identiteto', s tem pa tudi kohezijo in spodbudnost za delovanje.«²⁶ To je seveda tudi nasprotovanje laicizaciji politike, ki se delno oddaljuje od pontifikalne politične doktrine v času od Pia IX. do Pia XII. – za katere je bilo odklanjanje laicizacije politike utemeljeno in upravičeno zaradi temeljne razlike »med tradicionalno družbo, identificirano z ureditvijo, ki jo zahteva Bog, in moderno družbo, zgrajeno na iluzornem sistemu, na avtonomiji človeka, v čemer pontifikalna doktrina ne vidi nič drugega kot čisti subjektivizem – bodisi hedonistične, neodgovorne in rušilne, ali pa prometejske in totalitarne narave.«²⁷

Predvsem gre za odklanjanje tradicionalnega načela in prakse ločitve države in Cerkve ter za zahtevo po reviziji tega načela. Temu načelu nasprotujejo zato, ker je pripeljalo do izganjanja religije iz javnega življenja. Revizija naj bi popravila dosedanje stanje v nekaterih deželah, v katerih je religija tako utesnjena, da deluje le kot teizem brez kakršnihkoli javnih funkcij; sprememba naj bi omogočila, da bo religija legitimno delovala kot teizem – vsaj z nekaterimi javnimi funkcijami. Taka težnja je dokaj očitna v Franciji, kjer kardinal Lustigen izjavlja: »Spremembe v družbenem življenju so postavile Cerkev v razmerah ločitve v položaj, ko ji je absolutno onemogočeno, da bi delala tisto, kar ji je načelno priznано kot njena pravica.«²⁸ To pa iz dveh razlogov: najprej zato, ker je bil ustvarjen tako imenovani

²⁵ Intervju z Lustigerjem, objavljen v *L'Express*, 16. decembra 1988, z naslovom: »Lustiger: l'heure de l'Eglise«, str. 37.

²⁶ P. M. Zulehner, *Neokonservativismus – Ende des Pluralismus in der Postmoderne? Am Beispiel der Katholischen Kirche. Separat.*

²⁷ P. Ladrière, *La révolution française dans la doctrine politique des papes de la fin du XVIIIème à la moitié du XXème siècle*, Archives de sciences sociales des religions, 1988, 66/1, str. 87–112.

²⁸ Omenjeni intervju.

»prazni javni trg«, se pravi družba, v kateri nobena politična filozofija ni obče sprejeta, in drugič zato, ker se je s tem zgodovinska vloga religije degradirala in zanemarila.

Dalje se zahteva, da se iz zgodovinskega dejstva v pogledu konvergence oziroma sinteze med katolištvom in nacijo ter nacionalno identiteto izpeljejo praktični zaključki, kar je bilo zaradi laicizacije politike zanemarjeno. Tako npr. Lustiger zatrjuje, da so »vrednote, podedovane s krščanskim religijskim in biblijskim izročilom – pravičnost, usmiljenost, solidarnost... globoko vtisnjene v zavest Francozov«.²⁹ Potemtakem je krščanstvo dejanski temelj francoske kulture in povzdignjeno nad kulturni pluralizem. Religije torej ni mogoče obravnavati kot povsem zasebno in osebno zadevo, saj ima krucialni pomen za ohranjanje nacionalne identitete in nacionalne kulture. Če jo zvedemo na raven zasebne in osebne zadeve, spravljamo v nevarnost tudi temelje nacionalne identitete in nacionalne kulture.

In končno postavljajo tudi zahteve v pogledu vloge religije in Cerkve v formalnem šolskem izobraževanju. Terjajo revizijo ločitve Cerkve in šole. Šola se mora odpreti religijski zgodovini in kulturi, kar praktično pomeni katoličanstvu. Pariški kardinal je to zelo jasno povedal: »Krščanstvo ostaja eno od temeljnih opornih točk naše civilne družbe. Če ga ne bomo vcepljali mladini, ali pa če bomo odločilno vlogo, ki jo je imelo krščanstvo v nastajanju francoske kulture, mladini posredovali popačeno, tedaj si naša civilizacija ne le zapira vrata do svoje bogate dediščine, pač pa tudi do tistih posebnosti in značilnosti, ki sestavljajo njeno identiteto in koherentnost.«³⁰ Tovrstni način dokazovanja je razviden iz katoliškega časopisja v mnogih deželah – od Fracije do Jugoslavije – pa tudi v ZDA. To težnjo replicira – čeprav v nekoliko drugačnem miselnem kontekstu – tudi R. J. Neuhaus, katerega vznemirja tisto, čemur pravi »prazni (ali goli) javni trg« – se pravi odsotnost neke javne filozofije, podprte s konsenzom, in ki zajema vse in vsakogar. Zaradi tega zatrjuje: »Če bi se morala Amerika ponovno opredeljevati z neko občo filozofijo za svobodno družbo, potem bi bila ta filozofija zagotovo močno zaznamovana z religijo.«³¹

In končno je v tej strategiji tudi zamolčana težnja, da se vsaj delno izpelje zgodovinska povračilna tekma z modernizmom, ki je vmeščena v sfero politike – vendar ne s pomočjo tradicionalne konfesionalizacije političnih organizacij in političnega delovanja, ki ni bilo v nekaterih deželah, kot npr. v Franciji, nikoli posebej učinkovito, temveč predvsem in pretežno s povzdigovanjem religije na nek poseben in posreden način nad vsakdanjo politiko – hkrati pa tako, da religija določa tudi nekatere ključne parametre političnega delovanja. To pa pomeni seveda tudi povzdigovanje Cerkve, ki stoji v politični pragmatiki *supra et extra partes*, vendar pa v meandrih civilne družbe, sfere vsakdanjega življenja oziroma tistega, kar bi Maffesoli poimenoval socialno, hkrati tudi *infra partes*.

Naslednji pomembni, pa tudi svojski način, kako današnje katolištvo in katoliška cerkev sodelujeta pri oblikovanju duhovnih razmer našega časa, je tisti način, ki ga lahko najpopolneje razberemo v delovanju nekaterih religioznih gibanj. Model takšnih gibanj je italijansko katoliško gibanje »Comunione e liberazione«, ki ga uradno podpira sam vrh katoliške cerkve. Za to gibanje so značilne neointegristične težnje, izraziti katoliški ekskluzivizem in prizadevanja za maksimi-

²⁹ Ibidem, str. 37.

³⁰ Navedeno po J. S. Stehli, omenjeni intervju, str. 31.

³¹ R. J. Neuhaus, *From Providence to Privacy*, v: R. J. Neuhaus, *Unsecular America*, Grand Rapids, (s. a.), str. 65.

malno možno obnovo enotne in vojskujoče se cerkve. Tovrstna religiozna gibanja nastajajo na valu prepričanja, da so znotraj katolištva potrebne določene spremembe, in ta val je sprožil tudi II. vatikanski koncil; hkrati pa gre tudi za takšne spremembe, ki ne vključujejo koncilsko zaželenega odpiranja k modernemu svetu in moderni kulturi, pozitivnega vrednotenja sekularizacije; prav tako niso naravnana k začenjanju dialoga z vsemi ljudmi dobre volje, ne glede na njihove svetovnonazorske opredelitve. Potemtakem gre za religiozna gibanja znotraj katolištva, ki jim sicer je do določenih sprememb, vendar le na tradicionalni podlagi; zato jih lahko štejejo med izrazito moderna gibanja predvsem v pogledu sredstev, ki jih uporabljajo, sicer pa so glede ciljev, h katerim težijo, očitno konzervativna. V tem smislu je takšna gibanja mogoče uvrstiti med »sredinsko ekstremistična, ker so se izvirno umestila med nosilce sprememb na eni strani in med čiste konservativce na drugi«.³²

Glede na okoliščine, v katerih so ta gibanja nastala, jih lahko štejejo za svojevrstna proti-gibanja. Za protigibanja namreč v odnosu na študentska gibanja iz leta 1960, pa tudi glede na premik osi družbenega, političnega in kulturnega življenja v levo, ki se je zgodil ob koncu petdesetih let v vrsti sicer katoliških držav. Kot protigibanja pa jih lahko označimo tudi zato, ker nastopajo proti katoliškemu oporečništvu, ki je sledilo širšemu družbenemu nezadovoljstvu iz konca šestdesetih let.

Ta gibanja poskušajo, posnemajoč študentska gibanja, speljati mobilizacijo vseh tistih resursov, ki jih ima na voljo katolištvo v posameznih državah, ki pa jih tradicionalne katoliške organizacije niso znale ali mogle mobilizirati, ker jih pač tudi ni mogoče pritegniti s konvencionalnimi načini njihovega delovanja. In končno, gre za gibanja, ki jih v veliki meri navdihuje poljsko katolištvo, še bolj pa njegova družbena, politična in kulturna vloga, kakor se je pokazala v dramatičnih poljskih dogodkih v začetku osemdesetih let, prav tako pa enotnot poljskega katolištva. Pri tem vlogo poljskega katolištva razlagajo v prvi vrsti kot pričevanje, ki nasprotuje površnemu vtisu o vplivih sekularizacije, o izjemnih potencah, s katerimi še razpolaga sodobno katolištvo in jih je mogoče uporabiti za neposredne politične smotre, če se to zares želi. Še bolj pa to vlogo razlagajo kot utemeljeno pričevanje, da je osvobodilna akcija možna, kot je možna tudi svojevrstna revolucija na povsem katoliški kulturni podlagi – ne da bi si bilo treba izposojati marksistične kategorije, in seveda tudi brez vsakršnih koncesij kulturnemu krogu sodobne posvetenosti, ateizmu itd.

Katoliška navzočnost v sodobnem svetu in katoliški angažma, ki ga poskušajo omenjena gibanja praktično izvajati, izhaja iz integralnosti in samozadostnosti vere, ki zajema in mora zajemati vsa obzorja in vse razsežnosti življenja ter zato ne potrebuje nikakršnega avtentičnega dialoga z drugimi, še najmanj pa s tistimi, ki so zunaj katoliške cerkve. V izhodišču je prepričanje, da je vera in samo vera obzorje zgodovinske prakse in da človeška zgodovina ni poklicana, da sodi krščanski veri in krščanski modrosti; prav narobe, krščanska modrost je poklicana, da sodi in presodi o vseh človeški zgodovini. Iz tega sledi sklep, da mora vera prežemati celoto družbenega življenja, kot tudi nujnost, da se vera javno potrjuje na vseh področjih družbenega življenja in v vseh razsežjih osebnega življenja. Zato mora biti tudi cerkev povsod prisotna in delujoča na viden in popolnoma legitimen ter nesporen način.

Katoliška navzočnost v svetu, kot jo pojmujejo in izvajajo omenjena gibanja, je

³² M. Telo, *Integristični val v Italiji*, *Teorija in praksa*, 25, 1988, 3–4, str. 434.

seveda naravnana izrazito anti-posvetno in anti-pluralistično. V bistvu je naperjena zoper sleherni poudarjanje resnične avtonomije profanega sveta in svetovljanskih vrednot. Temelj takšne naravnosti je prepričanje, da vse tako imenovane pojmovne konstrukcije, ki so nastale zunaj kroga božje milosti in so posvetne narave, ne pomenijo nič drugega kot »legijo« demonov, ki je opisana v Evangeliju. S tem seveda nujno zapadejo v radikalno manihejstvo, ki ima tudi politične posledice. Tisti namreč, (»ki se usmerjajo v Transcendenco, ki nadaljujejo stvariteljsko božjo delo, v katerem se cerkev samoudejanja«) se postavljajo nasproti 'drugim', kar pomeni nasproti rezultatom drugačnih 'pojmovnih konstrukcij', nasproti vsemu, kar se objektivno ali 'izza njih' realizira zunaj milosti božje in zunaj Cerkve.³³ Značilno je, da se odbojnost do pluralizma ne kaže samo v odnosu do kulturnega pluralizma v družbi, zaradi katerega dobivajo sodobne družbe značilnosti svojevrstnih polimorfnih in politeističnih družb. Nasprotno, ta odbojnost se kaže tudi v odnosu do vsakega znotrajkatoliškega in znotrajcerkvenega pluralizma. Tako se tovrstna religiozna gibanja radikalno zoperstavljajo vsem posvetno naravnanim komponentam sodobnega kulturnega pluralizma, še bolj pa vsakršnemu vnašanju pluralizma v cerkev in slehernemu priznavanju legitimnosti pluralizma družbenih, političnih in kulturnih odločitev katoliških vernikov. Vztrajajo pri enotnosti katolikov kot svojski »globalni komunitarni strukturi«. Ker pa ni verjetno, da bi bilo mogoče obstoječi kulturni pluralizem v sodobnih razvitih družbah odpraviti, poskušajo praktično uresničiti kar največjo enotnost oblik organiziranja vernikov kot katolikov. Tako naj bi se navzočnost vernikov-katolikov v sodobnem svetu izražala tudi prek dejavnosti nekaterih povsem verskih katoliških družbenih institucij in organizacij, katerih mreža naj bi pokrivala praktično vsa področja družbenega življenja. Tako naj bi se vzporedno s posvetnimi institucijami in organizacijami vzpostavljale in delovale tudi institucije in organizacije samo za vernike.

In končno, čeprav gre za gibanja, ki razvijajo dokaj nekonvencionalne oblike organiziranja in delovanja katolikov, pa jih vendarle označuje izrazita vdanost cerkveni hierarhiji. Zato pripadniki teh gibanj v novih okoliščinah obnavljajo značilnosti t. i. vojakov cerkve.

Tretji pomemben način, kako se današnje katolištvo udejstvuje v konkretnem oblikovanju duhovnih razmer našega časa, je tisti, ko delujeta katoliška Cerkev in katolištvo predvsem po vzorcu religije državljanov. V tem primeru katolištvo in katoliška Cerkev ne nastopata s pretenzijo, da bi bila središče neke posebne kulture, ki se razlikuje od drugih kulturnih sistemov, ki so prisotni v sodobnih družbah, ali pa da bi jim celo nasprotovala. To pa seveda pomeni, da ne uveljavljajo v prvi vrsti »sekundarnosti« katolištva v odnosu do drugih kulturnih tradicij in kulturnih okolij. Nasprotno, katolištvo in katoliška Cerkev se predstavljata predvsem kot središče neke kulture, ki ni v nasprotju s posvetno kulturo in obstoječim kulturnim pluralizmom, pač pa je z njima v kontinuiteti. V tem smislu se katolištvo in obstoječa posvetna kultura povezuje in tako tvori nekakšen obči kulturni sistem, ki predpostavlja tudi svojevrsten temeljni konsenz. Na to je opozoril G. Guizzardi, ko je opisoval sodobne razvejane družbe in mesto katoliške cerkve v njih. Poudarja, da »katoliška Cerkev v nobenem pogledu ni zunaj tekme, kot bi se utegnilo zdeti na prvi pogled. Nasprotno, modernizacija, ki se dogaja, poteka v smeri, ki lahko Cerkev spodbudi, da izkoristi razmere in poskuša na univerzalni ravni nastopiti kot 'središče morale'. In pri tem ne toliko kot središče dogmatskih resnic, temveč kot središče neke kulture, kot organska in organizirana 'drava

³³ F. Demetry, nav. d., str. 428.

pamet', se pravi, kot kulturni sistem, ki se ne ponaša do posvetne kulture več antagonistično, marveč je mesto, v katerem se zblizujejo široko razpredena in obče sprejeta spoznanja in izkušnje (o katerih obstaja pomirjujoči konsenz) in ki jih je zelo težko zanikati. Kultura 'zdrave pameti' torej, ki omogoča Cerkvi, da nastopa kot nosilka 'miroljubne kulture za vse', se pravi kot varuhinja 'korenin vseh vrednot človeštva'.³⁴ Zato je tudi za to kulturo značilna splošnost, nezapletenost vsebine in univerzalnost, ki pa je hkrati toliko natančna kot neopredeljena. Seveda je s tem katolištvu in katoliški Cerkvi zagotovljena tudi povsem specifična družbena vloga: vloga nadrejenosti in moči, vendar ne v nekdanj priljubljeni in željeni posredni ali neposredni moči, temveč pozicija moči, ki ji omogoča, da se določajo samo splošne meje družbene, politične, ekonomske in moralne normalnosti oziroma nenormalnosti.

Popolnoma svojski toda izjemno pomemben je navsezadnje način, kako religija in religiozna gibanja sodelujejo pri oblikovanju duhovne situacije našega časa, ko predstavljajo tista sodobna religiozna gibanja znotraj kulturnega kroga današnjega katoličanstva, ki so dobila svoj najbolj dosledni teoretski izraz v radikalni teologiji, predvsem v latinskoameriški teologiji osvoboditve. Gre seveda za način sodelovanja katolištva v oblikovanju duhovne situacije našega časa, ki ima trojni pomen. Predvsem zato, ker je zakoreninjen v ljudski religioznosti katoliške Latinske Amerike, ki jo podpira pomemben del klera v nekaterih latinskoameriških državah in se danes kaže kot posebna, religiozno inspirirana osvobodilna praksa. Drugi pomen je v tem, da se po nekaterih svojih nagibih navezuje ali približuje najbolj pozitivnim težnjam leve misli in prakse v njenih zvezdnih osvobodilnih hotenjih, hkrati pa tudi najnaprednejšim dosežkom in prizadevanjem, razglašnim na II. vatikanskem koncilu. Gre za način sodelovanja današnjega katoličanstva v oblikovanju duhovnega stanja našega časa, ki mnogo bolj poudarja kontinuiteto z najnaprednejšimi pridobitvami posvetne kulture kot pa radikalno diskontinuiteto, čeprav je ta kontinuiteta zaznamovana s selektivnostjo in kritično recepcijo. In nazadnje gre še za to, da ima ta način sodelovanja katolištva značilnosti svojstvene alternativnosti v primerjavi s tistimi načini navzočnosti katolištva v svetu danes in s tistimi načini njegovega angažmaja, ki jih vrh katoliške hierarhije danes spodbuja in šteje za edino legitimna. Ta alternativnost se najbolj jasno vidi v poskusih katoliške restavracije. V tem smislu bi lahko rekli, da gre za tisti način pojmovanja in izvajanja prisotnosti in angažmaja katolištva v današnjem svetu, ki pomeni nekakšno katoliško razhajanje, katerega namen pa vendarle ni »izstop iz starih religioznih struktur, temveč predvsem poskus, kako jih notranje oblikovno in vsebinsko spremeniti«.³⁵

Na prvi pogled bi se utegnili zdeti, da gre za religiozna gibanja, ki so alternativne narave samo v tem pogledu, da na poseben način doživljajo politično, družbeno, ekonomsko in kulturno stvarnost in ker na čisto nov način reagirajo na izzive, ki jih sodobnemu krščanstvu vsiljuje drama Latinske Amerike. Vendar je očitno, da ne gre le za religiozna gibanja, ki so po svojih doktrinarno zasnovanih artikulacijah takšna, da jih ni mogoče vključiti v aktualna restavracijska prizadevanja, pač pa tudi dejansko predlagajo drugačen način premisleka o krščanski veri danes in prenovi samopotrjevanja te vere v razmerah sodobnega sveta. Tega ni mogoče spregledati niti tedaj, ko gre za navidezno stične točke z drugače praktici-

³⁴ G. Guizzardi, nav. d., str. 99.

³⁵ O. Maduro, Desakralizacija marksizma u latinskoameričkoj teologiji oslobođenja, Kulturni radnik, 41, 1988, 3, str. 130.

ranimi in pričakovanimi načini navzočnosti v svetu, ki imajo blagoslov vrhovnih cerkvenih krogov – kot je to v primeru poudarjanja nujnosti, da se katoliška cerkev obrne predvsem k revnim in marginaliziranim.

Ni dvoma, da je »izhodišče teologije osvoboditve dramatično soočanje božje besede in krika siromašnih v krščanski zavesti.«³⁶ Vendar pa je pomen, ki ga imajo siromašni, marginalizirani in zatirani v okviru teologije osvoboditve, bistveno drugačen od pomena v drugih okoljih. Iz osrednosti mesta, ki ga ima vprašanje revnih, odrinjenih in zatiranih za krščansko vero, izhaja namreč nujnost, da ima to vprašanje osrednje mesto tudi v krščanskem gledanju za zgodovino, še bolj pa v nujnem premisleku in prevrednotenju zgodovine same katoliške cerkve. Iz osrednosti problema odrinjenih, revnih in zatiranih izhaja namreč tudi zahteva po drugačnem branju Evangelija, in sicer tokrat z »vidika siromakov«, kar pa ima zelo daljnosežne posledice za sam premislek o krščanski veri in Cerkvi. In prav tu se razhajajo samo navidezno podobni apeli o nujnosti obračanja k siromašnim, odrinjenim in zatiranim, ki prihajajo iz uradne strani, in onimi, ki jih razglša teologija osvoboditve.

Podobno doslej povedanemu postaja tudi osrednost mesta človeške ljubezni v Jezusovem naročilu izhodišče za takšno-premišljanje krščanske vere in njenega dejavnega izpričevanja, ki se bistveno razlikuje od uradno razglašene in zahtevanega. Predvsem se pripadnost Božjemu ljudstvu pojmuje tako široko, da zajema vse ljudi, tudi neverujoče, utemeljena pa je na »vzornem življenju« oziroma na praksi pravičnosti in ljubezni. Tako postaja ortopraksa – ne pa ortodoksija – merilo za pravo izpovedovanje vere. S tem seveda pade v vodo znana krilatica *„nulla salus extra Ecclesiam“*.

Razlike postajajo opazne tudi v nekaterih drugih izredno pomembnih smereh. Takšen način premisleka in izpričevanja krščanske vere v pogojih današnjega sveta ni naklonjen temu, da bi siromaštvo, izrinjenost in zatiranost izvajal neposredno iz greha nasploh, temveč naprotno, išče njegove zgodovinsko, družbeno in kulturno pogojene strukturne korene v organizaciji sodobnega kapitalističnega sveta in v vladajoči kulturi, ki jo ta organizacija ustvarja in neguje. Podobno tudi ne sprejema obče vizije sodobnega sveta kot sveta, ki je predvsem prostor in tržišče, na katerem se soočajo in spoprijemamo metafizična načela. In to seveda na eni strani načela primata transcendence in duhovnosti, na drugi pa načela materializma in ateizma. Tudi ni sprejeto vrednotenje družbenih sistemov na podlagi metafizičnih postavk, na katere se sklicujejo in se hočejo z njihovo pomočjo legitimizirati. Nasprotno, sodobni svet se mnogo bolj kaže kot torišče, na katerem se soočajo tisti, ki na podlagi družbeno-strukturnih okoliščin dejansko vladajo in zatirajo ter se zgodovinsko pojavljajo kot osvajalci in zmagovalci, in tisti, ki so na podlagi istih strukturnih okoliščin obsojeni na siromaštvo, izrinjenost in zatiranje, zgodovinsko pa so bili doslej vedno poraženci.

Navzočnost in angažma v svetu, kakor ju predlagajo in razvijajo religiozna gibanja, ki se navdihujejo pri teologiji osvoboditve, pomenita takšno prisebnost in takšen angažma v osvobodilnih prizadevanjih in praksi, ki stoji na strani in na stališču siromašnih, izrinjenih in zatiranih. Mednje pa ne sodijo samo ljudske množice, temveč tudi posamezni narodi. Potemtakem gre za religiozna gibanja, ki tem siromašnim, marginaliziranim in zatiranim priznavajo njihovo pravico, da postanejo protagonisti v zgodovini, ali vsaj potencialne sile, ki se lahko preobrazijo v prave akterje v nastajanju zgodovine: vsekakor jih ne obravnavajo zgolj kot predmet

³⁶ G. Girardi, *La tunica lacerata*, Rim 1986, str. 155.

lastnih intervencij. Ljudske množice in zatirani narodi pa seveda ne morejo postati zavestni subjekti ekonomskih in političnih preobrazb v osvobodilnem procesu, če hkrati ne postanejo tudi avtonomni kulturni subjekti. V tem smislu gre poudarjeno mesto evangelizaciji kot posebni zvrsti ozaveščanja siromašnih, zatiranih in izrinjenih, enak pomen pa pripisujejo tudi njihovi religiozni ustvarjalnosti. Pri tem pa religije ne pojmujejo le kot naravno in tradicionalno okolje življenja teh ljudi, temveč tudi kot njihov svojski potencial, ki vsebuje pomembne osvobodilne naboje, ki jih je mogoče v gibanju ljudskih množic in zatiranih narodov proti zatiranju aktivirati. Tako se religiozna ustvarjalnost siromašnih in zatiranih vključuje v proces osvobodilne prakse. Osvobodilne kulture ni mogoče zasnovati zunaj osvobodilne prakse, ali pa jo vanjo vnašati od zunaj. V tem smislu O. Madurro upravičeno sklepa, da latinskoameriška »teologija osvoboditve podpira in krepi ustvarjalnost, iniciativnost in avtonomijo zatiranih ter tako prispeva k njihovemu legitimiranju – simbolično in dejansko – v boju proti zatiranju.«³⁷

Tovrstni predlogi za navzočnost in angažma Cerkve v svetu niso samo antiavtoritarno naravnani, marveč ne poznajo tudi kakršnihkoli oblik ekskluzivizma. Zato razvijajo pozitiven odnos do pluralizma in različnosti. To pa med drugim tudi pomeni, da ne operirajo s pojmovanjem, po katerem bi se prisotnost in angažma katolikov v svetu mogla izvajati na izoblikovanje posebne katoliške politike z namenom, da se uveljavi neka povsem katoliška socialna doktrina, ki bi bila domnevno neposredno izpeljana iz nekih nadzgodovinskih in nadčasovnih univerzalnih načel. Ob zanikanju povsem ločene katoliške ali krščanske politike pa je poudarjena zlasti krščanska inspiracija družbenega in političnega angažmaja vernikov kot državljanov, ali pa vsaj krščanska obarvanost tega angažmaja. To je tudi pogoj za nastajanje alternativnega zgodovinskega bloka socialnih sil, ki se postavlja nasproti vladajočemu bloku. To pa pomeni, da je poudarek na dejstvu, da v Latinski Ameriki danes ni možna osvobodilna praksa, vsaj ne družbenopolitično in kulturno učinkovita, brez aktivnega sodelovanja in podpore kristjanov kot kristjanov oziroma vernikov kot vernikov; torej skupaj z vsemi tistimi posebnimi in samorodnimi kulturnimi vsebinami, z osvobodilnim nabojem, ki ga krščanstvo nosi v sebi, pa tudi z vso tisto izvirno senzibilnostjo, ki jo krščanstvo zmore navdihniti in razviti. Ta osvobodilna praksa tudi ni mogoča, če bi bila angažma in prisotnost kristjanov kot kristjanov samo podrejene, manipulativne in instrumentalne narave, če bi bila nemara podrejena zgolj potrebam po osvajanju oblasti. To pa pomeni, da vzpostavljanje pravičnejšega družbenega reda v Latinski Ameriki, ki bi odpravil sedanje odnose gospostva, ni mogoče brez prav takšnega samostojnega in ozaveščenega sodelovanja in prispevka kristjanov kot kristjanov – in brez doslednega upoštevanja vseh tistih specifičnih vrednot ter univerzalnega osvobodilnega naboja, ki ga krščanstvo vsaj potencialno nosi v sebi. Podobno temu lahko rečemo, da učinkovita osvobodilna praksa v Latinski Ameriki tudi ni možna na podlagi kateregakoli katoliškega ali drugačnega ekskluzivizma. Latinsko-ameriška theologija osvoboditve zato »neprestano razkriva in kritizira kot avtoritarne, diktatorske, zatiralske in reakcionarne vse tiste težnje, ki zanikujejo realnost, vrednost, legitimnost in pozitivne naboje tega pluralizma in različnosti, in sicer ne glede na to, ali se take težnje pojavljajo v Cerkvah, vladah, podjetjih, strankah, vojskah ali v drugih organizacijah.«³⁸

Takšen odnos do pluralizma ima seveda svoj doktrinarno zaledje: to je prepri-

³⁷ I. Maduro, nav. d., str. 131.

³⁸ Prav tam, str. 138.

čanje, da se Bog razkriva na različne načine in vendar le parcialno, s tem postajajo vprašljive monocentrične vizije tudi samega religijskega univerzuma.

Pripomniti velja, da religiozna gibanja, ki se navdihujejo pri latinskoameriški teologiji osvoboditve, razvijajo tudi povsem svojski način razmerja do marksistične misli, ki se izrazito razlikuje od tistega, kar danes zapovedujejo vrhovi cerkvene hierarhije. S tem seveda ne trdimo, da je teologija osvoboditve v kakšnem podrejenem položaju glede na marksizem in da pravzaprav nima svoje posebne krščanske identitete. Predvsem sodimo, da gre objektivno za takšen odnos, ki omogoča trajno konvergenco med določenimi temami in vsebinami nekega določenega tipa marksizma in med načinom razmišljanja in izpričevanja krščanske vere, kakršno ta teologija zagovarja. S tem pa je ta odnos do marksizma postavljen onstran satanizacije in demonizacije marksizma nasploh, kar je posebej značilno za sedanjo katoliško restavracijo; hkrati pa je to razmerje umeščeno tudi tostran sleherne sakralizacije in dogmatizacije marksizma.

Način vključevanja religije in religioznih gibanj v oblikovanje duhovne situacije našega časa – tako glede na realno družbeno in kulturno osnovo, na kateri nastaja, še bolj pa v pogledu vsebin, ki ga to vključevanje vnaša v duhovno situacijo – pomeni po eni strani zelo pomemben izziv, na katerega ni mogoče ustrezno odgovoriti z oživiljanjem svojstvenega levičarskega ali marksističnega fundamentalizma in ekskluzivizma, po drugi strani pa nanj tudi ni mogoče odgovoriti preprosto tako, da bi se odrekli kritični tradiciji in kritičnemu naboju posvetne kulture in v njenem okviru tudi leve kulture.

Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi*

Knjiga kot predstavitev raziskovalnega dela

– Delo je dejansko raziskovalni projekt, ki ni bil vnaprej pripravljen na temo: naše gospodarstvo (in družba) v okviru novega samoupravno urejenega sistema – kot nekakšnega v svetovnem merilu tretjega sistema, tudi kot alternativa t. i. »realsocialističnemu« sistem, po moji opredelitvi dejansko »birokratsko kolektivističnemu« sistemu, ki tiči v globoki krizi, pa zato tudi gospodarska dejavnost, ki je »vkalupljena« vanj.

– Delo je tako na eni strani kritična problematizacijska predstavitev glavnine »aprioristične« teorije (poleg Marxove tudi domačih avtorjev) prihodnji »družbi kot ne-anti-kapitalistični«, kot neke »napačne zavesti«, na drugi strani pa njen negativen »odziv« v jugoslovanski praksi, ki ga beremo preko kazalcev gospodarjenja in socialnega razvoja. Po ugotovljeni konfliktnosti je po izhodiščih delo nakazovanje obrisa nekega drugečnega, alternativnega sistema, ki bi mu uspelo v Jugoslaviji učinkoviteje razviti produktivne sile in deželo pomakniti bliže razvito-sti Evrope oziroma razvitega sveta.

– Tako je delo neke vrste obračun na eni strani z dosedanjo teorijo (posebno ekonomsko) vsakega »obstoječega« socializma, po drugi strani pa tudi posebej t. i. samoupravnega socializma v naivni, nekonsistentni (logični in zgodovinsko praktični) inačici, kot so ga razvili naši vodilni politični ideologi, pa tudi nekateri politični ekonomisti (zlasti zagovorniki t. i. dohodkovne [dohodaške] – dogovorne ekonomije).

– Ne na koncu je delo tudi osebno v dvojnem pomenu – kot neke vrste povzetek mojega dosedanjega dolgoletnega raziskovanja¹, ne kot neke vrste retrospekcija, ampak kot smerokaz (napotek je preostro) za izhod iz te globoke idejne (ideološke) ter družbene krize pri nas.

Delo sem pisal bolj na »poziv« naše družbene krize kot pa vodilnih organov glede na napovedane ustavno sistemske spremembe. Čeprav so prvi popravki ustave (žal) izšli pred izidom tega dela, pa problemsko-analitični sklepi niso nič manj aktualni tudi danes, po že sprejetih prvih ustavnih popravkih.

Temeljne teze, povzete iz dela

V delu izražam dvom oziroma trdim:

– da je Marxova enostranska razlaga družbenega razvoja glede na sodoben razvoj znanosti neustrezna znanstvena razlaga, »kako se dela zgodovina«;

* Teze za razpravo so povzete po moji novi knjigi: F. Černe, *Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi*; izd. Gospodarski vestnik, Ljubljana 1989. Rokopis sem pripravil že leta 1985, vendar založba (Delavska enotnost, ki je šla tačas v stečaj) ni bila navdušena nad izdajo še posebej zato, ker ni mogla dobiti od nikoder finančne podpore. Knjiga je končno izšla ob pomoči MC pri CK ZKS, ki je organiziral aprila 1989 ob izidu tudi širšo strokovno razpravo. – op. avtorja.

¹ Glej moja dela: Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma (1961), Ekonomija z novega zornega kota (1966) ter Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve, I. in 2. knjiga (1974).

– da je njegova antonimna (antitetična) – deduktivna analiza sistemov (formacij) konstruirana aprioristično in ne tudi ali mnogo manj aposteriorno, historično empirično, tudi induktivno;

– da je celotna (političnoekonomska) teorija, še posebno konstruirana za eno deželo – Jugoslavijo; ki povrh ni imel zgodovinsko ustreznega gradiva za neki čisto novi sistem, na podlagi nekih nereprezentativnih izkušenj ene dežele, napačna (tudi utopična) teorija o »socialističnem samoupravnem produkcijskem načinu« (Korać);

– da nasploh kategorija »družbeni produkcijski način« (kot analitična enota) ni primerna za konstruiranje ureditvenega sistema neke »nacionalne« družbe;

– da je tudi razvito konkurenčno tržno gospodarstvo, kot je danes razvito na Zahodu, precej drugačno tržno gospodarstvo, kot je to bilo za časa Marxa, ki je kot tudi »socialistično gospodarstvo« – sicer abstraktno modelsko gledano – »contradictio in adiecto«; da je torej vsako integralno razvito tržno gospodarstvo tudi kapitalsko in kapitalistično (brez nekega etično slabega prizvoka), da pa bi bilo zaradi tega napačno sklepati, da se ne more na zgodovinsko konkretni ravni prepletati s tržno-kapitalsko naravo gospodarstva tudi »socialističnost« družbe, tudi določena (zgodovinsko upravičena) »socializacija« kot kombinirana ekonomska učinkovitost ter socialnost in humanost sistema;

– da je napačno govoriti o »realsocializmu« (stalinizmu) kot socializmu, ker bi prav tako lahko rekli, da je tudi »nacionalsocializem« socializem. Oba »socializma« pa sta dejansko zanikanje temeljnih socialističnih idej, ki so jih razvijali veliki družbeni misleci. Nadalje, da današnja civilizacija ni nikjer v stanju razviti odnose kot prevladujoče (ne totalno) socialistične; da je socializem danes mogoče (pa tudi v prihodnje) obravnavati le kot kritično socialno-humanistično idejo in družbeno gibanje (celo kot politična stranka le delno), izhajajoč, da je bil in je življenjsko resničen človek vedno »homo duplex« in ne samo »homo socialis«;

– da se je s takšnega vidika projekt samoupravnega socializma, kot ga je konstruiral Marx v obliki »asociacije svobodnih individuov«, ali naši avtorji kot »samoupravni socialistični sistem«, ki jih obravnavam v delu (kot so B. Kidrič ali E. Kardelj na eni strani, zatem M. Korać pa tudi B. Horvat na drugi strani) moral »realizirati« kot dejansko nesocializem, danes predmet (posebej pri nas) najrazličnejših karikatur in šal;

– da je ta velika kriza »realsocializma«, po moje – »birokratskega kolektivizma« (po Horvatu etatizma), dejansko spaček socializma (dokaz, kako se ideje spreminjajo v svoje nasprotje, če niso zgodovinsko trdno realistične), ne pa dokončna kriza vsakega socializma; da ne bi mogli govoriti o socializmu kot preideni fazi (bolje rečeno o stranski, rekel bi, nič kaj estetski epizodi človeškega rodu), da bi morali zato govoriti o postsocializmu itd. Namreč, vsaka družbena ureditev bo tudi v prihodnje še dovolj nesocialna, da bo zahtevala korekture v smeri bolj humane, socialne itd. urejenosti; za kar bo moralo biti tudi ustrezno kritično socialno (da ne rečem »socialistično«) gibanje. To pa bo moralo imeti za svoje (seveda demokratično) delovanje tudi neki program, a zanj tudi neki konstrukt kot videnje drugačne, bolj razvite socialne, humane, ekološko zdrave, kulturne, etične itd. družbe. Ne kot neko vizionarsko »varanje« ljudi, da bo družba zagotovo morala biti takšna – »svetla prihodnost«, ampak realno gledano vedno le kot sinteza »dobrega in zlega«. Ne na koncu, da socializem še ni pri kraju zaradi popačenih ureditev z imenom »socializem«, so dokaz tudi socialna in socialistična gibanja, kot je npr. krščanski socializem (s katerimi imamo lahko mnogo skupnega v boju za socialni napredek), pa tudi neke socialistične stranke (ne glede na

njihovo reformističnost), ki jih ne moremo strpati pod klobuk »realsocializma« (stalinizma) ali »nacionalsocializma«;

– da s takšnega vidika razpravljanje o socializmu 1. ni mogoče govoriti o neki »politični ekonomiji socializma« (ker socialističnega gospodarstva kot raziskovalnega objekta – originala – »še« ni in tudi – kot »čisto socialističnega« – ne bo; glej mojo razpravo v Naših razgledih, 1989, št. 1.) in 2. kot znanstvenemu dejanju; da lahko govorimo z vidika potrebnega akcijskega programa naprednih socialnih (»prosocijalističnih«) gibanj o redefiniranju socializma, toda ne kot neke vrste hermenevtiki, ampak v duhu spoznanj o današnjih idejnih in družbenih protislovjih sveta in posameznih družb, ki zahtevajo neko napredno reševanje, in to še vedno kot neki alternativni sistem (prav gotovo v različicah);

– da je torej ekonomist – s socialističnim prepričanjem, kot tudi »homo duplex«, dolžan, da na eni strani objektivno analizira gospodarstvo, gospodarjenje kot (dejansko) je, s tem da dograjuje svojo analizo vrednostno, z vidika korekturnega gibanja, z vidika potrebne korekturne politike na demokratični podlagi, ne z nasiljem, v smeri ali v smislu projekta (na dolgi rok in kratki rok), kot izpopolnjevanje ureditve v projektirani, pa tudi tendenčno razvojni potrjeni smeri (ne glede na ciklično ritmiko, ki sta ji podvrženi tako idejna kot družbenomaterialna bit).

Načelno o Marxu in marksizmu kot »krivcu« za krizo socializma kot »realsocializma« (tudi pri nas)

V delu ugotavljam:

– da je Marx posredni krivec za vsak »realsocializem« tudi samoupravi), ki je sedaj v krizi, in s tem v tem pogledu tudi za takšen marksizem, kolikor je Marx izbral t. i. tedaj obstoječe »tri vire« (po Leninu) za »izdelavo« svojega celovitega družboslovnega nauka, ki pa so bili ne samo izpostavljeni »zobu časa« – »razvoju znanosti«, kot danes pomanjkljive, netočne itd. ideje, ampak že tudi tedaj ne skladne, pomanjkljive glede na tedanjo objektivno dialektiko zgodovinskih procesov;

– da pa Marx ni krivec (vsaj ne v ožjem pomenu), a) ker so imeli njegovi nasledniki, voditelji KP možnost, da glede na znanstvena spoznanja spremene neke ideje »marksizma«, in b) ker sploh niso bili dolžni sprejeti Marxa v takšni (osebno pravim – ortodoksni) interpretaciji 3. internacionale, kot ideologiji »socializma«, kot podlagi za projektiranje aktivnosti za socializem; oziroma, dejal bom, ker so zavestno sprejeli Marxovo teoretično skrajno modelsko negacijo (za razumevanje kapitalistične stvarnosti) kot objektivno nujnost tako urejene pokapitalistične družbe.

Problematizacija Marxovega metodičnega-analitičnega in projekcijskega postopka, Marxove razvojne in (pre)ureditvene teorije

Nekaj metodoloških vprašanj, naslovljenih na Marxa – v knjigi izpostavljam razpravi med drugim tele sklepe:

– da je Marxova analitična spoznavna metoda preenostranska, pod vplivom Heglove subjektivne, antonimne (tudi antipodijske, antitetične) dialektike, Feuerbachovega enostranskega materializma in newtonovskega mehaničnega determi-

nizma, zaradi česar nosijo njegove analitične kategorialne konstrukcije obeležje »teoretičnih konstrukcij a priori«, in mnogo manj a posteriori (recimo kot »prelomne točke«, ki jih je zelo skromno obdelal);

– da so po Marxu zakoni abstrakcije kot konstantne odvisnosti rezultat njegovih a priori konstruiranih kategorialnih vezav, ki so zanj naravni zakoni, po katerih se odvijajo procesi, ne da bi (mogel) te zakone tudi statistično verificiral (verificirati) kot statistične regularnosti (s poudarkom, da je po Einsteinovi relativnostni teoriji danes pojmovanje zakonov drugačno kot za časa Newtona);

– da je Marx s tem, da je uporabil Heglovo misel o svobodi kot spoznani nujnosti (zakonitosti), uporabljajoč to misel za »novo družbo«, odprl možnost za nezakonito, voluntaristično makroobnašanje (kot preskok »iz kraljestva nujnosti v kraljestvo svobode«);

– da se zaradi tega v njegovem modelu negacije dosedanje kapitalistične družbe vse eshatološko končuje z odpravljanjem protislovij, kar de facto vodi do sklepa, da je prihodnja družba (relativno) stacionarna, nedinamična (kajti tudi po biološki razvojni vedi pomeni razvoj generiranje različnih oblik in ne likvidacije mnogih na eno, kar je neke vrste metafizično idejno in ne dialektično dejanje);

– da na tej deterministični podlagi sloni Marxova petstopenjska, linearna periodizacija v obliki petih formacij, ki nimajo nobenih alternativ;

– da je takšna uporabljena metoda vsekakor odvisna v končni instanci od Marxove ciljne funkcije raziskave, a to je, da dokaže, da je kapitalizem zadnji razredni produkcijski način oziroma, da delavskemu razredu odredi funkcijo subjektivne sile – grobarja kapitalizma itd. (eksekutorja zgodovine);

– da tako Marxovo antipodijsko negacijo (recimo: kapital je nedelo, delo je nekapital) lahko tolmačimo ali le kot poglobljeno pojasnjevalno razlago »obstoječega«, to je kapitala (v čistem negativu) ali pa zgodovinsko razvojno kot ekstrapoliranje takšne čiste negacije v prihodnosti kot ekstremno-drugače urejene družbe, kar je dejansko sprejel ortodoksni marksizem 3. internacionale kot glavno idejo, s čimer se je začela tudi »drama« »izgradnje socializma« kot čistega nasprotja (zanikanja) dane, to je kapitalistične družbe, »če ne zlepa pa zgrda«;

– da so torej v tem a priori sistemskem konstrukcijskem pogledu pglavitne Marxove kategorije – ne samo produktivne sile, produkcijski odnosi, produkcijski način, ekonomska formacija družbe, pa celo razredni boj, eksploatacija, nadalje kategorije, kot so vrednost, nasprotje med vrednostjo in uporabno vrednostjo, tudi kapital, delitev na konstantni in variabilni kapital itd. – dejansko le miselno skonstruirane analitično-razlagalne kategorije, kot pojmi-kvalitete, podrejeni Marxovi intenciozni razlagalni funkciji, o kateri sem že govoril, kar sicer omogoča razredno razumevanje sistema, ne prenese ali ne more pa biti podrejeno kvantitativnemu (statističnemu) preverjanju (teoretičen sistem je logičen »per se« [tudi zaprt sistem], se ne more dopolnjevati, mešati z drugimi teoretičnimi-analitičnimi sistemi).

Problematizacija Marxove razvojne teorije – Nekaj tez iz Marxove razvojne teorije sem že navedel pri prejšnji temi (metoda). V delu izpostavljam po tej teoretični problematiki tele ideje:

– da je (v obrambo Marxa) njegova razvojna teorija makrodružbenoekonomska »in grosso modo«, skonstruirana za analizo razvoja človeške družbe, torej ne »veljavna« za razvoj posamezne družbe (dežele), pa je treba teorijo dodelati in predelati, da bi bila neka analitična »vodilja« za posamezno družbo;

– da s konkretno zgodovinsko razvojnega vidika Marxove analitične kategorije, kot sta produkcijski način, ekonomska formacija družbe itd., niso konkretne

oblike (artikulacije), ker so te nehomogene, vedno »mešani« sistemi, z enim prevladujočim; so torej rezultanta (sinteza) in ne čista antiteza (negacija) v razvoju, ki je pri (pre)oblikovanju odvisna od aktivne vloge idejne družbene sfere;

- da je Marxov zelo poenostavljen razvojni model linearne, homogene formacijske zaporednosti za napovedovanje napačen;

- da sta takšna funkcionalna odvisnost in dinamika te odvisnosti, to je produkcijski odnosov od produktivnih sil itd., z današnjega družboslovnega spoznanja »napačna« zavest;

- da je deterministični model razvoja preveč poenostavljen prav tako z vidika novih spoznanj naravoslovnih, pa tudi družbenih ved (videti stohastično pojmovanje zakonitosti, vloga mutandov, nastanek hibridov itd.);

- da je operiranje s produktivnimi silami in produkcijskimi odnosi pri razlagi razvoja, še posebej v tedanjem Marxovem pojmovanju, netočno, ker so npr. produktivne sile danes po sestavi nekaj drugega kot pred 100 leti, ker je kakovost samih produkcijskih odnosov, vezanih na pojem produktivnega dela, produktivne dejavnosti nekaj drugega kot v Marxovem razvojnem sistemu;

- da je tudi razlaga blagovne produkcije in njeno vezanje na lastninske odnose (celo kot le pravni izraz) preozko, oziroma njeno netočno pojmovanje, kar je zavedlo mnoge komunistične stranke, da so zavzele napačen odnos do denarno-blagovnega gospodarstva;

- da zopet velja teza, da so voditelji komunističnih strank razumeli Marxa samo tako, to je negacijsko abstraktno in ortodoksno (čeprav jugoslovanski voditelji mnogo manj kot drugi), kar je vodilo do napačne razvojne politike itd.

Problemizacija Marxove ureditvene (sistemske) teorije – Marxova ureditvena teorija je ozko povezana z njegovo analitično in razlagalno metodo in družbeno razvojno teorijo. Zato veljajo že vse izrečene pripombe, nekaj pa bi jih sedaj posebej dodal:

- da Marx uporablja razvojne kategorije, kot so produktivne sile, produkcijski odnosi itd. tudi v ureditveni teoriji, pri čemer zopet ne razlikuje njegove formacije kot splošne ureditve človeške družbe od posamezne nacionalne ureditve; gre za to, da ne moremo operirati s temi abstraktnimi kategorijami na ravni posamezne »nacionalne« družbe itd.;

- da Marx nediferencirano uporablja iste kategorije, npr. kapital, delo itd. ali kapitalist, delavec (v ednini) tako za mikro- kot za makroureditev gospodarstva, kar pa gledano po vsebini (tudi po obnašanju) teh kategorij ni pravilno;

- da Marx raziskuje ureditvene kategorije na raznih sistemskih ravneh (npr. delo kot neogiben element vsake produkcije, delo-delovna sila kot blago, delo kot nekapital); kot le različno uvajanje »opazovalca« vse globlje k bistvu pojava, torej statično, ne da gre za različne sisteme v času (zgodovini); z uvajanjem časa dobijo vse te kategorije (že) svojo vsebinsko različico (npr. delo v kapitalizmu, če razumemo s kapitalizmom razvijajočo se obliko ureditve, nima iste vsebine v kapitalizmu 19. stoletja ali danes, delavec npr. ni isti »proletarec« kot za časa Marxa, ker se je spremenil tudi kapital itd.; sicer pa to ni Marxova napaka, ampak bolj nerazumevanje njegovih idejnih »aplikatorjev«)

- da je Marx t. i. »asociacijo svobodnih individuov« razvil kot antisistem, da bi globlje razložil specifično bistvo kapitalistične asociacije, ne pa da bi to tvorbo izprojektiral po vsebini – temeljnih kategorijah za njegove naslednike ...; te praktično ni nikjer predstavil kot urejeno celoto elementov, ampak le globalno negacijsko-definicijsko;

- da vsega tega ideologi-politiki komunističnega gibanja nasploh, tudi pri nas,

niso razumeli ali točneje niso mogli razumeti, ker so, po znani Marxovi tezi, da ne gre svet samo razlagati, ampak tudi delovati za njegovo spreminjanje, jemali Marxovo kritično analizo kapitalizma in njegovo abstraktno-čisto negacijo kot podlago za akcijo (tudi za »utrjevanje« nove oblasti).

Problematizacija sistemske družbenoekonomske misli B. Kidriča in E. Kardelja

Podrobnejša problematizacijska-kritična predstavitev Marxove metode, razvojne-ureditvene teorije je bila upravičena, ker nam je sedaj lažje zavzeti stališča do »domačih« idej in teorij s področja spreminjanja in razvijanja samoupravnega sistema v Jugoslaviji.

Kot »vzorec« sem izbral dela dveh vodilnih ideologov ZK in samoupravnega sistema (tudi Slovenca): B. Kidriča in E. Kardelja, čeprav so bili poleg njiju še drugi ideologi-politiki, resda ne s tako celovitim pogledom na samoupravni sistem (kot so razen J. B. Tita še Vl. Bakarić, M. Popović, pa tudi M. Pijade, V. Vlahović, Vukmanović-Tempo), po drugi strani pa dva politična ekonomista samoupravnega socializma, resda zelo različna teoretika, to sta M. Korać in B. Horvat.

Boris Kidrič – Njegovo delo je pomembno v tem pomenu, da razumemo, kako se neki vodilni ideolog s tako trdno marksistično-leninistično ideologijo zaradi praktičnih spoznanj kritično loteva lastnih, včeraj zanj edino veljavnih idej, čeprav ne more iz svoje kože. Njegova načelna stališča do temeljnih Marxovih kategorij oziroma idej ostajajo ista, to je takšna, kot sem jih problematiziral pri Marxu samem. Kot primer Kidričevega nerazumevanja Marxove sestopne abstraktne analize je njegov znani poskus operacionalizacije Marxove stopnje presežne vrednosti v načrtne stopnje akumulacije in skladov, kar je povzročilo gospodarstvu veliko škodo (zaradi nastalih nesorazmerij).

Glede ideje nekaterih, naj bi se danes celo vrnili k nekaterim temeljnim idejam tedanjega Kidričevega razumevanja samoupravnega sistema, menim, da je to nemogoče, ker je bila Kidričeva predstava samoupravnega sistema še zelo nepopolna, skoraj naivna.

Edvard Kardelj – Kardelj se je dejansko pojavil kot pglavitni teoretik – konstruktor nadaljnjega razvijanja samoupravnega sistema pri nas po neuspeli gospodarski reformi (1965). Njegovo koncipiranje delavsko samoupravnega združenega dela je bilo »kronano« s sprejemom nove »delavske« ustave (1974 l.).

V delu dokazujem:

- da gre dejansko za »dva« Kardelja (morda celo tri – če upoštevamo njegove zadnje ideje o trgu);

- da je Kardelj primer, kako ne razumeti Marxovo večnivojsko abstraktno-modelsko sestopno analitično metodo, saj so zanj kategorije vseh analitičnih ravni istopomenske (npr. minulo delo so sredstva, je kapital, so družbena lastnina itd.);

- da Kardelj jemlje za izhodišče Marxovo najenostavnejšo, aproksimativno analizo procesa produktivnega dela in blaga in ga skuša razviti v neki sodobni sistem industrijskega združenega dela oziroma delavsko samoupravno urejene družbe. To pomeni, da Kardelj ne razume, da je današnje produktivno delo nekaj drugega kot za časa Marxa, da na zasnovi tega dela kot temeljnega faktorja oziroma z delavcem – proletarcem kot temeljnim družbenim subjektom ni mogoče skonstruirati sodobnega ekonomskega sistema, ki bo po produktivnosti itd. celo superiornejši kot sodobni kapitalistični sistem;

- da Kardelj napačno razume NOB, povojni razvoj, razvijanje samoupravlja-

nja v Jugoslaviji kot potrjevanje oziroma uresničevanje marksizma, Marxovega nauka v jugoslovanskih razmerah itd.;

– da Kardelj konstruira samoupravni sistem z Marxovimi kategorijami iz »asociacije blaga«, »asociacije kapitala« in »asociacije svobodnega dela« (kot da se kategorije teh treh sistemov lahko kombinirajo poljubno v novi sistem), s tem da doda nekatere svoje kategorije kot prav tako »konstrukcije a priori«;

– da Kardelj skuša uveljaviti sistem svobodnega združenega dela kot najvišjo negacijo kapitalске asociacije in obenem kot najbolj razviti embrio Marxove »asociacije svobodnih individuov« v deželi, v kateri ni bilo ne objektivnih ne subjektivnih možnosti za to;

– da je Kardelj razvijal takšno zasnovo samoupravnega združenega dela po reformi l. 1965 kot prvi poskus razviti naše gospodarstvo kot tržno; torej kot protiutež (in prepreko) novemu podjetniškemu sloju, ki je pričel ogrožati oblast politokracije.

Na Kardeljev konstrukt torej lahko gledamo kot na veliko prizadevanje, da skonstruira sistem brez ustreznega, zlasti ekonomskega teoretičnega znanja, na drugi strani pa tudi kot neke vrste ideološkopolični sistem, ki naj bi bil branik pred razvijanjem novega podjetniškega – tržnega sistema.

Miladin Korać – M. Korać je bolj sekundarni igralec na sceni jugoslovanske samoupravne systemske drame, ki skuša s skoraj skojevsko pripravljenostjo političnoekonomsko sistematizirati neke v prvi vrsti umetne-ustavne kategorije – institucije v ekonomsko zaokrožen sistem, ki dobi svoj neslavni naziv: dohodkovni (tudi dohodaški) – dogovorni sistem ekonomije. (Pri čemer je znano, da je bil prvi, »fundamentalistični« del te teoretične smeri ekonomistov hrvaške narodnosti: poleg Vl. Bakarića še S. Dabčević, J. Sirotković, R. Štajner, B. Šefer in šele zatem srbski ekonomist, kot so T. Vlaškalić, M. Samardžija, kasneje A. Vacić, pa tudi A. Pavlović, D. Marsenić, na čelu z M. Koraćem).

Gledano konstrukcijsko, je ta teorija zelo nepopolna in le formalno podobna Marxovi analizi (tri knjige, začenjanje analize s produkcijo blaga itd.). Izhaja iz tega, da so kolektivi delavcev blagovni producenti, da je njihov temeljni motiv dohodek (na zaposlenega), da pa ni trgov, ne tržnih cen ekonomskih virov, da torej tržnokonkurenčni mehanizem ni niti distributer dohodka niti alokator ekonomskih virov, ampak neki nov mehanizem samoupravnega sporazumevanja in družbenega dogovarjanja (beri – voluntaristični mehanizem). Rekli bi, da je konstrukt. t. i. »socialistična blagovna produkcija« (združenega dela) podoben Marxovi (prvi aproksimativni) analizi enostavne blagovne produkcije v 1. knjigi Kapitala, s tem da se blagovni odnosi ne formirajo primarno kot tržni odnosi, ampak nekako zavestno samoupravno, kot t. i. »samoupravni delovno-dohodkovni odnosi«.

Nadaljnja konstrukcija celotnega ekonomskega sistema sledi Marxovi transformaciji dela v vrednost, vrednosti v ceno, le da pri Marxu v produkcijsko ceno, v Koraćevo ekonomijo pa v dohodkovno ceno zaradi njegove predpostavljene bistvene razlike med t. i. sekundarno in terciarno blagovno produkcijo. A to je, da namesto profita nastopa dohodek kot »kolektivni profit«, namesto kapitala sredstva, osrednja kategorija pa ostaja delo, le da ne v obliki C in V, ampak naturalno – kot opredmeteno in tekoče delo, ki ustvarja vso novo vrednost – dohodek.

Za Koraćevo teorijo kot »politično ekonomijo socialističnega samoupravnega produkcijskega načina« veljajo vse pripombe, ki sem jih deloma že podal pri

Marxu, še posebej pa pri Kardelju, le da je Koračev samoupravni sistem še bolj konstruiran a priori, na pamet, brez zgodovinske povezave z realnimi razmerami v Jugoslaviji, pa tudi v svetu.

Branko Horvat – Njegovo delo sem vključil v teoretično razpravo o samoupravnem sistemu zlasti iz dveh razlogov: 1. ker je poleg Korača edini skušal razviti celovito »politično ekonomijo socializma«, 2. čeprav je njegov »projekt« socializma sicer nastal na podlagi jugoslovanskih izkušenj, je pa oblikovan z ambicijo, da postane svetovni model.

Vse Horvatove analitične kategorije so dosti manj marksistične, a tudi nestandardne kot pri drugih avtorjih, pogosto uporablja izraze v različnem pomenu.

Ne da bi v tem kratkem prikazu podrobno govoril o zasnovi njegove politične ekonomije socializma, bi dejal, da je njegova kritika etatizma kot prva njegova točka, to je »realsocializma«, po moje birokratskega kolektivizma, originalna in točna. Ko pride na področje preoblikovanja etatizma in kapitalizma v razvitih državah ali v DvR v socializem Horvat, kot da noče več zgodovinsko kritično realno razmišljati in nam ponudi svojo utopično verzijo socializma. Naj samo za zgled navedem nekatere ideje: kako npr. razlaga prehod v socializem in kaj je socialistična družba; kako lahkotno razlaga željenost, organizacijsko izvedljivost in ekonomsko učinkovitost socialističnega organizacijskega modela; kako utemeljuje tako trg kot plan v socializmu, trdeč, da se socialistična blagovna produkcija približuje učbenišskemu modelu konkurence; kako naj bi bil trg alokator ekonomskih virov, čeprav njihovih cen naj ne bi oblikoval trg, ne pa tudi distributer dohodka; kako naj bi čimprej denarni motiv za produciranje zamenjali za druge motive itd.

Moja sklepna misel je, da kar je skupno vsem ideologijam ali političnoekonomskim teorijam »samoupravnega (socialističnega) sistema«, je v prvi vrsti neupoštevanje dejanskih razmer v svetu, ože v Jugoslaviji, za uresničevanje takšnega systemskega konstrukta »na pamet«, ki zato ostaja ali systemska improvizacija ali svojevrstna utopija.

Poskus aplikacije projekta samoupravnega sistema v ustavni – normativni »praksi«

Z delavskimi amandmaji k ustavi iz l. 1963 (to je leta 1971) in zatem s sprejetjem nove ustave (1974) so mnogi menili, da je prišlo končno do spoja kot aplikacije Marxove klasične doktrine, predelane po E. Kardelju za jugoslovanske razmere s prakso v obliki normativnega sistema, ki naj bi trajno omogočal razvoj socializma novega samoupravnega tipa v naši deželi in bil hkrati prav tako in vse bolj zgled za DvR pa tudi za t. i. kapitalistične in etatistične družbe.

Na zgledu posameznih ustavnih določil (členov) pripovedujem, kako so bile »začlenjene« pglavitne Maxove-Kardeljeve ideje v pravne norme. Tako dokazujem, kako je bil narejen poskus 1., da z Marxovimi pripombami in nekaterimi navrženimi idejami med besedilom o prihodnji »asociaciji« na eni strani razvijamo ustavne institucije, kot so združeno delo, delo kot edini vir položaja v družbi, dohodki od dela kot edino upravičeno prisvajani dohodki, sredstva kot le materialne možnosti za delo, družbena lastnina kot skupna lastnina in kot nelastnina, neposredno združevanje dela in sredstev brez kapitalske oblike itd., 2., s pomočjo Marxovega sistema enostavne blagovne produkcije, s kategorijami, kot so: blago, vrednost blaga, produktivno delo kot ustvarjalec vrednosti blaga, dohodek kot

novo ustvarjena vrednost itd. pa oblikujemo drugo stran samoupravnega sistema združenega dela.

Torej nazoren zgled nekonsistentne kombinacije dveh različnih sistemov: blagovnega oziroma tržnega, tudi kapitalskega, in pa neblagovnega, naturalnega.

Testiranje ustavnega samoupravnega ureditvenega poskusa s »praxisom«

Da ne bi izpadla moja problemsko kritična analiza kot apriorna kritika, sem poskušal soočiti vse te sistemske projekte in ustavno realizirani (institucionalizirani) sistem – ne z vsakdanjo prakso, ampak s praxisom kot z zgodovinsko, dolgoročno tipično performanco oziroma z uspešnostjo funkcioniranja jugoslovanskega gospodarstva. Ne samo, da vsi pglavitni relevantni podatki ne morejo potrditi institucionaliziranega sistema kot superiornejšega, ampak obratno, da je to po mnogih kazalcih inferiornejši. Kar pomeni, da tiči gospodarstvo v prvi vrsti v globalni sistemski – institucionalni krizi in da je njeno reševanje možno le v tej smeri.

Podatkov tu ne bom navajal.

Aktualnost, sporočilni pomen dela za uspešno reformiranje sistema

Opozoril sem že, da vsebina dela ni, vsaj ne v prvi vrsti, retrospektivno kritično obravnavanje nekih samoupravnih ekonomskih teorij (doktrin). Nasprotno, celotno kritično problematizacijo idej – teorij je treba razumeti kot svojevrstno sporočilo, kako ne reformirati sistema, ali kako ga reformirati, s čimer je delo tudi zasnova drugečnega, alternativnega sistema (ki ga nameravam obdelati v naslednjem delu).

Poglavitne sporočilne ugotovitve bom strnjeno skiciral kar v obliki tez:

1. Vse variante samoupravnega sistema so izdelane bolj ali manj aprioristično deduktivno, na pamet; če bi razvili sistem po drugi poti, a to je bolj induktivno ali srečevalno – obojestransko, teoretično logično in konkretno simulacijsko (eksperimentalno), bi po mojem mnenju prišli vsekakor do drugačnih sistemskih kategorij oziroma institucij kot ustreznih, učinkovitih, optimalnih.

2. Samoupravni sistem še vedno vrednotimo pretežno po zasnovi družbeno-ekonomskih odnosov kot »razvitejših«, »naprednejših«, zanemarjamo pa kvantitativno merjeno učinkovitost kot zagotavljanje in rast materialnega osebnega in družbenega standarda.

3. Kot je »samoupravni socialistični sistem« izoblikovan a priori, je tudi njegovo nasprotje – kapitalistični sistem – še vedno apriorno modelsko predstavljeno, brez dokumentacije, kot inferiornejši sistem.

4. Oziroma namesto da bi vse »izme« vrednotili oprezno, tudi empirično, na dolgi rok, le kot neke značilnosti velikih formacij ali civilizacij v svetu, jih zvajamo na sedanji čas, kot konkretne oblike ureditev posameznih držav, blokov, z neenotnimi merskimi standardi o njihovih prednostih ali neprednostih.

5. Razlagalni pomen moje kritične – problemske predstavitve del oziroma teorij omenjenih avtorjev (čeprav so še drugi, ki pa niso tako celovito zaokrožili svoje teorije, med drugimi prav gotovo še Z. Pjanić, A. Bajt pa tudi I. Maksimović, in še kdo; tudi sam sem nekaj prispeval k temu) vidim v tem: 1., da sem pokazal, da se vse te teorije lotevajo preobrazbe kapitalističnega ali etatističnega sistema kot nujno le v socializmu in ne v kak drug sistem, in 2., da nihče ne pričenja

s politično ekonomijo socializma kot neke vrste kontinuitete tistega, kjer končuje zreli kapitalizem (kar je genialno uvidel že Marx v 3. knjigi Kapitala – ko razlaga novo vlogo kredita in ugotavlja, da sta delniški kapital in delavsko združni tovarniški ali podjetniški sistem prehod ali prva višja oblika socializacije privatnega kapitala ali celo oblika njegovega ukinjanja in pojavljanja »družbene lastnine«, čeprav še v okviru kapitalističnega produkcijskega načina).

To, kar danes imenujejo pri nas gospodarska reforma, v SZ perestrojka, je tudi neka oblika »vračanja«, resda težkega, sistemsko preureditvenega oblikovanja gospodarstva, v njegovo normalno obliko oziroma fazo (spomnimo se pri tem Marxove ideje, da se v družbenem razvoju ne more preskočiti nobena »naravna razvojna faza«, le da se muke porajanja novega morajo olajšati in skrajšati).

6. Da je torej čas, da prenehamo v političnoekonomski teoriji misliti ideološko sistemsko – tendenčno, namesto znanstveno, a to je zgodovinsko evolucijsko in objektivno; da opustimo metafizično hegeljansko kategorijalno dialektiko, da prenehamo preko ideološkega aparata producirati napačno, to je zavajajočo sistemsko zavest, kar pomeni tudi »verbalni delikt« nad znanstveno mislijo, in kar drugače povedano pomeni, nehamo z nadaljevanjem v manipulacijo in alienacijo človeka. Skratka, da spustimo sistem na nižjo, konkretnjšo raven zgodovinsko »naravnih« razvojnih družbenogospodarskih enot oziroma tvorb, kot so podjetje, združenje, narodno gospodarstvo konkretna družba živčih generacij itd., in v njihovem imenu, v imenu optimizacije gospodarjenja za konkretno družbo oblikujemo sisteme; da pa prepustimo ocene, v kakšen »-izem« spada kakšna gospodarska ureditev ali gospodarstvo, aposteriorni zgodovinski analizi; da se torej aktivnost, boj za socialistično preobrazbo družbe prenese v okvir demokratičnega mehanizma družbenopolitičnih gibanj, kar skratka pomeni, da gre dejansko za samoupravno demokratično preobrazbo naše ali še kakšne družbe v prvi vrsti v razvito civilno družbo, z normalnim civilnim in družbeno, socialno uravnavanim tržnim gospodarstvom, vidno drugačnim, kot je sedanjí.

7. Čeprav to ne pomeni prepustiti razvoja nekemu slepemu, golo prakticističnemu razvoju, saj je znano, da je neka dobra znanstvena teorija že pol dobre prakse.

8. Da nimam nič proti še večjemu številu sistemskih – samoupravnih, socialističnih ali kakšnih drugih teoretično idejnih projektov, ki naj tekmujejo med seboj, le da ostanejo na področju teorije in znanosti, družba pa naj s svojimi demokratičnimi objektivnimi mehanizmi ob pomoči znanosti izbira sisteme ali modele in jih kombinira po svojih potrebah v korigirane gospodarske ureditve oziroma kot podlago za svojo politiko.

9. Čeprav ni in ne bo nikdar nobenega sociosistema ali sociomodela, ki nas bi vnaprej obvaroval pred vsako napako, tudi negotovostjo, pač zaradi svobode, ki je človek ne bo nikoli daroval na oltar nekega, še tako urejenega sistema, to je tudi zaradi tistih človeških naravnih lastnosti, kot je njegova individualnost, kot so njegovi nagoni, čustvenost itd., zaradi česar je človek človek in zaradi česar je in bo gospodarsko odločanje v prvi vrsti človeško, to je tudi nepopolno in negotovo, ne glede na še takšno računalniško podprtost.

10. V tem pomenu moje problemsko kritično delo ni niti rekvijem za samoupravljanje niti želja, da je ideja o samoupravljanju poražena, kot mi bo morda kdo očital. Niti ne trdim, da je bil pri nas samo kratka zgodovinska in nepomembna epizoda, čeprav draga in v mnogočem napačna. V delu večkrat poudarjam, da je neka samoupravnost individuov, skupnosti ljudi itd. kot oblika družbenega razvoja k večji enakopravnosti, pravičnosti, demokratičnosti, humanizmu itd. močna

dolgoročna zgodovinska in svetovna tendenca (v tekstu govorim celo o t. i. »planetarnem socializmu« kot močni alternativni prihodnji težnji); da pa je ta težnja le ena od multitendenc, odvisnih tudi od razvojne ciklične ritmike. Drugo je seveda moj odnos – ali še koga drugega – do dosedanjega samoupravnega, nelogično konstruiranega amalgama pri nas, ki ni imel možnosti za realizacijo niti v okviru svetovnih zgodovinskih naprednih tokov, še manj, da bi se realiziral na temelju čisto naših, jugoslovanskih zgodovinskih razmer.

Samo tako razumljeno je moje delo močna podpora naši sedanji reformni naravnosti ali trem reformam: gospodarski, družbenopolitični in moralno-etično-kulturni; to poslednjo dodajam, kajti t. i. reforma ZK spada po mojem mnenju v politično reformo.

SVOBODNE (DEMOKRATIČNE) VOLITVE IN SKUPŠČINSKI SISTEM ZA 1990. LETO

Paleta vprašanj, ki se danes odpirajo z vso življenjsko močjo pri obravnavi sprememb v volilnem sistemu, je zelo široka: poti demokratizacije volitev; vloga, možnosti delavca, občana, državljana v volilnem procesu; kandidiranje in kandidacijski postopki; subjekti kandidiranja; ideja reprezentance in neposredne volitve; neposredne volitve in delegatski sistem; volilna propaganda in tržišče idej, programov in kandidatov; vloga družbenopolitičnih organizacij in novih političnih zvez ter gibanj v volilnem procesu; politični pluralizem v volilnem procesu; volitve in skupščinski sistem itd. Na ta in druga vprašanja odgovarjajo: Milan Balažič, strokovni sodelavec CK ZKS; Vlado Barabaš, predsednik OK SZDL Ljubljana Bežigrad, mag. Marjan Brezovšek, asistent na FSPN; dr. Franc Grad, docent na Pravni fakulteti v Ljubljani; Tomo Grgič, sodnik Vrhovnega sodišča SR Slovenije; Andrej Magajna, diplomant Višje šole za socialne delavce; dr. Boštjan Markič, izredni prof. na FSPN; dr. Dimitar Mirčev, znanstveni svetnik na Jugoslovanskem centru za teorijo in prakso samoupravljanja; Tone Peršak, docent na AGRTV; Slavko Pezdir, predsednik OK SZDL Celje; dr. Ciril Ribičič, redni prof. Pravne fakultete v Ljubljani; dr. Dimitrij Rupel, izredni prof. na FSPN; mag. Drago Zajc, raziskovalni svetnik na FSPN.

MILAN BALAŽIČ

Ideja reprezentance in neposredne volitve

V Sloveniji se ob ustavnih spremembah in volitvah 1990 razvnamajo razprave in množijo zahteve po čim neposrednejših volitvah. Poskusimo zajeti vprašanje posrednosti in neposrednosti volitev v kratkem sprehodu skozi zgodovinsko nastale oblike neposrednih volitev v zahodnih družbah, saj nam primerjave lahko odlično pomagajo pri vodenju kvalitetnejše in kompetentnejše polemike, kakšen volilni sistem naj bi z novo Ustavo dobili. Pri tem nam bo do določene mere pomagal pravkar že rehabilitirani veliki slovenski pravnik izpred vojne, dr. Leonid Pitamic, ki je kot Kelsenov učenec znal nemalokrat hoditi po lastnih, originalnih poteh, s tem pa je zadolžil tudi svoj narod in njegovo politiko.

V uvodu povejmo le še to, da modeli neposrednih volitev, ki jih bomo predstavili, predpostavljajo razdelitev političnega prostora na samostojne politične subjekte, pa naj se imenujejo kakorkoli že: ali zveze ali stranke ali kaj tretjega.

Zgodovinsko gledano, nastaja ideja reprezentance skozi konflikt med monarhom in stanov. V dolgem procesu se v Angliji poraja zavest, pa tudi pravna

formalizacija le-te, da upravljanje države ne more biti več zgolj subjektivna pravica monarha ali stanov, marveč podrejeno interesom celotne družbe. Tako se uveljavlja načelo, da se državni posli ne izvršujejo več v imenu tistega, ki jih izvršuje – pravica se spreminja v dolžnost – oblast pa postane služba pravnih subjektov kot organov države, ki morajo delovati v javnem, ne pa v privatnem interesu. Angleška linija razvoja ideje reprezentance temelji na usihanju imperativnega mandata (instrukcije, navodila, mandati so vse splošnejši vsled vse večje kompleksnosti državnih zadev), toda kljub temu, da poslanci dobijo »proste roke«, se ohranja fikcija, da poslanec zastopa voljo zastopanega. Druga, francoska linija, tako rekoč naenkrat, v revolucionarnem letu 1789 in z Ustavo 1791, proizvede novo teorijo mandata. Posamezni poslanec ni več mandatar svojih volilcev oziroma volilnega območja, temveč je celoten parlament mandatar vseh volilcev oz. celotnega naroda. Poslanec ni odgovoren svojim volilcem, marveč je celoten parlament odgovoren vsem volilcem: pred seboj imamo tipični reprezentativni mandat, kjer je narod reprezentiran po parlamentu. Toda že v času uvedbe reprezentativnega mandata se množijo dvomi in ugovori, npr., da med parlamentom in narodom ni nobenega pravnega razmerja, ampak le politično, tako da narod/ljudstvo zgolj ustvarja zakonodajni organ/parlament, ni pa njegov mandant. Člani parlamenta pravzaprav ne reprezentirajo nikogar, kompetence pa jim direktno podeljuje zakon.

V nadaljnjem pohodu volilne demokracije se kot pravna zveza med poslancem in volilci vzpostavi volitve, ki določajo, kdo, ne pa kako zastopa interese. Cilj volitev je postavljen na moč jasno: tisti, v katerih interesu se ustvarja pravo, naj določajo osebe, ki to pravo ustvarjajo. Volitve pomenijo izraženo voljo, da naj se izdajo zakoni z odločujočim sodelovanjem izvoljenega parlamenta, izvoljenega s kolikor je le mogoče najširšo splošno volilno pravico. Ker pa zakonodajnost let tega še ni sama po sebi garancija za izvrševanje, parlament kontrolira izvršno in upravno oblast, ki je parlamentu odgovorna, razen tega pa zakonitost ugotavlja neodvisno sodstvo.

Iz principa narodove/ljudske suverenosti je izpeljana suverenost vsakega posameznika, katere izraz so volitve kot izvrševanje subjektivne pravice posameznika. Akt volitev je torej najprej pravica, šele nato dolžnost. Svoboda volitev pa se zavaruje s tajnostjo – ali drugače – volilec je za svoje glasovanje popolnoma neodgovoren, in ga nihče za to ne more klicati na odgovornost. Biti izvoljen pa je pasivni del volilne pravice, ki od kandidata zahteva višjo stopnjo »neomadeževanosti« kot pri volilcu. Ta pravica je omejena le s principom inkompatibilnosti, t. j. nezdržljivosti opravljanja parlamentarnega poslanskega poklica hkrati z nekimi drugimi: tako so praviloma vojaške osebe izključene iz pasivne volilne pravice zaradi neodvisnosti parlamenta.

Kako lahko na kratko opredelimo volitve? Volitve so imenovanja po več oseb, zato je potrebno ugotoviti način volitev in upoštevanja glasov, v prid tega pa služijo vnaprejšnje organizacijske določbe ali »volilni red«, ki določa pogoje volivcem in voljenim ter način volitev. Ker je od načina volitev v veliki meri odvisen volilni izid, so »volilni redi« predmet ostrih političnih bojov (in v tem smislu je Slovenija vse manj izjema in vse bolj pravilo). Vendar morajo ne glede na to vsi spoštovati načelo, da imajo vsi člani naroda/ljudstvo brez razlike volilno pravico; vsak državljan ima glasovalno pravico v parlament kot reprezentant naroda. Ta ne more biti nikomur odvzeta (Rousseau), čeprav dejansko ni zakona, ki bi ustvaril popolnoma splošno volilno pravico; gre za imovinski ali inteligenčni cenzus, za »spolni cenzus« in kombinacije v še subtilnejših oblikah.

Zdaj pa preidimo h ključnim zastavkom vsakih volitev t. j. njihovega načina.

V grobem lahko volitve delimo na neposredne (če gre za eno stopnjo volilcev, kar omogoča maksimalno neposrednost), in posredne (če volilci prve stopnje volijo volilce druge stopnje, kar omogoča boljši izbor, pa tudi blaži strasti volilnih bojev); na javne (Montesquieu: so temeljni zakon demokracije) in tajne (čimveč je volilcev, temveč je odvisnih oseb, ki si ne upajo voliti po svojem prepričanju ali sploh ne volijo); na volitve ene osebe ali več oseb obenem – liste: prednost prvih je poznavanje kandidata v majhnem volilnem okolišu, toda tudi možnost večje koruptnosti in zastopanja zgolj lokalističnih interesov; prednost drugih pa je v manjši koruptnosti in večji možnosti zajetja pluralizma, toda spet obstaja nevarnost manjšega poznavanja kandidatov in zastopanja le »občih« interesov.

Ko smo že pri volilnih okoliših, omenimo še primer, ki ga Pitamic navaja v svojem delu Država v prid množice majhnih volilnih okolišev, ki ščitijo manjšino, saj so volilci posameznih zvez ali strank dostikrat neenakomerno porazdeljeni po republiki. Denimo, da ima parlament 100 poslancev, v republiki glasuje en milijon volilcev, konkurirata pa dve zvezi, in recimo, da je za ZKS glasovalo 510.000, za SDZ pa 490.000 volilcev. Če je celotna republika en volilni okoliš in se glasuje za listo s 100 imeni, potem dobi prva – ZKS – brez veljave proporcionalnega sistema vseh 100 mandatov, torej brez razdelitve republike na več volilnih okolišev, kjer bi bila v nekaterih manjšinska SDZ v večini, le-ta izgubi vse mandate. Tu lahko plastično ugotovimo, kako določitev volilnih okolišev koristi ali škoduje določeni zvezi. Enako velja – če ne omenjamo še dodatnega vprašanja o socialni sestavi volilnih okolišev in kombiniranja le-teh, ali vprašanja nepoznavanja števila glasujočih volilcev pred volitvami – ob primeru, ko se za okoliše z različnim številom volilcev določi isto število poslancev: če v enem volilnem okolišu pride na 10.000 volilcev en poslanec, v drugem pride pa na enega poslanca 5000 volilcev, je volilna moč slednjih še enkrat večja od prvih in ima manjšina večino v parlamentu.

Nasploh je pri neposrednih volitvah ključno vprašanje odnos med večino in manjšino. Znano je, da obstajata dva tipa večine: absolutna (če je za izvolitev potrebno nad polovico oddanih glasov), in relativna (če je za izvolitev potrebno preprosto dobiti več glasov kot protikandidat). V primeru konkurence dveh zvez je relativna večina enaka absolutni, če pa je v konkurenci več zvez, pa je relativna večina manjša od absolutne. Poglejmo naslednji primer: oddanih je bilo en milijon glasov, absolutna večina je torej 500.001 glas; zveze pa so dobile:

demokrat – 400.000 glasov;

komunist – 350.000 glasov;

socialdemokrat – 250.000 glasov.

V kolikor velja absolutna večina, ni izvoljen nihče in je potrebno volitve ponoviti, dokler nekdo ne dobi absolutne večine; v drugem krogu socialdemokrati odločajo z dodelitvijo glasov SDZ ali ZKJ, kdo je izvoljen. Če pa velja relativna večina, odločajo že prve volitve, to pa pomeni, da je že vnaprej omogočeno, da lahko odloča manj kot polovica vseh oddanih glasov – v parlamentu ima večino manjšina. Princip absolutne in relativne večine ima skratka najmanj dve pomembni pomanjkljivosti: ali obstaja možnost, da dobi absolutna večina volilcev manj zastopnikov kot manjšina, ali pa so večje ali manjše manjšine izročene večini brez razlike, ne glede na to, ali je ta večina velika ali majhna; polovica plus en glas dobi vse mandate, medtem ko ostane polovica minus en glas popolnoma nezastopana oziroma nezavarovana. Še posebej je zanimiv prvi primer, t. j. dominacija večine nad manjšino. Pitamic ga navaja takole: imamo 20 volilnih okolišev in v vsakem voli 10.000 volilcev; v 15 volilnih okoliših zmagajo – aktualizirajmo – socialdemokrati, medtem ko komunisti v vsakem od teh volilnih okolišev s 4900 glasovi

ostanejo v manjšini; v ostalih petih volilnih okoliših zmagajo komunisti z veliko večino 9500 glasov, medtem ko ostanejo socialdemokrati s 500 glasovi v teh volilnih okoliših v manjšini. Rezultat je naslednji:

SDZS dobi 15 mandatov, čeprav je zanjo glasovalo le 79.000 volilcev,

ZKS dobi 5 mandatov, čeprav je zanjo glasovalo 121.000 volilcev.

Pri takem večinskem sistemu torej obstaja nevarnost, da manjšina sploh ne pride do zastopstva (kar pospešuje volilno abstinenco), ali pa da je po večini v parlamentu zastopana le manjšina volilcev. Na zgornjem primeru smo videli, kako to izgleda, če pa bi bila vsa republika en volilni okoliš, bi ob opisanih postavkah ZKS dobila vse mandate!

Ob načelu večine lahko sklenemo, da je dve ali več mnenj možno upoštevati, če je po volitvah razdelitev na mnenja možna; kadar se voli le en zastopnik ali odloča le o enem predlogu, je možna zgolj zmaga večine na liniji za–proti. Načelo večine ali majorizacija tudi ni v skladu z načelom svobode vseh, temveč le kompromis med obstojem družbe in svobodo posameznika. Za zakon celotne družbe velja to, kar odloči absolutna večina njenih članov. Načelo svobode je v najvišji možni meri varovano s tem, da je število članov, katerih volja postane zakon, čim večje, saj bi v nasprotnem primeru, če bi zakon postala volja manjšine, bilo več nesvobodnih kot svobodnih volj. Enak primer je uporaba kvalificirane večine – npr., da je potrebna dvotretjinska večina za sprejetje nekega predloga, denimo, 670.000 volilcev od enega milijona; manjšina 340.000 volilcev lahko prepreči sprejetje predloga večine. Spet imamo več nesvobodnih kot svobodnih.

Načelu večine se je poskušalo odpomoči z načelom hkratnega upoštevanja mnenja večine in manjšine, kjer poznamo omejeno in pomnoženo glasovanje. Pri omejenem glasovanju je število mandatov že vnaprej dodeljeno (princip večine se umetno slabi), vsak volilec lahko glasuje le za določeno manjše število kandidatov, kot pa jih mora biti skupno izvoljenih. Npr.: v volilnem okolišu se voli 10 oseb, vsak volilec pa lahko voli le 7, tako, da večina – če složno glasuje za iste kandidate – ne more dobiti več kot 7 mandatov, ostale 3 pa dobi manjšina. Pri pomnoženem glasovanju (kjer se umetno krepi manjšina) pa vsak volilec voli med desetimi kandidati, ali pa lahko dá vseh svojih 10 glasov enemu kandidatu, ali 5 glasov kandidatu A in 5 glasov kandidatu B. Tako lahko ena desetina vseh volilcev dobi tako moč kot devet desetih vseh volilcev glede devetih kandidatov. No, pa tudi ta dva tipa neposrednih volitev nista brez pomanjkljivosti. Najvažnejša je ta, da je razdelitev mandatov med večino in manjšino diktirana že vnaprej, pred volitvami, preden je razmerje med strankami znano ob glasovanju, kar seveda popači odraz moči med strankami.

Danes je v svetu še najbolj v veljavi proporcionalni (sorazmerni) sistem, kate-rega več variant – najpomembnejše med njimi bomo nemudoma našeli – skuša zagotoviti čim natančnejše razmerje med številom glasujočih volilcev in številom poslancev posamezne stranke. Za doseg tega cilja pa je potrebno najprej določiti število glasov, potrebnih za izvolitev enega poslanca, imenovano tudi volilno število ali Hareov količnik. Količnik se izračuna preprosto tako, da se vsota oddanih glasov deli s številom poslancev. Primer: če je oddanih en milijon glasov in je potrebno izvoliti 100 poslancev, je za izvolitev enega poslanca potrebnih 10.000 glasov. Ker je vsak glas nad 10.000 izgubljen, je volilec omogočen prenos glasu po preferenčni listi oziroma kandidatni listi zvez ali strank. Volilec voli več kandidatov, volilni zakon pa predpiše, koliko volilcev-predlagateljev je najmanj potrebnih, da se kandidatna lista upošteva in ta skupina s formalno potrditvijo zafunkcionira kot zveza ali stranka. Takšne (obvezne) liste predpostavljajo disciplino in

kajpak omejujejo popolno svobodo volilca, saj mora ta glasovati za kandidate, ki jih je predlagala posamezna zveza ali stranka. Tako ta sistem zvezam ali strankam omogoča večji volilni uspeh, pa tudi ugotavljanje rezultatov je preprostejše: enako glaseče glasovnice omogočajo, da se uspeh ugotavlja za listo kot celoto. Za vsako listo oddane glasove se sešteje, to število pa se deli s številom glasov, potrebnih za izvolitev enega poslanca. To pokaže, koliko mandatov je dobila lista. En del mandatov pripade eni, drug del drugi listi, izvoljenost pa je odvisna od vrstnega reda kandidatov ali tistih, ki so dobili največ glasov.

Denimo, da so bili rezultati neposrednih volitev naslednji:

SDZ – 510.000 glasov : 10.000 = 51 mandatov

ZKS – 490.000 glasov : 10.000 = 49 mandatov

Vendar pa je skoraj nemogoče, da bi prišlo do tako čiste porazdelitve glasov, od tod pa izhajajo zapleti in različne rešitve za pravično porazdelitev mandatov brez ostanka glasov. Oglejmo si naslednji zaplet:

SDZ – 506.000 glasov : 10.000 = 50 mandatov

ZKS – 494.000 glasov : 10.000 = 49 mandatov

Skupaj = 99 mandatov namesto 100

Po načelu največjih ostankov lahko preostali mandat dodelimo zvezi z višjim preostankom, tj. j. demokratom (ostanek: 6000) in s tem dobimo polno število mandatov. Ostane pa problem, da so bili vsi poslanci izvoljeni s po 10.000 glasov, medtem ko je bil 51. poslanec demokratov izvoljen le s 6000 glasovi, s tem pa je kršeno načelo proporcionalnosti in favorizirana večina.

Drugo možnost razrešitve navedene zagate nam ponuja Hagenbach-Bischoffov sistem. Po tem sistemu zmanjšamo količnik tako, da se število oddanih glasov deli s številom poslancev plus ena; npr.: oddanih je 1000 glasov, voliti je potrebno 10 poslancev, demokrati so dobili 440 glasov, socialdemokrati pa 560 glasov:

$1000 : 10 + 1 = 90$ (= količnik)

$560 : 90 = 6$ mandatov

$440 : 90 = 4$ mandati

Skupaj 10 mandatov

Zadnji in relativno najučinkovitejši sistem porazdelitve mandatov pa je D'Hontov sistem, pri katerem ne upoštevamo vnaprej določenega količnika in neposredno primerjamo število glasov tako, da je večje število volilcev kot ostanek zastopano s po enim poslancem. Primer: nastopajo tri zveze ali stranke, ki so si od skupnega števila 60.000 glasov le-te razdelile takole: ZKS – 34.000 glasov, SDZS – 19.000 glasov in SDZ 7000 glasov; razdeliti je potrebno šest mandatov, ki jih najpravičnejše razdelimo tako, da število glasov posameznih zvez zaporedoma delimo:

	komunisti	socialdemokrati	demokrati
z 1	34.000	19.000	7.000
z 2	17.000	9.500	3.500
s 3	11.333	6.333	2.333
s 4	8.500	4.750	1.750

Tako smo najpravičnejše razdelili mandate med tri zveze (polkrepko postavljene številke so najvišji količniki in poslanci so tu izvoljeni).

Toliko za uvod v volilno aritmetiko, ki bo pri nas vsekakor tema demokratičnih bojov. Posamezne sisteme neposrednih volitev na Zahodu pa velja spoznati že

zato, da ne bi ponovno odkrivali Amerike ali se po nepotrebnem ustavljali pred že razrešenimi problemi. Kar pa zadeva učinkovitost političnega sistema z neposrednimi volitvami, pa te niso nikakršen zadnji garant učinkovitosti. Kot prispevek k odpiranju razprav o demokratizaciji našega političnega sistema pa bi si veljalo na koncu zapomniti Pitamicevo misel iz leta 1927: »Vprašanje prednosti kakega volilnega sistema se v splošnem ne da rešiti le po matematičnih in pravnih vidikih; odvisno je to za vsako državo ne samo od stanja civilizacije, politične zrelosti in tradicije, temveč tudi od ustroja države, njene sestave po narodnostnih, veroizpovedih, družbenih slojih, njenega administrativnega sistema, zlasti pa od obsega kompetenc državnega parlamenta, ter pokrajinskih in krajevnih avtonomnih ali samoupravnih skupščin.«

Njemu v spomin, nam pa v poduk.

VLADO BARABAŠ

O zmotah in zagatah kandidacijskega postopka

Iz narave in značilnosti volilnega sistema lahko sklepamo o demokratičnosti (in drugih značilnostih) političnega sistema, za presojanje demokratičnosti celotnega volilnega sistema pa je poleg volilne pravice in načina volitev poglavitnega pomena značaj kandidacijskega postopka. Ta postopek lahko v grobem ločimo na fazo predlaganja kandidatov in na fazo določanja kandidatov (dosedanja prva faza – evidentiranje kandidatov, razglašeno celo za stalen proces – je bila v dosedanjem volilnem sistemu, kot še marsikaj, privlačna iluzija, ki ni obrodila pričakovanih sadov). Za obe navedeni fazi kandidacijskega postopka je osnovnega pomena, kdo nastopa kot subjekt.

V dosednji ureditvi so bile temelj volilnega sistema delegacije temeljnih samoupravnih organizacij in skupnosti in družbenopolitični zbori skupščin (DPZ). Vsakdo, ki je bil izvoljen v delegacijo ali DPZ, je imel potrebno »bazo« za kandidiranje na katerokoli funkcijo v skupščinskem sistemu. Po zvezni ustavi so (do sprejema amandmajev, ki jih je skupščina SFRJ razglasila 25. 11. 1988) kandidate za člane delegacij predlagali in določali delovni ljudje v SZDL, in sicer prek njenih organizacij oziroma v organizacijah sindikata,¹ enako pa določa republiška ustava²

Amandmaji k ustavi SFRJ so ob ohranitvi delegacij uveljavili institut (stalnega) delegata za vse skupščinske zbore in določili, da kandidate za delegate predlagajo delovni ljudje in občani ter njihove delegacije v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih in družbenopolitičnih organizacijah, pri določanju kandidatov pa sodelujejo na način, ki ga določa zakon.³ Predlog amandmajev k ustavi SRS⁴ se nekoliko (a pomembno) razlikuje od zvezne ustavne ureditve, saj predvideva, da kandidate za delegate predlagajo delovni ljudje in občani ter njihove organizacije,

¹ 135. člen ustave SFRJ, *Ustava SFRJ, Ustava SRS*, ČZ Uradni list SRS, Ljubljana 1974, str. 92.

² 158. člen Ustave SRS, *prav tam*, str. 310.

³ Amandma XXVL, 2. tč., *Amandmaji k Ustavi SFRJ*, ČZ Uradni list SRS, Ljubljana 1988, str. 35.

⁴ Prispevek je bil napisan pred sprejemanjem predloga amandmajev v Skupščini SR Slovenije (op. a.).

določajo pa delovni ljudje in občani na zborih volilcev oziroma s podpisovanjem.⁵ Pomembna razlika glede na zvezno ustavno ureditev se kaže v tem, da bi bili po predlagani republiški rešitvi delovni ljudje in občani izključni subjekti določanja kandidatov, medtem ko zvezni ustavni amandma predvideva le njihovo sodelovanje pri določanju kandidatov (način pa naj bi določil zakon).

Za dosedanje ureditev je potrebno – ne zgolj s teoretičnega, temveč tudi s praktičnega vidika – kritično razmišljati o *zmotah*, ki so (ideološko?, utopistično?, idealistično?) narekivale veljavne rešitve. Nova (zvezna) oziroma predvidena (republiška) ureditev kandidacijskega postopka pa z nekaterimi recidivi dosedanjega (vključno z *zmotami*) prinaša tudi *zagate*, ker ni niti konsistentna niti v celoti praktično uporabna oziroma izvedljiva.

Na splošni ravni je bila v dosedanjem kandidacijskem postopku poglavitna *zmota* ideološko (?) izhodišče, da je SZDL tisti okvir, v katerem na enak način poteka kandidacijski postopek za funkcije na vseh nivojih delegatskega sistema. Praksa⁶ je pokazala, da SZDL kot organizacija, v katero je uokvirjen kandidacijski postopek, sama po sebi v načelu ni omejitveni dejavnik, v praktični izvedbi tega načela pa so možne manipulacije. Temeljna raven (delegacije) je bila v glavnem prepuščena sposobnosti in iznajdljivosti krajevnih aktivistov. Za potrebno število kandidatov za člane delegacij (tako za skupščine družbenopolitičnih skupnosti kakor za skupščine samoupravnih interesnih skupnosti) so praviloma morali poskrbeti sami (tudi za 86 kandidatov na 12 listah v eni sami KS), »pomoč od zgoraj« – iz občinske konference SZDL – je prišla le v tistih primerih, ko je bilo treba zagotoviti »bazo« komu od predvidenih kandidatov za skupščinske funkcije na občinski, mestni, republiški ali zvezni ravni. Tako je prihajalo celo do skoraj absurdnih situacij, ker so v nekaterih krajevnih skupnostih skoncentrirana »kadrovska« stanovanja, v katerih domujejo ljudje, ki jim je bilo treba zagotoviti »bazo«, pa je bila polovica članov delegacije »dirigirano kandidirana« in tudi izvoljena, delegacija pa – razumljivo – na temeljni ravni in glede vprašanj, pomembnih za to raven, v glavnem ni delovala, saj so tisti, ki so imeli v njej »bazo« za funkcije na višjih ravneh, večinoma manjkali na sejah, ker so se ukvarjali (in morali ukvarjati) z zadevami višjih ravni skupščinskega sistema. Če funkcionarji SZDL na občinski ravni (v redkih primerih) niso prepričali krajevnih aktivistov, da nekdo potrebuje »bazo« v temeljni delegaciji, jim je še vedno ostala na voljo odprta možnost kandidiranja v družbenopolitični zbor, kjer praktično ni bilo omembe vrednega vpliva članstva na predlaganje (in tudi potrjevanje) kandidatov, volitve z zaprte liste pa so v bistvu zagotavljale izvolitev vseh kandidatov.

Ker je bil delegatski sistem zasnovan na delegacijah kot osnovi vsega sistema, je bilo razumljivo, da so temeljni subjekti (temeljne samoupravne organizacije in skupnosti, torej tozdi, delovne skupnosti in krajevne skupnosti) tisti, ki so odločilni dejavnik v kandidacijskem in volilnem postopku. V tem dejstvu tiči druga *zmota*, kajti ta odločilnost je utemeljena za temeljno raven, za višje pa ne, saj je bil v kandidacijskem postopku na te, višje ravni vpliv zanečarljiv ali vsaj nerelevanten za končne odločitve. Poleg tega je bila uveljavljena dvojnost volilne pravice, v osnovi sprta z načelom enakosti volilne pravice. Delovni ljudje so se do posameznih kandidatov – razen za »svoje« delegacije – lahko opredeljevali dvakrat – najprej tam, kjer so zaposleni, nato pa še tam, kjer živijo. Občani, ki niso »združevali

⁵ Amandma XXXVI, 1. tč., *Predlog amandmajev k Ustavu SRS*, Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate, št. 19 (19. 9. 1989), str. 7.

⁶ Poleg splošnih spoznanj upoštevamo predvsem izkušnje iz kandidacijskih postopkov v okviru občinske organizacije SZDL Ljubljana Bežigrad (op. a.).

del« (upokoјenci, gospodinje, študenti ipd.), so imeli to pravico samo enkrat, po teritorialnem načelu (stalno prebivališče). Celo trojno pravico v kandidacijskem postopku so imeli delovni ljudje in občani v posebnih družbenopolitičnih skupnostih (mesti Ljubljana in Maribor ter obalna skupnost), saj so bile kandidacijske konference tudi na tej ravni.

Zmota, ki je bila v dosedanjem kandidacijskem postopku najbolj boleča (in je imela tudi največ nesprejemljivih posledic), je bila v tem, da so pri presojanju rezultatov kandidacijskega postopka na temeljni ravni enako štele vse temeljne kandidacijske konference (TKK) ne glede na *a*) število navzočih in *b*) na število delovnih ljudi in občanov, ki so jih navzoči »predstavljali«.

Načelo enake volilne pravice, ki mora obsegati tudi enako pravico v kandidacijskem postopku, je bilo spričo navedenih *zmot* popolnoma izmaličeno in izničeno. Za »en glas podpore« je štela tako TKK, na kateri je sodelovalo npr. vseh pet zaposlenih v delovni skupnosti, kakor TKK, na kateri se je zbralo 15 delovnih ljudi izmed 300 zaposlenih v tozdu ali 20 občanov izmed 2500 volilcev v krajevni skupnosti. Skratka, seštevali smo jabolka, hruške, slive, pa še nekaj krompirja in zeljnih glav, če je bilo potrebno.

Nove rešitve (zlasti tiste iz predloga amandmajev k ustavi SRS) še vedno (tudi kot recidiv dosedanje ureditve in *zmot*, o katerih smo kritično razmišljali) narekujejo dvome in povzročajo zagate, ko jih presojamo z vidika praktične uporabnosti in izvedljivosti.

Podmena za predložene rešitve je očitno *homo politicus*, torej izhodišče, ki ga praksa minulega obdobja ni potrdila, saj se je stvarno *politično* ravnanje delovnih ljudi in občanov v glavnem uokvirilo bodisi v institucionalizirane oblike samoupravnega, delegatskega ali družbenopolitičnega delovanja (s pretežnim potrjevanjem že dogovorjenega ali sprejetega), bodisi v spontane, samoorganizirane proteste zoper ravnanje oblasti in »oblasti«. Pri tem je bila številčna udeležba ljudi – zlasti pri institucionaliziranem delovanju – razmeroma skromna (nesklepčne delegacije, redka in formalna zasedanja skupščin KS, šibka stvarna aktivnost vodstev družbenopolitičnih organizacij v KS itd.).

Če se omejimo zgolj na kandidacijske postopke, so relevantni podatki in ugotovitve o razpoloženju in ravnanju delovnih ljudi in občanov v teh postopkih. Za sleherno ukrepanje (ustavno, zakonsko) bi morali soočiti teoretske podmene, rezultate javnomnenjskih raziskav in empirične, neposredne ugotovitve. Šele na tej podlagi bi lahko snovali sprejemljive rešitve. S teoretsko podmeno, poenostavljeno povzeto s pojmom *homo politicus*, se v načelu lahko strinjamo, vendar lahko odgovorno tej podmeni oporekamo. Raziskava slovenskega javnega mnenja 1989 (stališča o ustavnih dopolnilih) je sicer pokazala, da je večina (55,4%) anketiranih za to, da kandidate postavljajo sami občani na zborih volilcev oziroma delavci v podjetjih.⁷ Toda tu gre po našem mnenju za odnos do pravice, ne pa za odnos do konkretnega ravnanja.

V zadnjem obdobju je bil dostop do temeljnih kandidacijskih konferenc odprt. Sklepčnost se ni ugotavljala, saj so bile TKK dostopne za vse delovne ljudi in občane v zadevni temeljni samoupravni organizaciji ali skupnosti (torej v tozdu, delovni skupnosti ali krajevni skupnosti), ker pravica udeležbe (in glasovanja) ni bila pridržana za »pooblašćene« obvezno navzoće predstavnike krajevnih delegatskih, samoupravnih in družbenopolitičnih struktur. V načelu so imele torej TKK enak status kot predvideni *zbori volilcev*. Zanimanje ljudi pa še zdaleč ne potrjuje

⁷ Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate, št. 17 (17. 7. 1989), str. 35.

podmene, da so državljani SR Slovenije izrazito politično orientirani, da posamično zanje velja, da ravnaajo kot *homo politicus*, kar kaže tudi udeležba na TKK.⁸

Zato je močno vprašljivo, ali bodo *zbori volilcev* – po udeležbi in, posledično, po stvarnem vplivu na kandidacijske postopke – kaj bistveno boljši od dosedanjih temeljnih kandidacijskih konferenc. Druga, primernejša rešitev – podpora kandidatu s podpisovanjem – pa utegne biti (po napovedih iz »odločilnih« krogov) tako zahtevna, da bo ljudi odvrnila od takšnega ravnanja. Predlagano je namreč podpisovanje podpore kandidaturam na »uradnem« mestu (pri upravnem organu ali sodišču), namesto da bi sankcionirali (tudi kot kaznivo dejanje) ponarejanje podpisov, ki bi jih kandidat zbral na njemu (ali njegovi organizaciji) primeren način, in se s tem izognili možnim zlorabam.

Kandidacijski postopek v volilnem procesu torej še vedno ostaja med *zmotami* in *zagatami* dosedanje in na novo predlagane ureditve.

Politična pripravljenost in strokovna usposobljenost ne obetata (vsaj tako kaže) hitrega izhoda iz tega začaranega (?) kroga. Se motimo?

MARJAN BREZOVŠEK

Od sistema k zaupanju

(K legitimnosti volitev)

1. Volilni sistem je – kot enotnost volilnih načel, sredstev in postopkov za uresničevanje teh načel, urejenih s pravnimi predpisi, t. j. poseben okvir družbenih interakcij pri oblikovanju političnega ustroja družbe¹ – sestavni del političnega in ustavnega sistema. Z njim so izražena, potrjena, zanikana ali omejena temeljna ustavna načela, pa tudi politična oblika določene družbe. Kot izraz in odraz politične uporabnosti, v razvejanem »tehničnem« ustroju, volilni sistem ne more biti v celoti predmet ustavnih predpisov. Zakon, ki je sestavni del ustavnega sistema, je njegov formalno-pravni izvor.

Vsebinsko volilnega sistema opredeljuje značaj volilnih načel, kot so splošna, enaka in neposredna volilna pravica in tajnost glasovanja, in njihov odnos do konkretne politične prakse, ki jih potrjuje. V tem smislu volilni sistem sestavljajo sredstva za uresničevanje in potrditev bistva politične ureditve in oblike pretvarjanja teh sredstev v element in bistvo političnega sistema. Vsebinska volilnega sistema je enotnost oziroma protislovnost ustavnih postavk, politične vrednosti in uporabnosti teh postavk. Po teh kriterijih so volilni sistem ne redko tudi *navidezni*. To se dogaja zlasti tedaj, ko obstaja razkorak med »proklamiranimi načeli in politično prakso«, oziroma ko se iz sredstva političnega sistema spreminjajo v prikrito ali

⁸ V občini Ljubljana Bežigrad se je TKK, ki so bile sklicane oktobra 1988 (v zvezi z volitvami člana predsedstva SRS in evidentiranjem za člana predsedstva SFRJ iz SRS) in marca 1989 (v zvezi z volitvami člana predsedstva SFRJ iz SRS) v krajevnih skupnostih udeležilo približno 1,5% volilcev. V oktobru 1988 je bilo v 28 KS na TKK skupno 676 udeležencev (od najmanj 9 do največ 110 udeležencev, povprečno 24 na KS), marca 1989 pa skupno 645 (od najmanj 7 do 110, povprečno 23). Zadnji uradni podatek (neposredno izjavljanje o možnih kandidatih za člana predsedstva SFRJ iz SRS 2. 4. 1989) navaja za občino Ljubljana Bežigrad 44.275 državljanov, vpisanih v volilni imenik.

¹ Grofman, Bernard, Lijphart (eds), *Electoral Laws and their Political consequences*, New York, 1986, p.6.

odprto sredstvo za vzpostavljanje vladavine manjšine v imenu večine članov družbe.

Pri oblikovanju in delovanju volilnega sistema imajo pomembno vlogo številni faktorji, med njimi tudi politična struktura in razmerje sil v družbi, tradicija, dosežena stopnja demokratičnega razvoja, raven materialne in duhovne kulture, vladajoči vrednostni sistem v družbi in dr. Pomemben element pa je tudi – *zaupanje*,² vgrajeno v sam temelj demokracije (z ustreznimi postopki, svobodo volilcev in kompetitivnostjo kandidatov v volilnih procesih). Mirna in legitimna zamenjava političnih upravljalcev, legitimacijska funkcija volitev, vpliv in kontrola nad političnim vodstvom, so pogoj in sestavina zaupanja. S poudarjanjem pomena zaupanja aktualiziramo pri nas zanemarjeno vprašanje »personalnega činitelja« v politiki. »Personalno upoštevanje osebnosti ali vsaj nekaj od njega, je nujno, da bi človeški razum neko vladavino lahko smatral za legitimno.«³

Funkcija volitev – kot to realistično ugotavlja Sartori – »ni v tem, da demokracija še bolj demokratizira, temveč da jo sploh omogoči. V istem trenutku, ko sprejememo potrebo po volitvah, mi minimiziramo demokracijo, ker se zavemo, da sistem ne more delovati sam od sebe. Jasno je torej, da je smisel volitev v selekcioniranju vodstva in ne v maksimalizaciji demokracije.«⁴ Volilna odločitev je kolektivna, možnost selekcije pa svojevrstna pravica veta volilnega telesa. Volitve kot način signaliziranja preferenc so nujne za sodelovanje ljudi v kolektivnem odločanju, zakoni splošne volilne pravice pa najpomembnejši element v ustavi demokratičnih ureditev. Ker se z volitvami v demokratičnih sistemih določa sestava predstavniških teles, je volilni zakon pomembnejših od ostalih, ker se z njim določajo tisti, ki bodo sprejemali druge zakone.

2. Okoliščina, da je pri nas volilni sistem v daljšem časovnem razdobju onemogočal izbiro ljudi, ki bi uživali zaupanje državljanov – ker so se na strateških mestih političnega sistema volitve zreducirale praktično na samoimenovanje oziroma birokratsko investituro,⁵ je seveda bistveno otežila reševanje nakopičenih problemov (krize). Nezaupanje zmanjšuje akcijsko sposobnost, podjetnost vodilnega sloja, zahteve po spremembah odzvanjajo v prazno, vse ostaja v družbi po starem. Odsotnost zaupanja se mora nadomestiti s prisilo ali pa je njena posledica zmanjšana učinkovitost in celo anomija celotnega sistema. *Nekompetitivni* volilni sistem, kjer volilni postopek ne vodi k možni spremembi političnega vodstva, zanemari subjektivne motive (ali motive nekaterih družbenih skupin) volilcev. V ospredju volitev so *funkcije za politični sistem*.⁶ Rezultat je tradicionalna, inertna družba, nesposobna za spremembe in adaptacijo. Ritualizacija volitev je v osnovi partijske države. Alternativa so svobodne (demokratične) volitve.

Svobodne (demokratične) volitve so nujne ne smo zato, da bi se odpravil monopol vladajoče partije in da bi se izoblikoval politični pluralizem, ampak tudi, da bi reforma dobila legitimnost. Šele s svobodnimi (demokratičnimi) volitvami oblast dobi pooblastila za izvajanje daljnosežnih reform, pa celo tudi samo za nujno stabilizacijsko odrekanje. Če izigra zaupanje, zlorabi politično moč, kar je sicer – zgodovinsko gledano – prej pravilo kot izjema, je volilci ne izvolijo ponovno in dajo zaupanje drugim ljudem. Periodične volitve so izraz sistematičnega neza-

² »Zaupanje ... daje pooblastila oblasti za delovanje, sposobnost iniciative ...«. S. Kota, Elementi jedne fenomenologije legitimiteta, Gledišta, 5–6/84, str. 34.

³ W. Hennis, Legitimitet, Gledišta, 7–10/84, str. 61.

⁴ G. Sartori, Democratic Theory, New York, 1965, p. 108.

⁵ V. Gligorov, 1984: Vrednosni rizici, Književne novine, 15. 12. 1987, str. 5.

⁶ I. Grdešić, Funkcionalna analiza izbornih procesa, Naše teme, 6–7/87, str. 661.

upanja do oblastnikov. To je končna odprava *linearnosti* iz politike, čeprav povratek krožnega ponavljanja vzbuja vtis o odstopanju od herojskih teženj.

Pogoj za to je (politična) *toleranca*,⁷ kot z najvišjega etičnega stališča – pot do same objektivnosti. Pomeni spoštovanje pravic drugih posameznikov in skupin, da obstajajo kot življenje drugačno od našega. Načelo tolerance ne pomeni, da moramo priznati prepričanja in vrednote drugih, niti nam ne preprečuje, da kritiziramo njihova stališča in vplivamo na njihovo spreminjanje. Zato obstajajo trije dobri razlogi. Prvi je epistemološki in se pripisuje začetniku teorije liberalizma Millu.

S kritiko metodičnega solipsizma pridemo do negativnega dokaza za toleranco. Če si netoleranten do drugih, predpostavljaš posest absolutne resnice. Monopol na resnico blokira pot raziskovanja, brez česar družba stagnira na nerešenih problemih.

Drugi argument je psihološki: prepričanja, ki so nesprejemljiva, degenerirajo v dogmo. Toleranca do nasprotnih prepričanj omogoča preverjanje lastnega stališča, kot tudi njegovo modifikacijo, če je napačno. Tretji razlog za toleranco je politični. Nobena skupina ali razred nista vsevedna; če je moč resnice priznana samo enemu mišljenju, je zabrisana razlika med lastnim interesom in splošnim dobrom. »Ekskomunicirani« so na izgubi v vsakem primeru, interesi in splošno dobro pa so samo interpretacije veljavne verzije, ki izhaja iz vladajoče skupine.

Tem, lahko bi rekli prepričljivim razlogom, se ugovarja predvsem s pozicij *decizionizma*.⁸ Humanizmu tolerantnih se podtika, da je nemočen. Decizionistično tolmačenje zožuje prisotnost politične kulture, poudarja dominacijo rutine nad kreacijo in administriranja nad politiko. Ali je toleranca res samo »ideologija«, ki pozablja, da vsi zanj niso zreli ali sposobni? Negovanje kulture dialoga in razprave, moč javne besede in argumentov, so predpostavka oblikovanja širših soglasij.

3. Delegatski sistem, ki naj bi omogočil preseganje odtujenosti in posredništv, slabo deluje, hkrati pa je uničil prednosti izbiranja med več kandidati in političnimi programi. Poskus, da se pluralizem interesov mehanično izpelje iz povsem konkretnih interesov, je pripeljal do tega, da za splošne interese skrbi nekdo izven takšnega sistema. Kompleksna mreža institucij zahteva tudi ustrezne točke integracije, ki jih v načrtu sistema ni. Polje politike je prepuščeno arbitrarnemu spreminjanju pravil, voluntarizmu v oceni, kaj so »pravila politične igre«. Volitve ne dajejo legitimnosti izvoljenim, ker prava izbira oponaša kadrovske križanke, idejno delo se podreja operativnim akcijam, selekcija kadrov poteka po kriterijih poslušnosti.

Negativna kadrovska sekcija, obremenjenost odločanja z vplivnimi neformalnimi skupinami, neodgovornost izbranih, prepletenost partije z državo, nepregledne mreže institucij, stalne kampanje reorganizacij – potekajo vzporedno z zmanjševanjem možnosti racionalne razprave o alternativah. Ambiciozno zamišljen delegatski mandat, zapleten postopek kandidiranja in pravila volitev, struktura in delovanje skupščine – vse to je zmanjšalo stvarno in formalno (ritualno) sodelovanje ljudi pri sprejemanju političnih odločitev. Sporen položaj DPZ, v praksi realiziran drugače kot v ideološkem projektu, ni dosegel učinka demokratičnega sodelovanja ZK v političnem sistemu. Izoblikovana je mreža neformalnih koordinacijskih mehanizmov, stvarne politične odločitve se sprejemajo izven delegatskega in skupščinskega sistema.

Najtežja posledica je zmanjšanje legitimnosti politične oblasti. V zaprtem kro-

⁷ Voltaire, Razprava o toleranciji, Zagreb, 1988.

⁸ M. Podunavac, Politički legitimitet, Beograd, 1988, str. 274.

gu vzrokov in posledic je upad politične legitimnosti zmanjšal performance institucij in povratno legitimnost sistema. To se je odrazilo tudi na velike padce »favoritov« na različnih listah, takoj ko se je uveljavilo pravilo večih kandidatov na volitvah. »Volilno ravnanje volilcev bi lahko imenovali celo demokratični ludizem, ker so spontano glasovali proti starim kandidatom, ki so jih dobro poznali.«⁹ »Nepoznani« kandidati so dobili prednost (zaupanje).

V skladu s to »prvobitno akumulacijo« se je izoblikovalo implicitno soglasje o nujnosti uvedbe neposrednih volitev (z več kandidati) v našo volilno prakso. Neposredne volitve vnašajo v volilno prakso javnost konkurence idej, osebnosti in programov. Onemogočajo kadrovske kombinatoriko in manipulacije ter vzbujajo pozitivno politično klimo, ko volitve niso več plebiscitarna participacija. Vse to bo potrebno dograditi še z ustrezno volilno tehniko in takšnim sistemom kandidiranja, ki bo onemogočal »usmerjanje« in »filtriranje« kandidatur. Volilna reforma je temelj preobrazbe političnega sistema.

FRANC GRAD

Nekatere dileme in zagate novega volilnega sistema

Uvedba neposrednih volitev z ustavnimi amandmaji, še bolj pa uveljavitev ideje političnega pluralizma in z njo povezan nastanek vrste novih oblik interesnega združevanja ljudi sta prinesla v jugoslovanski volilni sistem toliko pomembnih novosti, da ni več mogoče govoriti zgolj o dograjevanju dosedanjega, temveč gre očitno za pretežno nov volilni sistem. Zvezni amandmaji sicer poskušajo to dejstvo prikriti s tem, da – vsaj formalno – ohranjajo tudi temeljne elemente dosedanjega delegatskega sistema, v katerem je bil doslej volilni sistem sicer relativno samostojen, vendar pa bistveno manj pomemben. Oblikovanje in volitve delegacij ostajajo tako na ustavni ravni v bistvu nespremenjene, vendar pa je uvedba neposrednih volitev tako radikalno zmanjšala njihov pomen in smisel, da ostajajo nekakšen ustavni anahronizem, ki je za naprej izgubil vsako možnost za svoje dejansko uresničevanje.

Sedanja ustavna ureditev je torej kompromis, ki ga je dejansko družbeno dogajanje prehitelo, še preden je bil dokončno sprejet, kompromis, ki zelo neposrečno združuje med seboj dva sistema – delegatskega in sistem neposrednih volitev, ki imata zelo različna izhodišča in zato po naravi stvari ne moreta uspešno in enakopravno koeksistirati. Pri tem je bilo seveda že poprej jasno (dejansko družbeno dogajanje pa to že potrjuje), da je sistem neposrednih volitev močnejši, ker se opira neposredno na ljudstvo, kot pa krhka mreža delegatskih odnosov in procesov, ki bi lahko uspešno delovala le v močno drugačnih družbenih razmerah in možnostih, kot so obstajale zlasti v zadnjih letih.

Seveda pa to ni edino, kar je bilo v zvezi z volilnim sistemom v dejanskem življenju že preseženo, še preden so bili sprejeti zvezni amandmaji. Zlasti velja to

⁹ S. Letica, *Intelektualac i kriza*, Zagreb, 1989, str. 103.

za načelo več kandidatov ter za načelo, naj v kandidacijskem postopku sodelujejo tudi delegacije. Ob zasnovi političnega pluralizma se načelo več kandidatov prav gotovo kaže kot nesmiselno in nepotrebno. Tam, kjer se pri volitvah srečujejo in poskušajo uveljaviti različni politični interesi, se pač skorajda ne more zgoditi, da ne bi posamično funkcijo konkuriralo več kandidatov. Zato pluralistični volilni sistemi ne poznajo normativne določitve obveznosti več kandidatov in ne čutijo nikakršne potrebe po njej. Prav tako je tudi ustavna določba, po kateri delegacije sodelujejo pri določanju kandidatov, v očitnem nasprotju s sedanjo vlogo delegacije.

Sedanja ustavna ureditev volilnega sistema je torej nerodna in neusklajena zmes starega in novega, pri čemer ostanki delegatskega sistema samo otežujejo doslednejšo uveljavitev sistema neposrednih volitev, novi sistem pa dejansko jemlje vsako resnično vsebino staremu. Mnogo čistejša bi bila ustavna ureditev, ki bi ohranila nekatere prednosti delegatskega sistema, obenem pa omogočila dosledno uveljavitev sistema neposrednih volitev. V ta namen bi bilo treba jasno ločiti konkretnije od splošnih političnih interesov, ki bi se izrazili tudi v različnih zborih. Pri tem bi bile seveda neposredne volitve po svoji notranji logiki način oblikovanja splošnih političnih zborov, drugi zbori pa bi lahko izražali konkretnije družbene interese s takšno ali drugačno varianto delegatskega sistema. Vendar je to v sedanji ustavni ureditvi neuresničljivo, ne samo zaradi ustavne ureditve volilnega sistema, temveč tudi zato, ker je ohranjena dosedanja struktura skupščin, ki izhaja iz zamisli o prenašanju in uveljavljanju konkretnih družbenih interesov v skupščinah, ki naj se odslikavajo tudi v strukturi skupščin. Zato sedanja struktura skupščin ne daje možnosti proporcionalnega zastopanja splošnih družbenih interesov. Še najbližje temu je sicer po svojih pristojnostih družbenopolitični zbor, vendar pa po načinu svojega oblikovanja (medsebojni dogovor družbenopolitičnih organizacij o razdelitvi delegatskih mest) tudi on ne more opravljati funkcije splošnega političnega zbora, kot jo opravlja klasično predstavniško telo.

Vsekakor je treba volilni sistem graditi na podlagi veljavne ustavne ureditve. Kot smo ugotovili, pa je ustavna ureditev volitev notranje protislovna in problematična, kar bistveno otežuje oblikovanje jasnega in usklajenega volilnega sistema. Še mnogo težje pa je v okviru veljavne ustavne ureditve razviti tak volilni sistem, ki bi omogočal ustrezno uveljavitev sedanjih družbenih procesov na volilnem področju. To se kaže skoraj pri vseh elementih volilnega sistema.

Volilni sistem je sicer v demokratičnih družbenih ureditvah eden najpomembnejših podsistemov političnega sistema, ker je družbena funkcija volitev vzpostavljanje in obnavljanje personalne zasedbe najpomembnejših oblastnih funkcij. V sodobni družbi je volilni sistem najtesneje povezan z različnimi oblikami politične organiziranosti, zlasti pa s političnimi strankami, ki so tudi nastale predvsem zaradi volitev. Politične stranke so tako ključni dejavnik, »motor« volilnega sistema, pa naj gre pri tem za večstrankarski ali enostrankarski sistem. Z vidika klasične zamisli volitev, po katerih si ljudstvo kot suveren voli svoje predstavnike, ki nato odločajo v njegovem imenu o najpomembnejših družbenih vprašanjih, so ravno politične stranke paradoksalen družbeni dejavnik, ki na eni strani omogoča delovanje volilnega sistema, na drugi strani pa se vriva kot nekakšen posrednik med volilno telo in predstavniško telo in bistveno spreminja naravo njunega medsebojnega razmerja. To je ravno najbolj problematično pri delovanju političnih strank. Vendar pa take negativne učinke političnih strank na vlogo ljudstva kot suverena v zadnjem času vse bolj blaži delovanje novih izvenparlamentarnih družbenih gibanj in pa vnovično vse večje uveljavljanje različnih oblik neposredne

demokracije. Vsekakor je dejstvo, da imajo v sodobnih političnih sistemih določanje kandidatov na volitvah večinoma v domeni politične stranke, tako da neodvisni kandidati nimajo prave možnosti v volilnem boju. To je značilno za večstrankarske politične sisteme, pa tudi za enostrankarske. Zaradi tega volilci nimajo prave možnosti odločati o tem, kdo bo kandidat oziroma kdo bo uvrščen na kandidatno listo, temveč praviloma lahko izbirajo le med različnimi kandidatnimi listami, ki so jih določile politične stranke, ne pa med samimi kandidati. To pomanjkljivost skušajo ponekod odpraviti s tako imenovanimi preliminarnimi volitvami že v fazi kandidiranja, drugod pa z različnimi možnostmi vpliva volilcev na izbiro med kandidati na samem glasovanju.

Zamisel kandidiranja v jugoslovanski ustavni ureditvi se skuša pastem strankarskega postavljanja kandidatov izogniti s tem, da prepušča kandidiranje celotnemu volilnemu telesu. Taka določba je na prvi pogled bolj demokratična, vendar ima nekaj hudih teoretičnih in praktičnih pomanjkljivosti, ki jo v praksi pogosto spreminjajo v njeno lastno nasprotje. Kadar so volitve neposredne, se načelno isto volilno telo pojavlja v dveh vlogah: kot predlagatelj kandidatov in kot arbiter med njimi. Isto telo torej kandidira in voli, kar pomeni, da se dvakrat odloča o skoraj isti zadevi. Praviloma pa se prva in druga odločitev zato ne bi smeli bistveno razlikovati, kar nujno sili v razmišljanje o smotrnosti take ureditve. Toda še bolj pride pomanjkljivost te zamisli do izraza, kadar so volitve posredne. Takrat volilno telo postavi kandidate, drugo telo (npr. skupščina) pa dokončno sklepa o njih. To pa pomeni, da je skupščina postavljena v nemogoč položaj. Če izpolnjuje ljudsko voljo, se jasno pokaže, da je njena volilna funkcija zgolj formalna in zato nepotrebna. Če odloči drugače, se je neposredno postavila proti ljudski volji, zaradi česar ne more več imeti mandata ljudstva in bi se morala razpustiti. Prav gotovo je bila zamisel o neposrednem kandidiranju logična v delegatskem sistemu, kakršnega smo imeli pred ustavnimi spremembami (zlasti v sistemu zamenljivih delegatov), toda z uvedbo neposrednih volitev sta se njen smisel in pomen močno spremenila.

Res je sicer, da neposredno kandidiranje omogoča uveljavitev nosilcev različnih političnih pogledov, okoli katerih se lahko oblikujejo različne skupine, ki ga podpirajo. Tako stanje v marsičem spominja na prvo obdobje volitev v buržoazni demokraciji, ko še niso bile izoblikovane politične stranke, temveč so se ob posameznih kandidatih oblikovale ad hoc skupine, ki so jim pomagale k volilni kampanji in ki so se kasneje oblikovale kot politične stranke. Na drugi strani pa tak način postavljanja kandidatov po svoji notranji logiki ne dopušča samostojnega postavljanja kandidatov mimo neposrednega vpliva delovnih ljudi. Tak sistem postavlja določene ovire zahtevam po političnem pluralizmu v volitvah. Na drugi strani pa ni demokratično, da politične organizacije prevzamejo kandidiranje docela v svoje roke. Najbrž bi bila najbolj optimalna rešitev, ki bi omogočala tako uveljavitev kandidiranja političnih združenj, kot tudi neposrednega kandidiranja. Taka razmišljanja sicer odločno presegajo okvire, ki jih postavlja sedanja zvezna ureditev, vendar jih bo najbrž treba resno upoštevati pri pripravi nove ustave.

Pomemben element volilnega sistema je tudi način prenašanja volilnih rezultatov v predstavniško telo. Ideja o političnem pluralizmu naj bi se po svoji notranji logiki izražala tudi v sestavi skupščin. To vprašanje rešujejo različni sistemi razdelitve mandatov v parlamentu. Osnovna sistema razdelitve mandatov sta večinski sistem in proporcionalni sistem. Za prvega je značilno, da favorizira predvsem večino, drugi pa v večji ali manjši meri omogoča tudi sorazmerno zastopstvo manjšin v parlamentu. Noben izmed njiju v naših razmerah ni neposredno uporab-

ljiv, vendar pa je videti, da je tehnika volitev, ki jo uporablja večinski sistem, bližja našim sedanjim družbenim zahtevam. V tem sistemu se največkrat oblikujejo manjše volilne enote, v katerih se voli en sam predstavnik (uninominalni sistem). Večinski sistem je tudi v teoriji znan po tem, da omogoča večji vpliv volilcev na personalno izbiro predstavnikov, in manj odločilen vpliv političnih strank. Nasprotno pa proporcionalni sistem terja večje volilne enote z volitvami več predstavnikov v eni volilni enoti na podlagi več kandidatnih list, pri čemer je tudi vpliv strank na volitve pomembnejši. Vsebinsko in tehnično gledano bi torej volitvam v zbor občin oziroma krajevnih skupnosti kot tudi v zbor združenega dela (ob sedanji ustavni zasnovi teh zborov) najbrž bolj ustrezal uninominalni sistem z manjšimi volilnimi enotami. Toda to zamisel bi bilo precej težko uresničiti pri zboru združenega dela, ki je dejansko sestavljen iz več zborov za posamična področja družbenega dela, za katera se posebej oblikujejo različno veliki volilni okoliši, na nekaterih področjih tudi zelo veliki. Pač pa sedanji način oblikovanja družbenopolitičnega zbora očitno ne dopušča večinskega sistema, zlasti ne njegove uninominalne variante, saj izhaja ravno iz ideje o medsebojni razdelitvi delegatskih mest v zboru.

Pravzaprav je najbolj problematičen glede volitev ravno družbenopolitični zbor, ki je po svoji zamisli na eni strani sicer najbližji, na drugi pa najbolj oddaljen od klasičnega predstavniškega telesa. Delegatska mesta v njem so razdeljena med politične organizacije, vendar ne na podlagi volilnih rezultatov, temveč na podlagi njihovega medsebojnega dogovora. Plod dogovora med njimi je že kandidatna lista, ki jo določijo družbenopolitične organizacije v okviru SZDL. Čeprav v ustavi ni posebej določeno, je iz ustavne zasnove tega zbora razvidno, da so tudi delegatska mesta v zboru razdeljena na podlagi dogovora med družbenopolitičnimi organizacijami in da se volilci lahko izjavljajo le o njihovi izbiri (in še to le negativno – s črtanjem posamičnih kandidatov), ne pa o tem, katere družbenopolitične organizacije in koliko delegatskih mest bodo imele v družbenopolitičnem zboru. Zato pri teh volitvah sploh ne gre za prave volitve, temveč zgolj za prebiscitarno potrjevanje dogovora med družbenopolitičnimi organizacijami. S tega vidika so lahko dvomljivi predlogi, po katerih dogovor med družbenopolitičnimi organizacijami ne bi bil več merilo za razdelitev delegatskih mest v družbenopolitičnem zboru, temveč bi bila ta odvisna od podpore, ki bi jo kandidati dobili v kandidacijskem postopku. Pri takem načinu volitev bi se lahko zgodilo, da posamične družbenopolitične organizacije ne bi dobile nobenega delegatskega mesta v družbenopolitičnem zboru, kar bi nedvomno zastavilo vprašanje, ali bi bil tak zbor sploh še v skladu z ustavno zasnovo družbenopolitičnega zbora.

Do enakega rezultata bi lahko pripeljala tudi uporaba odprte enotne kandidatne liste pri volitvah v družbenopolitični zbor. Ta je po ustavi zamišljen kot zbor, v katerem družbenopolitične organizacije na podlagi medsebojnega dogovora in usklajevanja prevzemajo odgovornost za temeljne politične odločitve v skupščini. Zato bi najbrž morale biti vse navzoče v njem. V nasprotnem primeru bi se zbor spremenil v klasično splošno predstavniško telo, ki se voli ob prosti konkurenci različnih političnih subjektov (strank), kar pa očitno nasprotuje njegovi ustavni zasnovi. V takem primeru bi seveda postale popolnoma nesmiselne ustavne določbe o dogovornem oblikovanju (ene same) liste kandidatov za družbenopolitični zbor, temveč bi bilo najbolj smotrno, da bi na volitvah nastopile družbenopolitične organizacije ločeno, vsaka s svojo kandidatno listo.

Ohranjanje nekaterih (zgolj formalno razumljenih) elementov veljavne ustavne ureditve ob hkratnem drugačnem razumevanju položaja in funkcije družbeno-

političnega zbora očitno povzroča težave tako glede njegovega ustavnega položaja, kot tudi glede praktičnih vprašanj volilnega sistema, kot so zlasti način kandidiranja, oblikovanje volilnih okolišev, način glasovanja ter ugotavljanje izida glasovanja.

Ljubljana, september 1989

TOMO GRGIČ

O nekaterih vprašanjih volilnega sistema

Preglednost volitev

V dolgotrajni, v času pisanja tega sestavka še ne zaključeni razpravi o ustavnih amandmajih VIII a – LXVIII k Ustavi SR Slovenije, se je pokazalo vsaj to, da obstoječa ureditev v Ustavi SFRJ ter v ustavnih amandmajih IX–XLVIII k njej preprečujeta na splošno zaželeno radikalnejšo spremembo v volilnem sistemu. V 144. členu Ustave SFRJ je namreč določeno, da se v skupščini (občinski in republiški) oblikujejo zbor združenega dela kot zbor delegatov delovnih ljudi v organizacijah združenega dela in drugih samoupravnih organizacijah in skupnostih dela, zbor krajevnih skupnosti kot zbor delegatov delovnih ljudi in občanov v krajevnih skupnostih oziroma zbor občin kot zbor delegatov delovnih ljudi in občanov v občinah in družbenopolitični zbor kot zbor delegatov delovnih ljudi in občanov, organiziranih v družbenopolitične organizacije. V 145. členu Ustave SFRJ je na splošno opredeljena njihova pristojnost, iz katere pa je dovolj jasno razvidno, da ni mogoče nobenega od omenjenih treh zborov razglasiti za splošno pristojnega, da bi tako druga dva postala bolj okrasek kot pa soodločujoča zbora.

Do nove ustave, do katere pa najbrž ne bo prišlo tako kmalu, saj obstajajo v Jugoslaviji zelo različna gledanja na temelje, na katerih naj bi slonela, pa naj gre za pristojnosti federacije, politični pluralizem in s tem povezano odpravo monopola Zveze komunistov oziroma SZDL itd. – je torej treba računati, da bodo v skupščinah občine in republike po trije zbori, kar med drugim niti malo ne bo prispevalo k preglednosti volilnega sistema. Dodatne komplikacije bi prispevali različni volilni sistemi (na primer za zbor krajevnih skupnosti oziroma zbor občin ter za zbor združenega dela večinski, za družbenopolitični zbor pa proporcionalni volilni sistem), docela pa ni mogoče izključiti tudi možnosti volitev delegacij. Neposredno izvoljeno delegacijo namreč lahko nadomesti le delavski svet, ki je tudi sam neposredno izvoljen, vprašljivo pa je, če jo bo lahko nadomestil svet ali drug organ krajevnih skupnosti, ki ne bi bil neposredno izvoljen (6. odstavek 1. točke XXVI amandmaja k Ustavi SFRJ). Pomembna razbremenitev volilnega sistema pa bo skoraj gotovo nastala z ukinitvijo samoupravnih interesnih skupnosti, s katerimi so bile sedaj povezane razmeroma komplicirane volitve delegacij.

Volitve v družbenopolitični zbor

Po določbi 1. odstavka 5. točke XXVI. amandmaja k Ustavi SFRJ je za te volitve pomembno:

– v kandidacijskem postopku sodelujejo člani v temeljnih organizacijskih oblikah delovanja družbenopolitičnih organizacij,

– lista se določi z dogovorom v okviru SZDL,

– listo določijo družbenopolitične organizacije.

Da bi omogočili, da v družbenopolitičnem zboru sodelujejo tudi predstavniki novonastalih zvez in gibanj, bi bilo treba najbrž poprej sprejeti zakon o političnem združevanju, v katerem bi bilo določeno, katere zveze in gibanja so lahko »družbenopolitične organizacije«. Zgoraj omenjena zvezna ustavna ureditev predstavlja razmeroma ozek okvir, saj ne dopušča direktnega spopadanja družbenopolitičnih organizacij (torej tudi ne zvez in gibanj, ki bodo to po zakonu o političnem združevanju) za mesta v družbenopolitičnem zboru, marveč zahteva njihov poprejšnji dogovor o (enotni) listi in to v okviru SZDL. Da bi tudi taka lista čimbolj ustrezala razpoloženju volilcev (paradoks: kandidati so iz vrst družbenopolitičnih organizacij, pri njihovem določanju sodelujejo člani družbenopolitičnih organizacij, volijo pa jih vsi volilci, torej tudi tisti, ki niso člani družbenopolitičnih organizacij), naj bi bila podlaga za tak dogovor nekakšna »okrogla miza« vseh družbenopolitičnih organizacij, ki delujejo v okviru SZDL, vključno z novonastalimi zvezami in gibanji, na kateri bi si razdelili kandidatna mesta. Da pa pri tem ne bi šlo za v javnosti kritizirano dogovarjanje med vrhovi družbenopolitičnih organizacij oziroma novonastalih zvez in gibanj – brez konzultacije članstva – naj bi bil tak dogovor zasnovan na podatkih, pridobljenih s sondiranjem javnega mnenja, pri čemer bi bilo mogoče uporabiti tudi že doslej opravljene sondaže. Končno pa pride v poštev celo predhodno izjavljanje volilcev v kandidacijskem postopku, v katerem bi se ugotovilo, kakšen odstotek volilcev stoji za posamezno družbenopolitično organizacijo (zvezo, gibanjem), ki bi nato na tej podlagi dobila tudi ustrezno število kandidacijskih mest v okviru SZDL z dogovorom določene (enotne) liste za družbenopolitični zbor. To bi zahtevalo nekakšne dvokrožne volitve. V vsakem primeru pa bo morala biti ta lista odprta (2. odstavek 2. točke XXVI. amandmaja k Ustavi SFRJ) in to po delih, saj bi se le tako zagotovilo z dogovorom določeno razmerje med posameznimi družbenopolitičnimi organizacijami.

Zastopstvo narodnosti

Pri dosedanjem delegatskem (posredniškem) sistemu, ko so se delegati za večino zborov občinske in republiške skupščine delegirali iz vrst delegacij, je glede narodnostne strukturiziranosti zadoščala določba v 3. odstavku 157. člena Ustave SR Slovenije, po kateri morata biti na območjih, kjer živijo poleg pripadnikov slovenskega naroda tudi pripadniki italijanske oziroma madžarske narodnosti, v delegacijah ustrezno zastopani ti narodnosti. Kandidatne liste za delegacije so bile namreč večinoma zaprte in je bilo zato mogoče že v kandidacijskem postopku razmeroma enostavno ugoditi tej ustavni zahtevi. Drugače pa bo poslej, ko bodo delegati v vse skupščinske zборе občin in republike voljeni neposredno, pri čemer bo obvezno tudi večje število kandidatov od delegatov, kot jih bodo volili. Kaj lahko bi se zgodilo, da bi kandidati italijanske ali madžarske narodnosti na območjih, kjer sta ti narodnosti, v konkurenci s kandidati večinskega slovenskega naroda ne bili izvoljeni. Da bi se pravice teh dveh avtohtonih narodnosti čimbolj zavarovale, je treba z ustavno normo zagotoviti njuno ustrezno zastopanost tako v občinskih skupščinah na narodnostno mešanem območju kot tudi v republiški skupščini. V občinah bo to zastopstvo najbrže potrebno podrobneje urediti z občinskimi

statuti, za republiško skupščino pa je bilo v delovnem besedilu predloga 2. odstavka 6. točke XXXIII. amandmaja k Ustavi SR Slovenije predlagano, da imata italijanska oziroma madžarska narodnost vsaka vsaj po enega delegata v vsakem zboru Skupščine SR Slovenije (taka ureditev je upravičena tudi zato, ker noben od skupščinskih zborov ni splošen, marveč so na nek način to vsi trije). S tem je namreč določeno minimalno število pripadnikov narodnosti v zbora skupščine, s čemer bi se tudi izognili problemu, ki bi nastal, če bi ob ustavni normi, ki bi samo na splošno določala, da morata biti v republiški skupščini ti narodnosti ustrezno zastopani, ne bil v zboru Skupščine SR Slovenije izvoljen noben predstavnik narodnosti. V slednjem primeru bi namreč bilo vprašljivo, ali je taka skupščina sploh legalno sestavljena in ali ni celo treba ponoviti volitev v celoti?

V izpeljavi omenjenega načela o obvezni zastopanosti pripadnikov narodnosti v zbora občinske in republiške skupščine so mogoče različne rešitve. Po eni bi volilci iz vrst narodnosti (ki bi se kot taki sami deklarirali na podlagi splošnega volilnega imenika, saj njihovo vnaprejšnje preštevanje ni dovoljeno) volili predstavnike narodnosti posebej, po drugi pa namesto drugih kandidatov iz vrst večinskega naroda oziroma drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti. »Privilegij« dvojne volilne pravice je v prvem primeru primeren zaradi čim doslednejšega varstva pravic narodnosti.

Glasovanje

V zvezi s glasovanjem naj omenimo le dve stvari. Ponovno je treba vzpostaviti funkcijo predstavnika kandidata. Kandidat za delegata (za družbeno-politični zbor bi bil predstavnik lahko za del kandidatne liste, za kandidate neke zveze oziroma gibanja) oziroma delegat, o čigar odpoklicu se glasuje, naj bi imel pravico, da najpozneje 3 dni pred dnem volitev oziroma pred dnevom glasovanja prijavi temeljni oziroma občinski volilni komisiji po enega svojega predstavnika in njegovega namestnika za vsako volišče ter za vsako volilno enoto in za volilno komisijo. Predstavniki kandidata oziroma delegata, o čigar odpoklicu se glasuje, naj bi imeli pravico sodelovati pri delu volilnih organov, ne bi pa imeli pravice odločati (primerjaj 33. člen Zakona o volitvah poslancev Skupščine SR Slovenije, Uradni list SRS, št. 5/69). Omenjeno institucijo je treba ponovno vzpostaviti, saj se z njo zagotavlja pravičen potek glasovanja v prihodnji, politično bolj pluralistični ureditvi.

Morda še bolj pomembno pa je zagotoviti popolno tajnost glasovanja. Tu na zakonodajni ravni najbrž ni problemov, le praksa je bolj šepasta. Prišlo pa bi morda v poštev, da bi republiška volilna komisija ne le opozarjala na to, marveč tudi predpisala volilni standard glede zagotavljanja tajnosti glasovanja (volilne pregrade, volilne kabine itd.), od katerega ne bi bilo mogoče odstopiti, ne da bi se izpostavljali nevarnosti razveljavitve glasovanja zaradi kršitve ustavne in zakonske norme o tajnosti glasovanja.

Zvezni zbor

Po 41. členu osnutka zakona o volitvah in odpoklicu delegatov za Zvezni zbor Skupščine SFRJ iz maja 1989 (z morebitnimi kasnejšimi besedili ne razpolagamo) je predvideno, da mora biti število kandidatov za delegate, določenih na listi

kandidatov, najmanj dvakrat večje od števila delegatov, ki se volijo v tej volilni enoti. Ne glede na to, da taka določba niti ni v skladu z 2. odstavkom 2. točke XXVI amandmaja k Ustavi SFRJ, po kateri mora biti na listi kandidatov število določenih kandidatov za delegate (samo) večje od števila delegatov, ki se voli, pa dosedanja praksa kaže, da se z vnaprej določeno strukturo (sedaj celo v ustavi v 2. odstavku 1. točke XL amandmaja k Ustavi SFRJ, kjer je določeno, da več kot polovico delegatov v zveznem zboru sestavljajo delegati iz združenega dela) povsod v Jugoslaviji ne misli enako resno. Že v sedaj veljavnem 40. členu zakona o volitvah in odpoklicu delegatov na Zvezni zbor Skupščine SFRJ (prečiščeno besedilo, Uradni list SFRJ, št. 5/78) je namreč določeno, da mora biti na listi kandidatov, ki jo določi (republiška) kandidacijska konferenca, najmanj polovica kandidatov za zvezni zbor iz sestave delegacij temeljnih organizacij združenega dela. Te določbe zakona se je republiška volilna komisija SR Slovenije dosledno držala, kar izhaja iz potrjenih list kandidatov za zvezni zbor z navedbo delegatske baze (Uradni list SRS, št. 15/74, 7/78, 11/82 in 14/86). Tako je bilo iz SR Slovenije v vsem obdobju po letu 1974, od kar je taka sestava predpisana, v 30-članski delegaciji SR Slovenije v zveznem zboru najmanj po 15 delegatov iz združenega dea. Prejšnji predsednik Skupščine SFRJ Dušan Popovski pa je v svojem uvodnem ekspezeju o predlogu amandmajev k Ustavi SFRJ na seji zveznega zbora dne 21. 10. 1988 med drugim povedal (Delo, 22. 10. 1988, stran 3), da je bilo v sestavi celotnega zveznega zbora iz združenega dela:

- v obdobju 1974–1978 36% delegatov
- v obdobju 1978–1982 41% delegatov
- v obdobju 1982–1986 38% delegatov
- v sedanji sestavi pa 36,7% delegatov

Glede na omenjeno jasno določbo 40. člena Zakona o volitvah in odpoklicu delegatov za zvezni zbor se po omenjenem ekspezeju Dušana Popovskega postavlja vprašanje, ali je bil zvezni zbor v vsem času po letu 1974 sploh zakonito sestavljen? Obenem pa to daje tudi slutiti, kako bo v prihodnje, ko je predpisana struktura zveznega zbora dvignjena celo na ustavno raven, pa tudi, kako bi v praksi izgledala sestava zbora združenega dela v Skupščini SFRJ, za katerega se v nekaterih okoljih v Jugoslaviji tako goreče zavzemajo.

Volitve sodnikov

Zaradi omejitev v zvezni ustavi (4. odstavek II amandmaja) ustavni amandmaji k republiški ustavi še ne bodo mogli uvesti stalnega mandata sodnikov. Velik korak k takemu mandatu pa pomeni predlagana določba 12. člena osnutka zveznega zakona o rednih sodiščih iz junija 1989, po kateri se sodnik, ki mu je pretekel čas, za katerega je bil izvoljen, predlaga za ponovno izvolitev, razen če pismeno izjavi, da ne želi biti ponovno izvoljen, ali če obstaja kakšen razlog za razrešitev. Če k temu prištejemo še dejstva, da bodo v SR Sloveniji vsi sodniki voljeni v republiški skupščini, s čemer bo odklonjen vsak morebitni lokalni vpliv na njih, da je bilo že pred časom preneseno tudi financiranje temeljnih sodišč na republiko, da se za poklicne sodnike rednih sodišč že po zveznih ustavnih amandmajih ne zahteva več »moralnopolitična« primernost in da se po osnutku ustavnega zakona za izvedbo amandmajev VIII a – LXIII k Ustavi SRS določba o več kandidatih za sodnike rednih sodišč ne uporablja, potem smemo zaključiti, da so bili oziroma še bodo v zvezi z zagotavljanjem neodvisnosti sodnikov, napravljeni pomembni koraki.

V Ljubljani, 18. 9. 1989

Ali smo pred radikalnimi spremembami volilnega sistema?

V vseh dosedanjih povojnih obdobjih niso bile spremembe volilnega sistema deležne take široke pozornosti in takšnih polemičnih razprav. Vzrok za to vsekakor niso le liberalne politične razmere, svoboda izražanja, ampak veliko bolj uveljavljanje številnih novosti oziroma pomembnih vsebinskih sprememb. Zaradi niza odprtih vprašanj, zapletenosti (mimogrede, nikjer po svetu ni enostavnih volilnih sistemov, no, pri nas smo za to še posebni eksperti), idejne dezorientacije te vsebinske spremembe niti niso tako opazne. Mislim reči, s tem, ko se zapletamo ob številnih podrobnostih, ki sicer niso nepomembne, ne vidimo, da postopoma uvajamo povsem novo zasnovo demokracije, drugačna pravila v sistem političnega odločanja. Morda pa sami protagonisti sprememb, med katerimi je tudi liberalni del partije, ne žele o tem glasno govoriti in razplamtevati ideološke konfrontacije ter z njimi povezanih emocij. Konec pomembnih političnih doktrin, ki so jih desetletja varovali tudi tako, da so uprizarjali kvazispremembe in reforme, še ne pomeni uvajanja D. Bellove teze o »koncu ideologij«, kar bi pomenilo konec mobilizirajočih misli, na mesto katerih stopijo uspešnost, utilitarizem in tehnokratizem. Ravno te oznake pa so značilne za sedanjí politični diskurz. *Nerazvidnost idejnih sprememb in njihovo prikrivanje ustvarjata dodatno nejasnost, zmedo v javnosti in pri samih strokovnjakih, posledica vsega pa so nekonsistentne rešitve.* Ni le domena filozofije, da se peča z ideologijami, načelnimi opredelitvami; projektant vsakršne vrste mora vedeti, da se brez idejnega načrta ne da projektirati, prav tako pa se ne da zgraditi nov volilni sistem, če ni jasno, kaj sploh hočeš. Morda so razumljivi politični razlogi, da se nekaj ne izreče glasno in se vsebinske novosti, radikalne spremembe lažje izpeljejo z »nevtralnim« tehničnim jezikom, ne bi pa bilo prav, da bi tako »taktiziranje« uporabljati na straneh revije, ki probleme osvetljuje teoretično, če rečemo po heglovsko, hoče priti do pojma same stvari.

Kateri so tisti idejni obrati, katere politične doktrine so se morale umakniti, da so se lahko začele uveljavljati novosti oziroma eksplicitnejše vprašanje, katere idejne postavke opredeljujejo sedanje spremembe volilnega sistema.

I. Koncept neposredne demokracije in

II. Uvajanje političnega pluralizma.

(Se razume, pri prvem govorimo o negaciji, pri drugem pa o afirmaciji.)

Neposredna demokracija naj bi bila nasprotje klasični predstavniški demokraciji, bila naj bi način za preseganje odtujenosti, ki nastaja v procesu posredovanja. Asociacije neposrednih producentov, ki so jih napovedovali klasiki marksizma že za prvo fazo komunizma, so v praksi pokazale svojo iluzornost, v teoriji pa so tu marksisti obšli eno pomembnih Heglovih postavk, po kateri je vsako neposredno že posredovano. Že sama delitev na neposredni in posredni interes je sporna, saj vemo, da je družba neka celota, v kateri imajo posamezni dejavniki le relativno avtonomijo. Vseobsežno povezovanje posameznih interesov v integralne celote poraja nove skupnosti in organizme, ki pa niso več obvladljivi brez posrednih načinov odločanja. Opravka imamo z vedno širšimi integracijskimi procesi, zato se upravičeno lahko vprašamo, kolikšen je sploh delež, o katerem lahko odločamo

v svojem neposrednem okolju. Dokazano je, da se v družbenih dejavnostih na primer neposredno odloča le o delčku lastne materialne osnove. V gospodarstvu je ta odstotek sicer večji, vendar večinoma manjši od polovice. Ob vse močnejših integracijskih procesih bo torej delež zadev, o katerih se odloča v neposrednem okolju, vedno manjši in ne večji.

Odločanje o skupnih družbenih zadevah naj bi na »neodtujeni« način urejali z delegatskim sistemom. S tem ko smo praktično vsi delegati, pa smo ukiniteli funkcionalno delitev dela na področju upravljanja. Ne bi o tem dolgovali, saj je bilo kritik delegatskega sistema že veliko, duhovito pa je zadevo ilustriral pred nedavnim Slavko Kmetič (vodja sindikata strojevodij): »Namesto totalno političnega državljanstva smo dobili množice apolitičnih ljudi, ljudi, ki jim je tako odločanje o vsem in ničemer že seglo do ...«

Novosti v volilnem sistemu ponovno uveljavljajo načelo klasičnega predstavnništva. Nekoliko več besed sem namenil temu obratu zato, *ker pravzaprav s tem potrjujemo volitve kot take.*« Dozdaj naj bi bile volitve (po razlagah Kardelja in tudi mlajših strokovnjakov, recimo Cirila Ribičiča) le podsistem delegatskega sistema in naj bi imele zaradi vloge delegatov in delegacij le sekundaren pomen.

Druge pomembne vsebinske spremembe prinaša seveda uvajanje političnega pluralizma. Mislim, da ni treba pisati o tem, zakaj je prišlo do zloma edino veljavnega in družbeno priznanega modela mišljenja in ravnanja. Monopolu ene resnice danes nasprotujejo celo v partijskih vrstah. Da pri političnem pluralizmu še niso razčiščene določene načelne dileme, vemo. Nekateri ga poskušajo ograditi programske, zreducirati na socialistični družbeni sistem, drugi se sprašujejo, recimo tov. Sonja Lokar, ali to pomeni tudi legalizacijo desnice itd. Bolj ali manj vsi prisegamo na demokracijo, svobodne volitve in tako dalje. Če smo iskreni, tudi v vrstah alternative niso vsi s srcem za demokracijo. Splošno zavzemanje zanjo je pri marsikaterih le sredstvo, da se čimprej poslovimo od zgrešene preteklosti, sicer pa naj bi z neko novo družbeno elito zopet prosperirali. Poudariti je treba, da je takih, ki verjamejo v mesijansko poslanstvo posvečene elite na desnici prav toliko kot na levi. No, po drugi strani tudi ni treba prisegati na ljudsko povprečje, vendar kakor je rekel Robert Michels: »Zamenjavanje elit, njihovo kroženje in porajanje novih je pomembno, saj v nasprotnem primeru grozita družbi stagnacija in dekadenca.« Poudarek splošne volilne pravice ni v tem, da ljudstvo končno prevzame oblast, ampak ravno v tem, da omogoča kroženje elit in onemogoča njihovo povezovanje. Volivec – kot nevtralni »tretji«, postavlja med družbenimi elitami konkurenčni odnos, in to ravno s tem, ko se morajo te boriti za »banalne« volilne glasove. Osebo sem zato nasprotnik raznim dogovorom, sklepanjem kompromisov med »velikimi«, okroglimi mizami ali celo metodam prostozidarstva. Dokler elite ostajajo enotne in povezane, je demokracija čisto slepilo.

No, ker je bilo že rečeno, da smo danes bolj ali manj vsi za demokracijo, pustimo taka razglabljanja za prihodnost. Bolj umestno se je vprašati, koliko bodo prihodnje volitve demokratične in svobodne. Že dosedanje predvidene spremembe kažejo velik premik. Postopek kandidiranja je radikalno drugače zastavljen. Možnost za postavljanje in izbiranje kandidatov je najpomembnejši kazalnik, koliko so volitve svobodne. Kaj pomaga, če lahko neposredno voliš, ko pa ti kandidate določajo drugi. Zasnova dosedanjih volilnih postopkov je dajala političnim vodstvom širše možnosti za manevriranja z voljo ljudstva in omogočala politični voluntarizem. Predlagani kandidati so šli čez dva selektivna mehanizma. Prvi tak so bili *ožji izbori* kandidatov. Šlo je za razvrščanje kandidatov na bolj ali manj primerne na osnovi opisnih, kvazi znanstvenih meril. Drugi varnostni mehanizem

pa je bil večstopenjski način glasovanja na kandidacijskih konferencah. Če se je namreč v ožje izbore prikradel nezaželen kandidat, so za njegovo izločitev poskrbeli delegati delegatov, tisti, ki so že sami šli skozi kadrovska sita. Sicer pa kaj bi se čudili. Zasnova našega političnega sistema sodi v zasnovo vodenih demokracij, ki se v boljševiški inačici imenuje razredna demokracija. Avantgardizem zahteva širok manevrski prostor, akcija se ne sme zaustavljati ob proceduralnih vprašanjih. Partija je torej morala voditi tako kadrovsko politiko, da si je zagotovila nesporno vodilno vlogo na ključnih položajih državne oblasti. V taki politični ureditvi je bilo zato nesmiselno postavljati zahteve po varovanju pasivne volilne pravice, formalizaciji postopkov in dosledni uveljavitvi načela enakopravnosti.

Kandidiranje naj bi vnaprej slonelo le na formalni podpori volilcev. Kandidate naj bi določali z zbranimi podpisi ali glasovanjem na zborih volilcev. Kdor v tem ne vidi radikalnega premika, je ali slaboviden ali pa preveč poln sovraštva, da bi gledal objektivno. Pri tem pravzaprav ni pomembno, ali so se ti ideološki obrati v partiji dogodili z glasnimi razglasi ali bolj tiho in neopazno. Treba jih je pozdraviti in dati obenem priznanje vsem tistim komunistom, ki so jih iskreno podpirali.

Da pa bodo volitve videti in tudi bodo kolikor toliko poštene, bo treba uresničiti še celo vrsto zahtev. Številne so dileme o sestavu in pristojnosti skupščinskih zborov. Ne ve se, ali se bo možno v družbenopolitičnem zboru opredeljevati do posameznih političnih organizacij in njihovih programov. To vprašanje dobro kaže, da se Zveza komunistov v določeni meri še vedno obnaša kot partija, saj kar dobro izkorišča svojo »terensko« premoč in usmerja pravila igre tja, kjer si bo najlažje ohranila del oblastnih pozicij. Njena težnja je predvsem ta, da bi se volilci opredeljevali zlasti do posameznih imen in ne do političnih organizacij in programov. Računa tudi na uspeh po regijah oziroma občinah, zato podpira zbor občin kot splošno politični zbor.

Izjava alternativnih organizacij in gibanj »Kakšne volitve hočemo« izpostavlja še vrsto drugih vprašanj, kot na primer nerešen status novih političnih organizacij, upravičenost posebne vloge SZDL, finančnih sredstev za izvedbo volitev in predvolilnih aktivnosti, možnost za enakopravni dostop do sredstev obveščanja itd. Pri teh zahtevah je treba vztrajati, pa čeprav so videti podrobnosti.

Pa še to! Zadeve moramo presojati tudi z nekoliko večje razdalje. Že kar standardno zapadamo v kritiziranje, godrnjanje in malodušje. Morali bi nekoliko izstopiti iz te svoje pesimistične zadrtnosti in priznati, da so se v kratkem času dogodile velike stvari. Ali ne bi pokazali tudi malce zadovoljstva in optimizma, pa čeprav iztek dogajanj ni jasen? Lažje bomo prenašali svet in sebe.

BOŠTJAN MARKIČ

Kako zmagati na volitvah?

Tudi v našem političnem procesu vedno bolj stopa v ospredje vprašanje, ki še zdaleč ni zgolj retorično, temveč še kako politično prozaično: kako zmagati na volitvah? Očitno je, da tudi za našo volilno politično kulturo postajajo aktualna vprašanja, ki so v prostoru meščanske civilizacije že dolgo časa politično živa in

prisotna. Tudi pri nas dobiva domovinsko pravico trditev, da »tekma«, v kateri nastopa en sam konj, pa tudi če se podi v galopu, ali pa če se v zloženem kasu usmerja proti cilju, ni nobena prava tekma. To velja tudi za volitve z enim kandidatom. Volilci nočejo volilne enolončnice, temveč volilno hrano à la carte. Čeprav se te primerjave iz kulinarike kar nekako podajajo tudi volilni in kadrovski »kulinariki«, gre za več kot metaforo in simboliko. Državljeni so dejansko siti sivine, volitve so konkurenca političnih sposobnosti, ali pa volitev ni.

Kako zmagati na volitvah? se že dolgo sprašujejo, denimo, naši sosedi Italijani in zbornik P. Mancinija *Come Vincere le elezioni* (izdala Založba Il Mulino, Bologna 1989) je dokaz skrbi italijanskega družboslovja, še posebej italijanske politologije, za analizo volilnih procesov. Institut za študije in raziskave Carlo Cattaneo v Bologni se že daljše obdobje znanstveno raziskovalno ukvarja tako z izvirnimi analizami kot tudi s prevodi iz ameriške literature, in to ne le z volilno tekmo, volilnimi sistemi in analizami volilnih rezultatov, temveč tudi s prognostično – aprobativnimi vidiki volilnega dogajanja. S tem v zvezi bi bilo malodane odveč omenjati tovrstno ameriško politološko in sociološko literaturo, kjer so naslovi knjig (sicer različne kakovostne ravni) kot npr. *How to Win an Election: The Art of political victory*; *The New How to Win an Election*; *The Election Game and How to Win it*; *The Selling of the President*; *The Programming of the President* itn. že kar na široko preplavili ameriško družboslovno tržišče. Volilca se očitno smatra kot neke vrste novega kupca v političnem supermarketu, ki izbira blago na policah, pri čemer posamezniki bolj upoštevajo lepo »pakiranje«, in torej gre prvenstveno za to, da imajo lep zavitek, drugi zopet barvo in obliko blaga, tretji pa vendarle gledajo tudi na kvaliteto in vsebino. Seveda pa bi ob tem lahko še dodali, da je volilec tudi manipuliran, da se včasih niti ne zaveda, kdo je tisti, ki določa »vrsto blaga«, kdo je dejanski šef političnega supermarketu in od česa zavisi »kvaliteta blaga« (kvaliteta kandidata).

Sintagma »kako zmagati na volitvah?« pa nedvomno pomeni konec volitev delegatskega izvora. Delegatski sistem, zgrajen na pluralizmu samoupravnih interesov, je s svojo visoko stopnjo »filtriranosti« volitev in tedaj z visoko stopnjo politične manipulativnosti zagotavljal »zmago« bolj ali manj depersonaliziranim delegatom, potopljenim v množico svojih sobratov – delegatov. Tu potem, še zlasti praviloma ob odsotnosti pluralizma kandidatov, ni bilo prave konkurence niti posameznikov, niti med skupinami. Volilni sistem, ki se sedaj uveljavlja, v bistvu ukinja delegatski sistem v celoti in ne le njegove teoretične perjanice, ki je bila utelešena v gibljivem (fleksibilnem) mandatu.

Val, ki ga prinaša v slovensko družbo politični pluralizem, nam pljuska v politični obraz tudi nove oblike politične komunikacije in politične propagande. Pri tem se po moji presoji vendar moramo zavedati, da so kljub nujni odprtosti pri nas preveč različne zgodovinske razmere, stopnja politične kulture, politične okoliščine in različna družbena tla, da bi lahko ameriške volilne tehnike mehanično presajali v slovensko realnost. Prej je verjeti, da bo v naši deželi tostran Alp volilna kampanja, tudi v novih razmerah, še ohranila prvine podeželske, parohialne politične kulture. To pa ne pomeni, da pri nas ne bi prihajalo do pojavnosti, da se bo politika uveljavljala tudi v smislu paradigme politika – spektakel, do tistega, kar lahko poimenujemo tudi s pojmom »teatralizacija politike«; kajti očitno je, da ima (vsaka) politika svojo dramaturgijo.

Ob vsem tem gre tedaj za to, da ne bomo zahajali v skrajnosti političnega reklamiranja, da se volilni boj ne bo odvijal v smislu svobodne borilne veščine: catch-as-catch-can. Kajti če bi dopuščali politično vodilno geslo »zagrabi, kakor

zagrabit moreš«, bi dejansko zašli v volilno politično patologijo, ki je sicer lahko negativni stranski spremljevalec uveljavljajočega se političnega pluralizma, ne bi bil pa to dokaz zrelosti slovenske družbe. Legitimno je torej vprašanje, kako v volilnem procesu vendarle ravnati, da se »prodajanje« idej, programov in osebnosti ne spridi v najbolj ceneno in politično pogrošno politično štacunarstvo, družbenopolitične organizacije in zveze pa v prevarantske trgovce ponujanja politične podobe kandidatov. Vsak politični subjekt, ki kaj da nase, bo gotovo v ozračje volilne komunikacije in propagande zanesljivo vnašal tudi svoj vrednostni sistem in se ne bo pustil potisniti v volilno pritlehnost. To ne pomeni: politični marketing: Ne. Nasprotno, to pomeni politični marketing: Da, toda ne razumljen kot slogan, temveč kot zavesten in kritične poizkus prilagojevati kompleksne strategije ekonomskega marketinga na politični marketing. To vključuje tudi odkrivanje akcij politične manipulacije prek medijev, pa tudi s strani različnih (proti)kandidatov. Ne smemo pozabljati, da ravno informacijski sistemi dajejo volilcem ključne poteze političnega obnašanja in volilnega vedenja kandidatov. Z veliko mero verjetnosti je mogoče pričakovati, da bodo tako dosedanje politične sile kot tudi nove politične zveze še kako vodile račun o volilni probornosti svojih kandidatov. Pri tem bodo kot propulzivno moč, ki naj se kaže v volilni zmagi, ponujale, denimo, mladost kandidatov, pripadnost »novi ekipi«, neobremenjenost s preteklostjo, izpričano znanje in podobno. Bržčas bodo posebej zaželeni tisti kandidati, ki imajo sposobnost neposredne komunikacije z volilci. Nekateri kandidati bodo z močjo svoje izrazito profilirane osebnosti vodili tudi do personalizacije politike; gre za pojav, ki ga zaznavamo tudi v svetu, ki nas obdaja: vzemimo za primer Italijo in liderja socialistov Bettina Craxija.

V svetu, posebej še v Združenih državah Amerike, poznajo kot poseben poklicni profil političnega svetovalca (konzultanta) za volitve. Sedaj, ko so tudi zvezna ustavna dopolnila široko omogočila vsakovrstno zasebno dejavnost, ne izključujem, da bi se tudi pri nas pojavili poklicni politični svetovalci za volitve. Pravzaprav bi jih celo potrebovali, če se hočemo znebiti volilnega amaterizma in diletantizma. Zato me ne bi nič čudilo, če bi se na kakšni zgradbi pojavila deska z napisom: N. N., upokojeni politolog, politični svetovalec za »zmagovite« volitve. Tuja politološka literatura imenuje politične svetovalce za volitve stratega volilne kampanje, ki so tudi sami postali medijsko zanimivi. Spomnimo se samo na filma Nashville ter na Power. Politični svetovalci za volitve poosebljajo v svojih aktivnostih številne spremembe v vodenju volilne kampanje in v bistvu predstavljajo najbolj viden primer razvoja načela profesionalnosti v sodobni medijski družbi. Vključevanje profesionaliziranih profilov v volilno svetovanje, profilov, ki so zelo specializirani (sociologi, politologi, psihologi, komunikologi, informatiki) ima tudi za cilj, da se skrči na najmanjšo možno mero stopnja nepredvidljivosti volilnih rezultatov. Politični svetovalci na temelju analiz, ob vsrkanju znanstvenih rezultatov, ki prihajajo iz različnih vej znanosti, celo določajo, še pred volitvami, tako rekoč za zeleno mizo, v projektih za »simulacijo volitev«, kateri kandidat ima v sebi volilno zmagovalne karakteristike in bi torej utegnil na volitvah doseči uspeh. Kar se tega tiče, lahko ugotavljamo, da se v zahodnem svetu včasih napovedi posrečijo, včasih pa prihaja tudi do naravnost katastrofalnih udarcev mimo. Ali ne bi bilo takšne napovedi, seveda z vsemi tveganji, mogoče umestiti tudi v naš politični prostor?

Posebno vprašanje, ki se postavlja ob tezi »kako zmagati na volitvah«, so tudi volilne raziskave, različne javnomnenjske ankete in sondaže, ki tudi še kako vplivajo v pluralistični družbi na opredeljevanje volilcev. Dvomljivce, tako imenovane

nihajoče glasove, takšne ankete pritegnejo k tistim, ki se jim napoveduje zmaga, oziroma v zadnjem časovnem razdobju naraščajo njihove volilne možnosti. Soglašam s tistimi mnenji, ki se zavzemajo za to, da je objavljane rezultatov raziskovanj javnega mnenja o posameznih možnih kandidatih dopustno le ob opisu minimalnih metodoloških standardov objavljenega raziskovanja.

Eden izmed uveljavljenih italijanskih politologov G. Pasquino (mimogrede bodi povedano, da je bil kot neodvisen na listi komunistične partije Italije izvoljen v italijanski parlament – tako da se ponujajo različne asociacije na morebitno podobno ravnanje Zveze komunistov Slovenije ob prihodnjih volitvah glede naših »neodvisnih« kandidato) je pred nedavnim razpravljal o volilnem položaju v Italiji. G. Pasquino ugotavlja, da se v Italiji odvija boj med partijami na eni in množičnimi občili na drugi strani glede propagiranja posameznih kandidatov. Množična občila vedno bolj osvajajo svoj lastni volilni prostor, ki je bil še do nedavnega »v posesti« aparatov političnih strank. In če pogledamo položaj pri nas v Sloveniji, ali ni bilo nekaj podobnega, ali glede tega problema ni možna določena analogija? Ker se SZDL v zvezi z izvolitvijo Janeza Drnovška in Marka Bulca ni spuščala v poglobljeno volilno kampanjo (ali pa je bila ta kampanja vsaj premalo selektivna in premalo diferencirana), kajti oba kandidata sta bila kandidata SZDL, ali niso tudi zato nekateri mediji (npr.: Teleks, Mladina) osvajali volilno propagando, si suvereno vzeli avtonomen politični prostor, v katerega se ni dovolj neposredno in zato kar obotavljajoče vključevala SZDL?

Naj sklenem: kako torej zmagati na volitvah? V tem vprašanju je tudi za slovensko volilno leto 1990 prava enigma. Lažje bi bilo seveda odgovoriti na vprašanje: »kako propasti na volitvah?«. Čeprav bi seveda bilo tudi v odgovoru na to vprašanje, po logiki stvari, nekaj prvin odgovora na vprašanje, kako zmagati na volitvah.

DIMITAR MIRČEV

Volitve v demokraciji »z napako«

Dandanes je pri nas zelo nevhvaležno na teoretični ravni razpravljati o volitvah, če razpravljalec nima vpogleda v občo zamisel ekonomskih in političnih sprememb. Takšne zamisli pa – vsaj kot celovite in konsistentne še nimamo. Ta je le »dozirana«, je plod vsakdanje politike, kompromisov, ravnotežja sil, pritiskov, konfliktov.

Obstaja le upanje, da bomo s kolikor tolikšno demokratizacijo volitev v naslednji politični etapi dobili vendarle sposobnejšo in odgovornejšo politično garnituro, ki bo izoblikovala strategijo sprememb – kajpak tudi politično-sistemskih sprememb.

Druga naša opomba je, da se je o volilni reformi težko pogovarjati, če niso znana in opredeljena izhodišča sprememb vseh drugih segmentov in institucij političnega sistema. Naj začnem kar z osrednjim vprašanjem – *kaj je pravzaprav temelj*

volilne demokracije? Je to človek, državljani kot posamezniki in v volilni zakonodaji poimenovan kot »stanovalec«? Ali pa ni morda to famozni »združeni proizvajalec« skupaj s kompleksom njegovih družbenih in ekonomskih povezav in odnosov? Ali pa je to politično aktiven človek v Partiji(ah), sindikatih itd. Koncept, ki je vsa ta razmerja združeval na enopomenskem imenovalcu, kakršen je bil v veljavi doslej, očitno še ni prenesel »demokratskih sadov«. In jih tudi ni mogel, kajti njegove predpostavke se sploh še niso artikulirale: nasprotno, bile so zatrite in prezrte: državljani kot posamezniki – brez avtonomne civilne družbe, pravne države in nedotakljivega korpusa človekovih pravic in političnih svoboščin; »združeni proizvajalec«, ki bodisi nima dela ali pa mu ga daje država in mu tudi odvzema presežek dela, ali pa od dela ne more živeti; in končno politično pasivni človek kot predpostavka aktivnih »izvoljencev« v funkciji zgolj legitimiranja tega odnosa.

Vsota teh predpostavk ni naključna koincidenca ali idejni sukus Rousseauja, Marxa in Tocquevilla skupaj, niti ni bila utopija. Bilo je prometejsko hotenje zgodnjega socializma, da prek demokracije prevlada svojo ekonomsko in politično neemancipiranost, svojo prisvajalno bit.

Ali se s sedanjimi sistemskimi spremembami te predpostavke revidirajo, opuščajo, odpravljajo? Dejal bi, da ne, vsaj ne z vidika njihovega bistva. Zaradi tega tudi volilni sistem in njegova demokratizacija (neposredne, odprte volitve z več kandidati, s širjenjem politične ponudbe oz. pluralizma) ne moreta bistveno spremeniti položaja človeka oz. dometa demokratizacije. Kaj to je demokracija »z napako«, ki izvira iz bistva družbenega odnosa.

Političnega položaja človeka niso mogle in ga tudi ne morejo izboljšati »antibirokratske« revolucije, nacionalna zbiranja in preporodi, ne zamenjave vodstev ali s stavkami izsiljene kadrovske prenove. V najboljšem primeru so bili to ciklični »demokratski« valovi, ki zamirajo na peščinah dejanskih družbenih odnosov.

V naši zavesti – tako v idejno-teoretsko racionalizirani kot tudi v sovjetsko-marksistični in ortodoksno obarvani, veljajo volitve še vedno za »tehnični načrt«. Ta segment zavesti je naša birokracija izredno spretno (zlo)uporabila, da bi se v sistemu delegatsko-skupščinske demokracije dokopala do vladajoče pozicije. Onstran take zavesti pa naj bi bile volitve – v kontekstu pluralne demokracije – osrednji instrument in generator demokracije.

V bistvu pa (volitve) niso ne eno ne drugo, prav tako pa niso v kontekstu »demokracije z napako« in zgodnjemosocialističnih družbenih odnosov indikator politične temperature in svobodnega opredeljevanja državljanov.

Danes moramo aktualno reformo volitev obravnavati tako, kot jo je zaznaval Marx leta 1843 – kot uvod v bistvene družbene reforme. V tem je smisel in funkcija razprav in predlogov za spremembo volitev. To pomeni, da je treba zagotoviti predvsem ustrezne pogoje, kriterije in »pravila igre«, odpraviti prepreke za pretok moči iz volilne baze v centre odločanja in – konec koncev – prek soočanja pluralnosti interesov v volilnem procesu izoblikovati *program družbenih reform*. To je seveda mnogo več kot zgolj tehnični akt, vendar pa tudi mnogo manj od polnokrvnega politično-demokratskega življenja in aktivne vloge družbene baze.

Po vsem sodeč dandanes – tudi objektivno, zaradi nakopičenih disfunkcij ekonomskega in političnega sistema – ni mogoče pričakovati od volilne reforme naglih »demokratskih« zasukov. Volilna reforma se mimo drugega enači s spremembo volilnih institucij oz. se domneva, da je to njen skrajni domet. Seveda povsem neupravičeno. Dosedanje »zgodovinske« oblike volitev v parlamentarnih demokracijah so se izoblikovale v več kot 200 letih, fazne spremembe v tem sistemu (npr. pravica do volitev, pravica voliti in biti izvoljen – t.j. aktivna in pasivna

volilna pravica – preoblikovanje volilnih enot, kvalifikacije partij ali subjektivnih dejavnikov volitev itn.) pa so se dogajale v periodah od 30 do 40 let. V teh obdobjih so partije nastajale, zginjale ali se prenavljale. To pomeni, da so imele volitve funkcijo, da v vsaki razvojni fazi obstoječega konteksta družbene ureditve zagotavljajo pretok moči in pozicijo moči *vodilnim silam reprodukcije in razvoja* družbe skozi obstoječo ureditev. Partizem je bil potemtakem le derivat funkcije volilnega sistema.

Pri nas pa obstaja nevarnost, da, v nasprotju s povedanim, izoblikujemo volilni sistem le v skladu s trenutno podobo odnosov v *partističnem segmentu* pluralno-političnega sistema, kakršnega imamo zdaj. Moremo domnevati, da medpartijski odnosi na Poljskem ali na Madžarskem danes bistveno odlikavajo odnose med vodilnimi, razvojnimi – ter stagnantnimi oz. regresivnimi silami v družbeni podstati. V nasprotju s tem pa med-»partijski« odnosi pri nas (npr. partijsko-frakcijska, organizacijska razmerja v SZDL ali s SZDL) niso nujno zagotovilo za uveljavljanje in ohranjanje takšnega ravnotežja. Vprašanje je npr., kako naj nek tako širok sloj družbe, kot npr. podjetniki, zasebniki, inovatorji, strokovnjaki, ljudje iz poklicev, organizatorji proizvodnje, poslov itn., ki so v glavnem zunaj politike, vendar pa postajajo vse bolj »nosilna« razvojna sila – skozi volitve svojo moč ustrezno uveljavijo? Vprašanje je tudi, kako naj danes nek izredno širok segment družbenega razvojnega potenciala (npr. nezadovoljni delavci, nezaposleni, žene, neorganizirana mladina itn.) pride na volitvah do veljave?

Kako skozi volitve zagotoviti vsaj minimalno preusmeritev moči od partijsko-političnih vrhov, centrov, delitev (starih in novih) »ideološkega aparata« (Gramscijev termin) k družbi? In kako institucionalizirati volitve v sistem, ki bo odražal ta transfer? To je v enaki meri toliko politično kot idejno teoretsko vprašanje. To vprašanje izpostavlja našo osrednjo dilemo: kakšna naj bo organizacijska oblika politično-pluralističnega sistema? Seveda pod pogojem ohranjanja premoči družbeno-lastninskih odnosov, minimalnega konsenzualnega pristanka na socialistične vrednote in dejansko pravno regulacijo civilne družbe.

Upošteva je v polni meri tako »Partijo« kot »Alternativo« menim, da temeljna odločitev v dilemi ni relacija med »partijo« in »alternativo«. Se pravi, da dilema ni niti monopartijnost niti multipartijnost, partijnost oz. brezpartijnost – zunaj SZDL ali v njej, itn. Dilema se kaže v tem, kako, na kakšen način naj volitve izrazijo *realni interesni pluralizem družbe*. Volitve pri nas imajo – v duhu reforme – svojo šanso, če jim uspe, da bodo obče politično načelo oz. obče politično organiziranost transcendentale v *interesno-politični princip* in v njegovo predstavniško artikulacijo.

TONE PERŠAK

Volitve in vprašanje sistema volitev

Ključno vprašanje volitev je vprašanje sistema volitev, seveda v zvezi z vprašanjem, kaj naj volitve zagotavljajo ali vsaj omogočajo

Ta čas se je z vprašanjem o volitvah skoraj nemogoče ukvarjati docela nepristransko in zgolj teoretično. Razprava o spremembah slovenske ustave je najbrž vsakogar, ki kakorkoli že razmišlja o volitvah in volilnih sistemih, tako rekoč prisili-

la, da se opredeli za to ali ono varianto. To velja kajpak tudi zame, ki sem zagovarjal stališče, da bi bilo prav, če bi z amandmaji ob tem, da smo glede na Ustavo SFRJ prisiljeni ohraniti trodomne skupščine družbenopolitičnih skupnosti, omogočili sočasno uveljavitev obeh poglavitnih sistemov: večinskega in proporcionalnega. To pomeni, da bi v zборе združenega dela in zборе krajevnih skupnosti oziroma zборе občin volili po večinskem sistemu in v družbenopolitične zборе po proporcionalnem sistemu. Če pustimo za zdaj ob strani kandidacijske postopke in tudi volitve v zборе združenega dela, v katerih naj bi bilo še mogoče ohranjati elemente delegatskega sistema, sem se glede volitev v ostale zборе opredelil za čisti varianti sistemov brez kombiniranja, uvajanja možnosti preferenčnih glasov (čeprav se tej možnosti ne bi a priori odrekel) ipd. Za zборе občin in krajevnih skupnosti naj bi kandidirali občani/posamezniki, lahko seveda tudi na predlog ali s podporo političnih in drugih organizacij; kandidate pa naj bi določali (torej oblikovali liste kandidatov) izključno volilci z glasovanjem na kandidacijskih konferencah ali s podpisi v prid kandidata. V vski volilni enoti bi se seveda volil en »delegat«. Za družbenopolitične zборе naj bi s svojimi listami in programi kandidirale politične organizacije in vsaki naj bi v zboru pripadel tolikšen odstotek »delegatskih« mest, kolikšen odstotek glasov bi dobila na volitvah. Volilna enota naj bi bilo za ta zbor celotno področje družbenopolitične skupnosti, za skupščino katere volilci volijo. Princip je tako jasen, da je morda videti celo preveč shematičen in formalističen. Dejstvo, da gre za dva oziroma kar tri zборе vsake skupščine (od katerih bosta poslej dva splošno pristojna, tretji pa skoraj), pa tako rekoč narekuje takšno shematičnost oziroma čistost sistema. Argumentov za to je veliko.

V zadnjem času smo nemalokrat slišali zagotovilo: »Volitve 1990 bodo (ali: morajo biti) demokratične, se pravi svobodne, neposredne in tajne...« To je seveda samo politična deklaracija, ki ničesar ne zagotavlja. S to deklaracijo npr. niti enakost volilne pravice še ni zagotovljena. Navsezadnje še vedno mnogi trdijo, da so bile ravno delegatske volitve najbolj demokratične in tudi neposredne, svobodne in tajne. In v bistvu je na osnovni ravni občan ali delavec v OZD res neposredno volil in ponekod tudi svobodno in tajno izbral med več kandidati za delegata ali člane delegacije. Poglavitna vprašanja pa se odpro šele po teh elementarnih pogojih, in to so: enakost volilne pravice, način predlaganja in določanja kandidatov, preglednost sistema, enakopravnost kandidatov v času pred volitvami itd.

Odločitev, naj se v zbor občin (zbor krajevnih skupnosti) volijo »delegati« po večinskem in v družbenopolitični zbor po proporcionalnem sistemu, bi napovedovala in omogočala postopni prehod na dvodomno skupščino, kar je po mojem mnenju vsaj na državni (republiški) ravni nujno, medtem ko bi se na občinskih (mestnih ipd.) ravneh v prihodnosti gotovo lahko odločili tudi za enodomni sistem. Na eni strani bi tako imeli zbor občanov in na drugi politični zbor oziroma zbor politično organiziranih občanov ali političnih organizacij. Dobra plat takšne kombinacije je v prvi vrsti to, da bi bilo na ta način že v samo strukturo skupščine vgrajeno načelo vzajemne korekcije. Če »delegati« v zboru občanov zastopajo ali vsaj naj bi zastopali izrazito lokalne interese, pač vsak interese svoje volilne enote, se v političnem zboru preverjajo in artikulirajo ter konfrontirajo politični interesi splošnejšega značaja (programi posameznih političnih organizacij, interesnih skupin in gibanj itd.).

Zgolj večinski sistem volitev vedno pripelje v skupščino samo zastopnike določenega dela volilcev. Teoretično je celo možno, da v vseh volilnih enotah z minimalno večino, recimo 51% glasov, zmagajo kandidati ene politične organizacije in

to pomeni, da 49% volilcev ostane brez svojega zastopnika in glasu v skupščini. Takšnih skrajnih primerov praksa, če so volitve kolikor toliko demokratične, seveda skoraj ne pozna, toda del volilcev ob izključno večinskem volilnem sistemu vedno ostane nezastopan v skupščini. Proporcionalni sistem pa po drugi strani skoraj zagotavlja, da bo vsaka organizacija, ki ima vsaj kolikor toliko privlačen program, dobila nekaj mest v skupščini, in da bo zelo malo volilcev, ki so volili, ostalo brez zastopnika v skupščini (vprašanje nezainteresiranih volilcev, ki se niso udeležili volitev, je seveda vprašanje druge vrste). Seveda pa bi tudi to, če bi v skupščino volili zgolj po proporcionalnem sistemu, pomenilo enostransko skrajnost, ker bi to v preveliki meri blokiralo posamezne lokalne interese in sililo volilce, ki se ne želijo opredeljevati za politične organizacije, da se vendarle opredelijo za ta ali oni politični program, ali da sploh ne glasujejo. Iz te zadrege se države, kjer volijo le po proporcionalnem sistemu, rešujejo s korekcijami sistema, kot so možnost preferenčnih glasov, uvrščanje nedovisnih kandidatov na skupne liste ipd.

V kolikor bi se v zvezi z volitvami 1990 (verjetno pa bodo tudi še volitve leta 1994 odvisne od sedanjih ustavnih sprememb) odločili za izključno večinski sistem volitev v vse zборе (z neznatnimi korekcijami, kot je sedaj predlagano), bi s tem skoraj gotovo onemogočili organsko oblikovanje pluralističnega »političnega zemljevida Slovenije«. Tak sistem bi namreč organizacijsko in tudi v drugih pogledih še slabo razvitim novim političnim organizacijam praktično zaprl vrata v skupščino, saj je realno gledano nemogoče, da bi kandidat katerekoli od njih v katerikoli volilni enoti premagal kandidata ZK ali kandidata SZDL; še zlasti, v kolikor bi za izvolitev zadoščala relativna večina v enem samem krogu glasovanja. To pomeni, da bi bile nove politične organizacije prisiljene že pred volitvami, če bo predvideno samo eno glasovanje (oziroma pred drugim krogom) skleniti koalicijo, se odpovedati lastnim programom ter določiti skupnega kandidata v dani volilni enoti. Na ta način bi, kot rečeno, izgubile možnost nastopa z lastnimi posebnimi programi, slovenski pluralistični politični prostor pa bi se zreduciral na dvoje osnovnih grupacij: oblast in opozicija. To pa bi onemogočilo ali gotovo vsaj v veliki meri zavrlo ravno vse tisto, kar naj bi pozitivnega politični pluralizem omogočil: tekmovanje najbolj različnih idej in programov, ki naj bi ravno kot tekmovanje omogočalo napredek na večini področij družbenega življenja, ker naj bi se skozi tekmovanje uveljavljala kvaliteta idej. Izkušnje zahodnih demokracij kažejo, da v dvostrankarskih sistemih (ZDA) gre v večji meri za dva politična lobbyja, katerih uspešnost je odvisna zlasti od spretnosti in sredstev, vloženih v politični marketing, in le v manjši meri za resnično različna programa. Poleg tega pa je nedvomno, da bi bil nam bližji in tudi ustrežnejši večstrankarski sistem, ki prevladuje v evropskih državah s parlamentarno demokracijo in je vendarle zrasel iz kulturne in politične tradicije, ki je tudi del naše zgodovinske izkušnje. Tak sistem, ki seveda mora biti odprt tudi za vsa novo porajajoča se gibanja in interesne skupine, bi omogočil formiranje pluralističnega političnega prostora in hkrati omejil nevarnost pretirane grupiranja na nacional(istič)ni osnovi in možni spopad dveh skrajnih političnih opcij: nacional(istič)ne internacionalistične v »jugoslovanski« varianti.

Upoštevati pa je treba tudi zorni kot volilca. Slovenski volilec bo spomladi leta 1990 volil hkrati v najmanj sedem zborov, v Ljubljani pa najverjetneje v deset zborov (v zbor krajevnih skupnosti, v zbor združenega dela in družbenopolitični zbor v občini, v zbor občin, zbor združenega dela in družbenopolitični zbor republiške skupščine ter v zvezni zbor Skupščine Jugoslavije, v posebnih družbenopolitičnih skupnostih pa še v zbor združenega dela, zbor občin in družbenopolitični

zbor skupščine posebne družbenopolitične skupnosti). Če bi se odločili za oba sistema, bi volilcu preprosto olajšali njegovo odločanje in omogočili večjo preglednost, saj bi se na tak način zmanjšalo število imen, med katerimi bo moral izbirati, hkrati pa bi mu omogočili lažjo identifikacijo političnih programov in odločitev za določen politični program (oziroma podporo eni od političnih organizacij), ki bi jo z izbiro med posameznimi kandidati za druge zборе lahko tudi sam zase ali še potrdil ali pa korigiral.

SLAVKO PEZDIRC

Sprejeti ponujeno kandidaturo?

Med mnogimi vprašanji, ki me vznemirjajo pred prihodnjimi splošnimi, neposrednimi in tajnimi volitvami, sem izbral za svoj prispevek pogled na volilne postopke z gledišča kandidata. Bojim se namreč, da v brezštevilnih razpravah o demokratizaciji volilnih postopkov postavljamo v ospredje predvsem globalne družbene in politične cilje ter metode, ponovno pa pozabljamo na temeljnega (tvornega in trpnega) nosilca vseh volilnih opravil – na kandidata. Prav od kakovosti razmerja med kandidatom, predlagatelji in njegovimi volilci bo v največji meri odvisno večje ali manjše zaupanje vseh bodočih potencialnih kandidatov v volilne postopke in njihove nosilce. Večje ko bo zaupanje kandidatov v korektnost predlagateljev, nosilcev volilnih postopkov, volilcev in navsezadnje tudi konkurentov, manj bo med kandidati nekritičnih avanturistov, preveč samozvestnih ambicioznejšev ali zgolj poslušnih izvajalcev volje drugih. Prepričan sem, da se na volitvah leta 1990 med kandidati še ne bodo pojavili vsi, ki bi zmogli in zaslužili zaupane funkcije, saj bodo mnogi previdno počakali v zavetrju in skrbno opazovali korektnost vseh volilnih postopkov v naši javnosti. Torej prihodnje volitve za naš razvoj niso pomembne samo kot sredstvo konstituiranja novih legitimnih in legalnih organov oblasti, ampak tudi kot vzorec delovanja nove, bistveno bolj demokratične in pluralistične kadrovske politike. Pomemben ni samo rezultat (kdo bo izvoljen), ampak ravno tako način (ves predvolilni in volilni postopek), s katerim bomo konstituirali nove organe oblasti.

V fazi evidentiranja kandidatov, ki bo odprta slehernemu volilcu – vsakdo bo torej lahko aktivno sodeloval v njej in predlagal vsakemu na zboru volilcev, z zbiranjem podpisov oziroma na podlagi pisnega soglasja s kandidatom – lahko pričakujemo glede na večjo širino možnih predlagateljev in šibko pripravljenost za nove naloge različno tehtne in utemeljene predloge evidentiranih kandidatov. Kakovostno šibkejši predlogi bodo lahko posledica slabe obveščenosti predlagatelja o kandidatu na eni ter specifičnih zahtevah funkcije na drugi strani, a tudi posledica nekritičnega oportunitizma ali celo prikritega karierizma. Odločilen je torej trenutek, ko posamezni predlagatelj imenuje možnega kandidata in skuša čim bolj nazorno in afirmativno utemeljiti njegovo kandidaturo in ko se mora zbor volilcev (ali podpisnikov) tej pobudi odzvati: ali s takojšnjo in popolno podporo ali z zahtev po dodatnih informacijah, nemara celo obljubah, ali z odklonitvijo podpore. Čedalje manj bo pomembna v teh utemeljitvah gola pripadnost določeni organiza-

ciji oziroma ideologiji, vedno bolj pa dejansko izkazane in preverljive poklicne, politične in etične kvalitete, predvsem izražene v rezultatih. Volilno okolje, ki predlog posameznega predlagatelja posvoji oziroma podruži, bo moralo kandidaturu utrditi s čim trdnjšimi argumenti v javni utemeljitvi ter z jasnim dogovorom, ki bo v vseh nadaljnjih postopkih medsebojno zavezoval kandidata in njegove predlagatelje. Kandidata lahko spodbudi k soglasju s kandidaturo le korektna argumentacija predlagateljev in občutek trdnega zaledja v skupini predlagateljev. Zrel in resen kandidat si pač ne more želei v utemeljitvi površnih in nekritičnih slavnih stereotipov, ampak ga lahko k zavezi za skupno nadaljnjo aktivnost spodbujajo le natančno odmerjene ocene poznavalcev, ki jih ceni tudi širše okolje.

Če je torej kandidat zadovoljen z načinom in okoljem, v katerem je bil predlagan, z delegatsko funkcijo, za katero so ga evidentirali, in z utemeljitvijo predlagateljev, iz katere lahko razbere zaupanje, podporo in tudi pričakovanja predlagateljev, podpiše izjavo o soglasju s kandidaturo in se loti oblikovanja »volilnega programa«. V njem se mora razkriti z osebnimi pogledi na funkcijo in organ, za katerega kandidira, zarisati dobro poznavanje splošnih in specifičnih dejstev, s katerimi se bo moral ukvarjati, če uspe na volitvah, ter na podlagi pričakovanj predlagateljev in širše potencialne volilne baze zastaviti tudi razvojne usmeritve. Na podlagi kandidatovega programa je možno nadalje krepiti in utrjevati razmerje med njim in njegovimi predlagatelji, nemara celo v obliki posebnega pismenega medsebojnega sporazuma ali pogodbe. Ni pa nemogoče, da se razmerje med predlagatelji in kandidatom po objavi kandidatovega volilnega programa, če se v njem ni odzval na pričakovanja predlagateljev, tudi ohladijo ali celo povsem pretrgajo. V tem primeru si bo pač kandidat moral s programom sam poiskati nove somišljenike in simpatizerje, predlagatelji pa novega kandidata po svoji meri. Trdnjša in obojestransko obvezujoča vez med predlagatelji in kandidatom je mogoča le, če so predlagatelji pri izbiri za določene funkcije ozko selektivni in tako že na tej najosnovnejši ravni kandidiranja ne cepijo svojega zaupanja in podpore na več enakovrednih kandidatov. Proces pluralizacije volilnih postopkov bo vplival po eni strani na ostritev oziroma oženje podpore znotraj posamezne skupine predlagateljev in pozneje volilne baze zgolj na najmanjše število potrebnih kandidatov, hkrati pa se bo oblikovalo bistveno večje število skupin predlagateljev s predlaganimi kandidati in seveda tudi večje število volilnih baz.

Za kandidate bo zlasti na začetku hudo breme povzročala javnost vseh volilnih postopkov. Kandidat ima od podpisa soglasja s kandidaturo dalje pravico in dolžnost komunicirati z javnostjo neposredno (na sestankih, zborih volilcev, tribunah ipd.) in prek javnih sredstev množičnega obveščanja. Posebej mora biti zagotovljena kakovostna komunikacija med kandidatom in volilnim okoljem, na katerem bo kandidiral. Kandidat mora imeti v sodelovanju s predlagatelji in nosilci volilnih postopkov možnost vplivati na oblikovanje vsebine, obsega in načina javne predstavitve svoje kandidature. Strokovno podprt politični marketing ne bo mogel mimo mnenja kandidata, katerega bo skušal na volilnem tržišču kar najbolje »prodati«, posebej pa se bo potrebno dogovoriti za kodeks volilnega informiranja, v katerem bo treba natančno določiti nedopustne marketinške prijeme. Javnost vseh volilnih postopkov bo gotovo najboljše zdravilo proti vsem poskusom neformalnih »kadrovskih kuhinj«, s kodeksom volilnega informiranja pa bi se utegnili izogniti tudi mučnim zastranitvam predvolilnih spopadov o obliki machiavellističnega boja za oblast. Zlorabe informacij o kandidatih iz konkurenčnega tabora, ki nimajo nobene zveze s poklicno in politično kariero kandidata, bodo sicer dramtizirale in škandalizirale volilne postopke, nemara kratkoročno celo prinesle

uspeh, dolgoročno pa odvrčale tudi poštene potencialne kandidate od volilnih postopkov ter volilce od umazanega boja za oblast. V propagandni predvolilni vojni bi se morali vsi akterji zavedati, da z odvzemanjem časti nasprotniku nehotе odvzemamo ceno tudi lastnemu kandidatu. Zaradi tega bo dolgoročno uspešnejša tista propagandna strategija, ki bo gradila podporo svojemu kandidatu na njegovih vrednostih, specifikah, zlasti takih, ki jih je mogoče tudi empirično potrditi z rezultati. Polemika z nasprotniki oziroma tekmeci naj ostaja kolikor se da na ravni idej, stališč in praks, ne pa na ravni osebnih obračunov.

K javnosti vseh volilnih postopkov sodi tudi javno opredeljevanje izvoljenih in pristojnih organov družbenopolitičnih organizacij, zvez in gibanj z razločno utemeljenimi mnenji, stališči, svarili in dodatnimi zahtevami ali pogoji, pod katerimi bi bili pripravljeni tudi ti podpreti predlagane kandidate. Prav v tej točki volilnega postopka je bilo pri nas doslej največ dvoličnosti in sprenevedanja, površnosti in neznanja. Spomnimo se samo kandidacijskih postopkov za predsednika in člana predsedstva SR Slovenije ter obnašanja vodstev republiških DPO, zlasti ZK, da bomo zaslutili nedopustno krhko vez med organizacijo, ki je kandidata predlagala, in kandidatom. Organizacija si je celo prizadevala ustvariti v javnosti vtis, da s svojimi kandidati nima nič skupnega. Popolno abstinenco organov DPO pred volitvami v občinski organizaciji socialistične zveze sem začuden opazoval kot eden izmed kandidatov tudi sam. Nedvomno abstinenca teh organov za kandidata ni spodbudna, za organ in organizacijo tudi ne častna, v pluralističnem volilnem spopadu različnih političnih tekmecev pa bo tako obnašanje posameznih političnih akterjev prav katastrofalno – za njihove kandidate in za organizacije same. Organizacija, ki se bo v javnosti izogibala nedvoumni podpori svojim kandidatom ali bo predolgo mečkala s svojimi stališči, bo na naslednjih volitvah še težje pridobila svoje kandidate, ali ostala celo brez njih.

V ustavnih dopolnilih smo se opredelili za kandidiranje posameznikov ne glede na »strankarsko« pripadnost. To pomeni, da moramo zagotoviti v vseh točkah volilnih postopkov uresničevanje načela enakopravnosti in enakovrednosti vseh, ki pridobijo potrebno zaupanje volilcev, da se lahko vpišejo na kandidatne liste. Vsem tem kandidatom morajo biti zagotovljene možnosti komuniciranja z volilci po enakih kriterijih in pod enakimi pogoji, saj je to zadeva splošnega in najširšega družbenega interesa. S tem pa ne bi smeli mešati dodatnih možnosti komunikacij, ki pa jih bodo morale zagotoviti zveze, organizacije ali projektno organizirane skupine občanov povsem na komercialni podlagi (posebej plačani oglasi, lepaki, video spoti ipd.). Osnovna informacija o vseh veljavnih kandidatih naj bo torej splošna družbena skrb, najverjetneje financirana iz proračunskih sredstev za volilna opravila, dodatna propaganda pa naj bo brez izjeme mogoča le na podlagi dodatnega naročnika in plačila (DPO, zveze, gibanja, društva, organizacije, skupine občanov, posamezniki). V sredstvih javnega obveščanja bi morali razločno ločevati temeljno in enovito informacijo, ki je nujni del volilnih priprav, ter dodatne oglase, iz katerih bi moralo biti razvidno le to, koga ponujamo kot kandidata, ampak tudi to, kdo ga ponuja (možna koalicija več partnerjev) in kdo je naročnik oglasa.

Volitve prihodnje leto bodo gotovo eden najbolj odločilnih dokazov naše volje, da v temeljih spremenimo sistem in družbena razmerja. Volilni rezultati bodo vsekakor vplivali na naš nadaljnji razvoj, opozoriti pa sem želel na dejstvo, da bodo vplivali tudi volilni postopki, zlasti kot vzorec prenove kadrovske politike. V politiki pač ni dovolj samo sodelovati, ampak je najpomembneje zmagati. Res pa je tudi, da na odprtih listah z več kandidati ostajajo obvezno tudi poraženci.

Občutek poraza pa lahko kandidatom precej omilimo, če smo v celotnem volilnem postopku do njih korektni in če tudi po koncu ohranimo z njimi delovni in človeški stik. Samo v tem primeru bo mogoče čez štiri leta širiti krog pripravljenih in kvalitetnih kandidatov. Če pa bo po volitvah veliko upravičeno prizadetih, užaljenih in človeško razvrednotenih, bo to slaba dota za nove volilne postopke. Korektno in vsebinsko polno razmerje med predlagatelji in kandidati se bo torej odločilno preizkusilo po volitvah, in sicer tako pri zmagovalcih kot pri poražencih.

CIRIL RIBIČIČ

O modelih za volitve 1990

Aktualne razprave o volitvah – v sklopu ustavnih razprav in razprav o bodoči volilni zakonodaji – se vrtijo okrog vrste odprtih sistemskih in aktualno-političnih dilem. Bolj ali manj nesporno skupno izhodišče za dograjevanje volilnega sistema je spoznanje, da je treba v naš volilni sistem v večji meri vnesti izkušnje iz drugih demokratičnih sistemov po svetu in pripraviti volitve, ki bodo resnično demokratične, pluralistične, odprte, poštene in tudi nepredvidljive. Z volitvami naj se vzpostavi legitimnost državnih organov, izrazi zaupanje ljudi in poveri mandat izvoljenim. Nobenega razloga ni, da ne bi ob širšem upoštevanju neposrednosti volitev in širjenju samostojnosti izvoljenih članov skupščin upoštevali tistih pozitivnih tradicij našega volilnega sistema, ki vse bolj postajajo sestavina prizadevanj demokratično usmerjenih političnih strank po svetu. To velja na primer za prizadevanja, da bi zagotovili trajnost vpliva volilcev na delovanje izvoljenih članov skupščin in drugih funkcionarjev (delegatsko razmerje), pa čeprav ta trajni nadzor z možnostjo odpoklica praviloma ne bo več vezan na samoupravno skupnost, ampak bolj na politično organizirane volilce v ustrezni volilni enoti. Te posebnosti volilnega sistema imajo svoje opravičilo še zlasti v tistih primerih, ko naj bi ob teritorialnem zadržali tudi funkcionalno-delovno načelo (zbori dela).

Razlikovati pa velja med razpravo o modelu volilnega sistema za volitve leta 1990 – z vsemi omejitvami v Ustavi SFRJ in zaradi prehodnosti tega modela – in razmišljanjem o volilnem sistemu po tem prehodnem obdobju. S tega vidika je nesporno, da bi veljalo že za tokratne volitve storiti kaj več v smeri tistih načel in izpeljav, ki se nakazujejo kot dolgoročnejša perspektiva razvoja (poenostavitev strukture skupščin, krepitev vloge državljana, ukinitve družbenopolitičnih zborov itd.). Pot, ki so jo izbrali amandmaji k Ustavi SR Slovenije, je sicer ena od možnih poti k takšnemu cilju, vprašanje pa je, če je najboljša, ker krepi vlogo družbenopolitičnih zborov in s tem tudi posredno prispeva k ohranjanju zborov krajevnih skupnosti in zbora občin kot teles, ki niso predvsem izraz teritorialno organiziranih državljanov, ampak njihovih teritorialnih lokalnih skupnosti (po svojem položaju in paritetni sestavi so ti zbori zelo blizu federalnim zborom, kar ni v skladu z omejevanjem in zmanjševanjem funkcij lokalnih skupnosti v spremembah Ustave SFRJ in Ustave SR Slovenije). Zaenkrat je odložena razprava o tem, ali naj zbori dela še ostanejo sestavina skupščin glede na globoke spremembe v ekonomskem sistemu in težnjo po krepitevi vloge državljana.

Ne glede na številna skupna izhodišča se v različnih političnih organizacijah, tradicionalnih in novih, zagovarjajo različni pristopi k izdelavi modela za volitve v letu 1990. To je tudi povsem razumljivo, saj vsaka organizacija poskuša doseči takšen model volitev, ki ji glede na njene specifične možnosti in sposobnosti najbolj ustreza. Ena želi v ospredje postaviti svoj program, druga bolj zaupa v sposobnost kandidatov, ki naj bi v neposredni konkurenci z drugimi kandidati dosegli prepričljive zmage, tretja gradi na negativnem programu oz. na napakah v programskih usmeritvah in delovanju tradicionalnih političnih organizacij itd. Vse to je razumljivo, saj se tudi v tujini, celo tam, kjer so demokratične parlamentarne tradicije postopno izgrajevali skozi stoletja, o spremembah volilnega sistema razpredajo najbolj žolčne razprave. Tisto, kar je v naših aktualnih razpravah manj razumljivo, je to, da nekatere organizacije proglašajo samo svoj model za edino možen in demokratičen, čeprav je očitno, da so v demokratičnem svetu modeli zelo različni. So taki modeli, ki v ospredje postavljajo programe strank in pri katerih je poudarek na njihovi medsebojni konkurenci, ter drugi, pri katerih je v ospredju konkurenca med posameznimi kandidati in je zanje drugotnega pomena, za katero stranko na volitvah nastopajo oz. katera stranka jih podpira. Osebnost se nagiba h kombinaciji enega in drugega modela, torej za volilni sistem, v katerem ne bodo podcenjene vloge, sposobnosti in druge kvalitete kandidatov, niti ne bo onemogočena tekmovalnost med političnimi organizacijami, ki za posameznimi kandidati stoje. Ankete javnega mnenja, zlasti tista, ki se je nanašala na spremembe slovenske ustave, so pokazale, da se ljudje večinsko nagibajo k takšnemu sistemu, v katerem bodo sami predlagali in določali kandidate, opravljali selekcijo med njimi in da tega ne želijo prepuščati političnim organizacijam oz. njihovim vodstvom. Takšno razpoloženje je lahko tudi izraz nezaupanja, pogojenega s preteklimi slabimi izkušnjami, ko je ustava opredeljevala kot nosilca kandidiranja ljudi, v Socialistični zvezi pa so to vlogo večkrat opravljali ozki politični organi sami v imenu ljudi.

Kar zadeva ZKS, je očitno, da bi rada v ospredje postavila svoja reformna prizadevanja in osebnosti, ki so njihov spodbujevalec in nosilec – glede na jugoslovanske politične razmere pa tudi najpomembnejši garant za nadaljevanje demokratičnih prizadevanj. Na drugi strani pa t.i. alternativa ne želi postavljati v ospredje toliko svojega programa in kandidatov, ki so ga sposobni uresničiti, pač pa slabosti in grehe iz preteklosti ZKS in nevarnosti, ki za demokracijo izvirajo iz spopadov in načina organiziranja ZKJ. V vsakem primeru bosta odnos do preteklosti in do odnosov v jugoslovanski federaciji ključnega pomena za volilne rezultate v letu 1990. Razumljivo je, da ZKS, ki ima primerjalno gledano največ v javnosti poznanih strokovnih, kulturnih, političnih in drugih uglednih osebnosti, želi predvsem spodbujati konkuriranje teh osebnosti v volilnih enotah, ožjih od republike. Še zlasti, ker bi s preteklimi napakami obremenjeno ime in simboli, če bi šlo za izbiro med listami političnih organizacij, po krivici prinesli tej organizaciji precej negativnih glasov.

Kar zadeva odnose v Jugoslaviji, je sicer res, da je tudi glede njih ZKS obremenjena s prepiri in porazi iz preteklosti. Toda po drugi strani ostaja bolj ali manj edina politična sila, ki lahko učinkovito preprečuje zunanje posege zoper demokratizacijo v Sloveniji in ne ponuja le popularne, ampak tudi realne modele bodočega razvoja teh odnosov. Zato velja upoštevati kot omejujočo značilnost mnogih novih političnih organizacij, da razen nerealnih, že kar avanturističnih zamisli, praviloma nimajo izdelanega jugoslovanskega programa, ali so celo odmislili Jugoslavijo v dobrem in zlem. Prednost ZKS je, da je bolj ali manj uspešno preprečeva-

la vsiljevanje unitarističnih vzorcev, s ponujanjem svoje zamisli nove jugoslovanske ustavne ureditve in perspektive asimetrične federacije pa poskuša prevzemati pobudo tudi na tem področju. Tako za ZKS kot za nove politične organizacije, celo tiste, ki v svojem nazivu nosijo element »sociale«, pa je značilno, da nimajo dovolj oprijemljivega in kriznim razmeram prilagojenega ekonomskega in socialnega programa, ki bi moral biti odločilni temelj za opredeljevanje volilcev. S programskim dokumentom »Za evropsko kakovost življenja« želi ZKS to slabost preseči.

Največji del Jugoslavije bo verjetno tudi na volitvah leta 1990 ostal pri takšni praksi, kjer so ljudje formalni, z ustavo opredeljeni nosilec vseh kandidacijskih in volilnih opravil, resnično pomembne kadrovske rešitve in selekcija kandidatov pa so že pred volitvami odločene v ozkih političnih, zlasti partijskih strukturah. Razumljivo je, da iz tega dela Jugoslavije ne bodo ravno s simpatijami spremljali demokratizacijo volilnega sistema v Sloveniji. Zato je prehodna ureditev, ki upošteva kot okvir rešitve Ustave SFRJ in doseženo stopnjo političnega pluralizma, dovolj napredna, da je sprejemljiva za alternativo in dovolj umirjena, da je lahko realna. Za volitve leta 1994 pa menim, da bi morali izoblikovati volilni sistem, ki bo iz pravic političnega državljana in svobode njegovega političnega organiziranja izpeljal enostavnejši skupščinski sistem (z izrazitejšo delitvijo funkcij v njem) in takšen model volilnega sistema, ki bo omogočal nastopanje političnih organizacij in njihovih programov na način, ki ne bo izključeval tudi izbire med posameznimi kandidati. V nasprotnem primeru bi delegatsko posrednost volilnega sistema zamenjali s posrednostjo, ki je značilna za volitve, zasnovanje na čistem proporcionalnem načelu.

Slabost takšnega sistema bi bila tudi v tem, da bi se na listah političnih strank lahko na delegatske in druge funkcije »prethotapili« v javnosti neznani ljudje brez ustrezne samostojnosti in ustvarjalnosti, skratka strankarski aparatčiki oz. birokrati.

DIMITRIJ RUPEL

O volitvah

Že s samo besedo dajemo Slovenci *volitvam* nekoliko poseben pomen. Nemške *Wahlen* ali angleško-francoske *elections* bi lahko – podobno kot Srbi prevajali z *izbori* ali *izbiranjem*, vendar smo se odločili za naziv, ki ima nekoliko svečan ali posebno vljuden pomen. Mislim na sorodne besede, kot so *volja*, *izvolite* (*prosim!*), *izvoljen* itn. Na Slovenskem »izvoljen« ne pomeni, da je nekdo preprosto izbran, da o njegovem položaju odločajo bolj ali manj številni kolektivi in da gre za preproste računske in kvantitativne zadeve. »Volitve« imajo – če pomislim na izvorni pomen in zven te besede – višji, rekel bi, »kvalitativen« pomen. Verjetno gre za naključje, toda to naključje se ujema s pomenom, ki so ga imele volitve na Slovenskem v najnovejši dobi, recimo v času moje in kasnejših generacij: za izid volitev se je vedelo že vnaprej in popolnoma jasno je bilo, kdo je lahko izvoljen in kdo ne.

Če spomnim na Maxa Webra, so volitve značilna ustanova tistega epohalnega

evropskega pojava, ki se mu reče *racionalizacija*: gre torej za proizvod modernega, »odčaranega« časa, ki je zavrgel načelo *karizme*, torej načelo osebne zglednosti, prepričljivosti in očarljivosti. Pri tem nočem zanikati pomena osebnega zgleda – ali recimo integritete – ki ostaja aktualen v vseh človeških in družbenih situacijah, toda bistvo volitev/izbiranja je v tem, da je še tako zgleden človek – pogledjmo, skozi kakšno torturo morajo kandidati za politične položaje na Zahodu – podvržen nadvse pritlehnim in banalnim preskusom, kamor sodi tudi preskus kandidatove fizične zdržljivosti, sposobnosti prilagajanja in ugajanja najrazličnejšim slojem in skupinam volilcev, retorike in eventualno tudi demagogije itn. Uspešen kandidat mora izračunati, kdo ga bo volil in zaradi česa, kaj bo pritegnilo največje število ljudi – pri tem pa mora zelo pogosto pozabiti na svoje prepričanje, intimne želje in hotenja, na lastno in višjo voljo. *Volitve, to je tehnika!*

Volitve v realsocializmu (oz. v samoupravljanju) navadno razlagajo kot manipulacijo z volilci oz. kot neprave, kvazi-volitve, kar je na neki ravni seveda popolnoma res. Res je, da so bile do nedavnega urejene tako, da so »predstavniška« telesa predstavljala predvsem interese avantgardne partije; da so v njih le potrjevali odločitve ožjih partijskih organov. Čeprav je za praktično (kdo bi rekel, cinično) pamet komunistični parlament le ena od istovrstnih političnih ustanov (Angleži pravijo »rubber-stamp parliament«), pa je seveda takšna ureditev podvržena še nekaterim drugim, recimo »metafizičnim« zakonitostim. Ta podvrženost se kaže denimo v izjavah, da je socializem »mlada« in »občutljiva« ureditev, da ga je treba varovati pred vulgarnimi pojavi »stare družbe«; da je poleg same ureditve treba varovati tudi »revolucionarne pridobitve«, ki so zanje mnogi žrtvovali svoja življenja itn. Socializem, pravijo je proizvod znanstvene teorije in torej ni mogoče pričakovati, da ga bodo razumeli in avtomatično podpirali kar vsi (neuki) ljudje. Te metafizike je danes konec in predstavljanje družbenih interesov se vrača tja, kamor spada, v volilno telo!

Ko nekateri danes razmišljajo o težavah *prehodnega obdobja* (iz socializma v »postsocializem«), seveda nimajo pred očmi te metafizike, ampak realno moč komunističnega aparata, ki se je mogel bohotno razvijati brez bistvene kontrole neodvisnih ustanov. Strah pred premočjo tega aparata je rodil različne »okrogle mize« in volilne »ključce«, po katerih naj bi bil partiji – zunaj volilnega mehanizma – zagotovljen določen vpliv; v nasprotnem primeru bi namreč grozila nevarnost prekinitve procesa demokratizacije in blokada demokratičnega parlamenta s strani realsocialističnega aparata.

Pri nas seveda ni bistveno drugače kot v drugih socialističnih deželah. Danes (konec septembra 1989) sta v diskusiji dve ustanovi »prehoda«: »okrogla miza«, za katero naj bi sedeli uradna in alternativna slovenska politika, in predlog ustavnih amandmajev. »Okrogla miza« je bila (kar je razumljivo) resno mišljena s strani alternative (nove »zveze«), medtem ko je njen »iniciator« Jože Smole prvič, ko je bil govor o njej, govoril predvsem o *izmenjavi mnenj*. Kolikor razumem ustavna dopolnila – ki so v tem trenutku v celoti v nevarnosti zaradi klavzule o samoodločbi, ki ji oporeka beograjski vrh – pomenijo približno isto, kar je pomenil poljski dogovor o rezerviranih sedežih za partijo. Ustavna komisija (razen sedmih oporečnikov) ni sprejela pobude alternative (oz. njenega razglasa »Kakšne volitve hočemo«), naj bi DPZ postal »dominantni« skupščinski zbor, in naj bi vanj volili po *proporcionalnem* načelu, torej po *programih različnih zvez oz. strank*. Listo kandidatov za DPZ naj bi naredili kar pri SZDL, druge pa naj bi volili po večinskem načelu. S takšnim predlogom je ustavna komisija v bistvu izvršila »*rezervacijo*« *sedežev za partijo*, saj je jasno, da lista kandidatov za DPZ ne bo pravi odraz

političnih razmerij v Sloveniji; kar zadeva druga dva zbora, pa bosta bolj ali manj odvisna od aparata, propagande, vpliva, ki ga ima establishment v provinci, itn.

Takšna mračna domneva zahteva nekoliko argumentacije.

Nobena skrivnost ni, da je danes na Slovenskem opozicija še dokaj šibka. Ta njena šibkost, ki se kaže predvsem v pomanjkanju aparata, v omejenem dostopu do medijev, v njeni notranji razcepljenosti itn. seveda ni le krivda same opozicije, ampak je predvsem produkt dolgih desetletij partijskega monopola in iz njega izvirajočih deformacij: represivnosti in depresivnosti. Za opozicijo v slovenskem socializmu nikoli ni bilo nobene prave priložnosti, niti za »znotrajpartijsko«, ki se je pojavila recimo v obliki »25 poslancev«. Popuščanje napetosti v osemdesetih letih je navsezadnje dovolilo nekatere opozicijske pojave, ki pa so nadvse labilni in niti ne povsem legalni. Kot sem zapisal na drugem mestu (»Mirna revolucija normalnosti«, *Demokracija* 1989, št. 4, 12. sept.), je slovenska opozicija v marsičem proizvod kulturniške dejavnosti, kar ji je – zaradi specifičnih slovenskih razmer – omogočilo močnejši prodor, kot bi si ga želele oblasti. Kulturni faktor, ki nosi to opozicijo, je po eni strani prednost, po drugi strani pa prispeva k omenjeni šibkosti.

Slovenska opozicija, ki si danes prizadeva nastopiti na volitvah, pa seveda ni odvisna le od svoje moči. Ko bi bila odvisna samo od nje, bi bila vnaprej zapisana neuspehu. Politični pluralizem je v marsičem adut vladajoče partije oz. establishmenta: partija – vsaj v svojem prosvetljenem delu – ugotavlja, da ne more več vladati sama, še posebej pa je zainteresirana za prerazdelitev odgovornosti za sedanje katastrofalno politično in gospodarsko stanje. Teh ugotovitev se slovenski režim ni navzel le od Poljakov, Madžarov in Sovjetov, ampak je – podobno kot drugi režimi – izčrpal vse druge možnosti. Sedanje slovenske spremembe so rezultat izčrpanosti režima. Kot je paradoksalno slišati, predstavlja slovenska alternativa pomoč v stiski režima. V tem je moč opozicije oz. alternative.

Položaja, v katerem se nahaja slovenska politika, seveda ni mogoče razlagati le na omenjen (shematični) način. Prej sem že zapisal, da je opozicija prodirala hitreje in močnejše, kot bi si želela oblast. In vendar – sem tudi zapisal – je opozicija ravnala skorajda v interesu režima. To je videti kot protislovje. Dejansko so procesi »hranili« drug drugega, takšni, kot sem zapisal, pa so videti šele v vzratnem ogledalu. Po drugi strani je treba vedeti, da slovenski režim ni povsem enotna struktura, ampak obstajajo v njem poleg liberalnih še skrajno konservativne sile. Razvoj politične situacije je obenem spreminjal tudi razmerje moči med konservativci in reformatorji v partiji.

Slovensko politično prizorišče vsekakor opredeljuje tudi jugoslovanski faktor. Ta bistveno omejuje reformatorje, ki so tudi že kdaj izjavljali, da se morajo bojevati »na dveh frontah« in nekako prosili, naj jim opozicija ne otežuje že tako zapletenega položaja. Ob tem, ko razumem problem reformatorjev v partiji, moram opozoriti tudi na njegovo »sprevrženost«: ko reformatorji ne bi zagovarjali pluralizma in slovenske avtonomije (demokracije + suverenosti), ne bi mogli veljati kot reformatorji in bi bili zgolj slovenska izpostava jugoslovanskega realsocializma. Mnogi nasprotniki partijskih reformatorjev poudarjajo, da so (reformatorji) ne glede na dobre želje vendarle del jugoslovanske nomenklature, in da – v kritičnem trenutku, v zadnji instanci – lahko spremenijo kurz.

To so zdaj okoliščine, ki po eni strani določajo prihodnost »okrogle mize« in obliko ustavnih amandmajev, to se pravi usodo volitev leta 1990. Z drugimi besedami: volitve so odvisne od razmerij moči v Jugoslaviji, v slovenski nomenklaturi, med partijo in opozicijo in znotraj slednje; poleg teh pa je po vsej verjetnosti še cela vrsta – ta hip neznanih – faktorjev.

V zvezi s tem je treba po mojem prepričanju omeniti vsaj še tri zadeve, ki so pomembne za razmišljanje in predvidevanje okrog prihodnjih volitev:

1. nujnost upoštevanja zakonitosti »prehodnega obdobja«,
2. ustreznost jugoslovanskega/slovenskega oz. splošno znanih/zahodnih modelov volitev/izbiranja nosilcev političnih funkcij,
3. napolnjenost oz. praznitev partijskega rezervoarja ustreznih kadrov oz. osebnosti.

Ad 1. Ne glede na omenjena razmerja moči in na zvijačnost našega establishmenta, kar zadeva režijo volilnih postopkov, je nekakšna »mehkoba« prehoda nujno potrebna. Volilnega prevrata in faktičnega poraza komunistov na volitvah naš sistem v letu 1990 ne bi mogel zlahka prenesti. V družbi bi nastopile polarizacije, ki bi paralizirale politično, s tem pa najbrž še kakšno drugo življenjsko sfero; svet okrog nas, predvsem jugoslovanski, bi izgubil zaupanja vredne partnerje, kar bi lahko sprožilo »izredno stanje« itn. Vendar bistven problem ni v sami sprejemljivosti omenjene »mehkobe« in prehodnega obdobja, ampak v njegovem *nosilcu*. Zelo važno se mi zdi, da bi slovenska opozicija prva in samostojno zagovarjala načelo prehoda; in da bi (eventualna) pogajanja potekala na »terenu« opozicijske pobude za mehek prehod. Tu mislim na sklepanje koalicij in na eventualno vlado »narodne rešitve«, ki pa bi morala jasno in odločno zavreči znane modele iz preteklosti. Tu mislim predvsem na *Dolomitsko izjavo* in na vlogo povojne SZDL, to se pravi na vodilno vlogo partije in na demokratične okraske v obliki Sokolov, krščanskih socialistov... ali današnjih zvez. Prva točka dnevnega reda eventualne »okrogle mize« bi morala biti analiza preteklih oblik »sporazumevanja« med političnimi partnerji na Slovenskem. Partija in SZDL bi se morali javno in razločno odpovedati »dolomitskemu« modelu in vstopiti v pogajanja na temelju enakopravnosti. Partiji gotovo pripada pomembno mesto v političnem sistemu, vendar je potrebno to mesto natančno definirati, ne pa ga skrivati na druga imena, »fronte« itn. Eden važnih pogojev za uspeh »okrogle mize« je transformacija SZDL kot nosilke »dolomitske« tradicije, kot organizacije, ki je nastala v vojnih in izrednih razmerah in ki je bila predvsem partijska transmisija.

Ad 2. Slovenski delegatski sistem upošteva predstavnike *družbenopolitičnih organizacij, občin in združenega dela*. Naše DPO so različne »obleke«, ki jih za različne priložnosti nosi partija. Da bi lahko – poleg partije – nastopale tudi obstoječe zveze (SZDL, ZSMS, borci), bi se morale prej razločiti in odcepiti od partije. Poleg tako različnih organizacij bi morale mesto v DPZ dobiti tudi nove zveze. Sedanje predstavništvo v DPZ je predstavništvo avantgardne *manjšine*. Enako velja seveda za ZZD in za Zbor občin. Že na prvi pogled pa je jasno, da v skupščini nimajo predstavnikov *državljeni* oz. civilna družba. Tu ne pomaga nikakršno teoretiziranje o »neposrednem« zastopništvu delavcev, ki si ga po oportunitosti ali iz metafizičnih premislekov določa vladajoča partijska družba. Kljub pomislekom, ki jih utegnemo imeti glede strankarskega sistema in kljub (denimo Popitovemu) ugovoru, da več strank pomeni pomnožitev hierarhij in nekakšno izgubljenost navadnega človeka pred obličjem strankarskega aparata, boljšega navodila za demokracijo kot *mnogostrankarskega* sodobni ljudje še niso iznašli. Predstavniško telo je tedaj treba razdeliti po političnih, ne pa po *generacijskih* (mladina, borci) ali korporacijskih načelih. Torej je – v dani situaciji – nujno prilagoditi obstoječa skupščinska telesa političnim načelom oz. predvolilno taktiko na tak način, da bo za vsako delegatsko mesto na voljo vsaj en opozicijski kandidat. Sicer se osebno zavzemam za rešitev, ki je zapisana v t.i. »pisateljski ustavi«: za predstavniški dom in senat, kakor bi lahko volili predstavnike družbenih »sfer«.

Za predstavniški dom (pa tudi za sedanje zbornice) je nujno označevanje kandidatov s političnim programom oz. stranko. Ob tem naj rečem, da me ne bi prav nič motilo, če bi bili volilni rezultati na različnih ravneh (občina, republika, federacija) različni: nemara bodo ljudje zvezno predstavništvo zaupali komunistom, občinsko pa npr. Zelenim. Uspešnost kandidatov oz. izbrana večina bo odvisna tudi od volilne strategije organizacij. Recimo, da se SKSG ali SKZ ne bosta pretirano potegovali za beograjske sedeže – kar pa je lahko z nacionalnega vidika tudi narobe... V zvezi s slavnim načelom »en človek, en glas«, ki je sicer splošno sprejemljivo demokratično načelo, naj rečem, da lahko velja samo za republiško raven, pa še tu bo treba najti posebne rešitve za manjšine. Jasno je, da bo naše politično življenje odvisno od tega, ali bo uspela teza, da je primarni politični prostor vsakega jugoslovanskega državljana njegova nacija oz. republika. V nasprotnem primeru se bo okrepilo že danes zaznavno gibanje za odcepitev.

Ad 3. Štiridesetletna vladavina komunistov je imela za posledico tudi okoliščino, da so v partijske vrste vstopali normalno ambiciozni ljudje, ki s partijskim programom sicer niso soglašali, so pa v partijskem članstvu videli orodje za strokovno, profesionalno... preživetje. (Ob tem je treba upoštevati, da so bili mnogi normalno ambiciozni državljani zaradi sistema, kakršen je bil, v svojih ambicijah tudi zavrti; da so bili moralno in ideološko preveč skrupulozni, da bi vstopili v partijo; mnogi pa so se iz države preprosto izselili, ker se niso želeli podvreči takšnim kadrovskim kriterijem!) Hočem reči, da partija zaradi svojih splošnih družbenih in državnih pooblastil v svojem »rezervoarju« nima le ideoloških gorečnejšev in stremuhov, ampak tudi številne (strokovno, človeško...) povsem neoporečne ljudi, ki so zasedli številne vodilne položaje. Ta okoliščina je ena tistih, ki ji je treba v neposredni prihodnosti posvetiti veliko pozornost. Z drugimi besedami: partija nima le slabih, ampak ima tudi dobre kadre; in zoper njih ne kaže nastopati s strankarskimi merili. Še drugače povedano: utegne se zgoditi, da bo (vsaj v kratkoročnem obdobju) drugim, nekomunističnim strankam ustreznih kadrov celo primanjkovalo, oz. da bodo iz strankarskih strasti predlagali »zasilne« kandidate, katerih vrlina bo predvsem ta, da niso v partiji. To je ena od nevarnosti, zaradi katerih sklepam, da bi moral prehod iz monizma v pluralizem biti mehak!

DRAGO ZAJC

Pomen volitev za »razodtujitev« socialistične politične sfere

Vprašanje volitev in volilnega sistema je v vseh »realnih« socialističnih družbah temeljno vprašanje njihovega razvoja in ne le vprašanje nekakšne prenove političnega sistema. Še posebej pri nas, kjer gre za »realno« socialistično samoupravno družbo, se pojavlja v izostreni obliki, ker se glede na pričakovanja in deklarirane cilje sistema pojavljajo velikanske razlike med dejanskim in politično načrtanim družbenim razvojem. Samoupravljanje kot globalni družbeni projekt v predvideni obliki (očiščeno »sebičnih« ekonomskih interesov in konkurence) ni niti moglo

zaživeti v temeljni ravnini, sploh pa se ni moglo razširiti na višje ravni politične organizacije družbe. Politična sfera – gledano z vidika samega samoupravnega projekta – ni bila nikoli podružbljena, ker se je vseskozi konstituirala na osnovi moči in prevlade. V procesih političnega konstruiranja in uresničevanja samoupravnega družbenega modela, ki naj bi dokončno zagotovil vpliv samoupravljalcev na vse odločitve, je bilo vseskozi prisotno natančno razlikovanje med »bazo« in »nadgradnjo«, le da so bili pravi vzvodi različnih političnih posredovanj zakriti in neformalni, obstoj tako imenovanih »paralelnih« sistemov pa tako rekoč tajen.

Močno avtonomen in avtoritaren položaj politične sfere v družbi kot celoti je imel seveda popolnoma drugačne posledice od zaželenih. Odtujitev, ki naj bi bila poseben pojav razrednih družb, se je v svojem posebnem političnem vidiku ohranjala in poglobljala sorazmerno s fetišizacijo vsega političnoideološkega in močjo vrhovnih političnih funkcij. Prevlada politične (državne) sfere nad proizvodjalno (civilno) sfero pa se seveda ni vzdrževala samo z monopolom birokracije nad vsemi pomembnimi »sistemskimi« spremembami (npr. »tozdiranje« gospodarstva, usmerjeno izobraževanje, celodnevna šola, delegatski sistem itd.) ter drugimi odločitvami (o naložbah, načrtovanju itd.), ampak še posebej in najprej z monopolom nad kadrovsko politiko ter nad izbirom predstavnikov ljudstva v predstavniška telesa. Nobena demokracija (če jih je več), zlasti pa ne samoupravna demokracija, ni združljiva s prakso določanja števila kandidatov in njihovega postavljanja od zgoraj, njihove vnaprejšnje selekcije glede na raven odločanja, na kateri naj bi delovali (posredne volitve), ali celo s prakso samoimenovanja in kroženja istih kadrov na višjih politično-predstavnih funkcijah.

Volilni sistem, ukrojen po meri delegatskega sistema, nujno nosi vse njegove pomanjkljivosti in jih celo povečuje. Pretirana institucionalizacija oz. »institucionalni gigantizem« (Županov) se po mnenju nekaterih avtorjev ni pojavil slučajno ali zaradi organizacijskega neznanja (Vidojević), ampak objektivno omogoča, da se skozenj z izredno lahkoto izražajo interesi politične birokracije – nepreglednost različnih tokov interesov ter nejasne (prekrivajoče se) pristojnosti različnih organov in ravni odločanja terjajo neprestano posredovanje politično-birokratskega sloja. Volitve, ki naj bi zaradi čim večje neposrednosti zagotovile zastopanost različnih interesov glede na področje dejavnosti, bivalno okolje ter družbenopolitično organiziranost, so prej prispevale k vsesplošni nezainteresiranosti in neodgovornosti delegatov volilcem ter k njihovem povezovanju z izvršnimi organi in političnimi koordinacijami. K temu ni pripomogla zgolj nelogična posrednost volitev, ampak zlasti pomanjkanje možnosti za vključevanje novih zvez in gibanj, ki bi na nacionalnih volitvah nastopala samostojno (ne le znotraj etabliranih DPO kot njeni sestavni deli brez ostanka) in s posebnimi programi. Enakopravne možnosti za njihovo sodelovanje v prenovljenem političnem življenju (ki ga napoveduje tudi amandma VIII a v predlogu nove slovenske ustave) izhajajo iz njihove avtonomnosti. To pa terja spremembo ali dopolnitev volilnega sistema s proporcionalnim načelom. Z uporabo tega načela naj bi zagotovili, da bi eden od obstoječih skupščinskih zborov (v sedANJI ustavni fazi naj bi bil to DPZ) omogočil izražanje in konkurenco vseh različnih pogledov na skupne interese Slovencev oz. državljanov Slovenije ter preverjanje, katerim usmeritvam gre »plebiscitarna« podpora množic, kjer pa je mogoče priti do rešitev le na osnovi upoštevanja dejanskega pluralizma.

Brez preboja na tej točki, da se lahko volilci svobodno izrekajo za kandidate in tehtajo programe posameznih organizacij, le-te pa dobijo toliko mest v zboru, kolikor glasov na volitvah, je zaman govoriti o uveljavljanju pluralizma v Sloveniji.

Takšno konstituiranje in delovanje enega zbora bi bilo nedvomno koristno za učinkovitost celotne skupščine, ker bi povečalo odgovornost izvoljenih ter bistveno zmanjšalo prevlado izvršilnih organov, proti kateri doslej niso pomagala nikakršna zdravila. Ker bodo novi politični subjekti tudi nujno morali nositi večjo odgovornost za svoje predloge kot dosedanja, niso docela jasni razlogi različnih poskusov, da bi to priložnost zaobšli. Ta nevarnost je npr. v predlogih, da bi za splošni zbor razglasili zbor občin (ki se voli po večinskem načelu), oz. naj bi občane pravzaprav razumeli kar kot državljane, ali v navidez nedolžnih razmišljanjih, da bo strankarska obarvanost značilna za vse zборе itd.

Pri nas je desetletja prevladovala čudna praksa, v kateri je bil referendum kot temeljni sestavni del neposredne demokracije namenjen le za sprejemanje samopriskupstev (pa še v tem primeru se je občane, ki so tako zavrnil samopriskupstev, pošiljalo v »prvi razred demokracije«). Referendum se nikakor ni mogel uporabiti kot sredstvo za preverjanje kakršnekoli odločitve ali celo za sprejemanje ustavnih sprememb. Če je odnos do referenduma, kakršen je prevladoval še do nedavnega, lahko nekakšna podlaga za oceno možnosti celovitega uveljavljanja pluralizma v skupščinskem življenju, potem bi lahko rekli, da so njegove možnosti zelo majhne. Vendar kaže, da bi se zaradi vsesplošne krize in pritiskov javnosti, da se omogočijo takšne volitve za en zbor po proporcionalnem načelu, temu težko odrekli brez hudih posledic. V tem primeru bi politični pluralizem ostal le okrasek – morda namenjen za zbiranje politične podpore v posebej določenih fazah političnega procesa ali v okoliščinah hujših »zunanjih« pritiskov. Takšen volilni sistem, ki ne bi omogočal proste izbire med kandidati ter proporcionalnega načela, bi utegnil še bolj utrditi prevlado politične sfere in poglobiti razliko med njo in družbo. Predvsem pa bi ohranjal podlago za različne oblike nelegitimne in neformalne oblasti, ki je veliko močnejša od tiste v samem političnem sistemu.

ADOLF BIBIČ

Več obrazov (političnega) pluralizma (2)

(Za asociacijski pluralizem)

V. ASOCIACIJSKI PLURALIZEM

Politični pluralizem razumem torej v mnogo širšem pomenu, kot se običajno razume v akademski politični znanosti in v vsakdanjem političnem diskurzu. Politični pluralizem mi pomeni takšno ureditev, v kateri se več subjektov, ki so *de iure* ali *de facto* priznani, na podlagi svojih programov, projektov ali platform poteguje za udeležbo pri upravljanju javnih zadev, vključno pri izvrševanju politične oblasti. Širše pojmovanje političnega pluralizma zajema tudi (v dosedANJI socialistični praksi doslej dokaj prikrivani, vendar zato nič manj obstoječi) »boj za oblast«, seveda na temelju veljavne ustavne ureditve in spoštovanja zakonov in sploh »pravil igre«. Hkrati pa poudarja, da je politika mnogo več kot tekmovalstvo za politično oblast v klasičnih državnih organih (v parlamentu itd.), da se nanaša tudi na upravljanje z ekonomskimi, socialnimi, organizacijskimi, komunikacijskimi, ekspertnimi in drugimi resursi, zlasti na upravljanje in razpolaganje z razširjeno reprodukcijo v dani družbi ali v nadnacionalnih institucijah. Polje političnega pluralizma se torej ne da omejiti na državo – aparat, marveč se raztega tudi na civilno družbo, na distribucijo družbene moči v njej in na učinke te distribucije na politično oblast.

Tako razumljeni politični pluralizem se lahko in se dejansko uresničuje skozi bogastvo političnih form, ne pa samo skozi formo strank. Njegovi subjekti so tudi drugi kolektivni subjekti, kot so družbenopolitične organizacije, različne sfere in nove politične asociacije (zveze), najrazličnejše interesne skupine, društva in združenja pa tudi posamezniki v najrazličnejših oblikah svojega državljanstva (»citizenship«). Kolikor politika postaja sestavni del samoupravljanja, so tudi samoupravni subjekti hkrati nosilci specifičnega političnega pluralizma. Seveda igrajo v političnem pluralizmu posebno vlogo tisti subjekti, ki so nosilci širših interesov in konceptov družbenega razvoja (politični interesi) in jih skušajo uveljaviti skozi ključne mehanizme političnega oziroma (v večji ali manjši meri tudi) državnega sistema.

Partijska forma je torej samo ena izmed oblik, skozi katero se uveljavlja politični pluralizem. Čeprav zavzema v klasičnem političnem pluralizmu osrednjo vlogo, zaradi česar je tudi prišlo in prihaja do istovetenja obeh oblik pluralizma (partijskega in političnega), pa iz povedanega sledi, da se celo v klasičnem mnogostrankarskem sistemu polje delovanja političnih strank čedalje bolj krči in hočeš nočeš prepušča vse širši prostor tudi drugim faktorjem izražanja in uveljavljanja (vključno alternativnih) interesov civilne družbe. Zato je naravno, da pri razmišljanju o političnem pluralizmu pri nas iščemo tudi širše, nepartijske oblike njegovega izražanja.

Ob razmišljanju o formi političnega pluralizma in monizma in demokratizaciji javnega življenja pri nas ne vidim prave dileme med tem, ali se naj zavzemamo za enostrankarski ali večstrankarski sistem, marveč predvsem, ali se zavzemamo za politični sistem političnih monopolov ali za demonopolizacijo političnega in javnega življenja. Pri tem pa je treba jasno poudariti, da je sicer res, da vsaka partijska politična forma predstavlja tudi obliko večje ali manjše monopolizacije politike; vendar je, kot je bilo že mnogokrat poudarjeno, stopnja političnega monopolizma in nevarnost deformacij mnogo večja v enostrankarskem sistemu kot v večstrankarskem. Ker se je (tudi) zaradi neuresničene transformacije Socialistične zveze pri nas ohranila prevlada enostrankarskega sistema, mora biti, mislim, prva skrb politične znanosti in reformatorske politične prakse, kako presegati močne ostanke in v marsičem celo prevlado političnega monizma v našem političnem življenju.⁸⁹ Ali drugače rečeno: kako se prebiti iz obroča političnega monizma (ki ga je že problematizirala samoupravna socialistična alternativa, znova pa so ga izzvala nova družbena gibanja, nove politične asociacije in politične iniciative) v novo etapo demokratizacije javnega življenja, ki jo bo bistveno karakteriziral ravno razvitejši (v marsičem specifični) politični pluralizem.⁹⁰ Moj odgovor je kratek: Z utrjevanjem avtonomnosti starih in z ustvarjanjem novih avtonomnih družbenih in političnih asociacij v najširšem pomenu besede.

Kakorkoli je tudi zame »nestranski pluralizem« možen *dolgoročni* cilj razvoja političnega pluralizma in kakorkoli se ta cilj vsaj v omejenem obsegu že uresničuje (npr. skozi večjo vlogo strokovnih, stanovskih združenj in drugih interesnih skupin, novih družbenih gibanj in novih zvez, na volitvah z več programi in z več kandidati, pa tudi, tega ne smemo pozabiti, skozi celoto oblik izražanja pluralizma samoupravnih interesov, v določeni meri pa tudi skozi DPO, zlasti SZDL (kolikor postaja ta avtonomnejša, netransmisijska organizacija), pa oznaka »nestranski« pluralizem vsebuje tudi resne terminološke pomanjkljivosti. Naj navedem le nekatere:

1. Ta oznaka predpostavlja, da je lahko politični pluralizem že v sodobnosti popolnoma osvobojen *vsakega* strankarskega obeležja. To je iluzorno toliko časa, dokler obstoji v družbi socialna interesna heterogenost in dokler zato obstoji politična oblast kot izraz te heterogenosti, politika pa nujno obsega tudi »boj za oblast« oziroma elemente tekmovanja za ključne položaje pri upravljanju družbenih zadev.

2. Ta izraz je preveč nedoločen, saj vsebino neke domnevno ključne politične kategorije označuje zgolj negativno.

3. Negativna oznaka je še posebno pomanjkljiva pri kategoriji, ki ni samo miselni konstrukt, marveč naj bi tudi bila strateška opora za (pozitivno) politično akcijo.

Izraz »nestranski« pluralizem lahko sprejemam zato le pogojno, to je kot eno izmed parcialnih oznak politične pluralizacije, ki predvsem meri na postopno demonopolizacijo politične oblasti, kolikor je ta vezana na eno- ali večstrankarsko formo.

Toda celovito strategijo politične pluralizacije je predvsem potrebno formulirati pozitivno: povedati je treba ne predvsem to, česa s to strategijo nočemo, marveč

⁸⁹ Treba je poudariti, da politični monizem (pri nas in drugod) ni absolutna kategorija. Ob največji stopnji monizma, ki jo označujejo s totalitarizmom, se najdejo elementi različnosti in različnih tendenc, progresivnih in konservativnih.

⁹⁰ Ponesrečena formula »sestopa z oblasti« prežre, da se oblast ne omejuje zgolj na strukturo politične oblasti, marveč sega tudi v civilno družbo. Kolikor vloga neke politične organizacije peša v strukturi oblasti, toliko se mora krepiti v sami civilni družbi, pri čemer pa do vprašanja oblasti ne more biti »nevtralna«.

to, kaj z njo hočemo. Strategijo politične pluralizacije družbe je torej treba tudi (pozitivno) obravnavati predvsem v širšem kontekstu demokratizacije družbe.

Kot sem že predlagal, mislim, da je izraz, s katerim lahko primerno pozitivno poimenujemo strategijo politične pluralizacije – kolikor mislimo pri tem na delovanje relativno avtonomnih organizacij in subjektov – *asociacijski pluralizem*. »Asociacija« je temeljna kategorija (ali vsaj ena med njimi) politične teorije vsakega pluralizma,⁹¹ pa najsi nanj gledamo zgodovinsko-genetično, politološko ali politično-strateško.

Zgodovinsko-genetični argument: implicitna in eksplicitna zgodovina politične teorije pluralizma, kot smo videli, v delih svojih eminentnih predstavnikov postavlja v ospredje kategorijo asociacije. To velja posebej za socialistično pluralistično tradicijo, ki je še v delih svojega utemeljitelja Harolda Laskija izhajala iz avtonomne asociacije kot temeljne kategorije,⁹² velja pa tudi za del liberalno-demokratske tradicije, zlasti od Tocquevilla naprej. Velik pomen je asociacionizmu pripisoval A. Gramsci.⁹³

Tudi mnogi moderni politologi (in sploh družboslovci) poudarjajo pomen kategorije avtonomnih asociacij (oziroma avtonomnih organizacij) kot bistvene oznake pluralizma in sploh specifične značilnosti moderne dobe.⁹⁴ Pri tem je treba poudariti, da kategorija asociacij obsega tudi *politične* asociacije, ki je širši termin, kot so politične stranke, čeprav teh (v nekaterih rabah) ne izključuje, niti ne izključuje vnaprej, da bi asociacije opravljale nekatere funkcije (npr. pri volitvah) političnih strank.

Tudi s politično strateškega stališča je kategorija asociacij primerna, saj usmerja praktično akcijo k pozitivnemu cilju in k bistvu stvari, kolikor sugerira, da je avtonomizacija in krepitev starih in ustanavljanje novih asociacij (in njihovo vključevanje v proces oblikovanja, sprejemanja in izvrševanja družbenih in političnih odločitev) pot, po kateri naj bi predvsem potekala nadaljnja politična pluralizacija družbe. Presoja o tem, v kakšnih oblikah naj bi asociacijski pluralizem deloval in se povezoval – ta pa seveda vsaj v določenih oblikah že deluje v praksi – je odvisna od več faktorjev: od dosedanjih domačih in svetovnih političnih izkušenj in znanstvenih spoznanj, od politične tradicije, od stopnje zrelosti politične kulture, od veljavne ustanovno-pravne ureditve itd. Kriza, v kateri živimo, pretekle izkušnje pa tudi glasovi številnih družboslovcev opozarjajo na to, da se bo politični pluralizem lahko optimalno uveljavil, če bo deloval kot nova zveza *asociacij*, kot novi blok vseh socialističnih in demokratičnih sil, blok, ki ga bo povezoval konsenz o nekaterih temeljnih vrednotah (kot so npr. spoštovanje temeljnih pravic človeka in državljana, narodna enakopravnost in na njej utemeljen federalizem, samoupravni socializem, določena proceduralna »pravila igre« itd.), toda v katerem bo

⁹¹ Asociacijo in/ali asociacionizem poudarjajo številni politologi in drugi družboslovci kot ključno kategorijo (moderna) družbenega in političnega življenja, kategorijo, ki je osrednjega pomena zlasti za pluralistično teorijo politike. O tem glej zlasti John W. Chapman, »Voluntary association and the political theory of pluralism«, v: *Voluntary Associations*, ur. J. R. Pennock in J. W. Chapman, Atherton Press, New York, 1969; Jean Kellerhals, *Les associations dans l'enjeu démocratique*, op. cit.; Umberto Cerroni, »Associazionismo«, v: *Politica*, NIS, Roma 1986.

⁹² Primerjaj R. Eisfeld, »Pluralism as a Critical Political Theory«, *Praxis International*, št. 3, 1986, str. 277.

⁹³ Primerjaj A. Bibič, »Civilna družba in država pri Gramsciju«, v: A. Bibič (ur.), *Gramsci, civilna družba in država*, Komunist, Ljubljana 1987.

⁹⁴ Natančnejši pregled uporabe kategorije (prostovoljne) asociacije dobi bralec v John W. Chapman, »Voluntary association...«, op. cit. Opozorili smo že na ključni pomen, ki ga daje R. A. Dahl kategoriji organizacijskega pluralizma, ki je širša od asociacijskega pluralizma. O pomenu asociacijskega fenomena dobiva novo aktualnost knjiga David B. Truman, *The Governmental Process. Political Interest and Public Opinion*, Alfred A. Knopf, New York 1964. Le-ta pravi (str. 106), da je »asociacija najbolj značilna in vseprisotna vrsta političnih interesnih skupin«.

vsak udeleženelec ohranil takšno stopnjo avtonomije, da bo lahko v javnem življenju deloval tudi neposredno kot (relativno) avtonomni politični subjekt. Vsekakor: posebno vlogo v političnem pluralizmu imajo in bodo imele politične asociacije (stare in nove zveze), ki jih konstituira kot politične ravno sposobnost, da oblikujejo celovitejše družbene in politične programe, na temelju katerih se potegujejo (na temelju ustave in zakona, po »pravilih igre« oziroma sprejetih temeljnih vrednotah) za konsenz v družbi. Poleg političnih asociacij te vrste novi asociacionizem, ki je konstitutiven za politični pluralizem, obsega tudi subjekte novih družbenih gibanj in (kolektivnih) občanskih iniciativ, ki se v obeh primerih organizirajo okoli specialnejših problematik (»issues«) (ekoloških, mirovnih, na podlagi spola, obrambe človekovih pravic itd.). Na sploh bi lahko rekli, da tudi interesne skupine, ki sicer zasledujejo neke svoje specifične interese (na področju ekonomije, znanosti, kulture itd.) predstavljajo v svoji dejavnosti vidike političnega pluralizma in v večji ali manjši meri vplivajo na pluralistične procese v političnem življenju (»politične interesne skupine«). Zato tudi ne smemo prezreti konstitutivnega karakterja, ki ga ima za politični pluralizem celoten kompleks pluralizma samoupravnih interesov, ki izhaja iz sveta dela in znanja kot pogonske sile sodobnega razvoja.

»Asociacijski pluralizem« je torej mnogo širši kot klasični politični pluralizem, saj obsega večje število subjektov in tudi upošteva transformacijo moderne civilne družbe, za katero je značilno ravno mnoštvo najraznovrstnejših političnih in drugih asociacij. Vendar pa ta izraz ne dela napake, da bi apriorno terminološko izključeval tiste še vedno pomembne elemente klasičnega političnega pluralizma, ki so pridobitev moderne politične kulture in ki jih noben demokratični politični pluralizem ne sme zanikati ali prezreti, če se hoče izogniti patologiji političnega avtoritarizma, da ne rečem totalitarizma. Poleg tega je asociacijski pluralizem – ki vključuje in predpostavlja aktivno vlogo človeka v asociacijah in neposredno v družbenem in političnem življenju – dokaj odprta oblika za prehodne demokratične eksperimente, ki predvidoma omogočajo po eni strani večjo medsebojno kontrolo udeležencev javnega življenja, hkrati pa tudi učinkovitejšo kontrolo nosilcev javnih funkcij. Ob drugih usmerjevalnih mehanizmi, ki prihajajo iz okolja, močan asociacionizem utegne tudi vplivati na oblikovanje bazične konsenzualne komponente politične kulture, na kateri je politična kompetitivnost kot ena izmed bistvenih značilnosti demokratičnega političnega pluralizma šele mogoča. Kakorkoli asociacijski pluralizem ne izključuje postopnega razvoja v smeri (modificiranega) večstrankarskega sistema, hkrati predstavlja (mimo drugih) institucionalne mehanizme, ki naj bi preprečevali, da bi se politika degradirala zgolj v tehniko boja za oblast. Nasprotno: sodobni trendi razvoja demokratizacije in racionalizacije družbe zahtevajo tako nove oblike politizacije kot nove oblike depolitizacije; to pa ravno pomeni, da postaja zlasti zaradi nove intelektualne revolucije in globalizacije družbenih problemov vse manj pomembnih javnih zadev predmet medstrankarskih (lahko bi tudi dodali nacionalističnih) bojov za oblast in da se dejansko ali potencialno vse več javnih problemov razrešuje z udeležbo znanosti in kulture, ki dobivata tako večjo avtonomno moč, hkrati pa tudi večjo etično in profesionalno odgovornost. Pri tem se politika po eni strani interesno konkretizira (od tod pojav mnoštva asociacij v sodobnih družbah, od tod tudi genialnost omenjene Tocquevillove anticipacije rasti števila asociacij kot zakona moderne civilizacije), po drugi strani pa se politika hkrati tudi intelektualizira, univerzalizira in demokratizira, procese avtonomizacije posameznih družbenih sfer pa spremljajo

hkrati potrebe po politični integraciji avtonomnih delov.⁹⁵ Ali točneje: to je značilno vsaj za politiko (in kritično zavest o njej), ki je sposobna povezati realizem in konkretno utopijo, zdravi pragmatizem in vizijo prihodnosti, um in svobodo.

Vsi ti procesi vnašajo v problematiko pluralizma (in tudi političnega pluralizma) nove razsežnosti, mu nadevajo nove oblike ali vsaj nove poteze na njih. Kakorkoli relativizirajo nekatere stare oblike političnega pluralizma, hkrati dokazujejo vsaj dve stvari: da je epoha monizma in tudi političnega monizma v socializmu – ki je sicer lahko bila prehodno nujna na začetnih stopnjah ekonomsko zaostalih družb z avtoritarno politično kulturo in tradicijo – na izteku; da je politični pluralizem, kakršnekoli meje že ima,⁹⁶ nujnost vsake razvitejše kompleksne družbe, ki želi biti racionalna, demokratična in pravična.

Čeprav ima (politični) pluralizem več obrazov, vsebuje tudi nekatere univerzalne značilnosti, zaradi katerih lahko govorimo, da v določeni družbi obstoji ali pa ga ni.

VI. NEKAJ ODPRTIH PROBLEMOV POLITIČNEGA PLURALIZMA

Politični pluralizem se sooča z nekaterimi problemi, ki se jih njegovi protagonisti morajo zavedati in jih tudi skušati razreševati. Naj naštejemo nekaj takih ključnih problemov (od njihove manjše ali večje sposobnosti, da obvladajo te probleme, bo tudi odvisna manjša ali večja šansa uveljavljanja političnega pluralizma):

- ker poudarja pravico do različnosti, mora odkrivati pot do skupnosti (problem razmerja med posebnimi interesi in skupnimi interesi);
- kolikor predpostavlja in pospešuje tekmovanje v javnem življenju, mora misliti tudi na sodelovanje (problem konkurence in kooperacije);
- ker priznava legitimnost konfliktov, mora tudi delovati za soglasje med ljudmi glede temeljnih vrednot (problem konflikta in konsenza);
- ker vključuje nujnost kontestacije (opozicije) v javnem življenju, mora razvijati politično kulturo dialoga in spoštovanja zakonitosti (problem opozicije in njenih sistemskih meja);
- kolikor priznava načelo večine, mora zagotavljati substančne pravice manjšine (problem načela večine-manjšine), kar je pomembno zlasti v mnogonacionalni državi in v federalizmu, ki priznava poleg večinskega tudi konsenzualno načelo;
- kolikor se poraja v kontekstu tradicije in veljavnosti načela demokratičnega centralizma, mora to načelo preobraziti v smeri demokratične sinteze (problem demokratičnega centralizma – demokratične sinteze);
- ker rehabilitira pomen splošnega političnega državljana (npr. v neposrednih

⁹⁵ Dialektiko avtonomnosti in povezanosti v sodobnem svetu in pri nas v zadnjem času upravičeno močno poudarja v svojih razpravah Zdravko Mlinar. Glej zlasti njegovo knjigo *Protislovja družbenega razvoja*, DE, Ljubljana 1986.

⁹⁶ Zanimivo je, da o mejah pluralizma ne govorijo le »desni« kritiki (kot je bil zlasti Carl Schmitt) in »levi« kritiki (npr. R. P. Wolf), ki jih seveda ne izenačujemo, marveč v zadnjem času o mejah in problemih pluralizma razpravljajo tudi sami zagovorniki pluralizma. Tu ne mislim le na dela R. A. Dahla, ki je zlasti v zadnjih petnajstih letih posvečal problemom in dilemam pluralizma veliko pozornost, marveč tudi na take avtorje, kot so Feliks Gross (*«Limits and Limitations of Pluralism, Il politico, št. 2/1986, str. 215 ss»*), John Robbins, (*«The Limits of Pluralism in Australian Democracy»*; *Revue internat. A sociologie, 1/1988, str. 157–204*) itd. Septembra 1984 je bila na Univerzi v Bielefeldu posebna okrogla miza, posvečena temi *«The limits of Pluralism»*. Menim, da samokritičnost, ki jo izražajo zastopniki pluralizma, prej govori o samozavesti kot o šibkosti te politološke smeri. Pri tem pa je seveda treba upoštevati tudi »zunanjo kritiko« pluralizma, saj opozarja na nekatere njegove realne probleme, zlasti kolikor neredko preveč marginalizira socialno (razredno) neenakost v družbi. Vseh argumentov teh kritik pač ne moremo sprejeti, ker bi to pomenilo, da se odpovedujemo sami ideji pluralizma.

volitvah, v obnovi obče političnega zbora v skupščinskem sistemu itd.), mora pomen političnega državljanstva obravnavati v kontekstu artikulirane moderne teorije državljanstva (klasično politično državljanstvo, socialno državljanstvo, civilno državljanstvo, nacionalno državljanstvo, univerzalno državljanstvo) – (problem artikulacije kategorije državljanstva);

– kolikor politični pluralizem pospešuje sestavino liberalizacije v teoriji in praksi demokracije, se mora hkrati – zlasti če naj ima socialistično obeležje – zavzemati za širitev in poglobljanje demokracije v smeri participacije in samoupravljanja (problem politične in ekonomske demokracije).

Racionalnost pluralizma*

1. Kot pluralističnega smo imenovali tak sodobni trend v družbenopolitični misli, ki nasprotuje birokratskemu centralizmu, ker slednji preprečuje udeležbo pri odločanju tistim, na katere se te odločitve nanašajo, in nalaga izvršitev odločitev ne glede na to, ali so bile sprejete od tistih, ki so neposredno prizadeti. Vsak trend, ki nasprotuje uniformizaciji javnega življenja, je pluralističen. Pluralizem ni značilnost enega in edinega družbenopolitičnega sistema ali oblika vladavine, ki se razlikuje od ostalih. Nasprotno, antinomija med degeneriranim unitarističnim centralizmom in pluralizmom se pojavlja znova in znova v vsakem zgodovinskem razdobju ali, če uporabimo marksistično terminologijo, v vsaki formaciji. Ustrezno temu se tudi ponovno pojavlja v zgodovini družbenopolitične in družbenoekonomске misli.

Eden izmed teh trendov sega od Konfucija in Platona do Hobbesa in vseh tistih, ki zagovarjajo avtoritarizem v novejšem času. Drugi pa gre od Locka, Montesquieuja in Tocquevilla k sodobnim različicam pluralizma. Med tema dvema trendoma so dela Rousseauja in Hegla predmet neskončnih kontroverz. Montesquieu je nasprotoval absolutizmu in je videl način, kako ga humanizirati v izboljšanju in moderniziranju monarhije, ki je zasnovana na stanovih, t. j. na verziji pluralizma, ki je značilna za njegov čas. Po Montesquieuju lahko ugotovimo dolgo sosledje tendenc, ki nasprotujejo uniformizaciji družbenega življenja, namreč avtoritarni vladavini, birokratskemu socializmu, totalitarizmu, tehnokratski ideologiji, in vsem tendencam, ki nasprotujejo monolitizmu, skratka, prizadevanjem, da se monopolizira družbena pobuda nasproti različnim oblikam pluralizma. Kajti pluralizem je zgodovinski koncept. Pluralistični trendi se pojavljajo vedno, kadar v dani epohi vznikne potreba, da se deluje nasproti tendencam ali etabliranim institucijam, ki blokirajo nadaljnjo evolucijo sistema.

2. Torej je odnos pluralizma nasproti revoluciji posebnega pomena. Vsaka revolucionarna vstaja povzroči novo socialno diferenciacijo. Nove spontane sile skušajo nato samo poiskati nove organizacijske oblike. Zaradi tega moramo tri danes obstoječe družbene sisteme – kapitalističnega, socialističnega in postkolonialnega – analizirati s stališča pluralizma.

Stari pluralizem socialnih in političnih oblik tako zamenja novi: uveljavi se revolucionarni pluralizem. Njegovo začasno omejevanje ali celo brutalno zatetje ne sme povzročiti prehitrih sklepanj. Skušali smo pojasniti, ko smo obravnavali primer jakobinske in boljševiške revolucije, da je omejitve svobode v njih treba jemati kot prehodne značilnosti novega sistema in ne kot stvar principov. Gre za začasno prakso, ki se mora spremeniti, kajti zgodovina dopušča dovolj časa, da se povrne k principom, k trajnim revolucionarnim vrednotam. Fenomeni, ki jih ocenjujemo z moralnega stališča negativno, so bili posledica ogroženosti revolucije. Ko je ta grožnja odpravljena, vznikne napotilo: povratek k pluralističnim principom revolucije.

Teza, da se socialistične družbe lahko razvijejo in morajo razviti v skladu s pluralistično linijo, ni koncesija teoriji konvergence, kajti razlike med kapitali-

* Sklepni del knjige Stanisław Ehrlich, *Oblicza pluralizmów*, PWN, Warszawa 1985.

stičnim in socialističnim sistemom so še vedno dominantne in bodo ostale do dogledne bodočnosti. Ta dva sistema se razlikujeta:

- a) po temeljnih vrednotah (strateških);
- b) po politični strukturi;
- c) po strukturi interesov;
- d) po tipu interakcije med tema dvema strukturama, t. j. po naravi procesov odločanja;

e) po politični kulturi, t. j. po vrednotah in institucijah, ki pogojujejo ravnanje vsakega posameznika v tem procesu, v procesu sprejemanja odločitev.

Toda nihče, kdor je zdrave pameti, ne bo trdil, da se privednika kapitalistični, socialistični lahko nanašata na zaloge atomskega orožja, kozmične ladje, računalnike, elektronske naprave, sistem PERT, ergonomijo, na določene principe organizacije dela v industriji, poljedelstvu, transportnem sistemu itd. Če je to res, potem so analogije na teh področjih brez pomena za odgovor na vprašanje konvergence.

3. Pluralizem pluralizmov, ki o njem v tej knjigi razpravljamo, pomeni ne samo poglede na sistem znotraj dane države, ampak tudi poglede na mednarodne odnose (zavrnitev diktata, zasnovanega na ekonomski moči ali vojaški superiornosti). Sprejemanje in razumevanje različnih poti v socializem je bilo v novejšem času značilno v mednarodnem delavskem gibanju in v odnosih med komunističnimi partijami.

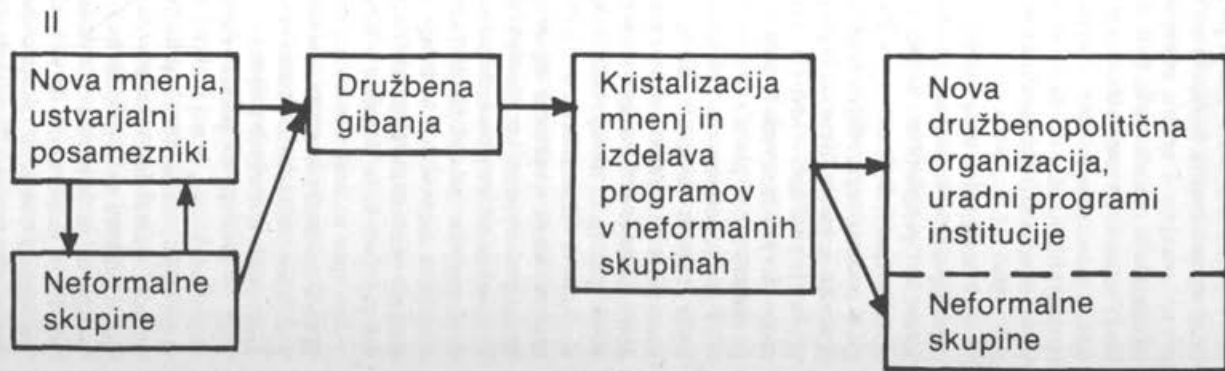
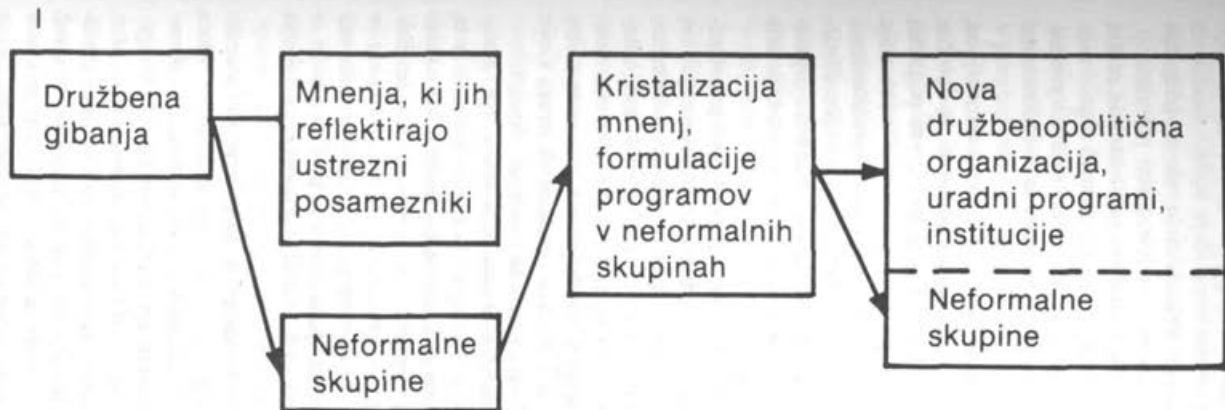
Pluralizem sodi ne samo v formalne skupine, ampak tudi v neformalne. Ta razlika je posebej uporabna za elite, ki lahko navzamejo obliko formalnih ali neformalnih skupin. R. Aron trdi, da v stabilizirani demokratični družbi lahko ugotovimo pluralizem heterogenih elit, med katerimi prevladujejo odnosi koooperacije. Toda naša analiza se mora začeti s pluralizmom socialnih družbenih gibanj. Ko njihova samozavest naraste, porajajo neformalne skupine, iz katerih ali ob katerih nastajajo organizacije, ki si prizadevajo, da bi obvladale center odločanja. Te skupine se postavijo včasih na čelo in navdihujejo socialna gibanja. Problem pa je v tem, da mora ta proces potekati v skladu s sprejetimi pravili igre.

Pluralizem moremo in moramo tako raziskovati na različnih ravneh in soočiti z določeno zaporednostjo dogodkov (pri čemer moramo zmerom upoštevati razliko med normativnim in empiričnim pluralizmom). To lahko ponazorimo z naslednjo shemo, ki ima lahko dve variaciji. (Glej str. 1293).

Ne pozabimo še ene stvari: samo nekatere trende lahko nedvomno opišemo kot pluralistične: anarhisti so pri tem skrajni pluralisti. Antitezo pluralizmu moramo videti v totalitarni ideologiji in družbi. Marksisti zanikajo potrebo po kakršnemkoli centru političnega odločanja, ki ga istovetijo z »zatiirsko državo«, medtem ko zagovorniki totalitarizma skrbijo družbenopolitična dejstva na funkcioniranje centra političnega odločanja, ki ga identificirajo z državo, po drugi strani pa državo identificirajo z družbo. Če se srečujemo z drugačnimi načini mišljenja in družbenopolitičnimi sistemi, bi bilo bolj preudarno, če bi jih razvrstili med bolj ali manj pluralistične. Lahko jih poskušamo stopnjevati po določeni lestvici v danem zgodovinskem razdobju. Danes doživlja pluralizem v demokratičnih sistemih erozijo zaradi koncentracije kapitala v industriji, v poljedelstvu, kmetijstvu in v kulturi (komercializacija tiska, založništva in določenih vej umetnosti), in zaradi birokratskega centralizma, katerega klasični primer je bila še do pred kratkim Francija.

V socialističnem sistemu so popačenja, ki so bila vzrok birokratskega centralizma (nevarnost, ki jo je jasno čutil Lenin), najmočnejša sila uniformiranja, kar se

dogaja na skoraj vseh vertikalnih smereh ekonomske, socialne in politične strukture. Zagovorniki birokratskega centralizma trdijo, da je popolnoma naravno, da se vsa družbena pobuda koncentrira na vrhu politične strukture, in ker to ni možno, si jo bodisi prilastijo, če jim je po godu, ali pa jo zatrejo. Na ta način ustvarjajo videz vsevednosti in pretendirajo na to, da se vse nove ideje v sferi družbenih reform porajajo v centru političnega odločanja. Prizadevanja, da se izključijo manifestacije pluralizma in (ali) da se blokirajo vsi trendi nasproti pluralizaciji, imajo namen, da preprečijo neodvisne avtoritete v družbi (ali neodvisne centre moči), kajti obstoj takšnih avtoritet bi preprečeval samoreprodukcijo tega avtoritarnega sistema. Da sklenemo: iz naše analize moramo izključiti vsakršno postavljanje stvari s stališča ali-ali, ki je vedno prepojeno z arbitrarnimi vrednostnimi sodbami.

4. Pluralizem ni stvar aritmetike, je avtonomija subsistemov in prostovoljnost pojavljajočih se organizacij, ki določata, kako daleč lahko gledamo na določen sistem kot pluralističen. Sovjetska država iz časa NEP-a je bila v več pogledih pluralistična. Celo Stalin se je v 20. letih razglasil za pripadnika široke avtonomije glede nacionalnega, religioznega vprašanja in običajev. Celo v *vprašanja leninizma* je uvrstil nekatere izjave, ki bi jih po naših kriterijih lahko označili kot pluralistične, ker je pisal npr. o sovjetih, okrog katerih se zbirajo različne družbene organizacije. To je bila seveda le gola kozmetika na Leninovo vizijo sovjetov, ki je bila po svojem bistvu pluralistična in antibirokratska.

Tukaj je potrebno napraviti kratko digresijo. Močne in pravilno delujoče institucije, katerih naloga je, da ugotavljajo legalnost odločitev administracije, res varujejo posameznike nasproti samovolji birokracije, toda ta garancija vladavine prava ne more biti antidota monopolu uradnih pobud. Če naj bi birokracijo učinkovito presegali, morajo tudi v socializmu delovati avtonomna posredovalna telesa. Njihova diferenciacija mora ustrezati diferenciaciji družbenih interesov v tem sistemu. Samo v takšnem organizacijskem okviru lahko posameznik izraža svojo iniciativo, in sistem kot celota lahko funkcionira v skladu s svojimi principi.

»Aritmetično« poenostavljanje se kaže v izraziti obliki, če skušamo npr. analizirati jugoslovanski ali mehiški sistem, ki sta enopartijska (v prvem primeru le-ta temelji na zakonu, t. j. na ustavi, v drugem pa je to dejansko stanje). V kolikšni meri sta oba sistema pluralistična, lahko odgovorimo samo potem, ko smo analizirali procese, ki se dogajajo v subsistemi in posebno, ko doženemo, kakšen je njihov vpliv na centra političnega odločanja. Toda to še ni vse. Nasprotno, morali bi tudi raziskati proceduro, po kateri se vzpostavlja ta center in po kateri se le-ta nadzoruje (dejansko in ne samo s stališča zakonskih določil), vključno z možnostjo kadrovskih sprememb v njem.

5. Pluralizem ne pomeni sfere samovoljnih odločitev. Organizacijski pluralizem dane družbe, če naj funkcionira brez velikih motenj ali celo kataklizem, mora delovati po demokratičnih principih. Teza N. Raševskega, da pretirana uniformnost ogroža stabilnost sistemov, se da neposredno aplicirati na predmet te knjige.

Tehnokrati so si predstavljali, da bosta vpliv kibernetike na znanost in hitra kompjuterizacija prakse dala dodatne argumente za centralizirano kontrolo družbe. To je nesporazum, ki je posledica mehaničnega prenosa znanja o kontroli produkcijske linije in znanja o možnostih kontrole določenih bioloških procesov na socialne procese. Toda slednje obvladujejo posebni zakoni, ki so tipični za višje organizirana bitja. V socialnih in političnih procesih feedback ne more nikoli biti mehaničen niti avtomatičen (z nekaj izjemami); v teh procesih igrajo odločilno vlogo avtonomija odločanja v subsistemi, nastajanje družbenih gibanj, ki jih je

težko predvideti (npr. nenadni izbruh študentskih uporov leta 1968), obnašanje neformalnih skupin, ki jih je težko kontrolirati, ali iniciativa in aktivnost individuov. Tehnokraci vidijo v socialnih in političnih procesih samo problem upravljanja, spregledajo pa problem samoupravljanja.

D. Easton je pisal o političnih procesih, da sistemski feedback omogoča, da dosežemo enotnost iz različnosti.

Pravilna interpretacija znanstvene metafore o družbi, ki sama sebe regulira, lahko pomeni samo kontrolo od spodaj nad centrom na vrhu političnega odločanja. Morda bo v ne preveč oddaljeni bodočnosti vsak državljan imel svojo registrsko številko, in bistveni podatki, ki se nanašajo na njegovo osebo, bodo shranjeni v spominu kompjuterjev. To bo odprlo dve nasprotni možnosti. Eno lahko vidimo v posebni razlastitvi ali onesposobitvi individuov in v manipulaciji z državljani, ki se bodo tako skrčili na gole podatke. Druga perspektiva pa bi lahko pomenila bolj učinkovito in bolj pravično družbo, seveda pod pogojem, če bo obstajala učinkovita kontrola od spodaj, nad uporabo podatkov, s katerimi razpolaga center političnega odločanja. Smer, v kateri družba uporablja tehnični napredek, je v zadnji instanci določena z lestvico vrednot, ki jih prejema kot obvezne.

Pluralizem je tako neločljiva prvina demokracije tudi v socializmu. Kajti kaj je alternativna rešitev? Kot je bilo često poudarjeno, je to birokratski centralizem s totalitarizmom kot svojo skrajno inačico. Če zanemarimo njegove druge značilnosti, lahko rečemo (namreč s stališča problema, ki ga tu obravnavamo), da pomeni sistem, v katerem se mašinerija države (ali če stvar zaostriamo – politične strukture) popolnoma loči od svojega socialnega okolja. Pomeni situacijo, v kateri se socialne organizacije formalno razpustijo, ali pa pride dejansko do tega zaradi erozije njihovih prerogativ in avtoritete, čeprav se ohranja nasprotni pravni videz. Socialno okolje preneha obstajati, ko je bilo podrejeno mašineriji, ki je odvisna edino od centra političnega odločanja.

V primeru totalitarne države vemo iz novejše zgodovine, da je požrla svoje socialno okolje tako, da je monopolizirala vso pobudo in da je vse bolj večala prisilo kot glavni regulator družbenih procesov. Takšne tendence izvirajo iz takih situacij v družbi, v katerih moremo dano družbo opredeliti kot zaprt sistem. Le-ta nadzoruje center političnega odločanja (središčni sistem reguliranja), v katerem prihaja do kadrovskih sprememb s kooptiranjem iz vrst ljudi na naslednji nižji ravni ali zgolj s premiki na najvišji ravni. V takšnem sistemu se politični proces praviloma dogaja znotraj birokratske mašinerije.

Nasproti temu pa je za odprti sistem značilno, da ni ločen od svojega socialnega okolja, iz katerega (od zunaj) neprenehoma sprejema informacije, impulze in vplive itd., ki mu omogočajo, da bolje opredeli cilje in da poveča verjetnost, da jih uresniči in predvsem da »prenavlja« personalni sestav centra političnega odločanja.

V zaprtih sistemih so informacijski vložki bodisi blokirani ali pa ne funkcionirajo pravilno, ker se njihovo število zmanjša na minimum, kar je neizogibno povezano z arbitrarnostjo v izbiranju virov informacij. Posledica tega pa je preobremenitev informacijskih kanalov, ker so bili selektivni mehanizmi (avtonomni centri odločanja v subsistemih) eliminirani. To povzroči neke vrste *informacijski vakuum*; v lažjem primeru pa imamo opravka s *sui generis* informacijsko anemijo.

Odločitve, ki so sprejete na osnovi nepopolne ali popačene informacije, morajo biti napačne. S takim inputom optimalne odločitve niso možne. Odločitve morajo biti napačne ne samo zaradi oženja baze informacij, ampak tudi zaradi posledic izključitve elementov, ki bi jih korigirali.

V primeru totalitarne države je to nujno rezultiralo v katastrofi danega sistema. Pod birokratskim centralizmom je degradacija kvalitete odločitev neizogibna, tako da postane doseganje temeljnih ciljev vprašljivo, doseganje parcialnih ciljev pa se nujno odlaga, medtem ko stroški reform neizmerljivo rastejo. Parkinsonske kontroverze o prerogativah in iz njih izhajajočem stalnem ponavljanju reorganizacij izločijo spore o tem, kako doseči strateške cilje, o idejah in vrednotah, ki so jim podrejene. To spremlja specifično prestavljanje ciljev, tako da različni deli državne in partijske mašinerije posedujejo avtonomne cilje. Klaus von Beyme poudarja dejstvo, da je v socialističnem sistemu tesna povezanost med državo in družbo vzrok za dejstvo, da različni deli državne in partijske mašinerije v dokajšnji meri delujejo kot med seboj ločene interesne skupine. Kot vemo, to ne more prispevati k uspehu celote.

Sistem birokratskega centralizma je nehal biti sistem, ki bi se znal učiti. Disfunkcionalni pojavi, če uporabljamo Mertonov izraz, ali če stvar še bolj ustrezno poimenujemo, patološki fenomeni čedalje bolj prevladujejo. Takšna disfunkcija se konča v ponavljajočih se krizah sistema, ki dokazuje ne samo to, da so bila zdravila, ki so bila prej uporabljena, zgolj paliativi, ampak tudi kaže, da so tako center odločanja kot njegovi subsistemi razvili napačno zavest, ki je značilna poteza vseh zaprtih sistemov.

Utemeljitelji kibernetike so obravnavali informacijo – kakorkoli že razlagamo ta koncept – in njeno kroženje kot prvine kohezije vsake organizacije. Seveda ima v družbi, ki jo razumemo kot makro sistem, ki sam sebe regulira, kvaliteta informacij in hitrost njihovega kroženja bistveni pomen za njeno delovanje in celo za njeno preživetje. To velja za vsako socialno organizacijo. Kroženje informacij (katerih glavni problem je njihova transformacija v odločitve) pomeni, da center odločanja odgovarja na informacije, ki prihajajo od zunaj, s tem da sprejema ustrezne odločitve, ki se potem popravljajo v socialno ustreznem času na osnovi novih informacij in implementacije teh odločitev (feedback). Taki popravki služijo za pravilno delovanje in organizacijsko evolucijo, kar pomeni, da s tem približuje sistem njegovemu cilju.

Tako v zaprtem sistemu ni more biti nobenega feedbacka. Karl Deutsch trdi, da mora imeti družba ali skupnost, če naj se sama regulira, informacijo o treh stvareh, ki ji mora stalno pritekati: prvič, informacija o zunanjem svetu; drugič, informacija o svoji lastni preteklosti; tretjič, informacija o sebi in o svojih sestavnih delih. Če je eden izmed teh treh informacijskih tokov z neposrednim nasiljem ali s prisilo prekinjen, ali če postane tajen (kar je različica prisile), se družba spremeni v avtomat, v premikajoči se stroj. Zgubi kontrolo nad svojim lastnim ravnanjem, ne samo nad posameznimi svojimi deli, ampak končno tudi nad centrom odločanja.

To kontinuirano ciklično izmenjavo informacij in (družbenih) skupinskih odločitev lahko označimo kot socialni metabolizem. To idejo sem uporabil pri pisanju svojih dveh knjig, v katerih sem izpostavil razliko med interakcijo dveh struktur: strukturo interesov, t. j. vplivov (ki porajajo informacijo) in politično strukturo (ki poraja odločitve), ki sta povezani z verigo feedbacka. Takšna procesa zahtevata obstoj in delovanje različnih socialnih skupin. Odsotnost takšne različnosti pelje k temu, da se celo tisti interesi, ki so socialno v funkciji danega sistema, zgubijo ali pa se zanemarijo.

6. Pluralizem očitno ne omogoča, da bi center odločanja sprejemal samo optimalne odločitve, vendar pa izključitev pluralizma v nekem smislu pogojuje sprejemanje še mnogo slabših odločitev, ki včasih celo ogrozijo integriteto sistema.

Skratka, pluralizem omogoča, da izboljšamo procese odločanja in da bolje predvidimo dogodke, seveda ob negotovosti, ki je značilna za vse socialne procese, in da tako bolje uresničujemo odločitve potem, ko so bile sprejete.

Takšen politični koncept, kot je politična kultura, si komajda lahko predstavljamo brez pluralizma: ne more ga namreč oblikovati zgolj center odločanja, še več, ta center ga tudi ne more zapovedati. Izhaja iz določene diferenciacije mnenj in organizacijskih oblik, ki predstavljajo toleranco, in iz kombinacije kooperacije in konfliktov. Simmel je jemal število skupin, s katerimi je posameznik povezan, kot merilo kulture. Če zanemarimo problem subkulture, pomeni znotraj določenega socialnega sistema politična kultura tole:

- a) internalizacijo ciljev sistema in hierarhije temeljnih vrednot njegovega funkcioniranja v posameznikih, ki tak sistem sestavljajo;
- b) stabilna (in torej dobro delujoča) načela kooperacije;
- c) stabilna (in torej delujoča) načela za reševanje konfliktov;
- d) nedvoumna in dobro delujoča pravila, po katerih se center odločanja vzpostavlja, nadzoruje in spreminja. (Principi pod b) in c) se nanašajo na individue, institucije ter formalne in neformalne skupine).

Ta interpretacija politične kulture namenoma poudarja njeno normativno naravo, ker je vladavina prava njena neločljiva prvina.

7. Zgodovinske variacije centralizma in unitarizma imajo svojo vzporednico v variacijah pluralizma. Konflikt med tema dvema nasprotujočima si principoma in trendoma zavzema v vsakem razdobju in v vsaki deželi različne oblike. Hierarhični birokratski centralizem uničuječo obstoječe socialne vezi ali jih vsaj rahlja in jih dela sive, medtem ko uniformizem izolira individue in atomizira družbo. Ideologi takega centralizma izhajajo iz domneve, da je vsebina tistega, kar imenujemo javni interes, dana, in da njegov pomen na misteriozen način odkriva talentirani državnik, ki je edini, ki ga lahko udejanja.

Naj spomnimo, da je ta pregled zelo blizu tistemu, ki ga je zagovarjal Carl Schmitt, ki je bil ideolog nacizma in je trdil, da je bistvena ali vsaj nujna poteza demokracije njena uniformnost in izključitev različnosti. Prav zaradi tega je v svoji knjigi *Die Hüter der Verfassung* (1931) videl vzrok za propadanje weimarske republike v pluralizmu, polikraciji, federalizmu.

V socialističnem sistemu tendence k birokratskemu centralizmu ogrožajo sam obstoj tega sistema, ker metode visoko centraliziranega administrativnega planiranja in upravljanja, ki se v dokajšnji meri poslužujejo neekonomskih oblik prisile, niso značilne za socializem, ampak so prej določena tehnika vojne ekonomije. Težave nastanejo tedaj, če se te metode vojne ekonomije identificirajo kot bistvo socializma in se tolmačijo kot njegova bistvena sestavina. To idejo je dobro izrazil Lukács v eni izmed svojih poslednjih ugotovitev, namreč, da birokracija ne more uresničiti nobene reforme, ker terja uresničitev reforme predvsem udeležbo množic. Oskar Lange je imel navado govoriti o aktivnem planiranju organizirane družbe.

Vse to ne pomeni, da dajemo socialnemu in političnemu pluralizmu absolutno vrednost; tudi ne moremo – če se omejimo na še ožji problem – pripisati takšne absolutne vrednosti decentralizaciji. V nekaterih epohah je centralizacija neizogibna, če nastopi npr. takšen sociološki faktor, kot je šibkost delavskega razreda v neki nerazviti deželi. »Politika graditve socializma nasploh in še posebej v nerazvitih deželah, kjer so pereče še dodatne naloge v pogledu socialistične industrializacije in hitre modernizacije kmetijstva, terja *dokajšnjo stopnjo centralizacije* (podčrtal S. E.) v upravljanju nacionalne ekonomije« (Oskar Lange).

Toda to so problemi, ki so značilni samo za prvo razdobje preobrazbe družbe po socialističnih načelih.

V bistvu ni problem: centralizacija nasproti decentralizaciji, ker dejstva terjajo odgovor na prav določena vprašanja: katera področja je treba centralizirati in katera decentralizirati – in morda tudi to – do kolikšne mere? Katere odločitve je treba decentralizirati? Gre za vprašanje družbene smotrnosti.

Če se totalitarizem opušča v korist demokracije, lahko postane vsaj začasno primeren pluralizem birokratskih elit (ki se praviloma razvija v kompleksnih organizacijah). Če ga primerjamo s prejšnjim razdobjem, bo to delno odprt sistem, toda aspiracije družbe, ko so enkrat prebujene, ne bodo mirovale in se ne bodo zadovoljile s tem za dalj časa. To je pomembno vprašanje, saj je v političnem procesu vprašanje časa tisti faktor, pri katerem si noben politični center ne more privoščiti, da bi ga zanemarjal.

Integracija pluralistične družbe terja od glavnega centra odločanja in ustreznih centrov na nižjih ravneh velik intelektualni in organizacijski napor, ki je potreben, da se člani sistema prepričajo, da je politika, ki jo je treba uresničiti, pravilna. To pa zaradi tega, ker odločitve, ki se nanašajo na uporabo materialnih in intelektualnih sredstev, nujno vzbujajo v različnih subsistemih različne reakcije. Tako imamo v pluralističnem družbenopolitičnem sistemu oprava z integracijo po ravneh, kar pomeni zvrst posredne integracije. V dolgotrajnih procesih nastajajo elite, ki potrebujejo čedalje večje izkušnje pri odločitvah javnega pomena. V takšnem sistemu postanejo lahko elite subsistema rekrutacijska osnova za sam center političnega odločanja.

V uniformiziranih (enodimenzionalnih, če si sposodimo naslov znane knjige H. Marcuseja) družbah center odločanja, ki sprejema odločitve, daje mnoge izjave in tudi sprejema številne odločitve, toda posluša malo, posledica tega pa je to, da prostovoljno uresničevanje teh odločitev upada. Nasprotno temu pa v pluralističnih družbah center političnega odločanja posluša več in je bolj zadržan v dajanju izjav, kar poveča verjetnost, da bodo njegove odločitve uresničene. V prvem primeru je tok informacij podoben enosmerni cesti, ki pelje od vrha k dnu. V drugem pa je podoben dvosmerni ulici, gibanju k vrhu in z vrha k dnu. Lahko bi tudi govorili, da gre v prvem primeru bolj za monolog in v drugem primeru za dialog.

8. Tako zlahka ugotovimo protislovje med rastočo kompleksnostjo družbenih dejstev in med rastočo socialno diferenciacijo (ki jo Simmel obravnava kot problem ohranitve psihosocialne energije) na eni strani in težnjo k uniformnosti na drugi. Te tendence imajo tudi neugoden učinek pod ravnijo, s katero se tukaj ukvarjamo, namreč v sferi človekove individualne psihologije. Do tega prihaja zaradi tega, ker postavljajo te težnje dodatno oviro individualni pobudi, da se uvajajo novosti na področju organizacij in tehnologije. Ko prihaja v javnem delovanju do uniformizacije, ki jemlje individuumom njihovo iniciativo in možnost udeležbe, jih sili v apatijo.

Participacija v implementaciji odločitev, ki so sprejete na vrhu, ne more zadovoljiti niti posameznikov niti pospeševati doseganja socialnih ciljev. Odločilni faktor je možnost, da se izraža socialna pobuda s strani individuov in avtonomnih skupin, je možnost udeležbe pri tem, da se take iniciative uresničijo, je možnost kontrole od spodaj nad centrom političnega odločanja in nad njegovim izvršilnim aparatom. Biti državljani pomeni, participirati v življenju skupnosti. Opozarjamo, da besedo participacija uporabljamo v smislu, kot smo to storili zgoraj. Zaradi tega je jugoslovanska doktrina pravilna v tem, da ne identificira participacije s samoupravljanjem (autogestion), kajti slednja je višja oblika participacije. Aktivna parti-

cipacija vodi, kot poudarjajo nekateri ameriški avtorji, k temu, da poveča občutek odgovornosti.

V uniformizirani družbi je s stališča te družbe apatija pozitivna vrednota, ki naj bi prispevala k nadaljnji uniformizaciji in deluje na pozitivnem principu feedbacka. Apatija v sferi javnega življenja dobi kompenzacijo v prizadevanju, da postaneš bogat za vsako ceno v aspiraciji, v brezmejnem pohlepu po potratu, ki postane zelo visoka vrednota, včasih celo najvišja. V takšnih razmerah se tendence k zmernemu egalitarizmu diskreditirajo kot naivne in utopične, vendar so le-te globoko vkoreninjene v množici. Prizadevanje za zmeren egalitarizem je s stališča samega sistema tudi objektivno racionalno.

Na osnovi psiholoških študij lahko postavimo hipotezo, da blokiranje socialnih pobud in oviranje ustvarjalnega in inovativnega dela razvija v posameznikih ego-centrično stališče in zatire socialne čute.

Umetne birokratske ovire na poti individualnih aspiracij zavirajo družbeno-ekonomski razvoj. R. Presthus ima prav, ko pravi, da se človek ne rodi z nagnjenostjo k politični apatiji in razočaranju, ampak se je navzame iz svojega grenkega izkustva.

Konservativizem, ki je vgrajen v sistem birokratskega centralizma, ta depersonalizirana bariera pluralizma, hierarhije ostre cezure med različnimi ravni – vse to blokira specifični socialni sistem kapilarnih žil in paralizira pobudo individuov in skupin. S takšnimi ovirami pridejo najprej v konflikt ustvarjalni ljudje. Socialna neaktivnost, ki je vsiljena od zgoraj, aktivnost, ki je omejena zgolj na tisto, kar je kontrolirano od zgoraj in omejeno na poklicno sfero, omejuje kreativne sposobnosti, poraja strese in večkrat tudi alienacijo, najprej politično in nato tudi socialno.

Javno delovanje individuov in skupin ima pred očmi instrumentalne cilje. Navduhujejo ga individualni in skupinski interesi, ki so rezultanta individualnih interesov, hkrati pa ima tudi določene neinstrumentalne ali izveninstrumentalne cilje. Kot je pisal Aristotel, pomeni lahko že sama participacija v javnem življenju mnogim cilj sam po sebi in zadovoljuje njihovo naravno potrebo po socialni aktivnosti in iz tega izvirajočem ugledu. Kot je ostroumno dejal P. E. Schattschneider, da se člani združenja, ki se zavzemajo za odpravo smrtne kazni, ne soočajo z nevarnostjo, da bodo sicer dejansko obešeni...

S tem, da opozarjamo na most, ki nas vodi k individualni psihologiji (in celo k psihiatriji) ter socialni psihologiji želimo poudariti, da moramo raziskovati pluralizem na treh ravneh:

- a) z makro socialne,
- b) mikro socialne in
- c) v zvezi z osebnostjo posameznika, ki je socialna celota.

9. Pluralizem je nujen, a nezadosten pogoj demokracije. Da bi aktivirali avtonomne prvine kot generatorje informacij, ne zadostuje, da decentraliziramo mašinerijo države in da sprejemamo avtonomne odločitve glede na glavni politični center odločanja; ta center mora na vseh ravneh delovati demokratično v razmerju do državljanov, ki morajo imeti na voljo institucionalne možnosti, da ga nadzorujejo, kot je npr. nadzor nad javno administracijo prek sodišč ali prek takšnega volilnega sistema, v katerem so nižji centri odločanja odgovorni pred predstavniškimi telesi, ali prek sistema nenehnih konsultacij s prebivalstvom glede pglavitnih problemov (kajti ad hoc konsultacije v izjemnih ekonomskih razmerah ne služijo svojemu namenu) itd. Torej morajo biti kompleksne organizacije, ki predstavljajo interese velikega dela prebivalstva, ne samo avtonomne nasproti mašineriji države, ampak tudi decentralizirane – podobno kot sama ta mašinerija, se pravi

kontrolirane po svojih članih, kajti vsaka kompleksna organizacija teži k temu, da postane birokratska. Poleg tega mora tudi obstajati množica manjših organizacij, ki predstavljajo interese malih skupin.

Nadaljnja temeljna zahteva je tudi, da morajo določeni mehanizmi rutinsko zagotavljati kadrovske spremembe v glavnih centrih političnega odločanja ali celo popolno menjavo tega osebja. Samo po sebi je očitno, da takšnih institucionalnih sprememb ni mogoče izvesti brez javnega mnenja. V sodobni visoko industrializirani družbi igrajo pomembno vlogo neodvisni eksperti in tudi eksperti, ki delujejo kot zagovorniki skupinskih interesov. Teh ni mogoče nadomestiti z uradnimi ali imenovanimi eksperti, ker so le-ti odvisni od birokratske mašinerije. Vse to je potrebno zato, da se izoblikujejo alternativni predlogi za največje število globalnih odločitev. Skratka, kar je potrebno, ni samo to, da se izpolnjujejo državljanske obveznosti (na vseh ravneh), ampak tudi popolna raba državljskih pravic, ki so ustavno zagotovljene. Samo v tem primeru bodo generatorji informacij delovali s svojo polno kapaciteto in korektivni mehanizmi bodo začeli delovati učinkovito.

Pluralizma res tako ne moremo istovetiti z demokracijo, po drugi strani pa ga tudi ne moremo analizirati ločeno od celotnih problemov demokracije.

Socialistične družbe ne moremo in ne smemo identificirati niti ne povezovati z Zamjotinovo »edino državo«, s Huxleyevim »čudovitim novim svetom« ali z Orwellovo povsod prisotno in vsevedno državo. Socialistična družba potrebuje državo, katere prisila na makro-strukturalni ravni izginja, vmešavanje v individualne osebne pravice pa se zmanjša (v okviru meja vladavine prava) na minimum, to je državo, v kateri center odločanja izbira in skrči število odločitev, ki jih sprejema, na tiste, ki so strateške, in prenaša sprejemanje taktičnih odločitev na državne in družbene subsisteme.

Vse to predstavlja okvire, znotraj katerih so odprte perspektive za ustvarjalne pobude in za družbeno aktivnost, se pravi okvire, ki jih ni mogoče nadomestiti z mobilizacijo k participaciji pri izvrševanju odločitev, ki so bile sprejete na vrhu brez aktivne udeležbe različnih podsistemov in »baze«.

Konec koncev pa pluralizem pomeni tudi način mišljenja, ki se navdihuje s toleranco, kajti brez nje ni možnosti za napredek, za javno mnenje, za humanizem, za intelektualno ustvarjalnost.

Prevedel A. B.

Perestrojka in problem strankarskega pluralizma*

● *Eno od ključnih vprašanj politične reforme je vprašanje o vodilni vlogi partije v družbi, o potencialih enopartijskega sistema. Če zelo strnemo vse to, o čemer se pri nas razpravlja o tej zadevi, se lahko usmerimo k dvema vprašanjem: 1. Ali je mnogostrankarstvo vedno pogoj za demokratično družbo? 2. Če ni, ali je dejansko demokracija možna v enopartijskem sistemu?*

● Preden odgovorimo na ta vprašanja, si najprej razjasnimo, kaj je sploh politična stranka. Obstaja, po mojem, vsaj četvero tipov strank. Prvi – stranka kot politična avantgarda (leninska koncepcija). Drugi – stranka, katere namen je predvsem sodelovati v volilni kampanji. Take stranke so v ZDA. Njihova glavna naloga je organizacija kandidacijskega postopka v predvolilni kampanji (zbiranje finančnih sredstev, agitacija in dr.). Funkcionirajo kot stranke v glavnem v času volitev, ker pa so volitve v različne organe praktično vsako leto, delujejo skoraj neprenehoma. Stalnega članstva v njih ni. Američan ne pravi: »Sem član demokratske stranke«, pač pa: »Glasujem za demokrate«.

Tretji tip je »parlamentarna« stranka, ki je značilna za evropske dežele – Veliko Britanijo, Francijo in dr. Ta tip opravlja dve osnovni funkciji: pripravlja volitve in kontrolira parlament. Od parlamentarne večine je odvisna kandidatura predsednika vlade in sestava vlade.

Nazadnje, četrti tip je »stranka – skupnost« ali »stranka – klub«, množična stranka, ki združuje ljudi ne samo po pripadnosti h kaki politični usmeritvi, ampak tudi po splošnejših usmeritvah, interesih in splošnih kulturnih vprašanjih z željo, da bi se družili in obravnavali aktualne probleme (samo po sebi je razumljivo, da tudi oni sodelujejo pri volitvah).

In končno v vseh deželah z večstrankarskim sistemom igrajo stranke pomembno vlogo kot legalna opozicija in kot realna alternativa vladajoči stranki.

Če pride na oblast stranka-avantgarda, postane administracija in nomenklatura. In kadar slišim pozive k ustanovitvi druge, tretje itd. stranke v SZ, se vprašam: katera je pravzaprav primerna? Če pomislim na četrti tip, ta se je pravzaprav pri vas dejansko že izoblikoval z diskusijskimi klubi, »ljudskimi frontami« in drugimi samostojnimi družbenimi oblikami, ki opravljajo funkcije takega tipa stranke. Ko bodo postale zvezne, bodo postavile svoje kandidate za poslance v Sovjete. Če si predstavljam tretji tip, »parlamentarno« stranko, pri vas zdaj še ni pravega parlamenta. Ostane drugi tip – »stranka za volitve«. Žal je edina korist od mnogostrankarskega sistema organizacija volitev in podpora raznim kandidatom. Toda v vaših sedanjih razmerah bodo volilno kampanijo vseeno nadzirali komunisti. V rokah vladajoče partije so finance, promet, tiskarne, prostori za sestanke itd.

Jaz bi zastavil vprašanje nekoliko drugače, nenavadno: to, kar ima zdaj pri vas

* Odlomek iz intervjuja s Stevenom Cohenom, znanim ameriškim zgodovinarjem in sovjetologom, profesorjem na univerzi Princeton v ZDA o perestrojki – ob izidu njegove knjige v Sovjetski zvezi z naslovom: Buharin, Politična biografija 1888–1938, Progress, Moskva 1989 (pred leti je bila prevedena tudi v srbohrvaščino). Intervju je bil objavljen v *Kommunistu* (Moskva) 7/89. Odlomek je naslovil prevajalec. – *Op. prev.*

svoje mesto, lahko imenujemo »mno-gostrankarska situacija v razmerah eno-strankarskega sistema«. Na kaj mislim? Prvi, splošni razmislek: pluralizem je samo takrat realen, ko se v družbi legalno izražajo interesi različnih družbenih skupin. Le-te so v SZ doslej delovale podtalno. Zdaj nastopajo odkrito s svojimi mnenji klubi, kot »ljudske fronte« itd.

Prav zaradi tega govorim o prisotnosti mnogostrankarske politike brez mnogostrankarskega sistema. Ali je to zadovoljivo, ne vem in nočem o tem razpravljati. To je vaša notranja zadeva.

Gre pa še za drugi premislek. Na primer uredniki časopisov, ki zavzemajo različna stališča do družbenih vprašanj, N. Andrejeva in njeni nasprotniki, so vsi člani ene in iste komunistične partije.

Sedaj raziskujem ne tako oddaljen zgodovinski čas, lahko bi se reklo, da proučujem »perestrojko do perestrojke«. Mnogi na Zahodu govorijo, da je Hruščev doživel poraz. Jaz ne mislim tako. Ne sme se v politični dejavnosti soditi po tem, kako je zapustil svoj položaj, pomembno je, kaj je uspel narediti. Hruščev pa je uspel v mnogočem: prenehalo je nasilje, osvobojeni so bili milijoni ljudi, izpopolnil se je sistem pokojninskega zavarovanja, uvedene so bile reforme v kmetijstvu. In glavno je to, da se je v KP SZ izoblikovalo antistalinistično jedro. Ustanovitveni kongres te »partije v partiji« je postal 20. kongres. Zdajšnji voditelji so »otroci« 20. kongresa.

Pod Hruščevom so se v strukturi partije izoblikovala tri jedra: antistalinistično (zdajšnji voditelji so njegovi predstavniki); konservativno (obstajalo je, ko je vladal Brežnjev); stalinistično (odstranjeno z oblasti). Med temi skupinami se je bil boj, ki traja še danes. Vprašali ste me, če je možna prava demokracija v enostrankarskem sistemu. Vse je možno. Toda očitno bo morala partija takrat z radikalno reformo preoblikovati svoje notranje življenje, da bi dosegla demokracijo predvsem znotraj partije.

Če že govorimo o »enostrankarski demokraciji«, je treba spet razjasniti, o kateri stranki teče beseda.

Lahko govorimo o »stranki za volitve«. Tedaj je najpomembneje zagotoviti glasovanje največjega števila ljudi in »vleči« kandidate na kandidacijske shode. Tako se dela v ZDA. To je eno.

Če govorimo o demokraciji kot taki, to glede na stranko pomeni, da je treba vsem »strankam znotraj stranke«, o katerih sem govoril, dovoliti nastopati odkrito in braniti svoje pozicije. To daje politiki dinamičnost, omogoča najboljše rešitve. Spomnite se razhajanj glede vprašanj o brestlitovskem miru. Lenin je bil za to, da se podpiše mir, Buharin, da se nadaljuje »revolucionarna vojna«, Trocki pa ne za eno ne za drugo. Vsi trije so bili v tovarnah, v partijskih organizacijah in tam vplivali s svojimi različnimi pogledi. Zakaj je zmagal Lenin? Zaradi moči svojih argumentov, samo zato. Za demokracijo znotraj partije je to normalno.

Prav tako, kot so normalne volitve z nekaj kandidati, ki zagovarjajo različne platforme in imajo svoje pristaše itd. Druge poti demokratizacije znotraj KPSZ ne vidim. Mogoče je treba ob tem pregledati resolucijo X. kongresa partije, ki še posebej prepoveduje frakcije.

Najpomembnejša in tudi najtežja je demokratizacija v sami KPSZ. Brez te ne bo mogoče doseči vsega ostalega, kar ste si zamislili. Jaz v nobenem primeru ne bi dajal nasvetov. To je samo moj osebni vtis o situaciji.

Pomemben korak bi bila regularna in čim bolj popolna informacija o plenumih CK, govori bi morali biti objavljeni v časopisih, kot je bilo v 20. letih. Da

ne pozabim, po tej poti je nastala novejša publikacija rezultatov glasovanja ob volitvah ljudskih poslancev, članov KPSZ.

Tudi parlament je začel delati tako, kot je treba, šele takrat, ko so poslanci – komunisti lahko govorili vse, kar se jim je zdelo nujno, po svoji vesti in ne po ukazu od zgoraj.

● *Kako bi se to skladalo s takimi pojmi, kot je demokratični centralizem in partijska disciplina?*

● Pri Leninu je bil član partije predvsem človek s samostojnimi pogledi, ki jih je znal tudi zagovarjati. Za pravo politično stranko se lahko šteje v vašem primeru partija boljševikov do 1917. leta in v 20. letih. Če se je človek zanimal za politiko, je vstopil v partijo. Takrat niso vanjo vstopali zaradi kariere. Res se je sredi 20. let situacija začela spreminjati. Morda je bistvo vprašanja v tem, kaj je kompartija. Politična stranka? Armada? Elita? Če je kljub temu politična stranka, mora biti v njej obvezen pluralizem mnenj.

Partijska disciplina, se razume, je lahko zasnovana na povezovanju strahu in privilegijev. Privilegiji navadno ljudi močneje zaščitijo tam, kjer je deficit blaga in uslug, zato demokracija običajno lažje uspeva v razmerah blaginje, izobilja. Pri vas je ena izmed poti za premagovanje deficita in hkrati razvijanje pluralizma – trg, ki v velikem obsegu lahko postane »odbijač« med državo in družbo.

Kadar sta država in družba enakopravna partnerja v kupoprodajnem razmerju, se ustvari pomemben element demokratičnega političnega mehanizma.

V tem programu so najpomembnejši družbeni pojav zadnjih let kooperative. Kjer so le-te, tam je trg. V enopartijskem sistemu je to zelo važno. Ko govorim o deatizaciji kot bistvu perestrojke, mislim tudi na trg, ki naj zaščiti družbo pred »kapricami« in samovoljo države . . .

V aprilu sem bil v Naberežnih Čelnih. To, kar sem tam videl, je naredilo name globok vtis, zlasti če se upošteva, da je usoda perestrojke, po mojem mnenju, najtesneje povezana z usodo kooperativnega gibanja. Kot je znano, so pred nekaj leti komsomolski aktivisti v mestu ustanovili politični klub »N. J. Buharin«. Zdaj mestni komsomol aktivno podpira kooperante. Poleg tega je bil ustanovitelj kluba V. Pisigin izbran za predsednika medregionalne kooperativne federacije. Mogoče je to dokaz rojstva pravega zveznega kooperativnega gibanja, ki bo naredilo realno perestrojko v ekonomiji.

● *Kot glavni argument v korist mnogostrankarstva se sedaj postavlja teza, da bo druga, tretja itd. stranka pač opravljala za sodobnost nujno vlogo »oponenta« KPSZ, »kontrolorja« njenega delovanja, svojevrstne protiuteži. Kako gledate na to?*

● Če na splošno govorim, je opozicija načelno koristna kot poroštvo proti zlorabi oblasti. Funkcije, ki ste jih našteali, mogoče že začenjajo opravljati »ljudske fronte«, posebno baltske, čeprav jih uradno še ne štejejo kot politične stranke. V raznih regijah vaše velike dežele je pomen množičnih družbenih gibanj različen: nekje že določajo politiko, drugje pa ne gredo dalj od mitingov in splošnih razgovorov. Vprašanje je v tem, kakšne so realne funkcije organizacije. Vzemimo »Memorial«. To je zvezna organizacija. Po zakonu ima pravico postavljati svoje kandidate za poslance. Če bo to uresničila, če bo organizirala mitinge v podporo svojih kandidatov, če bo nalepila plakate, zbrala finančna sredstva – računajte, da je to stranka ali »zarodek« stranke v ameriškem smislu. Obrnimo se zdaj k položaj-

ju parlamenta (po tisti shemi, ki smo si jo načrtali med pogovorom): če bodo imeli v Vrhovnem sovjetu vsi poslanci možnost častno braniti svoje poglede in se na osnovi svojih stališč pri glasovanju združevati – lahko štejemo, da je to funkcija, ki je značilna za »parlamentarno« stranko. Nazadnje vzemimo administracijo, »nomenklaturo«. Če nastane na »nestrankarski« osnovi, kot je to sestav profesionalnih državnih uslužbencev na Zahodu, tedaj mora biti (administracija, »nomenklatura«) pod strogo kontrolo volilnih organov. Pomemben je tudi mehanizem odnosov med strankami in s sovjeti. Kakšen bo, je presojati soditi.

Torej gre za tri pomembnejše elemente v demokratičnem procesu v SZ; demokratizacija znotraj KPSZ; kooperativno gibanje; reforme v kmetijstvu, ki bi razvile trg. To še ni sama demokracija, je pa velik korak k njej.

● *In poslednje, profesor Cohen. Ko govorimo o končnih ciljih perestrojke, uporabljamo danes vse pogostejše izraz »nova podoba socializma«. Kaj menite o tem?*

● Z velikim interesom sledim diskusiji na to temo v vaših časopisih. Kaj pomeni socializem? Za časa Stalina in Brežnjeva so govorili: mi vemo, kaj je to – to je to, kar je zgrajeno pri nas. Zdaj je težko tako reči, publicisti in znanstveniki izražajo različne poglede. Mogoče je najdragocenejše prav iskanje nove, humanejše podobe socializma. Ne sme se pozabiti tudi debat na to temo v 20. letih. Socializem smo si predstavljali in še danes si ga predstavljamo kot »boljšo družbo« in »človeško državo«, kjer bodo vsi iz leta v leto vedno bolje živeli, kjer bo vsako leto več obleke in obutve, jedi in živil, sreče in kulture, več svobode in demokracije itd. No, saj točno tako označujemo tudi mi »dober« kapitalizem: živeti vse boljše in lepše.

Če mislimo resno, ponavljam, je že samo iskanje nove podobe sovjetskega socializma in njegove koncepcije zelo pomembno, kajti družbi in njeni misli ne dovoljuje, da se zaustavi in daje hrano za diskusijo. Nekdo pri vas je ne tako dolgo toga pravilno izjavil: če socializem ne naredi ljudi srečne – zakaj nam je potreben takšen socializem? Mogoče je to najbolj točna opredelitev.

Za zaključek bi rad povedal to, kar sem že napisal v predgovoru k svoji knjigi o N. J. Buharinu, ki je nedavno izšla v SZ. Mislim, da so te reforme, ta politični boj, ki jih vi imenujete perestrojka – najpomembnejši, najbolj dramatični, najodločilnejši dogodek sredi vsega sodobnega dogajanja v svetu. Ne samo za vas, za vse nas. In drugo: diskusije, ki so izhajale pri vas v tisku, se odvijale v predavalnicah, na ulicah, so bile najbolj zanimive politične diskusije, ki sem jih spremljal in jim lahko sledil.

(Pogovor sta vodila: S. Kolesnikov, J. Kudrjavcev)

Prevedla J. B.

FRANJO ŠTIBLAR

Uvajanje delničarstva

Odperta vprašanja na makro ravni

Tri leta minevajo, odkar sodelujem (po 20-letnem odmoru) pri ponovnem odkrivanju delničarstva pri nas. Začelo se je s prebijanjem idejnih blokad v politiki, nadaljuje se z operacionalizacijo, ki zajema po eni strani pripravljanje zakonodajnih sprememb, po drugi pa že izdajanje prvih vrednostnih papirjev in organizacijske priprave za ustanovitev borze.

Mnenja o potrebnosti (smiselnosti) uvajanja delnic niso enotna že v strokovnih krogih, kaj šele širše v političnih krogih in pri ljudeh nasploh. Razlike izhajajo iz različnih vrednostnih opredelitev posameznikov, zato dokončna sodba ni možna, prevladuje pa vendar pozitiven odnos. Za učinkovito gospodarjenje so nujni tudi trg kapitala in materialna spodbuda ter odgovornost posameznikov kot samostojnega gospodarskega osebk; zato ne bi kazalo zavirati vsaj odpiranja možnosti za uveljavitev delničarstva, končno presojo pa prepustiti praksi.

Kot nasploh pri sedanji »rekapitalizaciji« naše družbe obstaja tudi v tem primeru nevarnost, da zaidemo v »liberalizem« kot otroško fazo z mnogimi slabostmi, zato je treba opozoriti, kako se je nekaterim napakam mogoče izogniti. Pri tem je treba upoštevati izkušnje drugih in zgodovinske izkušnje.

Ker nosilci ekonomske politike šele pripravljajo prenovljene zakonske predloge, jih še ni mogoče komentirati, pač pa lahko na podlagi znanih teoretičnih, ekonomskih, pravnih in podjetniških osnov delničarstva opozorimo na nekatera odperta vprašanja (pretežno na makro ravni), ki so povezana z njegovo praktično uveljavitvijo. Gre za napoved praktičnega razvoja, posledic in problemov, ki bi lahko nastali.

Sedaj ko je načelno po treh letih dela boj za večinsko podporo uveljavitvi delničarstva izbojevan, je treba v razmišljanju kritično opozoriti na vprašanja, ki zahtevajo odgovore v praksi, da dobri nameni uveljavitve delničarstva v izvedbi ne bi bili kompromitirani. Ta namen daje ton kritičnosti v prispevku. V nadaljevanju so tako posebej obravnavana (le nekatera) vprašanja institucionalne ureditve, motivacije in idejnosti, socialno-ekonomskih posledic uvajanja delnic in drugih vrednostnih papirjev, ocenjena je realna možnost za njihovo širjenje, posebej je poudarjena vloga države in s tem v zvezi fiskalne politike pri tem.

VPRAŠANJA ZA RAZPRAVO

Ureditev finančnih institucij

Uspešnost uvajanja vrednostnih papirjev je odvisna od nastanka institucij, ki ga bodo omogočile. V zvezi z njim je veliko dilem, narejeno pa malo. Imeti

vrednostne papirje brez institucij pa je imeti avtomobile brez ceste, ladje brez morja, predor brez (priključnih) cest. Za katere institucije gre?

a) Medtem ko bo novelirana zakonodaja še bolj kot dosedanje spodbujala k nastajanju vrednostnih papirjev, naj bi *borza* kot institucionalni trg vrednostnih papirjev zaživela v Ljubljani 1991. leta (v Zagrebu in Beogradu morda prej, a ne bistveno). V prehodnem obdobju bo deloval sekundarni trg ad hoc, formalno ne bo obstajal. Zakonska ureditev borze je potrebna, smiselnost njenega praktičnega obstoja pa je vezana na razširjenost kredibilnih vrednostnih papirjev (tržaška borza z večjim gospodarskim zaledjem kot ljubljanska posluje le s 30 vrednostnimi papirji). Nastanek borze naj bi bil praktično funkcionalno, ne geografsko determiniran (center v Beogradu). Povezava borz v večjih mestih v enotno jugoslovansko borzo je teoretično mogoča, praktično (izkušnje iz Švice) pa ne deluje dobro, saj so v odločilnem trenutku avkcije računalniško povezani senzali, ki fizično niso prisotni, v podrejenem položaju (zamujejo pri izklicevanju).

b) Medtem ko je za pravno ustreznost razpisa vrednostnih papirjev predviden postopek preverjanja upravnih organov (Sekretariat za finance), pa ostaja odprto vprašanje *institucije, ki naj bi dajala ekonomsko oceno donosnosti projekta*, ki naj bi bil financiran z vrednostnimi papirji. Vprašanje je, ali je takšna ocena potrebna. Če pa je, je ne morejo dajati državni organi, ker s tem prevzemajo materialno odgovornost za uspešnost projekta, česar ne morejo (zaradi tega, ker ne razpolagajo z materialnimi sredstvi za jamstvo in ker s tem odpravijo eno osnovnih intencij delničarstva – razpršitev materialne odgovornosti kot element spodbude človeka); ustreznih neodvisnih institucij pa ni (instituti, svetovalne organizacije) ali niso dovolj materialno in intelektualno usposobljene za takšno delo. V tej smeri naj bi potekalo usposabljanje.

c) Usposobljeno državno službo *revizije*, ki daje vodje nadzornih odborov delniških družb in ocenjuje pravilnost finančnih poročil teh družb, imajo povsod v razvitih tržnih gospodarstvih. Po mednarodnih standardih jo bomo morali usposobiti tudi pri nas.

d) Naloge *finančnega posredništva* naj bi prevzele poslovne banke in svetovalne finančne organizacije. Prve niso zazdaj dovolj zainteresirane (do finančnih sredstev so lahko doslej prihajale ceneje), druge so šele v povojih, zato ni nujne konkurence. Če ni ustreznih finančnih institucij, bo moral vsak lastnik vrednostnega papirja sam zase opravljati rutinske in tehnične posle, ravno tako tudi njihov izdajatelj. Za razreševanje nalog, kot je oblikovanje finančnega portfelja posameznika-delničarja, je potrebno specialistično znanje brokerjev.

Motivacija, idejnost, ekonomske in socialne posledice

Uvajanje delničarstva *spreminja družbenoekonomske temelje* (mileje: njihovo operacionalizacijo). Konkretno:

- anonimna družbena lastnina se spremeni v skupinsko (delničarjev), državno ali zasebno, za državne interese bodo verjetno potrebni tutorji;

- samouprava bo bistveno omejena s pravico do odločanja na podlagi vložene kapitala (vprašanje odnosa 1 delnica : 1 delavec : 1 glas);

- delitev po delu se razširi v delitev po delu in vloženi sredstvih (minulost delo?); delničarstvo bi lahko povečalo delež osebnih dohodkov na račun akumulacije v podjetju, pri čemer bi se ti potem vračali kot osebni prihranki v obliki delnic v podjetje; takšen postopek pa pomeni v resnici identifikacijo subjektov lastnine.

V tem primeru se agregatna akumulacija v bistvu ne spremeni, le njena sektorska struktura je prilagojena spremenjenim donosom (ultraracionalnost): zasebni prihranki se povečajo na račun zmanjšanja prihrankov gospodarstva;

– trg postaja integralen, dosednji dohodkovni odnosi so odpravljeni.

Materialna motivacija za bodočo negotovo namesto tekoče gotove porabe v obliki pozitivnih odnosov na prihranke je potrebna. Če so prihranki iz z delom zasluženega dohodka (delo v širšem smislu), ne gre pri tej generaciji za življenje na kapitalu. Naslednja generacija sposobnih in varčnih staršev deduje delnice (kot drugo realno imovino) in živi od kapitala (dividend). Davek na dedovanje bi lahko to odpravil, a z njegovo prohibitivno velikostjo izgine motiv za varčevanje staršev in se zmanjšajo prihranki. Otroci kot biološko nadaljevanje staršev so lahko opravičilo za dedovanje. Posledica bo večja razslojenost družbe (izraz uveljavitve sposobnosti posameznika kot poti povečanja učinkovitosti gospodarjenja), vendar ne bo nujno vidna, saj bodo večji dohodki podjetnih posameznikov vodili v nadaljnja produktivna vlaganja in ne toliko v potrošnjo.

Uvedba vrednostnih papirjev je pomembnejša za *povečanje učinkovitosti* kot za povečanje akumulacije, saj njen obseg nikoli ni v socializmu problem, le delničarski način *ex ante* povečevanja prihrankov deluje neinflacijsko v primerjavi z drugimi načini deficitarne in emisijske narave. Uvedba delničarstva bi morala povečati učinkovitost gospodarjenja za večjo stopnjo od plačljivih dividend, sicer bo povzročila nadaljnje obubožanje tistih, ki žive zgolj od dela (ožje pojmovanega).

Mnenje, da gospodarstvo ni dovolj učinkovito, da bi vzdržalo še dodatni strošek delnic, lahko velja kot povprečje na makro ravni. Obstajajo pa posamezne organizacije, projekti visoke stopnje donosnosti, ki bi jih prav delničarsko pridobljena akumulacija podprla in spodbudila in s tem opravila tudi ustrezno selekcijo med projekti na mikro ravni. Le če so zaprti emisijski viri poceni denarja, bodo delničarska sredstva tudi dobrodošla, potrebni pa so tudi dovolj donosni investicijski projekti.

Ali uvedba vrednostnih papirjev povečuje učinkovitost gospodarjenja in profitno stopnjo, je odvisno od trdnosti *povezave med delničarstvom in podjetništvom* (in izumiteljstvom) kot najpomembnejšimi determinantami povečanja naše uspešnosti gospodarjenja. Gre v bistvu za subjektivno oceno, koliko materialna spodbuda preko delničarstva poveča delovno vnemo (večja delovna vnema, inovativnost, racionalnejše gospodarjenje s sredstvi, nad delom katerih ima zaposleni večja lastninska upravičenja in odgovornosti), v vsakem primeru pa delničarstvo uveljavlja pravilnejši izbor učinkovitejših investicijskih projektov.

Najbolj potreben je rizični kapital (venture capital), tu pa je pripravljenost za delniško financiranje najmanjša. Za državno garantirane negospodarske projekte je večja, a tu materialna odgovornost ni razpršena in tovrstna motivacija za delo (v širšem smislu) nepomembna, pa bi bili tudi drugi načini financiranja enakovredni (posojila niti inflacije ne bi toliko povečala, deficitarno financiranje, emisija denarja bi jo bolj).

Delniški kapital je za organizacijo, ki ga pridobi, trajnejši vir sredstev, kar ji omogoča večjo fleksibilnost in prilagodljivost gospodarjenju: omogoča ji z zmanjševanjem vrednosti sredstev (delnic) amortiziranje kratkoročnih poslovnih neuspehov, zato je dolgoročno bolj stabilna.

Skeptiki ugotavljajo glede *uveljavitve posameznih oblik vrednostnih papirjev pri nas*, da:

– so obveznice odveč, saj le nadomeščajo banke v funkciji zbiranja finančnih sredstev, ki je le-te ne opravljajo dobro, zato so nujne korekcije bank;

– delnice, če so participativne (v lastno podjetje), dajejo nekaj v delitvi, kar delavcu pri presežni vrednosti že zdaj pripada. So v bistvu neekonomska spodbuda, saj nadomeste del produkta, ki naj bi pripadal delavcu, z njegovo iluzijo.

Zato je delavsko delničarstvo v tem ožjem smislu nepotrebno in nezadostno. Pomeni sicer de iure identifikacijo lastnikov proizvodnih sredstev, a učinkovitosti naj ne bi povečalo.

Po takem razmišljanju so resnično pomembne za učinkovitost le delnice zunaj lastne organizacije, z njimi pa naj bi se postopno pretočil kapital v roke manjšega števila posameznikov, lastnina v kapitalistično. Zato se nekateri zavzemajo samo za kolektivne delničarje.

Ker delitev ni več zgolj po delu, ampak tudi po kapitalu (pravzaprav finančne podjetniške sposobnosti in varčevanje so nagrajeni, prve bi konkurenca brokerskih organizacij lahko izenačila, še vedno pa bodo razlike med ljudmi risk-loverji in risk-aversi), je mogoče računati na *politično zadržanost sindikatov kot zastopnikov delavcev do pravih delnic*. V zahodnih ekonomijah nasprotujejo tudi participativnim delnicam (ZDA).

Če gre za interes ljudi, ki živijo le od dela v ožjem smislu, je takšno stališče razumljivo. Dejstvo je, da se na račun z delničarstvom uvedene (pričakovane) povečane gospodarske učinkovitosti zmanjša socialna varnost. Pri ljudeh se pojavi dilema trošiti ali varčevati in s tveganjem nalogati v delnice. Vsaka družba mora najti optimalni odnos med ekonomsko učinkovitostjo in socialno varnostjo na krivulji družbenega blagostanja (družbeni funkciji koristnosti), pri čemer se odnos med njima od države do države razlikuje (primerjaj ZDA, Švedsko, SZ). Politični demokratični postopek (volitve) omogoči premikanje odnosa v smeri večjega skupnega blagostanja družbe. Če je ugotovljeno, da je potreben za večje blagostanje naše družbe korak v smeri ekonomske učinkovitosti, narejen tudi s pomočjo uvajanja delničarstva, potem se mora umakniti popolno varušstvo socialne in siceršnje narave nad ljudmi iz obdobja »romantičnega socializma«.

Prostovoljno delničarstvo, ki je edino sprejemljivo, naj bi materialno *motivacijo ljudi* premaknilo od ekonomske prisile, kompenzacije, adopcije do identifikacije s smotri podjetja kot najvišjo stopnjo motivacije. Delničarstvo pri tem predstavlja razpršitev materialne odgovornosti za odločitve in materialne posledice teh odločitev na veliko število ljudi, pri katerih se pojavljata končno subjekt odločanja in nosilec njegovih materialnih posledic v isti osebi.

Razširjenost delničarstva

Pri vseh napovedih posledic uvajanja delničarstva v našo družbo je treba v zvezi z njegovim relativnim pomenom poudariti, da obseg ne bo velik.

Nujni pogoj za širšo uveljavitev delničarstva so ustrezne družbenopolitične in ekonomske razmere. Ker so se ves čas od prvih pobud poslabševali, kljub vse bolj liberalni zakonodaji, ni velikega upanja, da bi imelo delničarstvo izjemen obseg. Politična negotovost povečuje časovno preferenco s povečanjem tveganja. Kot je v stabilnih razmerah podjetniško zaupanje veliko (ZDA), je v nestabilnih majhno.

Inflacija je glavni dejavnik ekonomske nestabilnosti, v razmerah nominalizma pa se neposredno prenaša na tveganje v poslovanju z delnicami. Ukrepanje s popolnim indeksiranjem (govor je o posebnih obračunskih dinarjih s podobnim učinkom kot pri nominiranju v DEM) bo še povečalo inflacijo in zaprlo pot njene-
mu zmanjševanju. Drugi elementi neugodnih ekonomskih razmer so dosedanja

zloraba primarne emisije, širše ekspanzivna monetarna politika, benefikacija raznih vrst obresti, pomanjkanje pravnega reda, konkretneje finančne discipline in celo možnost za retroaktivno delovanje prava, negativni odnos do bogatenja, čeprav iz dela, premajhna materialna spodbuda za delovno, podjetniško, izumiteljsko iniciativo.

Delničarstvo je sprejemljivo tudi zato, ker izenačuje domače subjekte s tujimi, ki so jim z novelirano zakonodajo na stežaj odprta vrata, tudi v solastninske oblike. Za našega državljana ne more biti v produkciji primerno le mesto delavca (v ožjem smislu), druge tvorce pa naj bi nudili tujci, za kar bi jim ustvarili selektivno še beneficirane razmere (Bajt, 1988).

Obseg delničarstva kot oblike varčevanja tekočega dohodka in tudi kot oblike lastnine nad produkcijskimi sredstvi zelo verjetno ne bo velik, v prvem razdobju pa *bo celo minimalen*. Tudi v razvitih državah tržne usmeritve (Avstrija) vrednostni papirji predstavljajo le nekaj odstotkov med vsemi oblikami finančne akumulacije prebivalstva; na Madžarskem, kjer so jih začeli oživljati prej, le okoli 1%. Gre za naše državljanke – zasebne delničarje, za katere velja, da ob padcu realnega dohodka prihranki kot kvalitetno boljša dobrina še hitreje padajo (čeprav morebitna večja razslojenost deluje v nasprotni smeri); ljudje so v povprečju proti tveganju in se raje odločajo za varnejše, čeprav manj donosne naložbe (čeprav bo tudi teh vsaj med finančnimi vse manj), tveganje pa je tako v poslabšanih družbenih razmerah vse večje.

Država in fiskalna politika

Tudi v razvitih tržnih gospodarstvih z razvito finančno strukturo (kot je na primer sosednja Italija) država z nadzorno funkcijo bistveno posega na finančno področje, tudi v vrednostne papirje. V evforiji liberalizma nas glede vloge države ne bi smelo predaleč zanesti.

Pri predpisovanju oblike vrednostnega papirja bodo *delnice na prinosnika* (ki jih na primer v Italiji, razen izjem, ne dovoljujejo) *težko sprejemljive* zaradi nevarnosti davčne utaje in drugih špekulacij, kar je ob naši neurejeni davčni kontroli še bolj verjetno kot drugod.

Revizijsko funkcijo v delniških družbah (in drugih podobnih oblikah organiziranja) bodo verjetno kot drugod morali opravljati zapriseženi revizorji, ki kot sicer državni uslužbenci vodijo nadzorne komisije takšnih organizacij. Medtem ko v vlogi revizije (kontrole poslovanja, podobne funkciji SDK pri nas) prisotnost države še želimo (gre predvsem za korektno objavljane rezultatov), ji v vlogi ocenjevanja ekonomske upravičenosti projektov, financiranih z vrednostnimi papirji, kot je bilo že povedano, ne vidimo mesta, vsaj v gospodarstvu ne.

Vprašljiva je ideja, naj imajo v *stečajni masi* prednost delničarji, če že pride do stečaja. To bi sicer spodbujalo (v obliki povečanja varnosti) k nakupu delnic, vendar je hkrati proti osnovnemu načelu lastninske odgovornosti delničarjev za rezultate poslovanja z delniško lastnino, kar je morda še pomembnejše.

Celotna strategija *obdavčevanja* dohodkov lastnikov produkcijskih dejavnikov ostaja odprto vprašanje. Osnovna ideja je bila, da se v vrednostne papirje vloženi dohodek posameznika in donosi na vrednostne papirje (dividende) izvzamejo iz davčne osnove, s čimer naj bi se spodbudilo tvegano naganje prihrankov. Hkrati pa je dohodek od dela vključen v davčno osnovo, podobno pa se ponekod zahteva tudi za obresti od bančnih vlog. Vprašanje je, ali je dohodek od kapitala, čeprav je

res povezan s tveganjem in prav zato, lahko manj obdavčen kot dohodek od dela (v širšem smislu). Povsem liberalnih oprostitev ne poznajo niti druga tržna gospodarstva. Res je, da je v sedanjem sistemu neposrednega obdavčevanja dohodka občanov te olajšave lahko deležnih le malo občanov, saj jih zelo malo plačuje davek.

O nasprotnih učinkih davka na dedovanje (npr. delnic) je bilo že rečeno.

V vsakem primeru pa se bodo tudi zaradi uvajanja delničarstva (ne samo zaradi tega, marveč zaradi tržne naravnosti z izločanjem države iz gospodarskega življenja nasploh) davčne uprave morale strokovno in kadrovsko, zato pa tudi materialno, bistveno okrepiti.

LITERATURA IN VIRI

Bajt, A.: Samoupravna oblika družbene lastnine, Globus, Zagreb 1988.

Mnenje in predlogi Republiškega družbenega sveta za gospodarski razvoj in ekonomsko politiko o zakonih o vrednostnih papirjih in o trgu vrednostnih papirjev, Ljubljana, april 1989.

Predlog za izdajo zakona o vrednostnih papirjih, Beograd, februar 1989.

Predlog za izdajo zakona o trgu denarja in vrednostnih papirjev, Beograd, februar 1989.

Štiblar, F.: Produktivno ulaganja novca građana, Ekonomska politika, 1841, julij 1987.

Štiblar, F.: Investiranje s pomočjo vrednostnih papirjev, Teorija in praksa, 11-12/1988.

Produktivne naložbe sredstev občanov, delavcev in organizacij s pomočjo vrednostnih papirjev, CK ZK Slovenije, junij 1988.

Vandot, I.: Postopki za zbiranje sredstev občanov, interni material, april 1987.

Vasiljević, B.: Mogućnosti primene hartija od vrednosti u Jugoslaviji, Ekonomska politika, 1841, julij 1987.

Organizatorji SLO in DS med nebom in zemljo

Letos mineva 14 let od ustanovitve Katedre za SLO in DS na ljubljanski Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Katedra je v prvih letih iskala svojo identiteto. Z uvajanjem ustreznih znanstvenih vsebin in nato s preimenoivanjem v Katedro za obramboslovje pa je že trdneje začrtala svoje področje znanstvenega proučevanja, obenem pa študentom ponudila dokaj sodoben, interdisciplinaren študij. V teh letih je na Katedri diplomiralo okoli 1200 obramboslovcev. Ti naj bi zapolnili kadrovske vrzeli na delovnih mestih, na katerih jim je naložena skrb za obrambo oz. za organiziranje SLO in DS v OZD. Napak bi bilo trditi, da se ti obramboslovci niso vključili v delo na področju SLO in DS na vseh ravneh, vendar pa lahko ob tem zapišem, da je prav kadrovska struktura profesionalnih referentov za SLO in DS, organizatorjev obrambnih priprav, organizatorjev SLO in DS, upraviteljev obrambnih načrtov (oz. kakorkoli so delovne organizacije že poimenovala ta delovna mesta – torej opis del in nalog) še vedno neustrezna. Ob tem pa ni tako bistveno, da rezervni oficirji (ki v večiniasedajo ta delovna mesta v OZD) za to vrsto dela ne bi bili ustrezno strokovno usposobljeni (kar pa je argument za boljšo kadrovsko zasedbo), temveč ali je v vsesplošni racionalizaciji poslovanja, gospodarski in družbeni krizi, pomanjkanju denarja in vrednot sploh še smotrno ohranjati takšna neproduktivna, administrativna delovna mesta.

Vsekakor je rešitev toliko, kolikor je podjetij. Pa jih naštejmo nekaj: poleg opravljanja nalog SLO in DS še opravljanje drugih, metodološko in vsebinsko podobnih opravil, najemanje honorarnih delavcev, oddajanje dela na področju SLO in DS drugim, strokovno neustrezno izobraženim delavcem, pri več zaposlenih delavcih za delo na tem področju zmanjšanje števila delavcev, zadnja in obenem najbolj radikalna je zanemarjanje nalog SLO in DS oz. neopravljanje ali opustitev. Ta zadnja predpostavka se mogoče komu zdi banalna, neprimerna, pa vendar, če bi se pri nas podjetja obnašala podjetniško (brez moralnih obveznosti do uradno potrjene doktrine SLO in DS), torej bi težila za čim večjim profitom, potem bi rajši plačevala kazni, ki so res minimalne. Kajti ob upoštevanju višine kazni za neopravljanje del in ob stroških, ki ob opravljanju teh del nastanejo, se dá pri opustitvi teh del prihraniti marsikateri dinar (osebni dohodek, pisarniški material, poslovni prostori...).

Če postavimo hipotezo, da so ta delovna mesta na določeno število delavcev, na vrsto in pomembnost dela, potrebna, potem je nujno o tem zapisati nekaj predlogov za učinkovitejšo in racionalnejšo organizacijo dela na tem področju.

S SLO in DS je najprej treba sneti tančico mističnosti, jo očistiti nesmislov dnevnopolitičnih usmeritev, predvsem pa jo je treba osvoboditi pokroviteljstva Zveze komunistov, skratka SLO in DS naj postane stroka, naj se deideologizira in depolitizira.

Drugi del posodobitve del in nalog organizatorjev SLO in DS pa bi moral biti bolj življenjski in fleksibilen. Medtem ko se jih večina ukvarja z organizacijo sicer zakonsko predpisanih načrtov, ki obravnavajo in razčlenjujejo razmere, kako bo, ko se bo začelo (izredne razmere, neposredna vojna nevarnost, vojna), bi bilo

veliko boljše, ko bi se angažirali na povsem vsakdanjih področjih (ki pa so za SLO in DS prav tako pomembna) ekologije, naravnih nesreč itd. Menim, da so to problemi, ki v današnjem času vse bolj silijo v ospredje, zahtevajo pa nujne in hitre odgovore. Dolgoročna funkcija SLO in DS (pri nas še vedno najbolj propagirana) je priprava na vojno.

Organizatorji SLO in DS v podjetjih zaradi specifičnosti svojega delovnega mesta in delovnega področja svojo dejavnost velikokrat privatizirajo. Omenjena mističnost, okrepljena z neustreznim institutom uradnih skrivnosti, strogo zaupno itd., jim povsem ustreza. Individualnim poslovnim organom oz. direktorjem, ki so za to področje sicer neposredno odgovorni, pa tudi ustreza, da se jim poleg vsakdanjega dela in dolžnosti ni treba ukvarjati še s SLO in DS. Organizatorji SLO in DS tako spletajo okoli sebe neprehodne ovire in potem ni težko razumeti, da delavci gledajo nanje kot na nekakšne politkomisarje, ki razpolagajo z edinimi resničnimi informacijami iz prve roke ter ustrezno politično močjo, še posebno, če so obenem še sekretarji OO ZK.

Takšne razmere je treba preseči. Ustrezna kadrovska izpopolnitev še ne zagotavlja sprememb. Dosledno je treba uresničevati vsa zakonska določila in postopke, ki pridejo pri tej vsebini dela v poštev, pa še takrat ne bodo povsem premagane težave, ki so seveda globalno pogojene z demokratizacijo političnega življenja. Organizatorji SLO in DS morajo vsestransko sodelovati (horizontalno TOZD-i med seboj, vertikalno z ustreznim upravnim organom na občini), sami ne smejo sprejemati nobenih odločitev, vse svoje delo morajo zasnovati na odločitvah delavskega sveta, direktorja, pristojnega občinskega upravnega organa in ustreznih zakonskih in podzakonskih aktov (komitejev za SLO in DS namenoma ne omenjam, ker so zadnji ostanki vodilne vloge Zveze komunistov in bodo po vsej verjetnosti kmalu ukinjeni).

Organizatorji SLO in DS morajo postati strokovni delavci s svojim področjem dela in nič več. Posebno poglavje dela organizatorjev SLO in DS je obrambni načrt in obrambno načrtovanje. Kot sem že zapisal, je tudi obrambno načrtovanje preobilno, centralistično togo in velikokrat povsem nepotrebno. Vzemimo za primer obrazce ONO, ki so nekakšne zbirke materialno tehničnih sredstev, usposabljanja, prihodkov in odhodkov, vzdrževanja in remonta sredstev in opreme, priprav za opravljanje dejavnosti v vojni... Obrazci ONO so tipičen primer zbirokratiziranosti centralističnega sistema. Komu je namenjena množica, povrh vsega še netočnih in približnih podatkov? Verjetno ustreznim službam v republiki, ki pa bi lahko določene podatke dobile iz drugih virov, npr. proizvajalcev opreme ali pa celo iz podobnih obrazcev, ki pa so sestavni del dokumentov delovanja v vojni. Obenem pa so podatki na teh obrazcih malokdaj verodostojni, saj kakršen ugled imajo med svojimi izpolnjevalci, takšno je tudi izpolnjevanje. Čeprav nimam jasnih dokazov, lahko vseeno na podlagi mnogih razgovorov trdim, da je polovica teh podatkov zaokrožena, nepopolna ali docela izmišljena. Do največjih nesmislov prihaja na obrazcih, kjer je treba ovrednotiti določene količine sredstev. Načrtovanje poteka za obdobje 1986-90, inflacija pa se iz leta v leto (sedaj že iz dneva v dan) spreminja in res ne vem, kdo se lahko ob tej poplavi števil, indeksov (ki so le malokje enaki) sploh še znajde.

Veliko boljši niso niti obrambni načrti. Namesto da bi bili kratki, jedrnat, operativni programi dela, so vanje strpali kopico nepotrebnih dokumentov, razne sklepe, dokazila, nepotrebne opomnike itd. Število obrambnih načrtov (po novem dokumentov) narašča. Nekateri, izdelani po veljavni metodologiji,

so povsem nepotrebni: dokument o uporabi civilne zaščite, načrt varnostnih ukrepov in ukrepov samozaščite.

Vse pogosteje je med nestrokovnimi in včasih tudi strokovnimi mnenji slišati predloge za ukinitve ne samo teh delovnih mest, temveč tudi tega dela. Menim, da je takšna varianta ob sedanjosti organiziranosti in ob veljavnosti doktrine SLO in DS le malce preradikalna in nesmotrna. Vsekakor pa je tudi za to trditev nekaj argumentov:

- racionalizacija poslovanja; manj zaposlenih, manj stroškov,
- sorazmerno zmanjševanje števila zaposlenih v občini in republiki,
- JLA že tako dobi veliko denarja, pa naj poskrbi še za to področje,
- s tem bi se vsesplošna militarizacija družbe zmanjšala.

Že na prvi pogled brez vsakršnega tehtanja se vidi, da stojijo ti argumenti na trhljih nogah. Odprava te dejavnosti sicer ne bi izzvala kaosa, vendar bi se prvi negativni rezultati diskontinuitete pokazali že ob prvi naravni ali kakšni drugi nesreči. Te službe pa vsekakor ne bi mogli ukiniti v podjetjih, kjer sodelujejo z JLA na tem ali onem področju.

Tisti, ki bi JLA dodatno obremenili (ta trditev sicer ne vzdrži kritike), sploh ne poznajo problematike, kajti obrambna dejavnost ne zajema samo oboroženega boja, temveč tudi ustvarjanje pogojev zanj. To je ustrezno organizacijo gospodarstva, zdravstva, šolstva in drugih civilnih struktur.

O zadnjem argumentu bi bilo treba zapisati več besed. Med jugoslovanskimi avtorji je militarizem dokaj slabo obdelan. Medtem ko mladi odkrito priznavajo vpliv militarizma, ga uradni, vojaški raziskovalci seveda odklanjajo. Sam menim, da je vpliv militarizma precejšen, vendar je zavrt v ideološko frazo samoupravljanja, svoje ideje pa nezavedno (?) uveljavlja preko Zveze komunistov. Zato se tudi cilji JLA identificirajo s cilji ZK. Ta specifični element in posebnost doktrine SLO in DS dokaj zamegljuje z zahodno terminologijo opredeljen pojem militarizma. Problem je zapleten in zasluži več prostora, kot mu ga lahko ponudim v obravnavo v okviru problematike dela organizatorjev SLO in DS.

Naj končam. Možnosti za izboljšavo dela na področju SLO in DS v podjetjih je veliko. Racionalizacija je možna v vseh pogledih. Obrambno načrtovanje naj postane stvarno, pregledno in uporabno tudi za podjetja. Obrambne načrte je treba očistiti balasta, postati bi morali povsem operativen in pregleden dokument, ki bi ga znal uporabiti vsak, ki bi ga vzel v roke. Na novo bi bilo treba ovrednotiti zahtevnost teh del in nalog ter spodbuditi nezadostno izobražene za dodatno usposabljanje. Delo se ne bi smelo zapirati v pisarne, temveč bi moralo biti vsestransko povezano in usklajeno z vsemi subjekti SLO in DS, upoštevati bi morali vse postopke izdelave ustreznih dokumentov in poročil, zagotoviti bi bilo treba večjo povezanost organizatorjev SLO in DS s pristojnim občinskim upravnim organom in preseči sedanjo hierarhično strukturo. Za vse to pa sta seveda potrebni demokratizacija SLO in DS in visoka usposobljenost republiških in zveznih delavcev na tem področju, SLO in DS mora postati stroka pristojnih in podjetniških ljudi!

In še opomba: Članek nima namena kritično osvetliti celotnega področja problematike SLO in DS, temveč le opozoriti na nekatere vidike najbolj kritičnih in vidnih pomanjkljivosti dela organizatorjev SLO in DS v podjetjih.

Še enkrat o madžarski pomladi

Spremljanje in presojanje razgibanega družbeno-političnega življenja na Madžarskem je privlačna, inspirativna, hkrati pa tudi težavna naloga zaradi dogajanj, ki se na vsakodnevni politični sceni vrstijo z bliskovito naglico. V zadnjih mesecih je bilo politično dogajanje na Madžarskem (maj–september 1989) informacijsko izredno bogato, vrstile so se nove radikalne reformne pobude in rešitve, razširil pa se je tudi prostor političnega delovanja. Vendar podoba današnjega madžarskega družbenega trenutka ne bi bila celovita, če ne bi upoštevali pogostih opozoril v javnosti o katastrofalni ekonomski situaciji, o nenehnem slabšanju življenjskega in zdravstvenega standarda prebivalstva, o nezaposlenosti in o pojavu »nove revščine« v družbi.

Našteti pojavi v madžarskem družbenem življenju so me napotili, da svoj prispevek »O madžarski pomladi« aktualiziram z nekaterimi novimi poudarki oz. političnimi dogodki iz nemirnega poletja. V strnjeni obliki želim opozoriti na naslednje pomembne dogodke zadnjih mesecev: na pogajanja ob okrogli mizi, na okrepljeno organiziranje leve alternative in na splošno vzdušje v državi.

Pogajanja ob okrogli mizi

Ni dvoma o tem, da so osrednji politični dogodek na poti k svobodni in demokratični Madžarski pogajanja ob okrogli mizi (v lovski dvorani Parlamenta), kjer trije enakopravni partnerji (Madžarska socialistična delavska partija, Alternativa in družbene organizacije v nastajanju) vodijo zgodovinska pogajanja o narodni spravi in pomiritvi ter o zagotavljanju pogojev za miren prehod v demokratično pravno državo.

Poletni madžarsko-madžarski pogovori ob okrogli mizi so bili polni dramatičnih obratov; nemalokrat je pretil »okrogli mizi«¹ razpad, vendar kaže, da bo težnja po iskanju sprejemljivih rešitev prevladala nad nesporazumi in omogočila že kmalu uspešen zaključek pogajanj.

Vodja pogajanj alternativne strani dr. Imre Kónya je ob začetku pogajanj poudaril, da cilj razgovorov ob okrogli mizi ni dogovor o delitvi oblasti s sedanjimi nosilci oblasti. O delitvi oblasti bo lahko odločala le volja naroda. Preizkušena oblika uveljavljanja narodove volje je predstavniška demokracija, ki se po mirni poti lahko uresničuje le s svobodnimi volitvami. Alternativci – udeleženci okrogle mize – menijo, da bodo svobodne volitve zgodovinska prelomnica v življenju madžarskega naroda, hkrati pa bodo obnovile tudi politično in javno moralo družbe. V središču razprav za okroglo mizo so bila vprašanja novega volilnega sistema. Dogovor je bil dosežen o številu poslancev v parlamentu (375 – in sicer 150 iz posameznih volilnih okrožij, 150 iz župnijskih volilnih list, 75 mest kot preostanek za izravnavo nesorazmerij). Razmerje sil kaže, da nobena stranka nima možnosti za osvojitve absolutne večine, koalicijske variante pa so lahko mnogoštevilne.

Kljub večkratnim sporom in zaostritvam ob razpravi o novem volilnem sistemu

¹ MSDP je bila v času pogovorov večkrat obtožena, da zavestno žaga noge okrogle mize; nemalokrat pa so rabili ime »trikotna okrogla miza«.

je bilo v začetku septembra doseženo soglasje o vseh bistvenih vprašanjih. Odprta pa so ostala še nekatera vprašanja, povezana z javnostjo volitev in o poteku in metodah volilne kampanje. Alternativne skupine poudarjajo, da sedanja situacija, ko so vsi dnevniki na Madžarskem v lasti partije, poraja neenake možnosti na področju volilnega oglaševanja v dnevnem tisku. Sporazumeli pa so se, da bo volilna kampanja trajala 90 dni (vključno s kandidacijskimi postopki).

Pomembno vlogo v razpravah so pripisali tudi objavljanju javnomnenjskih raziskav v času volilne kampanje. Zaradi pomena teh raziskav na odločanje volilcev so se dogovorili, da bodo določili institucije, ki bodo lahko izvajale javnomnenjske raziskave. Okrogla miza je precej časa namenila tudi vprašanju statusa državnega predsednika. Sporazumeli so se, da bodo pri tem vprašanju upoštevali rešitve iz leta 1946.

Ena najbolj vročih debat ob okrogli mizi se je razvnela o odhodu partije iz delovnih organizacij in hkrati s tem o problemu partijskega premoženja. Razprava o premoženju partije zaenkrat še ni zaključena. Madžarski viri² poročajo, da partija ne želi tega vprašanja obravnavati pred širšo javnostjo.

Glede ukinjanja partijskih organizacij v delovnih organizacijah predvidevajo – po besedah Imre Pozsgaja – možnost »odhoda partije« iz delovnih organizacij, med drugim iz sodišč, državne uprave in iz oboroženih sil.³ Ta izjava je naletela v partijskih vrstah na val ogorčenja. Vendar pa alternativa prav pri tej zahtevi ne želi popuščati, ker bi le odhod partije iz delovnih organizacij omogočil enake izhodiščne možnosti za politično delovanje. Ohranjanje partije na delovnem mestu pomeni po mnenju alternative konzerviranje partijskega monopola v družbi. Zagovorniki »odhoda partije« argumentirajo svoja stališča s primeri iz zahodnoevropske prakse, kjer se večina političnih strank ne more organizirati na delovišču (Avstrija, Švedska, ZRN). Zagovorniki ohranjanja današnjega stanja pa navajajo primere delovanja političnih strank v podjetjih v Franciji in Italiji.

To vprašanje ostaja zaenkrat še odprto, porajajo pa se kompromisni predlogi, med njimi tudi predlog, da naj partijske organizacije ne bi delovale na delovnih mestih v delovnem času. Prisotne so tudi razprave, ki odrekajo partiji pravico do vmešavanja v gospodarsko življenje, hkrati pa predlagajo, da se naj partija financira le iz članarine.

O teh in podobnih vprašanjih organiziranosti madžarske socialistične delavske partije bodo prav gotovo spregovorili na bližajočem se partijskem kongresu oktobra 1989.

Vprašanja, ki so povezana z organiziranostjo partije in problemom partijskega premoženja, so poleg volilnega sistema osrednja vsebina pogajanj ob okrogli mizi. Alternativne zveze poudarjajo, da je obstoj novih strank in zvez le formalnost, če nimajo na voljo ustreznih finančnih sredstev za delovanje. Vroče razprave o finančnih možnostih za delovanje novih strank in zvez so se stekle v trenutni predlog MSDP, po katerem bi partija odstopila 1/4 svojega premoženja za financiranje novih strank.

Krepitev leve alternative

V zadnjih mesecih, zlasti od pomladi, sta se okrepili organiziranost in delovanje leve alternative kot tudi levo usmerjenih društev (npr. Društvo Ferenc

² Magyar Nemzet, Budapest 7. IX. 1989.

³ Magyar Nemzet, Budapest 2. IX. 1989.

München). Svoje delovanje so usmerile v izdelavo politične platforme, ki temelji na tradicionalnih levih usmeritvah. Osrednji element teh koncepcij je marksistična kritična družbena teorija.⁴

Leva alternativa na Madžarskem ima do novih strank in zvez kritičen odnos in je mnenja, da se njihove reformne zamisli spopadajo z lažno dilemo o tradicionalni državi in meščanskem liberalizmu. Po mnenju leve alternative zamisli o tržnem gospodarstvu (ki je bilo stoletja podvrženo kritiki) ne bodo dale dolgoročnih rešitev, ki bi ustrezno odpravile družbene napetosti.

Skupno prizadevanje leve alternative se osredotoča v težnji po ohranjanju obstoječe strukture oblasti in družbenega mehanizma. Menijo, da so potrebne le delne reforme političnega sistema, socialne politike, uprave, itd. Poudarjajo, da morajo biti vse te reforme sicer samostojne, vendar pa morajo biti med seboj usklajene.

O splošnem vzdušju v državi

Kljub mnogim premikom na političnem področju številna znamenja kažejo, da je vzdušje med prebivalstvom dokaj pesimistično. O tej strani madžarske stvarnosti naša javna občila – iz razumljivih razlogov – manj (ali sploh ne) poročajo. Ti pojavi so manj vidni in skriti pred TV kamerami. Informacijski viri sežejo najpogosteje le do izbranih posameznikov (vodij novih gibanj, umetnikov, predstavnikov establishmenta itd.).

Spremljanje madžarskega dnevnega tiska (pisma bralcev), novih revij, zlasti pa neposredni stiki s preprostimi delovnimi ljudmi (s tako imenovanim »malim človekom«) kažejo, da so ljudje do sprememb nezaupljivi, v pogledu novih idej pa negotovi in neodločni. Najbrž so taka in podobna spoznanja napotila predstavnike uradne politike in tudi alternativo, da vse pogosteje ponavljajo misel: retrogradna preusmeritev ni več mogoča, v vsakem primeru (četudi pride do sprememb v Sovjetski zvezi) Madžarska nadaljuje pot v demokracijo in v pravno državo.

Poenoteni so pogledi, da je temeljni problem današnje Madžarske v tem, da politične reforme niso podprte z gospodarskim napredkom. Prav narobe, standard prebivalstva pada, inflacija raste, nezaposlenost vedno bolj pritiska, nezadovoljstvo ljudi narašča.

Vsem problemom navkljub je poleti 1989 za pet minut posijalo sonce (kot poroča Magyar Nemzet), ko so madžarski organi samostojno odločali o usodi nemških beguncev. Ta izraz suverenosti države je okrepil hotenja po moralni preobrazbi političnega življenja na Madžarskem in prispeval k ponovnemu oživljanju samospoštovanja naroda. To pa pomeni, da obstaja upanje, da se bo madžarska pomlad podaljšala v jesen in tudi v zimo.

Ljubljana, 19. septembra 1989

⁴ Kritika, Budapest 1989/3, stran 16.

NINO SPINELLI

Med smelim in preudarnim razvojem turizma

Empirično ugotavljamo, da se interes oz. radovednost javnosti za delo naših gospodarstvenikov, za njihove načrte in snovanja, v zadnjem času povečuje. V sklop razprav o podjetništvu v naši reviji smo tokrat vključili pogovor z Ninom Spinellijem, generalnim direktorjem turističnega podjetja Casino v Portorožu. Nekaj ključnih programov portoroškega turizma, kot so npr. igralnica, letališče, marina, je naš sogovornik s svojimi sodelavci uresničil dobesedno v velikem podjetniškem slogu. Iz razgovora z njim je čutiti prepričljivo zavezanost poklicu, etosu dela v turizmu. Casino je postal sinonim za igralništvo, zabavo, oddih, kopališko zdravljenje, izletništvo in tujski promet sploh. Ustanova je odločujoče sooblikovala infrastrukturno okolje Portoroža in turistično kulturo krajine – manj pa je znano, da je Casino tudi širokosrčen sponzor zdravstvenih in kulturnih ustanov. Življenjska pot Nina Spinellija teče od nekdanjega postojnskega skojevca, odbornika, bančnega delavca do gospodarskega politika v turistični organizaciji Obale, v Gospodarski zbornici Slovenije in Turistični zvezi Jugoslavije.

Z N. Spinellijem sta se pogovarjala dr. Janez Škerjanec in Ivan Hvala, ki je tekst tudi pripravil za objavo.

UREDNIŠTVO: Turizem v Jugoslaviji, v Slovenskem primorju je zagotovo panoga gospodarstva, kjer imamo Slovenci in Jugoslovani komparativne prednosti. Kljub temu v turizmu ne dosegamo takšnih rezultatov, kot na primer naši sosedje (Spodnja Avstrija, Italija-Furlanija-Juljska krajina). Kje so po vašem mnenju ovire, ki preprečujejo tej sestavljeni dejavnosti večje uspehe pri nas?

N. SPINELLI: O turizmu smemo govoriti, če ga najprej uvrstimo na pravo mesto v ekonomiji, tako državni in seveda lokalni, ki mu dejansko pripada. Trdim, da turizem zagotovo niso samo gostinci in hotelirji, ampak je izredno široka pahljača ponudbe, ki pa največkrat ni odvisna od gostinskega delavca. Če je to izhodišče, smemo govoriti, katere so naše slabosti, ki nam jih v vseh povojnih letih v turizmu ni uspelo povsem odpraviti. Na prvem mestu je ponudba v ožjem pomenu besede, sestavljena iz osnovnih turističnih storitev. Že tu, pri ponudbi izdelkov je še veliko možnosti. Marsikdaj po krivici dolžimo trgovino, ki da premalo iztrži iz turizma, od gostov, ki so pri nas na dopustu, izletu, predvsem tedenskem. Za takšne tedenske izlete so kot nalašč vsa naša obmejna področja, slovenska Istra, Slovensko primorje. Zato v naši ponudbi manjka zelo veliko izdelkov. Marsikdaj nimamo turistu kaj ponuditi, kar bi kupil in tako porabil svoj denar. Sosednje države so pri tem bistveno pred nami. Toda zanimivo je, da v svojih trgovinah ne prodajajo samo izdelkov domače industrije, obrti, ampak iz vse Evrope, iz Japonske, Kitaj-

ske itd., zato se moramo odpreti svetu in moramo prodajati tudi izdelke številnih drugih proizvajalcev. Ni pa pomembna le ponudba. V turizmu sta odločilna tudi urejen javni prevoz in PTT storitve. Trdim, da je kakovostna PTT storitev v Portorožu pomembnejša kot v mnogih drugih mestih. Slabost naše panoge je tudi neinterese mladih, da bi se odločali za ta poklic. V zadnjih letih je več znanilk obetavnih sprememb, ni pa še pravega vrednotenja, da je naš poklic enakovreden proizvodnim ali celo intelektualnim poklicem. Pri tem se zavedam, da je delo gostinskega ali hotelirskega, pa tudi turističnega delavca, izredno zahtevno, zato nam tudi moralna podpora veliko pomeni. Ta pa ne sme biti na račun pomanjkljivosti v našem delu. Glejte, vse to govori predvsem o neizkoriščenih možnostih, kar bi moralo biti poudarjeno na naših prihodnjih razpravah.

UREDNIŠTVO: Koliko je organizacija turizma kot sinteza ponudbe – tu mislimo na organizacijo v širšem smislu (organizacija, ki omogoča turistični proizvod) – eden izmed temeljnih vzrokov za slabe rezultate v turizmu?

SPINELLI: V hotelirstvu in predvsem v turizmu najbolj primanjkuje organizatorjev in usmerjevalcev dela. Nekako še dobimo, izoblikujemo dobrega strežnika, natakarja, kuharja, direktorja hotela, primanjkuje pa dobrih direktorjev podjetij, organizatorjev ponudbe, delavcev na razvojnih področjih. Načrtovanje v turizmu je tesno povezano z razvojnimi ambicijami mest, območij, z uveljavljanjem ekonomske, socialne, kulturne identitete kraja, regije. Če smo zelo kritični ali pa tudi ne, lahko ugotovimo, da v Sloveniji, pa tudi v Jugoslaviji, nimamo strategije turističnega razvoja. Tak, nam najbližji koncept bi morali imeti za razvoj Istre. Razvojni koncept Istre mnoge praktike entuziaste že privlači, ni pa še strokovnega skupinskega dela na tej perspektivni temi. Jugoslavija ima s ponudbo svoje jadranske obale izjemne možnosti, zato razvoja turizma ne smemo prepustiti samo turističnim in hotelskim delavcem. Naše možnosti lahko izkoristimo samo z velikimi strokovnimi ambicijami, ki bi združevale kadre iz več panog in dejavnosti. To bi nam omogočilo, da se vključimo v mednarodno delitev dela. Nobenih ocen in številk ne bi ponavljal; samo pogledjmo sosednje države, recimo Italijo, ki je v skupini sedmih najbolj razvitih držav, saj spada med najbolj industrijsko razvite države, vendar turizma ne odrivajo. Tako je treba tudi v Jugoslaviji in Sloveniji tej panogi nameniti več pozornosti.

UREDNIŠTVO: Omenili ste različne vzroke, toda ali ni premalo znanja v tej razvojno perspektivni dejavnosti eden izmed temeljnih vzrokov? Ali smo v strokovnem delu, v študijskih projektih že dosegli raven, da pospešimo turistični razvoj?

N. SPINELLI: Takoj naj povem, da ne poznam veliko resnih študij o razvoju turizma v Jugoslaviji. Imamo veliko strokovnjakov, specialistov pa najbrž ne. To je interdisciplinarna naloga, ki je še na začetku.

UREDNIŠTVO: Kako razmišljate o infrastrukturi mediteranskega turizma, konceptih, programih razvoja?

N. SPINELLI: Obmorski turizem zahteva veliko vlaganj v infrastrukturne objekte in naprave. Vzrok manjšega turističnega prometa je prav nerazvita turistična infrastruktura. Kaj pomeni infrastruktura, ki je neposredno povezana z interesi navtičnega turizma, šele odkrivamo. Pred nekaj leti smo na srečo začeli z gradnjo marin

in obnovo luk. Jugoslovanska obala ponovno pridobiva prednosti. Za to pa bi potrebovali ustrezne študije. Postopoma odkrivamo »infrastrukturo« istrske zgodovine in kulture, istrska mesta.

UREDNIŠTVO: Bivanjske kvalitete, ki bi oživile duhovno kulturo kraja.

N. SPINELLI: Tako, kraja, kajti turist, recimo Anglež, Japonec, naj bi odkrival takšen prestolniški biser naše mestne arhitekture in kulture, kakršen je, žal za prihodnji turizem, dan mestu Piran. Piran v nobenem pomembnem izročilu še ni vključen v turizem. Turista bi zanimal celinski del Istre. Pri tem se srečajo z zelo pomanjkljivo komunalno infrastrukturo, delno s prevozi, tudi z letalskim. Vse to zahteva veliko sredstev, vendar na usmeritve turističnega razvoja ne moremo kar pozabiti. Jadranske ceste moramo zgraditi in povezati. Vključiti se moramo v evropsko cestno omrežje.

UREDNIŠTVO: Če se omejimo na turizem v Portorožu, na njegovo zgodovino, zaledje, nas zanima sedanji razvoj, zlasti pa njegova prihodnost. Ali nam lahko na kratko predstavite uveljavljeno in vašo vizijo razvoja portoroškega turizma?

N. SPINELLI: Na slovenski obali uveljavljamo že dolgo let usklajen turistični razvoj. Med prvimi smo začeli s ponudbo kongresnega turizma, z navtičnim turizmom. Portorož ima velike možnosti v termalnem turizmu. Pozabili smo na preteklost in še vedno pozabljamo, da je bil začetek portoroškega turizma povezan z zdravilnim blatom, s slanico, da je na tej podlagi nastajala tudi infrastruktura. Takšen program dela razvijamo v skladu z materialimi možnostmi, ki pa so preskromne. Premalo je lastnih in še posebno družbenih sredstev. Poudaril bi, da se moramo kot družba vrniti tudi na nekatera izhodišča, ki smo jih že sprejemali v šestdesetih letih, ko smo uveljavili slovensko zasnovo turističnega razvoja. Zamudili smo približno 15 let, ko smo začeli zapostavljati pomen turizma kot paradnega konja v razvoju.

UREDNIŠTVO: Za portoroški turizem je nujno, da se jasneje usmeri, opredeli, kakšen turizem naj razvija.

N. SPINELLI: Sedanja zasnova portoroškega turizma sloni na najboljši tradiciji zdravilišč, izletniškega, posebej še navtičnega turizma in stacionarnega turizma, ki se uveljavlja s kakovostnimi hotelskimi storitvami. Veliko hotelov je bilo zgrajenih že pred 1. svetovno vojno, ne kakšnih velikih hotelov, ampak hotelskih vil, manjših objektov itd. To tradicijo želimo upoštevati, upoštevati pa moramo tudi to, da se je Portorož že med Avstroogrsko uveljavil s t. i. zabavnim turizmom, z velikimi družabnimi prireditvami. Igralnica je bila odprta že leta 1913 in ne šele pred 25. leti. To je tradicija, ki ima v turizmu svojo težo in govori o razvojnih možnostih. V tem okviru smo začeli graditi hotelske in vse druge zmogljivosti, ki jih sicer še ni dovolj, in bi jih še rabili, vendar smo zelo previdni. Posteljne zmogljivosti morajo biti ob morju, zlasti v zalivih in drugod, uravnane z zmogljivostjo okolja. Ob morju je lahko le omejeno število objektov, kopalcev, bark itd. V Portorožu smo ohranili veliko zelenih površin, ki jih npr. ne vidiš ob Azurni obali in pri tem moramo tudi vztrajati. Zadnjih 10–15 let se je zavest o tem bistveno okrepila, potrebna je bila strogost in odločnost, sicer bi pozidali vsa zemljišča. V skladu s sprejetimi programi smo razvijali vse tiste dejavnosti, ki naj bi v prihodnje prispevale, da bo gost

bogato zadovoljil svoje potrebe. Še najmanj imamo razvito trgovino. Mesti Piran in Portorož imata možnosti za bolj razvito trgovino. Spregovoriti želim tudi o ponudbi termalnega turizma, ne le o zdraviliškem turizmu, kajti terme pomenijo tudi kopališko zdravljenje, obenem pa pomenijo tudi resnično pomoč, da utrdiš svoje življenjske funkcije in sprostiš duhovno moč, zato pomenijo tudi aktivnejšo obliko počitnic. Ta program pa je za Portorož premalo, kljub temu da imamo dolgoletno tradicijo. Terme imamo samo v hotelu Palace, lahko pa bi jih imeli v več hotelih. V tem je še nekaj razvojnih možnosti in ena pomembnih prednosti Portoroža, ki jih tudi v propagandne namene premalo izkoriščamo. Poskrbeti moramo za goste, ki jih zanima celoletni program kakovostnih storitev. Zato pa si moramo bolj pomagati s kongresnim turizmom, vikend turizmom, k čemur prispeva tudi ponudba igralništva in vse, kar je z njim nastalo: športni tereni, tenis igrišča, marina, celoletni navični turizem, kajti uporabniki teh storitev so južni Nemci, Münchenčani, Avstrijci in Italijani iz bližnjih mest.

UREDNIŠTVO: Ali ne bi mogel Portorož postati turistično središče za križarjenje po Sredozemlju?

N. SPINELLI: Ponudba Portoroža in z njim dela naše obale ne more preseči določenega števila gostov, zato ni možnosti za masovni turizem. V perspektivi mora ostati v mejah visoko specializiranega turizma. V tem smo omejeni in ta omejitev naj bo naša razvojna prednost. Poleg tega imamo v Sloveniji veliko specializiranih zdravilišč. Obenem se ne opredeljujemo za preozko razčlenitev naših storitev. Velik pomen pripisujemo drobni trgovini itd. Posteljne zmogljivosti želimo zagotavljati v majhnih objektih, v zasebnih gostiščih, ker Portorož ne prenese več kot dva ali tri nove hotele. V Istri in v turističnih središčih na jugoslovanski obali nas zanima nadaljnja delitev dela, delitev turistične ponudbe.

UREDNIŠTVO: Portorož bi lahko postal turistično središče za najzahtevnejše goste, ki k nam običajno ne prihajajo?

N. SPINELLI: To sta realna možnost in tudi pomembna naloga. Portorož lahko postane izhodiščno mesto, zlasti za neevropske goste. Smo v geografskem središču, od koder lahko gost na zračni liniji 200–300 km izbere za obisk nekatera najpomembnejša mesta: Benetke, Firenze, Rim, Dunaj, Prago, Ljubljano, Zagreb, Dubrovnik. Morju smo najbližji, Dalmacija z otoki pa ima velike razvojne možnosti. Za enodnevne izlete so otoki zelo primerni.

Ko ocenjujemo goste, ali so petični ali manj petični, je pomembno poudariti, da to delamo z veliko mero dostojnosti. Vsak turist je gost, seveda pa se Portorož bori za posebno ali celo izjemno ponudbo in temu ustreznega gosta. Zavedamo pa se, in to poudarjamo, da so zelo petični gosti običajno tudi zahtevnejši. Ni vseeno, kakšen je imidž države, v katero pridejo. V Jugoslaviji se v zadnjih dveh letih s tem ne moremo pohvaliti.

UREDNIŠTVO: Igralnica je s svojim dohodkom že veliko prispevala k razvoju in imidžu turizma v Portorožu. Ali nam lahko predstavite povezave in odnose med igralnico in portoroškim turizmom?

N. SPINELLI: Če ne bi pred desetletji izgradili v Portorožu igralnice, bi jo morali pozneje. Od vsega začetka je to zanimiva ponudba, ki jo je Portorož dobro izkori-

stil. Gostom je popestrila bivanje, omogočila pa je tudi materialno podlago za financiranje turistične infrastrukture. Igralnica ima svoje mesto v portoroškem turizmu. Za del gostov je to velika privlačnost, in med njimi so tudi industrialci, trgovci, iz intelektualnih poklicev, skratka taki, ki imajo denar in se v igralništvu sprostijo. Med gosti so poleg Italijanov iz bližnjih italijanskih mest tudi Avstrijci, južni Nemci. Privabili smo jih zlasti z navtičnim turizmom.

UREDNIŠTVO: Kaj pa Jugoslovani?

N. SPINELLI: Jugoslovani nimajo vstopa iz dveh razlogov: prvič, ker se igra samo za devize in z devizami doslej praktično ni bilo mogoče razpolagati, in drugič, za dinarje je pri tej inflaciji nemogoče igrati, ker bi morali vsak dan spreminjati vrednost žetonov. Vendar pa Jugoslovani niso prikrajšani. Imajo druge možnosti: loterijo, klasične igre. Loterija ali druge organizacije bodo morda kljub vsemu odprle nekaj igralnic. Take možnosti so že v sosednji Hrvaški. Igrali bodo za dinarje.

Dohodek igralnice ima pomemben delež v turistični panogi. Vračamo ga turizmu. Začeli smo s kongresnim turizmom, raznimi prireditvenimi centri, nadaljevali s športnimi centri, marino, mednarodnim letališčem – prvim take vrste v Jugoslaviji, ki pa ima enake delovne razmere in opravlja vse tiste naloge kot vsa druga letališča. Veliko sredstev smo namenili za ponudbo kulturnih dobrin, od Kopra, preko Krasa, do Pirana. Igralnica ustvarja celovitejšo turistično ponudbo, celo trdimo, da je eden najmočnejših agensov, zastopnikov in posredovalcev celotne dejavnosti. Skratka, igralnica pripelje v Portorož del najboljših gostov.

UREDNIŠTVO: Novi programi portoroškega turizma so se razrasli iz sence častiljivega hotela Palace, simbola začetka in razmaha obmorskega turizma pri nas. Ali ni prekanje o obnovi vzorčna podoba naših otroških bolezni? Ali so predvidena tuja vlaganja in kaj pomenijo za portoroški turizem?

N. SPINELLI: Obnova Palacea je bila na žalost preveč prepuščena majhnemu kolektivu. Zato smo veliko zamudili. Uveljavljen pristop k prenovi, bo že družba pomagala, nas je postavil na trdna tla. Kdo bo prevzel obnovo? Ali bo pri tem sodelovala tudi igralnica ali ne, tega ne bi želel komentirati. Nekateri nas v to silijo. Če je to prav, bomo videli.

UREDNIŠTVO: Nekateri sodijo, da bi v Portorožu nujno potrebovali turističnega direktorja, ki bi povezoval vse institucije, ki služijo turističnemu napredku, in študijski center, ki bi proučeval turistične tokove v svetu?

N. SPINELLI: V Portorožu imamo institucijo, ki se imenuje Obalno-kraška turistična poslovna skupnost, kjer bi morali o tem razpravljati, oblikovati izhodišča, uskladiti programe. Mi ne samo, da nimamo ustreznih ljudi za te naloge v hotelih, nimamo jih tudi v regiji. Nekatera središča so mogoče že pred nami, mi pa že zaostajamo. Formalne institucije imamo, tudi direktorje imamo, poslovno skupnost. Ugotoviti pa moramo, zakaj nimamo dovolj volje, znanja, usmerjevalnih moči. Turizma ni brez osredotočene pobude na nacionalni ravni. Slovenija ni tako veliko področje, da takšnih nalog ne bi reševali na najširši osnovi.

UREDNIŠTVO: V svetu imajo take centre.

N. SPINELLI: Imajo. Običajno ima vsak kraj nekoga, ki je (takoj) navzoč, na voljo, ki pomeni to središče. Na žalost se obračajo kar name, za to pa nisem odgovoren in morda tudi ne pristojen.

Razmišljamo, da bi v Piranu izoblikovali seminarske centre, poletne oziroma letne šole, znanstvene in kulturne institucije. Te naloge so pred nami. Nekoliko več zaupanja imam v prihodnost, ker je v sedanji jugoslovanski vladi naše področje dela boljše zastopano.

UREDNIŠTVO: Ukinjanje solin je postala boleča tema razprav. Čemu se s tem odpovedujemo v razvoju zdraviliškega turizma, ki naj bi bil za Portorož primaren? Ni slanice, blata... in predvsem še česa?

N. SPINELLI: Portorož in okoliški kraji so bili znani po pridobivanju soli. Imeli smo tri velika solinarska polja: Strunjan, Lucija in Sečovelje. Soline v Luciji so bile opuščene takoj po vojni, zato je nastalo veliko močvirje. Pred 15–20 leti smo prevzeli to področje in začeli z navtičnim turizmom, s športnimi centri. V Strunjanu soline še obstajajo in so v perspektivi predvidene kot soline-muzej, prostor, kjer bi predstavili solinarsko dejavnost. Sečoveljske soline moramo ohraniti. Na tem je leto za leto več poudarka, kajti to je velika krajinska in naravna dobrina, ki je v Evropi prava dragotina. Soline ne bodo opuščene, res pa je, da pridobivanje soli ne bo visoko rentabilno. Zato razvijajo več programov. Pospeševati želimo tudi umetno izhlapevanje, razvijati školjkarstvo in izbrane programe, zato ni bojazni za ukinitev teh solin.

UREDNIŠTVO: Razvoj turizma terja urbani prostor s posebno turistično ponudbo. V Portorožu nastaja obsežen sistem pozidav nad hotelom Palace z zasebnimi hišami. Kaj pomenijo za uspešen razvoj turizma? Ali se ta prostor sploh izkorišča za razvoj turizma?

N. SPINELLI: Prostorsko je področje Portoroža in piranske občine izredno občutljivo, celo kočljivo in marsikdaj neprijetno. Brez močnih zavor bi bilo na mah pozidano. To je najlažje, kaj pa potem? Zato je center Portoroža še vedno naravno, neločljivo združen z zeleno dolino, ki jo trudoma vzdržujemo. Ne gradimo, čeprav nas tu in tam, na žalost še preseneti kaka črna gradnja. Zaradi obnove starega Palacea bo nekaj stanovanjskih objektov v neposredni bližini porušeni in danje bo v bližini pripravljena lokacija za nadomestne gradnje. To pa ne pomeni, da se naše ustanove lahko v celoti pohvalijo s svojim delom. Vztrajamo pri zemljiški politiki, ki jo bodo, upam, cenili in upoštevali tudi mladi.

Kakšna je vloga privatnih gostišč? Piranska občina ima več kot 6000 zasebnih postelj za turizem, kar je velika materialna pridobitev za prebivalce in pravi zaklad za turistično gospodarstvo. Toda program gradenj je bil slab. Pozidava je zelo razpršena itd. Največ postelj oddajajo zasebniki. Zato so za nas obetavna tudi zasebna gostišča. Npr., velik del evropskih turističnih objektov v znanih središčih kot so San Remo, Azurna obala, Monte Carlo, imajo v posesti tujci. Zato pa so zasedeni morda po mesec dni v letu. To ne more biti naš program. V piranski občini bomo gradili malo hotelov.

UREDNIŠTVO: Na koncu bi vas vprašali, kakšen je odnos med humano (socialno) ekologijo in turizmom. Znano je, da je Portorož, zlasti s svojim zalivom, zelo občutljiv ekološki prostor za turistično zahtevno ponudbo svojkega slovenskega

mediteranskega turizma. Za vse nas je zanimiva tema o perspektivnem turističnem razvoju Portoroža ter ekološki zmogljivosti ožjega in širšega okolja.

N. SPINELLI: Ne glede na veliko odsotnost ekološke zavesti v šestdesetih letih, ko se je Portorož začel močneje razvijati, smo že poudarjali odnos do narave, do okolja. Ne dopuščam teze, da smo slovensko obalo ekološko že ranili.

Trdim, da je bila na jugoslovanski obali prav v Piranu zgrajena prva in edina prava kanalizacija s čistilno napravo. Lokalni izpusti so v glavnem smotrno in varstveno urejeni. Kako je pri naših sosedih v Italiji, kjer teh naprav ni, je drugo vprašanje, ki pa nas obremenjuje. Morje je ekološko že obremenjeno. Medtem ugotavljamo, da je na italijanski strani povsem drugačna podoba, kar nas mora zlovesče opozarjati. Zlasti nas Slovence, ker se premalo zavedamo, da smo tudi obmorski narod. Mislim pa, da začenjamo z morjem živeti vedno bolj polno in tudi odgovorno.

MATIJA GOLOB*

Naprej otroci očetnjave – a ne brez pameti, brez glave . . .

V poplavi predpisov in norm – zapisanih kajpak in prepuščenih gostobesedju javnih občil – se utapljajo skoro vsi sodobni družbeno gospodarski sestavi. Zmešnjava je iz leta v leto hujša. Posamezniki, predvsem pa najrazličnejše neformalne skupine sebičnega predznaka – klike, izkoriščajo ta »imeniten« nered nadvse prizadevno in spravljajo mastne dobičke v svoje nenasitne malhe. Da take razmere povzročajo hudo kvarjenje odnosov, ne samo med primarnimi skupinami, ampak tudi med sekundarnimi skupinami na regionalnih, nacionalnih in mednarodnih ravneh, je pač razumljivo vsakemu, ki se na te zadeve kolikor toliko spozna. Vendar mogočni in dobro zakrinkani dejavniki hudo ovirajo vpogled v dogajanja, pri čemer so zlasti polarizacijski procesi korupcije največji tabu. Prav gotovo se dandanes obetajo skoro povsod po svetu bogate »žetve« najvplivnejšim establišmentom, kot tudi organiziranim kriminalnim podzemljem – od lokalnih, pa tja do globalnih ravni. Škoda le, da te klike zlikovcev ob siceršnji, naravnost diabolčni zvijačnosti, vendarle nimajo niti toliko pameti, kot so jo imele njihove »vzornice« iz preteklih obdobij. Le-te so namreč tu in tam vendarle uporabljale še kakšno zavoro. Sedanje svojati pa drvijo po klancu navzdol brez zavor. S tem tvegajo, da kmalu ne bodo pozele nobenih dobičkov več, pač pa jih bo namesto njih vseobči propad človeštva.

Ker naša (korupciološka) stroka ni polihistorska, si na vznemirljiva vprašanja ob kvarjenju odnosov in nravi lahko odgovorimo le delno. Pri tem se ne spuščamo predaleč niti na pravna in še manj na gospodarska področja. Dovoljujemo si pa kljub temu nekaj vpogleda v ta, pa še v številna druga področja sodobnih ved. Za orientacijo nam služi v temle prispevku nekakšen pregled nad raznimi lastnostmi posameznikov, skupin in ustanov, nad njihovimi navadami, kontra-navadami in razvadami, dobro in ne-dobro gospodarnostjo¹ itd. S stališča korupciološke problematike nas to pot še posebno zanimajo tiste ideje Vélike francoske revolucije, ki jih ob dvestoti njeni obletnici največkrat omenjajo in niso še prav nič zastarele. Prek vse te »panorame« poskušamo torej naznačiti nekaj korupciogenih kategorij – se pravi: ne več v tolikšni meri tistih, ki smo jih razčlenjevali že doslej, ampak predvsem nekaj »novih«.

I. IDEJE VÉLIKE FRANCOSKE REVOLUCIJE

Ker proslavljamo letos že dvestoto obletnico padca zloglasne pariške ječe Bastije, ki pomeni začetek (simboličen!) ene največjih revolucij v zgodovini človeštva, je prav, če najprej razmišljamo o idejah, zajetih v njenem glavnem geslu:

* Dr. Matija Golob, pravnik in sociolog.

»Liberté, égalité, fraternité«² in to s stališč sodobnosti. Geslo čedalje bolj pridobiva na svoji veljavi. Postalo je že nekakšna univerzalna norma, katere dobesedno uresničenje si želé (zaenkrat še vedno ob zelo, zelo utopičnih predstavah) vsi dobro misleči ljudje, med njimi pa že zlasti izkoriščani, zatirani, zaničevani in po krivdi drugih nemočni ter revni. To znamenito geslo je podobno menici, ki je bila že zdavnaj izstavljena, rok njene dospelosti pa samovoljno podaljšujejo v nedogled. Toda ljudstvo, ta »kanalja«³, ima dober spomin. Od tistih, ki so po njegovem hrbtu zlezli navzgor, terja to, kar mu pripada.

Morebiti je ugledni gospod Guizot prav zaradi tolikšne moči glavnega gesla Vélike francoske revolucije, ki je že do njegovega časa preživelo nič koliko peripetij, nekako zavohal dobiček tudi zase in za svojo »zgodno« družčino. Javnosti je postregel s pravcatim »razodetjem«, ki ga je formuliral približno takole: »Zgodovina je proces civilizacije, le-ta pa je meščanskost. V tem procesu je tretji stan ogromen fakt!«⁴. Ob tolikšnem žabjem napihovanju bi moralo glavno geslo Vélike francoske revolucije kar zbledeti oziroma se brezpogojno prilagoditi vesoljni »frakariji«. Vendar se to ni zgodilo.

K temu je nehote v precejšnji meri pripomogel še uglednejši gospod Thiers. V svoji famozni »Zgodovini francoske revolucije« je tako ganljivo poudarjal »resnično vzvišenost civil(izira)ne meščanskosti« nad težnjami drhali, se pravi ljudstva, da tej njegovi »jasnovidnosti« pameten človek pri najboljši volji nikoli ni mogel verjeti. Pozneje se je izkazalo še to, da je bil vse prej kot »kavalirski« do Pariške Komune. Kljub temu pa je bil vseskozi prepričan »branilec civilizacije, pa humanosti in pravičnosti meščanskega reda«. Morebiti ni preveč bogokletno, če si dovolimo v tej zvezi domnevo, da bi bil dandanes čisto verjetno največji branilec pravne države, kajpak meščanske in nobene druge. Kako hudo krivico so delali in še delajo ubogemu gospodu Thiersu ljudje, ki njegovih »zaslug« nočejo hvaliti in do njega sploh niso vljudni, kaj šele ljubeznivi! Kako grozno se vendar sliši, da je za take ljudi bil in je še »pritlikava pokveka«, nekakšen (vojsko)vodja zlahtnih kmetavzov in ne nazadnje okrutnež.⁵

Ob glavnem geslu Vélike francoske revolucije in še ob drugih njenih vodilnih idejah (zlasti tistih, ki se tičejo pravic človeka ter odprave suženjstva, pa odprave privilegijev plemstva in cerkve), bi veljalo zastaviti gospodu Thiersu ter njemu podobnim meščanom, kot tudi ne-meščanom njegovega in še posebno sedanjega časa, ta-le tri vprašanja:

- Ali premalo hrane, pa prezebanje, bolezní kot nasledek obojega in še številne druge socialne tegobe ne povzročajo, da se neprestano poglablja prepad med revnimi in bogatimi?

- Ali se zaradi tega ne povečuje upornost revnih?

- Ali si gospod Thiers in njegovi meščani, pa pravtako ne-meščani njegovega hinavsko človečnostnega kova, vse do danes, le ne razlagajo upornosti revnih malce pristransko, da ne rečemo krivično? Pri tem naj si dovolimo pomisliti na take lastnosti, navade in razvade te »jare gospode« (njenih klik in žal, le prepo- gostno tudi inštitucij, v kateri ima vpliv), kot je npr. pohlep po oblasti, denarju ter lažni slavi in časti, ki je ne gledé na družbeno ureditev in ideologijo, vedno in povsod zasidrana v meščanskosti. Ves ta blišč »karakterjev« se dandanes razkazuje od »visoko razvitega Zahoda« vse tja do raznih »karpatskih genijev«, Čurbanovov, generalnih direktorjev sovjetskih kmetijskih kombinatov z »zasebnimi zapori« in pravcatimi haremi; podkupljivih kitajskih funkcionarjev (ki pa so se prav v teh zadnjih dneh spet pozverinili na pekinškem trgu »nebeškega miru«, enako, kot že marsikakšne real-socialistične pošasti v žalostni zgodovini Vzhodnega bloka);

»malih bogov« našega znamenitega Neuma; množičnih »uradnih« uresničevalcev vsesplošne podkupljivosti v Nigeriji; satanističnih plenilcev nacionalnih bibliotek (npr. zagrebske); ljudi, ki lahko zapravljajo »težko prislužene« milijarde v eni najuglednejših jugoslovanskih republik, na ženitovanjih s po več tisoč svati; ljudi iz iste republike, ki v res »zgodnih« medetničnih odnosih ne dovolijo niti Rdečemu križu, da bi nudil solidarnostno pomoč človeku v stiski ter se sploh obnašajo v »slogu« znamenitega beograjskega metropolita Lambrovića, pa še znamenitejšega bivšega Pašičevega sluga Puniše Račića, da o njihovih visokih »vzornikih« iz nešteti manjšin korupcijskih afer à la »Omnium Serbe«, à la »Opankarska afera«, sploh ne govorimo; itd., itd.⁶

Odgovori na ta tri vprašanja so pravzaprav znani, ker so tako rekoč zajeti že v njih samih.

Ko smo nedavno tega poslušali razlage gesel in idej Vélike francoske revolucije s stališč sodobne gospodarske vede ter s stališč tako imenovane »teologije osvoboditve«, ⁷ smo ugotovili, da so v marsičem slične našim razlagam, v marsičem pa so tudi drugačne. Beseda »svoboda« iz glavnega gesla, naj bi npr. po gospodarskih razlagah pomenila predvsem osvoboditev od fevdalnega podložništva ter dajatev; »enakost« – enaka pravila gospodarjenja ob, menda edino upravičenem regulatorju: svobodni konkurenci, poleg tega pa še enakost pred zakonom; »bratstvo« – pa bojda predvsem odpravo fevdalnih mejà in pritegnitev kmeta v vseskozi »idiličen krog enakopravnih udeležencev v gospodarskem tekmovanju«. »Teologija osvoboditve« jemlje na uho Véliko francosko revolucijo in druge revolucije, predvsem zaradi tega, ker tako pridno »žró svoje lastne otroke.« Krvoločna medsebojna obračunavanja med revolucionarji izhajajo iz osebnih nasprotij, iz divjega boja za oblast, nekaj pa tudi iz fanatične privrženosti različnim načelom. Tudi strah pred maščevanjem je povod za-to, da »revolucije žró svoje lastne otroke«.

Zaradi meščanske omejenosti, podlosti in pokvarjenosti, skratka zaradi meščanskosti, se geslo »Liberté, égalité, fraternité« nikoli ni moglo zadovoljivo uveljaviti niti ob vidikih, ki jih naglašajo gospodarske razlage. Nekaj malega od tega je sicer že bilo vsaj začasno upoštevano, tako da se je lahko uveljavil klasični gospodarski liberalizem. Ko pa se je to zgodilo, so se pojavile krize in »vsega dobrega« je bilo hitro konec. Kljub kratkotrajnemu razdobju »restavracije« po končanih napoleonskih vojnah, pa si fevdalizem vendarle ni mogel nikjer več opomoči od udarcev, ki mu jih je zadala Vélika francoska revolucija. Toda meščanskost kot taka tudi ni osvobodila, praktično vzeto, prav nikogar. Tisti del tretjega stanu, ki ga je predstavljala plutokracija, je imel v »rokah škarje in platno« že pod starim režimom (tj. že davno pred revolucijo). Svoboda je »obsijala« kvečjemu žene pluto-kratov. Te namreč pod »starim režimom« niso smele tekmovati s plemkinjami s »svobodno metražo čipk«, prišitih na krila ter s »svobodno tonažo zlatnine in draguljev« na zapestjih, vratovih in še kje... Iz enakosti in bratstva se je meščanskost še huje ponorčevala kot iz svobode. Izkoriščanje in zatiranje sta ju do kraja izničila. – Kar se tiče »žretja lastnih otrok«, pa je potrebno vsaj pri Véliki francoski revoluciji dodatno povedati še tole: Ko se je že izteklo obdobje zakonodajne skupščine in se je že z vso močjo uveljavljalo prvo razdobje konventa, je bil »teror« sicer res na vrhuncu. Obračun s fevdalci je bil tako temeljit in strašen, da so desetstisoči ljudi z »modro krvjo« obeh spolov zgubili glave pod giljotino in še ob drugačnih oblikah usmrnitev. Toda glave tistih revolucionarjev, ki jih je zadela enaka usoda, niso padale samo zaradi vzrokov, ki smo jih že omenili. Marsikdo od njih je bil namreč tudi zelo pohlepen, pa podkupljiv. Celó pustolovcev z roparskimi navadami je bilo med njimi kar lepo število, pa izdajalcev, vohunov itd. Najhuj-

ši so bili tisti iz pariškega dna, ki so zverinsko ubijali in mučili čisto nedolžne ljudi. Če je vse take revolucija pravično kaznovala z vso strogostjo, tega ni storila iz ljudožrskih nagibov zoper »lastne otroke«. Če bi bila prizanesljiva, bi prav gotovo ne bila tako velika, njene ideje pa bi že davno utonile v pozabo. S takim ravnanjem je Velika francoska revolucija, vsaj v svojem najslavnejšem obdobju dokazala, kako majhna in vseskozi umazana ter podla je ob njej meščanskost. Deklaracija o pravicah človeka in državljana, pa Dekret o odpravi suženjstva sta zato njeni, in samo njeni odločitvi.⁸ Z njima je daleč presegla svoj čas in tudi naš čas!

Če bi bila Velika francoska revolucija tista, ki naj bi poleg drugih problemov razrešila tudi ekološko vprašanje,⁹ se ob njem prav gotovo ne bi tako kilavo opotekala, kot se opoteka ena najbolj klavrnih civilizacij v zgodovini – civilizacija XX. stoletja. Lep dokaz za to je v dejstvu, da se je ostro in uspešno spoprijela tudi z idejnimi nasprotji, ki so se pokazala med njenimi akterji. Ti namreč niso bili samo iz vrst tretjega stanu (tj. bogatega in srednjega meščanstva), ampak tudi iz večinskih plebejskih slojev (malega meščanstva, kmetov in najrevnejših slojev mest in podeželja) ter celo iz vrst plemstva in duhovščine (zlasti tistih, ki so se prištevali k libertinom, masoneriji ter k rožnim križnikom ali pa so bili janzenisti). Že samo takšna razslojenost akterjev zgovorno priča o tem, da Velika francoska revolucija ni bila in tudi ni smela biti podvržena duhu meščanskosti. Kljub grotesknim peripetijam, ki so tako značilne za njena glavna razdobja (generalnih stanov, ustavodajne narodne skupščine, zakonodajne narodne skupščine, konventa, termidorskega konventa, direktorija in deloma tudi še konzulata), se je ob njenem vrhuncu, tj. prav v času tako imenovanega »terorja«, izkristalizirala miselnost vrednot ter nravi resnične ljudovlade (demokracije). Le-ta se je oprijela med drugim tudi tehle spoznanj Janeza Jakoba Rousseauja: Sicer državljana Ženeve (un citoyen de Geneve) in nagrajenca Dižonske akademije v letu 1750:

- o nreveh, ki so rustikalne in naravne;
- o domovinski ljubezni, ki pa ne dopušča nacionalnih sovraštev ter se v tej zvezi izogiba nevarnim dvomom;
- o nasprotovanju kakršni koli pokvarjenosti (korupciji);
- o nasprotovanju razkošju, nepoštenemu bogatenju ter hudemu podcenjevanju ljudi v tej zvezi; kot tudi kakršnemu koli drugemu podcenjevanju ljudi.¹⁰

II. LASTNOSTI, NAVADE, KONTRA-NAVADE...¹¹

Spričo včasih že osupljivo veličastne sodobne ekonomistike in še veličastnejših tehnoloških znanj se bo vesoljna meščanskost zdaj, zdaj razpočila od same ljube prevzetnosti. »Real-socialističnost« pa se bo spričo vsega tega spremenila (Marx bi morebiti rekel, ob bolj ali manj prikriti aluziji na Feuerbacha: »... zaradi samoraztrganosti in oporekanja – sebi – sami posvetne osnove...«¹² v, vsaj navidezno »neutolažljivo objokovalno« svojih birokratskih ter drugih, tu in tam kar lepo krvoločnih navad¹³ in razvad. »Nouveaux riches« (novi bogatini) »tretjega sveta« pa bodo ob dobri dresuri zelo uvidevnih, čeprav hkrati čisto dostojno oderuških upnikov, (pa ob mastnih podkupninah, ki si jih tlačijo v žepe, pardon: ki jih nalagajo na svoje zasebne, tajne račune v švicarskih in drugih bankah deželah s trdnimi valutami), še v prihodnje prizadevno tekli v nadvse zabavni »podganji dirki« za »klobaso, privezano na vrstico«, se pravi: za nerazvite pač nikoli dosegljivimi, a vendarle tako privlačnimi in sijajnimi cilji razvoja, pa vključitvami v »najnaprednejše gospodarske in kulturne svetovne tokove«...

Ob vsem, kar smo pravkar omenili, si res ne moremo kaj, da ne bi vsaj približno skicirali groteskne tragikomedije sodobnega sveta tudi z naših, moralno-korupcioloških vidikov. Ker smo na nekakšen »zgodovinsko-epski« način marsikaj povedali že v prvem delu prispevka, bi v drugem poskusili naznačiti samo še nekaj lastnosti, navad, kontra-navad, nekaj običajev bolj ali manj dobre gospodarnosti in kar je še podobnega, ob preprosti, za bralca prav gotovo neobvezni »sistemati-ki«. Naj povemo, da so nas pri tem navdihovali možje Teofrastovega kova; pa taki, kot sta bila Erazem Rotterdamski in Bacon Verulamski, ali taki, kot je bil naš Valtazar Bogišić in še kdo od tistih, katerih dela naštevamo pod opombo št. 11. Vse, kar v temle drugem delu naznačujemo s stališča in za stališče posameznika, velja do neke mere tudi za skupine in ustanove. V tej zvezi se spleta razmišljati o vlogi tako imenovanih »sivih eminenc«, o vlogi lobbyjev in še o vlogi marsikoga (ki se npr. koruptno obnaša tudi pod pritiskom skupine in ne samo zaradi osebnih nagibov). Sevé so skupine in to zlasti kliče svet zase, ki mu praktično gledano, še noben družbeni red, oziroma družbeno gospodarski sistem ni mogel priti do živ-vega.

1. Lepim navadam *zmerne zgovornosti* ter takim lastnostim, kot sta *odkritosrčnost* in *pametna dobrot*a, dajemo v tem našem pregledu prvo mesto. Morebiti bi se komu zdelo, da so omenjene lastnosti in navade že nekoliko staromodne ter »jekleni sodobnosti« prav nič potrebne in to zlasti ne v gospodarstvu, na področju tehnologije in v politiki.

Upamo si trditi, da tudi v sedanjih razmerah take vrste »staromodnosti« nika-kor niso odveč, zlasti če pomislimo ob njih na razne kontra-navade, slabe lastnosti in na take običaje, ki so vse prej kot npr. običaji dobre gospodarnosti ali kaj podobnega. Lastnosti in kontra navade raznih gobeždačev, čvekačev, samo-hvalilcev, pa sejemskih kričočev, so tako rekoč že prastarega datuma. Le katera družba jih v dosednji zgodovini (z morebitno izjemo stare Špate) ni »gojila« ali vsaj tolerirala? Iz ozadja družbene zgradbe so vedno silile na pročelje, kot produk-ti neformalnih skupin in zlasti še klik. Tudi sodobnost jih je »sprejela z vsemi častmi« ter uvrstila v neznansko »poplavo besed« svojih znamenitih sredstev mno-žičnega obveščanja (medijev), propagand (od gospodarskih do političnih) in neokusnih reklam. Premeteni hinavci in sleparji, pa lizuni vseh vrst, res odlično uspevajo z dobro namazanimi jeziki v socialni klimi sodobnosti, katere višek pred-stavljajo, tudi pri nas, zelo popularne »medijske vojne«, »bizantinske diskusije« in podobne »specialitete«. Samoljubnežem in pohlepnežem uspevajo v takih razme-rah njihovi posli izjemno dobro. Človekoljublje, ki naj bi bilo vedno rezultat pametne dobrote, pa so razmere vsesplošnega čvekanja že marsikje spremenile v še večje protežiranje privilegirancev ter v čisto navadno norčevanje iz revežev in zatirancev.

2. Običajem, navadam in lastnostim *nesebičnega sodelovanja*, *osebne pobude*, *iznajdljivosti*, *podjetnosti*, *razumnega tekmovanja* in *marljivosti*, smo dali drugo mesto. Pravzaprav bi jim morali dati prvega, ker sloni vse, kar je ustvaril človek dobrega in koristnega, predvsem na njih. Ker pa je sodobna, do kraja »začvekana« in meščanska na milost in nemilost izročena civilizacija, najhuje oškodovana prav s tistim, kar »povzroči jezik«, zasluži zaradi njega resnično nazadujoča ustvar-jalnost z marljivostjo, sodelovanjem itd., v tem pregledu pač drugo mesto. Kadar pa je »sodelovanje« recimo: kontra-navada ali tudi slab običaj, je to prav gotovo v klikah in v hudodelskih združbah. Podvrženo je pobudam raznih »sivih emi-nenc«, ki terjajo od članov svojih skupin skoro vedno brezpogojno poslušnost nezapisanemu zakonu »omertà«. Gostobesednost je s tem zakonom sicer

v nasprotju, razen če interesi klike, mafije, establišmenta, »dinastični« interesi nepotističnih skupin itd., ne dopuščajo drugačnega obnašanja. Posebno zanimivo vlogo imajo ob navedenem lobbyji, kot nekakšno »drugorazredno« članstvo najrazličnejših klik, nekaj bolj poredko pa mafij in hudodelskih združb: lobbyji nekako morajo čimveč čvekati, s čemer se množično vključujejo v sodobno »civilizacijo brezdelne gostobesednosti«. Toda dirigentske palice »sivih eminenc« so tudi tu odločilnega pomena, čeprav se tega lobbyji največkrat niti ne zavedajo. To z lobbyji se dogaja na zelo različnih klinih družbene lestvice, kar je za trdnost položaja klik in še posebej establišmentov, kar največjega pomena. — »Dvorezen meč« je lahko zlasti na gospodarskih in tehnoloških področjih tekmovalnost, povezana z inovativnostjo. Navade (zlasti delovne) so tu pogostno zelo dobre, hkrati z njimi pa tudi še bolj osebne lastnosti posameznikov, kot npr. marljivost, nadarjenost, znanje in podjetnost. Toda če se »okužijo« z brezobzirnostjo, s prakso nelojalne konkurence, s kartelnim in monopolnim obnašanjem, s slepo gonjo za dobičkom ter sploh s pohlepnostjo, ki je že sama po sebi »brez pameti in brez glave«, je potem kaj hitro pokopano vse tisto, kar je samo po sebi dobro, da, včasih celo odlično. Opustošenja in razvaline so nasledek takšnega mešanja dobrih navad in kontra-navad, pa dobrih in slabih osebnih lastnosti. To neredko poimenujemo z besedo »kriza«, ki pa je kot strokovni izraz že tako izrabljena, da je postala v »ogledalu meščanskosti« le nekakšno nujno zlo in dobrodošel izgovor (lahkomiselni kajpak) za vse mogoče in nemogoče. Pretirani individualizem ter z njim povezani egoizem (predvsem tak, ki je skrajno kratkoviden, če že ne kar nor), prej ko slej spremenita sleherno dobro sodelovanje v ne-sodelovanje, razbijaštvo in razkroj. Lenoba vseh vrst in hlepenje po pretiranem udobju, luksusu ter uživaštvu, so kontranavade, razvade in tudi zelo slabe osebne lastnosti, ki so jim poleg lahkomiselnosti in zapravljivosti neredko pridružene še razne oblike zasvojenosti (z alkoholom, mamili, z izrojeno spolnostjo itd.). »Zvesti« spremljevalci naštetega so še: nastopaštvo, snobizem, inertnost ter potrošništvo take vrste, ki je naravnano predvsem k statusnim simbolom, potem pa še k »zadovoljevanju« neštetih drugih, v bistvu čisto nepotrebnih »potreb«. Lenobo spremljajoči: inertnost ter dekadenca imata močne korenine, ne samo v recimo »sodobnejših« kontra-navadah in slabih osebnih lastnostih, ampak tudi v najrazličnejših korupciogenih »tradicijah«. Tu se namreč še vedno kar močno uveljavljajo celo zelo stari slabi običaji, ki so včasih kar »folklorno obarvani«, pa šovinistični in celo rasistični.

3. Dobre navade *zaupanja* ljudem, skupinam in ustanovam (sevé takim, ki to zaslužijo), sicer pa tudi odločnega *upiranja* izkoriščanju, zatiranju, segregaciji in krivični selekciji ter kakršnemukoli nasilju, so nujno potrebne. Kot takšne so tudi temelj dobri gospodarnosti, pa če se to sliši (vsaj v zvezi z upiranjem) še tako nenavadno. — Kontra-navade ter slabe lastnosti nepremišljenosti, lahkovernosti ali pa tudi pretiranega nezaupanja; upiranja in usajanja tako rekoč za prazen nič; pretirane potrpežljivosti; pasje vdanosti in pokorščine, pa tudi »brezpogojne zvestobe«; dalje, prostitucije (telesne in še bolj duhovne); ali celo pravega, institucionaliziranega suženjstva (ki ga v veliko sramoto sodobnemu napredku še vse do danes niso uspeli popolnoma iztrebiti) — vse te in še mnoge sorodne kontra-navade povsod zelo kvarijo odnose. Slabi nasledki se kažejo v gospodarskem in ostalem družbenem življenju.

4. Običaji *vestnega ravnanja* in *nepodkupljivosti* so vezani na *ponos* in *pošteno življenje* tistih, ki jih upoštevajo in tudi uresničujejo. Taki ljudje so *urejeni* in hkrati *skromni* ter *varčni*. Njihova osebna lastnost je tudi *čistoča*, kar je posebno dragoceno za sodobno ekološko ozaveščenost človeka, ki je čedalje nujnejša postavka

v boju za njegovo preživetje na planetu. Čeprav razni anarhoidni elementi vidijo v naštetih dobrih navadah in lastnostih vpliv meščanskosti, je v tem groba zmota. Meščanskost ima kaj malo skupnega s kakršnimi koli vrlinami in zato tudi ne z naštetimi. — Pač pa so v tej zvezi stoodstotno v njeni »pristojnosti« številne kontra navade in slabe lastnosti, ki se največkrat kažejo v diametralnih nasprotjih, kot so to npr. brezvestnost, nesramnost, podkupljivost in sploh vse tisto, kar »ne zardeva«. Tudi nadutost in lažni ponos sodita semkaj. Meščanskost zelo ljubi še značilno zanikrnost, ki »rahlo zaudarja po pokvarjenosti«. Menda so ji zelo dobrodošle zlasti take ženske, ki so navidez elegantne, drugače pa vse prej kot snažne, poštene in značajne. Snobistična mondenost, zapravljenost, lahkomišelnost in pustolovstvo, delomrznost, potem pa še zlasti poslovna podkupljivost, so kontra-navade, razvade in slabe lastnosti, ki podobno te točke nekako »dopolnjujejo«, v najslabšem pomenu te besede kajpak. Vse, kar je v tej točki negativnega, sevé nima tudi nič skupnega z dobro gospodarnostjo. S tem pa še daleč ni rečeno, da pustolovci v gospodarstvu nikakor niso dobrodošli. V teoriji jih nekako že odklanjajo (vendar še tu ne vedno, če pomislimo samo na vlogo »sive ekonomije«), v praksi pa največkrat ne. Žal, je že tako, da imajo skoro vse, v tej točki našteje kontra-navade in slabe lastnosti v raznih narodnih gospodarstvih kar precej vpliva. Ponekod to zanikajo, marsikje pa so na to celo ponosni. No, resnično dobra gospodarnost z vsem tem ni, in tudi ne sme biti »v sorodstvu«. To velja tudi za vse tisto, kar je v nasprotju s sodobnimi ekološkimi načeli, čeprav mu marsikakšen gospodarstvenik rad daje potuho, že zaradi svoje lastne dobičkaželjnosti.

5. Tako rekoč »zlata so vredni« običaji in navade, ki spodbujajo *veselje do življenja*, *do koristnega in zdravega razvedrila*, *veselje do dela* itd., pod pogojem, da se s tem ne pretirava. Nekaj podobnega velja tudi za *ljubezen do modrosti ter znanja*, in za *veselje do resničnega napredka* (do takega kajpak, za katerim se ne skrivajo ekološke zablode in druga nemoralna dejanja). *Treznost, resnična oblika in omikanost, srčna kultura*, pa *preprostost duha*, povezana z *nehinavsko prijaznostjo* ter *pravilno privzgojeno vljudnostjo*, prav tako spadajo semkaj. — Kontra-navade mračnjakov, večnih nezadovoljnejšev, pa hudobnih ter maščevalnih ljudi, zgoraj naštetih dobrih običajev, navad in lastnosti, prav gotovo ne podpirajo. Še v večji meri velja to za čudi tistih, ki naravnost sovražijo modrost in znanje in so primitivci (mnogi so se naučili primitivnost te vrste odlično prikrivati). Tudi evforija ob dobrih navadah in običajih te točke, je pogostno negativna in nima dobrih nasledkov. Hinavska meščanskost vsekakor »navdušeno pritruje«, pa celo »odločno zahteva« uresničitev vsega, kar je v tej (peti) točki navedenega kot pozitivno. Toda, to je le videz, kajti meščanskost deluje tudi v tej zvezi razdiralno.

Teofrast, zlasti pa Erazem Roterdamski in deloma tudi Bacon Verulamski, so gledali na kontra-navade in slabe lastnosti v glavnem precej bolj prizanesljivo kot mi. To je do neke mere razumljivo tudi zaradi tega, ker spada skoro vse, kar naštevamo kot negativno, nekako v »zunanji krog« šibkejše korupciogenosti. Sicer tudi mi ne želimo biti v tej zvezi črno gleda čisti. Toda naša korupciološka dognanja le ne dopuščajo prevelikega optimizma in popolne prizanesljivosti. Zlasti razne večje korupcijske zadevščine se dandanes skoro vedno odvijajo tako, da se vse skupaj začne pri dokaj »nedolžni« in slabo zaznavni korupciogenosti, stopnjuje pa se potem naglo v korupcijo velikih razsežnosti ter nevarnih oblik. Iz prvega dela našega prispevka je razvidno tudi to, da veliko pripomorejo h kvarjenju nravi in odnosov predvsem širše družbene in tudi družbenogospodarske razmere nekega konkretnega zgodovinskega razdobja. Odnosi se v določenih razdobjih nekako

skrhajo in morala družbene ureditve popusti. Marx je v tej zvezi opozarjal na preživelost družbenoekonomskih formacij in še na marsikaj drugega. Možakar je imel konec koncev vendarle prav, pa čeprav se to sliši dandanes, ko je meščanstvo tako rekoč spet »na pohodu z razvitimi zastavami in zelo glasnimi fanfarami«, morebiti nekoliko staromodno. Kaj hočete, določena »intermezza« se zgodovini spodobijo, ker je to pač muhasta gospa, ki ji zlepa ne pridete do živega, pa če imate še tako dolge, učenjaške brade...

Ker je študij najraznovrstnejših skupin, vseh dimenzij in pojavnih oblik znotraj gospodarskih in tudi drugih ved (zlasti sociologije!) še zelo, zelo pomanjkljiv, je potrebno s tem računati takorekoč na vsakem koraku. No, in prav pri proučevanju raznih običajev (vključno običajev dobre gospodarnosti) ter raznih navad in kontra-navad, pa dobrih in slabih osebnih lastnosti, je dobro razčlenjena morfologija skupin še kako pomembna. To potrjuje tudi tale okvirna modelska struktura, ker je po svoje le značilna:

A. (dobri) običaji: ne-ekskluzivne, primarne in druge skupine ter institucije (dobre)

B. kontra-običaji: klike in od njih že izmaličene institucije

Prepričani smo, da je tisto, kar je v modelu navedeno pod »B«, za sleherno nacionalno gospodarstvo absolutno deficitno, da o družbi v celoti sploh ne govorimo. To pod »B« deluje namreč razkrajajoče, se pravi: koruptno. Ob vsem zunanjem videzu, tudi če je neka družba na najvišji stopnji razvoja, je npr. pojav večjega števila klik, »opremljenih« s slabimi navadami oz. kontra-navadami, s slabimi običaji in s slabimi osebnimi lastnostmi njihovega članstva, pomembno svarilno znamenje. Priča o navzočnosti nečesa negativnega, ki je kot tako dovolj močno, da uniči katero koli že družbo (državo). Če bi nam dopuščal prostor, bi ob morfologiji skupin in drugih družbenih tvorb lahko še prikazali nadvse zanimive konkretne povezave s kategorijami »zunanjega in notranjega kroga« korupciogenosti.

Sklep

Ob dejstvu, da izgubljata sodobna teoretska družboslovna misel, kot tudi teoretska ekonomistika, čedalje bolj tla pod nogami, in to ne samo v družbah realnega socializma, ampak tudi v razvitem svetu, si ob naši korupciološki in socialno antropološki raziskovalni problematiki dovoljujemo vprašanje: Kaj pa je dandanes v svetovnem gospodarstvu ter v posameznih narodnih gospodarstvih, pa v družbenih zgradbah nasploh, še takšnega, kar bi omogočalo dobro koordinacijo strategij, ki naj bi vendarle privedle ljudi v snovno in duhovno blaginjo? Tehnološki napredek, tak kot je sedaj, nikakor ni porok za to; še manj sevé čedalje pičlejši taki naravni resursi, ki niso obnovljivi. Znanost je pred vsemi temi grozečimi dejstvi nemočna, in to v precejšnji meri tudi po lastni krivci. Ekonomistika in tehnološke discipline, pa tudi družboslovne vede, bi morale delovati drugače in z uspehi brez »stranskih učinkov«, ki situacijo še poslabšujejo! V tem našem kritičnem odnosu do znanosti nismo osamljeni.¹⁴ Vendar smo kljub temu optimisti. Mogoče se sliši nekoliko naivno: Dobri običaji in navade, izboljšane npr. in prek njih osebne lastnosti ljudi, zlasti pa še običaji dobre gospodarnosti, lahko v vseh teh težavah pomagajo (tudi znanosti) več, kot se običajno od njih pričakuje. Povsod tam, kjer jih upošteva, že sedaj, npr. hitro izginejo z nevarnejšimi oblikami korupcije vred, kontra-navade in slabi običaji. Le-te je Bogišić poimenoval: »zli običaji«, ¹⁵ kar je zelo dobra označba, ki je še kako aktualna tudi dandanes.

V ustrezno izboljšanih нравstvenih razmerah se tudi gospodarski odnosi ne morejo več tako hudo kvariti. No, in to pomeni konec koncev precej več, kot pa lahko zmore npr. še tako učinkovita skupina menedžerjev. Da se razumemo: znanja, prizadevnosti in poštene podjetnosti menedžerjev ob naših stališčih nikakor ne želimo podcenjevati, pod pogojem sevé, da so ti ljudje ob svojem delu in tudi sicer res človeški ter, da niso preveliki stremuhi.¹⁶

Rokopis končan 10. VIII. 1989

OPOMBE:

¹ Navade dobre gospodarnosti in tudi dobre delovne navade, se ne morejo nikoli uveljaviti v takih okoliščinah, ki onemogočajo poštenje, marljivost, temeljito znanje in podjetnost. Zato dobre, gospodarne navade ali taki običaji (tudi večina uzance) pravijo posamezniku, kot tudi skupini, pa ustanovi: »Če imaš te štiri lastnosti, nas boš upošteval(a), če jih nimaš, nas boš potepal(a). Če se bo zgodilo drugo, pa hudi nasledki prav gotovo ne bodo izostali!«

Značilen primer koruptnega teptanja dobrin, gospodarnih navad in običajev predstavlja v zadnjem času pri nas (v Sloveniji) zadevščina »Delavske enotnosti«. Če bi v tem primeru odgovorni ljudje in tudi drugi delavci TOZD upoštevali in spoštovali dobro znana založniška načela, ki so v bistvu običaji dobre gospodarnosti in stroki – do neke mere tudi v trgovski branši, bi nikoli ne zašli v tako hudo navzkrižje z zakoni represije in tudi z drugimi pravnimi predpisi. Tako pa so globoko zabredli v gospodarski kriminal in povzročili zelo veliko gmotno škodo. Posamezne akterje, ki so zapleteni v to zadevščino, sumijo celo podkupovalne korupcije. Primerjajte z vsebino prispevkov: »Pregled izdelanih kazenskih ovadb za nezakonitost v ČGP Delo – TOZD Delavska enotnost«, Delavska enotnost št. 12. z dne 14. IV. 1989 Ljubljana; ter »Ovadbje proti 16 osumljenim v aferi Delavska enotnost«, »Delo« dne 13. IV. 1989. Omenili bi še tole: Pri našem razpravljanju o navadah in običajih dobre gospodarnosti se pravzaprav že dotikamo antropološko-sociološkega pojmovanja prava. Tu poskušajo uveljaviti teorijo o tako imenovani legitimni koerciji (prisilnosti) prava. Menda ima pravo integrativno funkcijo pri definiciji in redefiniciji odnosov, pa še regulativno povzbu in avtoritativno v oficialnem (sodnem) ter alokativnem (porazdelitvenem) pomenu izraza. Običaji in morala teh imenitnih lastnosti bojda nimajo. Zato imajo pravo celo najbolj primitivne družbe. Znameniti Gurvich se ob vsem tem kar ni in ni mogel načuditi prelepemu latinskemu reku: »Ubi societas, ibi jus!« Toda razni drugi modrirani spet prisegajo na pomen takega »običajnega prava«, ki še ni pravo, ampak je kot tako šele ... in statu nascendi ... naj bo kakor koli že, mi se v te znamenite prepire ne spuščamo. Za nas je pomembno, da so v vsaki družbi »prijazno navzoči« običaji kolikor toliko dobre gospodarnosti s kopico ustreznih navad ter lastnosti. Primerjajte z vsebino članka dr. Damirja Mirkovića »Osvrt na suverene američke antropološko-sociološke koncepcije prava«, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, god. XXXI., št. 3–4, 1981, str. 315–324.

² »Svoboda, enakost, bratstvo!«

³ O ljudstvu imajo najrazličnejše demokracije tako v zgodovini, kot tudi dandanes, dokaj nasprotujoča si mnenja. Mnoge si pri njem izposodi le »firmo«, se pravi lepo in zapeljivo zvence naziv »demokracija«. Zato ga v začetku »posadijo na prestol«, če že ne postavijo kar v oltar. Pred njim je takrat vse slinasto od samega ljubečega prilizovanja. Toda kmalu se čustva ohladijo. Ko ljudstvo odkrije zlaganost takih odnosov, se vznjejevolji in začne odločneje terjati svoje pravice. No, in takrat »ljudovladarji« ali demokrati (taki lažni sevé) pokažejo svoj pravi obraz. Obkladati ga začno z nič kaj laskavimi vzdevki, med katerimi sta npr. »ulica« ali »neumna masa« še kar zmerna. Razkačeno ljudstvo, ki pokaže ob večjih nemirih svojo resnično moč, razni »strokovnjaki« radi opusujejo s »kanalijo«. To se v zadnjih dvestotih letih pogostno dogaja zlasti na Francoskem, zaradi česar ni čudno, če »Petit Larousse« iz l. 1964 še vedno razlaga imenitno besedo CANAILLE takole: n. f. (ital. canaglia, de cane, chien), Vile populace – fréquenter la canaille.

⁴ Na to »znamenito« spoznanje gospoda Françoisia Pierra Guizota je opozoril E. Spektorski v svoji Zgodovini socialne filozofije, ki je izšla pri Slovenski matici l. 1933; in sicer v njenem drugem zvezku na str. 51. Morebiti bo kdo razočaran, ker Marx ni imel najbolj laskavega mnenja o Guizotu. Menda je ta gospod zastopal interese velike finančne buržoazije ter stališče razrednega boja na njenih pozicijah. Zato je sovražil reforme, kar je povzročilo Februarsko revolucijo l. 1848. (primerjajte z vsebino opombe o Guizotu v knjigi: Stvarno in imensko kazalo k Izbranim delom Karla Marxa in Friedricha Engelsa, na str. 739, Cankarjeva založba, Ljubljana 1982).

⁵ Gospod Louis Adolphe Thiers je že kot mlad orleanist v drugem delu svoje »znamenite« Zgodovine francoske revolucije (v rokah imamo nemški prevod iz l. 1836., takrat že kar pete izdaje izvirnika –!) med drugim, zelo dostojanstveno toda odločno obsodil »jakobinsko montanjo«, nemirne ženske in končno, ljudstvo nasploh. Med revolucijo se je bojda pretirano razburjalo zaradi pomanjkanja živil in drugih potrebščin. Uglaženemu gospodu Thiersu nikakor ni bilo všeč neolikano vpiti: »Proč z bogatini, proč z oderuhi!« Najbolj pa se v svoji knjigi jezi na domišljavega norca (der hochmuethige Narr) Marata, ki je v svojem časopisu »Ami du peuple« takole ščuval plenilce, oziroma opravičeval pljenje trgovin: »Im jedem Lande, wo die Rechte des Volkes nicht bloe leere, pomphafte, in einer Deklaration verzeichnete Phrasen waren, wurde die Pluendrung einiger Magazine, an deren Thueren man die Wucherer aufknuepfte, bald diesen Betrugereien, welche fuer Millionen Menschen zur Verzweiflung braechten und Tausende von Hunger umkommen liessen, eine Ende

machen. Werden denn die Volksdeputierten ewig nur ueber das oeffentliche Unglueck fasseln nie aber ein tuechtiges Hilfsmittel vorschlagen?» (A. Thiers, *Geschichte der französischen revolution*, Zweiter Theil, Leipzig, Verlag von Georg Wiegand, 1836, str. 292 in 293). No, in ta »pokvarjeni zdravnik«, ta Marat, jo je zaradi svoje strastne privrženosti nespametnemu ljudstvu, čisto po pravici poštno izkupil! Zaklala ga je junaška žirondistka Charlotte Corday d'Armont! – In zakaj je Marx spričo vsega tega tako malo laskavo pisal o ubogem gospodu Thiersu? Ali je vrli mož kaj mogel za to, če je bil majhne postave? Ali pa za to, da je postal nekakšen (vojsko)vodja žlahtnih kmetavzov? Le čemu naj bi bil blagi gospod Thiers res tako okruten? Pariško komunjo je bilo vendar potrebno nekako ukrotiti! Če je ne bi gospod Thiers, bi jo pa kdo drug... Ko takole razdvojeni razmišljamo o Marxovi kritiki, pa navsezadnje vendarle poskušamo upoštevati vsaj tole njegovo ugotovitev: »... Civilizacija ter pravičnost buržoaznega reda se pokažeta v svoji pravi, grozot polni luči, kakor hitro se sužnji tega reda dvignejo zoper svoje gospodarje. Takrat se pokažeta ta civilizacija in ta pravičnost kot golo divjaštvo in neobrzdano maščevanje.« Citatu bi dodali še tole naše dognanje: Meščanskost ni samo na zunaj zaznaven pojav. Še v večji meri je latenten pojav. V obeh oblikah je preplavila že vse kontinente, zlasti pa še vrhnje zgradbe vseh tipov sodobnih družb, ne glede na družbene sisteme in ideologije. Postala je dejavnik, pred katerega vsiljivostjo ni varen prav noben človek, skupina ali ustanova, da tudi prav nobena dobrina – bodisi snovna, bodisi duhovna, da o vrednotah sploh ne govorimo. Če bi gospoda Guizot in Thiers vedela, v kakšen mogočen fantom se bo spremenila njuna »čudovita meščanskost«, bi verjetno kar ponorela od veselja.

Citat je iz Marxovega dela: »Državljska vojna v Franciji«. Glejte: Karl Marx – Friedrich Engels, *Izbrana dela*, IV. zvezek, Ljubljana 1979 str. 320. Marxova označba o Thiersu kot pritlikavi pokveki, je v istem viru na str. 274. Na str. 320. istega vira so omenjeni »žlahtni kmetavzovi« takole: »... Ko je naposled izdajstvo 21. V. 1871. odprlo vrata Pariza, je Thiers 22. V. odkril svojim žlahtnim kmetavzovom, »smoter« svoje pravne komedije. »Thiers – okrutnež, pa je razviden iz življenjepisne opombe: »... 1871–1873 predsednik Tretje republike; okrutno zadušil Pariško komunjo.« – v knjigi: »Stvarno in imensko kazalo k izbranim delom Marxa in Engelsa, str. 803.

⁶ Če se je gospod Thiers v svojem velikanskem človekoljubju rad zgražal nad okrutnostjo jakobinske in ostale »montanje in še koga med Veliko francosko revolucijo, v svojih poznih letih pa še nad okrutnostjo komunarov, je konec koncev imel »čisto prav«. Drugi so bili taki in ne on! Kot zelo gospodaren, če že ne kar gospodarski človek, pa po vseh okoliščinah sodeč, le ni maral takih ljudi, ki so živeli v revščini. Ena najpomembnejših odlik pravega meščana je namreč ta, da je pridobitno sposoben in da kot tak hitro bogati. V tem je tudi njegova pravica! Zato besede: »Du droit de propriété« niso postale le po naključju naslov znanega Thiersovega dela. (Glejte: »Stvarno in imensko kazalo...«, v isti življenjepisni opombi kot pod 5.) Kaj pravzaprav hočejo tisti, ki ne morejo ali pa ne znajo pridobivati in bogateti? Še dandanes npr. vrli severni Američani (iz slavnih ZDA) bojda samo zato nečjejo podpisati konvencije o pravicah človeka, ker se mnogi drugi ne strinjajo z njihovim stališčem glede človekove pravice do bogatenja, kot najpomembnejše pravice. Kljub temu, da so zaradi tega formalno zunaj zahtev po sodobnih pravicah človeku, pa od drugih vendarle še kako strogo zahtevajo izpolnjevanje določb te mednarodne konvencije. Milo rečeno, se tu v precejšnji meri sprenevedajo in se gredo zopernega čistunstva. Sicer pa ni nobena skrivnost, da so pravice človeka vsaj z enkrat še hudo zasebna zadeva privilegiranih neformalnih skupin in klik bogatinov ter vplivnežev. O tem priča tudi podkupovalna korupcija čisto posebne vrste. Rečeš si v praksi lahko zagotovi le malo pravic človeka, pa čeprav so navidez namenjene predvsem njemu. Šele tisti, ki ima dovolj denarja, da si v boju za konkretne človekove pravice lahko najame advokata (in ga lahko tudi dobro plača), je glede tega nekako na »zeleni veji«. Za reveža pa je žal, vse to najpogostneje le bolj ali manj neslana šala. In še nekaj drugega, naravnost grozljivega se skriva za kuliso človekovih pravic. Tiste, ki so toliko pogumni, da si upajo napadati korupcijo vplivnih in močnih in tako res učinkovito braniti pravice slehernega človeka, prizadenejo neredko eksemplarično hude kazni. V veliki nevarosti so zlasti novinarji. Če ne gre drugače, se jih iznebe celo z najetimi morilci. Mafije in drugi deli organiziranega kriminalnega podzemlja so v takih primerih najtesneje povezani celo z najuglednejšim iestablisment! (Primerjajte z vsebino člankov: »Čez mejo žugajo, doma grešijo« Romana Dobnikarja, »Delo« 10. XII. 1987; »Raztegljive človekove pravice« Boža Mašanovića, »Delo«, 23. XI. 1988. O tem, kaj se lahko pripeti poštnemu novinarju, ki se spoprime s korupcijo »močnih«, pa priča notica: »Pri delu umrlo 26 novinarjev«, objavljena v »Delu« dne 18. III. 1988).

Že pred vojno je neki S. Kranjec v svoji knjigi »Med Napoleonom in Leninom« (»Kozmos«, Ljubljana 1937), na str. 185., označil razmere tik pred začetkom Pariške komunje, takole: »Premalo hranjeni ljudje so v izredno ostri zimi močno bolehal in umirali, prepad med revnimi in bogatimi se je nevarno poglobil, upornost je naraščala...« – Razmere tik pred začetkom Velike francoske revolucije 1. 1789., pa skicira Klaus Harpprecht v nemški reviji »Stern« št. 14., z dne 30. III. 1989., na str. 106 med drugim takole: »Eine Familie sitzt auf der Strasse, weil sie die Miete nicht mehr bezahlen kann. Frankreich 1789 – das war Arbeitslosigkeit, hohe Preise, Wohnungsnot, schlechte Ernte, Staatsbankrott...« Pod »pravičnim dežnikom« meščanskosti se je znašlo v XX. stoletju vse mogoče in vse »nemogoče«: Segregacije, krivične selekcije, najrazličnejši nacionalizmi, najrazličnejši šovinizmi (ne samo nacionalni!), brezposelnost, stanovanjska stiska, gospodarske krize, strahotna onesnaženost okolij (naravnih in socialnih!), najrazličnejši fašizmi ter rasizmi, pa vojaške in politične diktature, strahotne vojaške pustolovščine z dvema svetovnima vojnama na čelu; strukturalna, individualna ter fizična nasilja (teror!) vseh razsežnosti, lakote – zlasti v nerazvityh delih sveta itd., itd. Če ne bi bilo socialnih revolucij in vendarle še tudi nekaj takšnega napredka znanosti, ki ni ekološko ali kako drugače sporen, bi korupcijska apokalipsa uničila svet prav gotovo že do začetka osemdesetih let. Načela Velike francoske revolucije, pa bi v takih razmerah postala popolna zgodovinska farsa. Ker pa »razvoj« k sreči še ni prišel tako daleč, lahko ob sicer grozljivi kaustiki, govorimo o delni fars, ki pa se z dneva v dan povečuje. Naj iz vsebine te farse nekaj naštejemo in tu in tam čisto na kratko označimo:

Na Zahodu se meščanskost v zadnjem času razkazuje npr. v »rožnokrižniških kloakah« masonerije raznih lož tipa »Luč in resnica« (Niedersachsen, neue Enthüllungen im Landeskrimi... um Agenten und Waffenhändler, Sexpartys und Geheim-

logen, »Der Spiegel« Nr. 9., 27. II. 1988, str. 105). Dalje, se razkazuje v neformalnih »socialističnih« prostozidarskih ložah, podobnih znanemu dunajskemu »Klubu 45«, ki gnezdi v nadstropju nad slaščiarno »Deml«. Oboje, slaščiarna kot »znamenito« nadstropje (kamor zahaja, mimogrede povedano, vse kar je znamenitega v avstrijski politični »desnici«, kot tudi »levici«), je lastnina zloglasnega Uda Prokscha. (Primerjajte: »Kdo vse bo potonil z Lucono?« članek izpod peresa Bojana Grobovška, »Delo«, 11. I. 1989); – v aferi »švicarskega Watergate«, se pravi v nič kaj ugledni zadevščini ministrice Koppove in njenega res »vzornega« soproga (»Geldwäscherei. Der Maraton-Mann«, »Profil«, Wien, Nr. 48, 28. IX. 1988 str. 74–76); – v zadevščini podkupljivih španskih sodnikov in uživačev Rodrigueza Hermide in Varona Cobosa (»Prijateljske usluge«, »Delo« 18. I. 1988); – v aferi mednarodnega veletrgovca z mamil, generala Manuela Antonia Noriege (»Odnosi med ZDA in Panamo se vse bolj zastružujejo«, članek Uroša Lipuščka, »Delo«, 13. II. 1988); – v mednarodno nastopaških izživljanjih »transnacionalne radikalne stranke« ter njene poslanke »nesmrtnice« Ciccoline (»Prijateljstvo z dolgo senco«, članek Mira Poča, »Delo« 5. I. 1989; ter še tri »pretresljivo spodbudne« fotografije z naslovi: »Ciccolina v boju za pornografijo«, »Delo« 25. I. 1989; »V mehkih kleščah«, »Delo« 16. XII. 1987; »Tudi poslanka italijanskega parlamenta Iliona Staller – Ciccolina prisega na vlažno mazalne postopke«, »Vroči Kaje«, Maribor št. 2/1988, str. 32) itd.

Ko po teh nekaj opombah oziroma podopombah zapuščamo skrbno negovane livade moralno visoko dozorelega Zahoda (toda bognejad gnilega!) in se podajamo na dostojanstveni, socialno vseskozi pravični Vzhod, si dovoljujemo to napraviti ob sijajni povezovalni temi, ki po pravici zasluži vso pozornost. Gre za nič več in nič manj kot za: »dolarsko vrednost svobodčin!« Fidel Castro je nekoč ponudil toliko in toliko svojih ne preveč poslušnih podložnikov za enako število traktorjev. To res »velikopotežno« ponudbo je kajpak naslovil na Washington, kjer so mešetarji pač doma. Toliko in toliko romunskih Nemcev je vredno toliko in toliko zahodnonemških mark. Toliko in toliko človeških pravic, pa demokracije v tej ali oni vzhodnoevropski državi (pa boja tudi pri nas in pri nerazvitih) »notira« na tej res »vzorni« mednarodni borzi s toliko in toliko dolarji ali drugimi enotami trdnih zahodnih valut... Vsekakor je trgovina s tem »blagom« v razcvetu! Meščanskost z vsem tem prav gotovo triumfira! Kaj naj bi konec koncev z ljudmi, če bi se jih ne dalo tako ali drugače vnovčiti? To se sicer sliši bogokletno zlasti ob dvestoti obletnici začetka Velike francoske revolucije, toda zakaj ne bi gledali resnici v oči? (Primerjajte z vsebino članka Dragiše Boškovića: »Dolarska vrednost svobodčin« v Sobotni prilogi Dela z dne 15. VII. 1989 na str. 32.).

Meščanskost »karpatskega genija« se ne kaže samo v nepotizmu ter v razkošju, v katerem se valjajo on, njegova žena, njegovi otroci ter ostalo sorodstvo, ampak žal, tudi v strašni ceni, ki jo za to, in pa za njegovo megalomanijo plačuje romunsko ljudstvo. (»Der grössenwahnsinnige Nationalkommunist auf dem rumänischen Thron. Die rote Pleite.«, »Der Spiegel« Nr. 19. I. V. 1989 str. 154–159). – Proces zoper Jurija Mihailoviča Čurbanova se je zaključil skladno s pregovorom: »Tresla se je gora, rodila se je miš«. Tistih borih 12 let, ki so mu jih prisodili, pomeni v »prvi deželi socializma« le malo več kot nič, in to še zlasti, če gre za korupcijo velikih razsežnosti. Značilen za njegov primer je zapis: »Produkt sistema«, ki so ga objavili v »Delu« 9. IX. 1988. – Pravcato sovjetsko-aziatsko korupcijsko »folkloristiko« predstavlja zadevščina mogočnega Adilova in klike tistih, ki so bili z njim povezani. (Primerjajte z vsebino članka »Kombinat s haremom in ječo« izpod peresa Antona Rupnika, objavljenega v »Delu« 5. II. 1988.). – Kitajska, je poleg Japonske in Indije, ter še mnogih drugih vzhodnih dežel, »klasična dežela orientalske korupcije«. Ta »sloves« je ohranila tudi pod komunističnim režimom. (Primerjajte z vsebino članka Zorane Raković »Podkupljivi in goljufivi kitajski funkcionarji«, »Delo« 13. I. 1989). – Da v komunističnih državah v zadnjem času ni nekaj v redu tudi z vojaštvi, pove med drugim tole: V nedavnih krvavih nemirih na ulicah gruzijskega glavnega mesta Tbilisija, je vojaštvo mlatio celo po miličnih in ne samo po demonstrantih. (»Krvavi Tbilisi razkril surovost vojaških enot«, Anton Rupnik, »Delo«, Ljubljana, 21. IV. 1989). – Zverinsko hudodelstvo nad študenti in drugimi civilisti je v začetku letošnjega junija zagrešilo vojaštvo Kitajske v Pekingu, ko je pobilo s strelnim orožjem, potem pa spremenilo v krvavo kašo s tankovskimi gosenicami, na tisoče žrtev... (Primerjajte z vsebino članka Zorane Raković: »Vojska na ukaz izvedla krvav pokol v Pekingu.« »Delo« 5. VI. 1989 in z vsebino številnih drugih člankov). – Med številnimi jugoslovanskimi zadevščinami se kaže meščanskost s svojimi koruptnimi statusnimi simboli, v zadnjem času zlasti ob tako imenovanem »somraku bogov« v Bosni in Hercegovini. (Preberite vsebino članka o Neumu izpod peresa Vladimirja Siljanovića, objavljenega v reviji »Jana«, št. 9/1989; ter članka Bernarde Jaklin: »Vsi najlepši politični škandali«, objavljenega prav tako v reviji »Jana«, št. 2/1989). – Meščanskost, ki gošpodari s svojo korupcijo v »Tretjem svetu«, izkazuje nekakšen višek v primeru največje črnske države na svetu – Nigerije, ki ima velika naravna bogastva, pa se kljub temu pogreza v dolgovih; ima kot edina na svetu na oblasti »lačne ljudi« ter je odvisna predvsem od tako imenovanega »sladkega strupa revežev«. V tej državi je zaradi takih razmer, ki so produkt »darežljivosti« zahodne civilizacije, sedaj tako rekoč podkupljivo vse – od policaja pa do ministra. (Primerjajte z vsebino članka: »Vračanje v družbo pomanjkanja« izpod peresa Romane Dobnikar-Šeruge, »Delo«, 1. IV. 1989; ter članka: »Sladki strup revežev« izpod peresa iste avtorice, »Delo«, 10. I. 1988.). – Tega, kar se je dogajalo v hrvaški »nacionalki«, ne kaže pripisovati samo enemu kriminalcu in njegovim najzajemljivim pomagačem. Ta je namreč še zelo mlad in iz uglednih krogov; sicer pa v duhu meščanskosti ter njene snobistične mode ves predan libertinstičnemu »kultu hudiča«. Zelo koristno bi bilo, če bi v tej zadevščini izsledili še vse tiste naše in tuje snobe, ki predstavljajo posebno, dobro specializirano »kulturniško mafijo«. Ta svojat se je spravila v tem primeru nad zgodovinske knjige in druge predmete iz kulturne dediščine, ki so neprecenljive vrednosti. Ni pa si iz njih kovala samo mastnih dobičkov, ampak jih je po vsej verjetnosti »vskladiščila« v razkošnih zasebnih stanovanjih, kot objekt posebnega snobističnega čiščenja ter hkrati kot statusni simbol najvišjih klinov socialne lestvice. (Primerjajte z vsebino članka Nikole Šolice: »Satanizam u nacionalnoj biblioteci«, »Start«, Zagreb, 27. V. 1989, str. 27. in 29.). – O neznanski zapravljenosti na svatovanjih, ki v eni naših najuglednejših republik nikakor ni izjemen pojav, poroča Živojin Nikolić v članku: »Marke letijo kot konfete«, in to v reviji »Jana«, št. 22/1989). – Članek izpod peresa Ivana Hvale v »Komunistu«, št. 13 z dne 31. III. 1989. »Morala medetničnih odnosov«, je sicer kratek, toda po svoje nadvse poučen. Pove, kako izgleda s šovinizmom prežeta

meščanstvo v naših razmerah, ki podobno kot nekoč pod Thiersom, ne pozna boga in ne hudiča, kaj šele, dandanes na Zahodu toliko opevano (njihovo) človečnost. – Nacionalistični šovinizem take vrste ima korenine, ki so v resnici vredne zgodovinskega spomina, na katerega se tako radi sklicujejo v zadnjem času predvsem določeni krogi v Srbiji. No, te »korenine« in ta »spomin«, ne pričajo samo o brezhibnem zdravju, ki naj bi bilo boja produkt svetosavskega kadila (to je mimogrede rečeno, kar občutno drago). S. Kranjec omenja v svoji knjigi »Zgodovina Srbov« (izdala jo je l. 1927 Družba sv. Mohorja na Prevaljah) na str. 144, med drugim tudi tole: »... Najbolj kričeč primer je baš beograjski metropolit Leontije Lambrović. Ta je služil pri svojem predniku za slugo, ga ubil in z vezirjevo potuho dobil njegovo mesto! Vladika ali škof v Sabcu je bil prej ropar, v vojni je držal s Turki in je l. 1815 tudi z njimi pobegnil. Ob takih razmerah tudi nižja duhovščina ni bila dosti pridna; bila je nevedna in praznoverna in brez ugleda...« Ob takšnem »moralnem zdravju«, pa zgodovinskemu spomenu, si meščanstvo v Srbiji lahko samo čestita, podobno kot ob proslavljanju velikih zgodovinskih bitk, ki so bile žal, izgubljene... – Poseben junak nadvse častnega »zgodovinskega spomina« in meščanstvi, ki se nanj opira, je bil in je še tudi znameniti Puniša Račić. Takole piše o njem Zoran D. Nenezić v svoji knjigi »Masoni u Jugoslaviji« (1764–1980) na str. 406. (knjiga je izšla v Beogradu v založbi »ZODNE« l. 1988); »Na sednici narodne skupštine, 20. juna 1928. godine, razzurljeni poslanik Puniša Račić hica pogadja Djuro Besariček, Ivana Pernera, Pavla Radića, Ivana Grandju, i Stjepana Radića. Od ispaljenih hitaca preminuli su Pavle Radić, Djuro Besariček i kasnije Stjepan Radić. »Vesoljna takratna jugoslovska masonerija je obsojala to pustolovščino in se zgražala nad njo. Kljub vsemu pa je bila ob njej vendarle zelo previdna, kajti nikakor ni hotela razdražiti »brata« Aleksandra Karadžordževića prvega, zedinitelja, viteškega kralja, ki je čez dobrih šest let odšel tudi sam v »večna lovišča«, do takrat pa milosrčno varoval svojega zvestega Punišo v udobnem hišnem zaporu. – Afero »Omnium serbe« in »Opakarsko afero« omenja v svoji knjigi »Politika in korupcija v kraljevi Jugoslaviji« Zvonimir Kulundžić na str. 328. V slovenskem prevodu je knjiga izšla pri založbi »Borec« l. 1973.

⁷ O ekonomskem pomenu gesel buržoazne revolucije (svoboda, enakost, bratstvo) je predaval 5. IV. 1989. prof. dr. Viljem Merhar, v okviru »Programa pomladansko-poletnih razgovorov Kluba 1789«, v Cankarjevem domu. V okviru istega »Programa...« je imel predavanje »Revolucija žre svoje otroke« prof. dr. Vekoslav Grmič dne 31. V. 1989.

⁸ Deklaracijo o pravicah človeka in državljana je izglasovala narodna skupščina 26. avgusta 1789. Podatek smo vzeli iz Janeza Barjana »Zgodbe o 14. juliju« – iz 3. nadaljevanja, ki je bilo objavljeno v »Delu« 28. VI. 1989. Značilne so tudi navedbe istega avtorja v 22. nadaljevanju »Zgodbe o 14. juliju« v »Delu« z dne 25. VII. 1989. – Natančen podatek, ki se tiče Dekreta o odpravi suženjstva pa smo našli v knjigi »Musée Nissim de Camondo«, ki je bila natisnjena l. 1960 v L'imprimerie Daupley – Gouverneur v Parizu. Podatek se glasi: Nègresse. Buste en bronze d'après Houdon (1741–1828). Inscription sur le piédoche doré: »Rendu à la liberté et à l'égalité par la Convention nationale le 16 pluviôse, deuxième de la République Française une et indivisible.« D'après une figure de négresse en plomb (disparue)... L'inscription du piédoche rappelle l'abolition de l'esclavage décrétée par la Convention le 4 février 1794.

⁹ Načela Velike francoske revolucije so daleč presegla svoj čas in miselnost ljudi, ki so jih poskušali že takrat uresničiti. Daleč presegajo tudi naš čas in kažejo pot v prihodnost. Če so se jim v socialističnih revolucijah pridružila še načela o socialni pravičnosti, pravici do dela itd... se je s tem zgodovinska hipoteka o nujnosti njihove uresničitve še povečala. Dandanes se vrhu vsega tega kažejo kot pravcata »Bankova senca« na obzorjih prihodnosti še ekološka načela. O njih sicer veliko pišejo in govorijo, toda vse kaže, da se jih odločilni dejavniki nečesto resno lotijo, ker jim pač ne obetajo velikih dobičkov. Bodo sodobni svet morale že v bližnji prihodnosti spet pretrpeti nove velike socialne revolucije, da bo prišlo do sprememb in vsaj do najnujnejših popravkov zanemarjenega in zavoženega?

¹⁰ Rousseau je navedena in druga svoja spoznanja postopno širil in poglabljal v svojih znamenitih delih, kot so zlasti: »Družbena pogodba«, »Nova Heloiza«, »Emil« in »Izpovedi«. Toda nekakšen izviren, začetni impulz se kaže pri tem znamenitem mislecu vendarle v njegovem izhodiščnem delu »Les avantages et les désavantages des sciences et des arts...« (Si la rétablissement des Sciences et des Arts a contribué à épurer les mœurs?). To je bilo pravzaprav njegovo poročilo na navedeno temo (»Les avantages...«), ki jo je razpisala dijonska akademija in je bilo nagajeno l. 1750. Čez šest let (l. 1756) je izšla istoimenska knjiga v dveh delih in sicer v Londonu na stroške (?) Kompanije (aux dépenses de la Compagnie). V glavnem so vzeta tu uporabljena Rousseaujeva »spoznanja« iz te knjige, vendar ne v celoti, o čemer pričajo tile navedki:

Str. 11: »... nos mœurs étoient rustiques, mais naturelles...«

Str. 12: »... Les haines nationales s'éteindront, mais ce sera avec l'amour de la Patrie. A l'ignorance méprisée on substituera un dangereux Pyrrhonisme...«

Str. 15: »... Les Lettres naissantes n'avoient point porté encore la corruption dans les coeurs de ses Habitants...«

Str. 31: Je sais que notre Philosophie, toujours féconde en maximes singulières, prétend, contre l'expérience de tous les siècles, que le luxe fait la splendeur des Etats; mais après avoir oublié la nécessité des loix somptuaires (zakoni zoper razkošje), osera-t-elle nier encore que les bonnes mœurs ne soient essentielles à la durée des Empires, & que le luxe ne soit diamétralement opposé aux bonnes mœurs? Que (od tu dalje str. 32) le luxe soit un signe certain des richesses; qu'il serve même si l'on veut à les multiplier: Que faudra-t-il conclure de ce paradoxe si digne d'être né nos jours; & que deviendra la vertu, quand il faudra s'enrichir à quelque prix que ce soit? Les anciens Politiques parloient sans cesse de mœurs et de vertu; les nôtres ne parlent que de commerce & d'argent. L'un vous dira qu'un homme vaut en telle contrée la somme qu' on le vendroit à Alger; un autre en suivant ce calcul trouvera des pays où un homme ne vaut rien, & d'autres où il vaut moins que rien. Ils evaluent les hommes comme des troupeaux de bétail. Selon eux, un homme ne vaut à l'Etat que la consommation qu' il y fait...«

Str. 33: »... Que nos politiques daignent suspendre leurs calculs pour réfléchir à ces exemples, & qu' ils apprennent une fois qu' on a de tout avec de l'argent, hormis des mœurs & des Citoyens.«

¹¹ Ker ničesar dobesedno ne povzemamo, naj navedemo v tej opombi samo običajne podatke o delih, ki so nas bolj ali

manj navdihovala pri izbiranju ter razvrščanju snovi za drugo poglavje tega našega prispevka: La Bruyère, Les caractères accompagnés des CARACTERES de Théophraste et du Discours à l'Académie. (Sodobnejši ponatis). Henri Didier – libraire éditeur, Paris 1926. // Erasmus Roterodamus, Hvalnica norosti. Prevedel Anton Sovrè, DZS, Ljubljana 1952. // Francis Bacon Verulamski, Eseji ali politični in moralni nasveti. Poslovenila Zdenka in dr. Frane Jerman. Slovenska Matica, Ljubljana 1972. // Šter Jože, Socialistična morala in morala v socializmu. Knjižnica Sindikati, št. 39. Ljubljana 1981. // Bartol Vladimir, Med idilo in grozo. Književna mladina Slovenije, Ljubljana 1988. // Hvala Ivan, Morala medetničnih odnosov. »Komunist« 31. III. 1989. // Rus dr. Vojan, Moderna levica za humani socializem. I. in II. del, »Komunist« 31. III. 1989 in 7. IV. 1989. // Polec dr. Janko, Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogiščevem »Naputku«. Razprave AZU (Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani), 1945, str. 1 do 75. // Vilfan Sergij, Pravna zgodovina Slovencev. Slovenska Matica, Ljubljana 1961. // Vilfan Sergij, Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Dritter Band: Das XIX. Jahrhundert, Fünfter Teilband, dritter Teil: Jugoslawien. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1988.

¹² Karl Marx, Friedrich Engels, Izbrana dela, II. zv. CZ, Ljubljana, 1979, str. 361.

¹³ Isto, kot v ustreznih navedbah opombe št. 6.

¹⁴ Od dosedanjih naših razlagah korupciološke problematike smo pogostno kritizirali znanost in se pri tem sklicevali na dela številnih avtorjev. Zato bi v tej opombi omenili samo štiri dela iz novejšega časa: Wetzel Dietrich obravnava v svojem članku »Es wird dunkel auf dem Planeten« (»Der Spiegel«, Nr. 44., 31. X. 1988) vsebino knjige znanega kritika znanosti Klaus Michaela Meyer-Abicha. V tej knjigi, ki ima naslov: »Wissenschaft für die Zukunft«, je med marsičem drugim poudarjeno spoznanje o tem, da je postala znanost nekakšen »nov kapital«. Podobno kot gospodarstvo, bo tudi znanost moč obvladovati (kajpak v pozitivnem smislu!) le z zavestjo o demokratični odgovornosti. Če tega ne bo, bosta takšno gospodarstvo in takšna znanost kakršna sta sedaj, privedla ekološka in tudi moralna razdejavanja do konca... // Albert Hans izraža v svojem članku: »Hermeneutics and Economics« (Kyklos, vol. 41, 1988., fasc. 4.) svoj precejšen dvom nad tem, da bi z načini razlag, ki so običajni v filozofiji, lahko kaj prida pomagali gospodarski misli. Kritizira zlasti tovrstne poskuse Misesa iz ZDA. // Gill Stephen in Law David se v knjigi »The Global Political Economy« (Harvester-Wheatsheaf, New-York – Toronto – London – Sydney – Tokio 1988), med drugim, dokaj »sramežljivo« zanimata za interakcije med elitami mednarodnega biznisa, visokih birokracij v velikih državah in birokracij mednarodnih organizacij. Pri tem omenjata večkrat tudi »močno zakulisje« kot npr. Klub Bilderberg, Trilateralno komisijo, Pariški klub in še druge. Na str. 91., pa z nekakšno užaljenostjo očitata: »The international patterns of elite interaction – between business, state officials, bureaucrats and members of international organisations – and the networks they generate, have not been thoroughly researched...« Žal, takšni in podobni »očitki« slabo skrivajo željo mišk, ki bi rade obesile mački zvonce na vrat. // Precej bolj evitejši je Francoz Maurice Allais v svojem tekstu: »La philosophie de ma vie«. Objavili so mu ga v nekakšni »post festum« situaciji (se pravi šele potem, ko je zanj že prejel Prix Nobel de sciences économiques 1988), v pariški »Revue d'économie politique« – 1 janvier – février, 1989., na str. 28–54. V posebnem poglavju tega teksta ostro napada tiranijo dominantnih doktrin v sodobni ekonomistiki in brez kakršnih koli pridržkov obračunava z »aktivnim ostrakizmom« njenih establišmentov. Ker so se te doktrine s svojo nasilnostjo nekako ukoreninile v duševnosti ljudi, je to močno zavrla polet novih, izvirnih zamisli in onemogočilo uspešno razreševanje čedalje hujših problemov, ki gospodarstvo dandanes tesno povezujejo z ekologijo, sociologijo, politiko, moralo in še z marsičem. Tudi v odnosu do novih, uspešnejših raziskovalnih metod in tehnik je tiranija »ustaljenih« ekonomskih doktrin usoden, zaviralni dejavnik.

¹⁵ V še danes nenavadno zanimivem »Opsem imovinskem zakoniku« Črne gore iz l. 1888 (nekoliko dopolnjenem in spremenjenem l. 1898), ki je v precejšnji meri Bogiščevo delo (z nadvse značilnimi poglavji o jugoslovanski rodbinski zadruzi – tako imenovani »kući«, o plemenu in bratstvu, pa tudi o »prostoj udruzi – ortakluku«, »kesimu« in še marsičem drugem, tradicionalnem); je čisto kratek člen (990.), ki se glasi: »Zao običaj, nikad tvrd, nikad zakonit.« (Danilović Jelena, prirediteljica in avtorica knjige: »Valtazar Bogišić«. Novinarsko izdavačka ustnova Službeni list SFRJ, Beograd 1986).

¹⁶ Najznačilnejša kontra-navada oziroma slab običaj v sklopu vsestransko »divinizirane« meščanskosti, v resnici pa pravcate kloake vsega slabega, je vsekakor strešništvo. Celo največji duhovi zahodne civilizacije, ki pa so se že zgodaj otrsli nizkotne in podle ter hkrati bedaste meščanskosti, so opozarjali na strešništvo, na ta jalov in goljufiv snobizem, kot na »najvišjo modrost« korupcije. Nič ni gnusnejšega od tega »ideala« uspeha in njegove goljufive podobnosti z zaslugom. Naj citiramo v tej zvezi V. Hugoja: »... Wir leben in dumpfen Gesellschaft. Vorwärtskommen, das ist die höchste Weisheit der Korruption. Nichts ist scheusslicher als dieses Ideal des Erfolges. Seine trügerische Aenlichkeit mit dem Verdienst täuscht die Menschen...« Victor Hugo, Die Elenden, Karl Voegels Verlag G.m.b.H., Berlin (leto?), str. 51. – Ker je meščanskost vpregla v sedanjem času – se pravi ob koncu XX. stoletja – v voz strešništva »najbolj evite konje« prav povsod po svetu, ne glede na družbeni sistem, barvo kože, veroizpoved in karkoli že drugega, je nujno, da ob tem dejstvu še toliko temeljiteje razmišljamo o citiranem Hugojevem spoznanju. // Navidez, niti ne preveč »pretresljivo« dejstvo (za poprečnega zemljana, nikakor pa ne za davkoplačevalca v ZDA!), je npr. tole: Letos sredi julija je prvič poletelo čisto simpatično letalce, ki je bojda nevidno, kajti ni ga radarja na svetu, ki bi ga lahko odkril! Seve pa to letalce niti ni preveč miroljubno, oziroma izključno namenjeno obrambi, zaradi česar se tudi imenuje »nevidni bombnik B-2«. Je pa vendarle »naj«, »naj«, kar velja še posebej za okoliščino, da stane takole »med brati« dobre pol milijarde dolarjev, pod pogojem sevé, da ga bodo izdelovali serijsko (recimo: vsaj po sto kosov hkrati). Če serijske izdelave ne bo, pa bo prav gotovo še enkrat dražje. Sedaj, ko napeti odnosi le nekoliko popuščajo po vsem svetu (menda vsaj med velikimi), takole letalce niti ni preveč dobrodošlo. Torej, pravega obrambnega motiva v njegovem primeru ni! Toda, kaj pa prestiž in »razkazovanje mišice«? Da, to pa že. No, in tukaj smo natanko pri strešništvu! (Primerjajte z vsebino notice: »Poletel »nevidni« bombnik«, objavljene v »Delu« 18. VII. 1989 – na prvi strani!). // Po drugi plati, se pravi na drugem koncu dolgega seznama »strešniških zadevščin v okrilju

meščanskosti» iz zadnjega časa, pa imamo banalno afero »lige morilcev« pri naših grških sosedih. (»Stroge kazni za člane »lige morilcev«, »Delo«, 3. VIII. 1989). Ugledneži z advokatom Hristosom Papadopoulosom na čelu, ki je bil hkrati tudi župan (med njimi so bili poleg advokatov še zdravniki in sodni uradniki!), so v stremljenju, da bi postali še bogatejši in zato še uglednejši, »vzeli na piko« take ostarele sodržavljanke, ki so »imeli kaj pod palcem«. Tako ali drugače so jih znali pripraviti do tega, da so podpisovali prazne liste papirja. Nato so jih na bolj ali manj okrutne načine pobili ter sežgali. Gospod advokat in župan je od osmih žrtev ubil tri kar sam. Ko je ta »znamenita« liga opravila prvi del svojega hudodelskega posla, se je lotila drugega, »strokovnega«. Lotila se je pisanja oporok tako, da so drugi »potegnili krajši konec«, ona sama pa »daljšega«. S tem si je 25 članov »lige« pridobilo tri milijarde drahem ali skoro dva milijona dolarjev... – // Stremušvo pač terja žrtve. Če ne pri davkoplačevalcih, pa pri kom drugem. Je pa ob njem, kot tudi ob marsičem drugem, meščanskosti »posvečenem«, konec koncev le zelo, zelo prav, da nikoli ne pozabimo na geslo: »Naprej otroci očetnjave, a ne brez pameti, brez glave...!«

Ženske in stavke

1. Uvod

V osemdesetih letih se je v jugoslovanski družbi zelo povečalo število stavk¹ – od 235 leta 1980 na 1685 v letu 1987 – kar je očiten dokaz zaostrovanja družbene krize. Število stavk v SFRJ narašča zlasti od leta 1985 naprej, hkrati pa se močno povečuje tudi število stavkajočih: od 13.504 udeležencev v letu 1980 na 288.686 v letu 1987. Stavke so postale vsakdanji množični pojav v vseh okoljih, kar se kaže tudi v povečanju relativnega deleža stavkajočih med vsemi zaposlenimi: v letu 1987 je sodelovalo v stavkah 4,3 % vseh zaposlenih, medtem ko se je v preteklem obdobju ta delež v SFRJ gibal pod 1 %. V stavkah sodeluje vedno več kvalificiranih in visokokvalificiranih delavcev, vedno pogostejše se pojavljajo tudi v tistih dejavnostih, kjer jih v bližnji preteklosti ni bilo – npr. v zdravstvu, šolstvu. V Sloveniji se je v t. i. negospodarskih dejavnostih povečalo število stavk od 5 leta 1983 na 26 leta 1987, 1988 pa je v tej sferi upadlo na 15. Število stavk v industriji in rudarstvu je v istem časovnem razdobju naraslo od 95 na 189 (oz. 156 v letu 1988). V slovenski tekstilni in usnjarsko predelovalni industriji² je bilo leta 1988 30 stavk (in 48 drugih oblik konflikta). Skupno so udeleženci konfliktov (pri čemer so na prvem mestu stavke) v tem letu bili za 40 % dalj odsotni z dela kot leta 1987. Značilno za stavkovni val je tudi to, da se meje konflikta širijo, da stavkajoči vedno pogostejše usmerjajo svojo kritiko in borbenost na (para/državne) ustanove v širših družbenih okoljih (skupščine občin, republik, federacije).

Spričo velikega deleža zaposlenih žensk (v SR Sloveniji v letu 1987 – 45,9 %) med vsemi zaposlenimi in spričo njihove pomembne vloge v sferi »nevidnega« delu, gotovo ni zanemarljivo zanimanje za vprašanje, kakšno mesto in vlogo imajo ženske v stavkah; ali se pri njihovi pripravljenosti za radikalno reševanje perečih problemov izražajo različne značilnosti njihove sekundarnosti, in kako; kakšna je

¹ O stavki (v razmerah zgodnjega socializma s protislovnimi pozicijami družbene lastnine kot kapitala) govorimo tedaj, ko prekine delo (relativno) večja skupina delavcev, ki hočejo s tem uresničiti neko svojo pravico (nek svoj interes), ki je (ali še ni) normativno dana in ki je niso mogli na različne načine ustrezno uresničiti (ne le po rednem postopku). Stavka je torej specifična oblika razrednega boja, kjer se samo po sebi skrajno normativistični razlagi stavkajoči borijo sami proti sebi; po razlagi, ki upošteva resnična razmerja asimetrije družbene moči, pa zahtevajo stavkajoči redistribucijo moči in s tem povezano drugačno razporeditev dobrin oziroma dostopnost do ustvarjenih dobrin. Stavka je skrajni izraz nezadovoljstva nosilcev depriviranih položajev; depriviranost pa je povezana (ob upoštevanju, da je ustvarjena neka količina dobrin, bogastva) z obstojem tehnobirokratskega sindroma (manjša demokratičnost, nelegalno prisvajanje pristoynosti). Z vidika akterjev je pomembno, da pride do stavke predvsem zaradi zloma zaupanja v opravičenost (legitimnost) obstoječe delitve obveznosti in dobrin, zaradi nezadovoljstva z ekonomskim položajem zaposlenih (prenizki osebni dohodki); to nezadovoljstvo je lahko povzročeno a) z zmanjšanjem že pridobljenih možnosti dohodka, pri čemer je cilj protesta ohranitev pridobljenega položaja (=defenzivni povod za stavko, I. Jakopič, po L. Mohar, 1985: 50–51), ali pa b) z neuspešnim prizadevanjem za boljši položaj, višji dohodek, drugačno razporeditev dohodka, spremembe normiranosti (=ofenzivni povod).

² Po podatkih Republiškega odbora sindikata delavcev te industrije – marec 1989.

njihova politizacija in radikalizacija na tej »vzporedni« poti, »obvoznik« neučinkovite globalne institucionalne urejenosti, ipd.

Žal nimamo dovolj podatkov, da bi lahko podrobneje odgovorili na ta in še mnoga druga vprašanja, ker je tudi način zbiranja in interpretiranja podatkov o tem množičnem pojavu pogosto izraz androcentričnega pristopa (»male-stream analysis«), v katerem prikazujejo samo »delavce«, medtem ko se pozablja, da to kategorijo sestavljajo »delavci« in »delavke«. Vsaj na nekatera vprašanja bom poskusila v tem prispevku odgovoriti, pri čemer se bom oprla na sodobna splošna spoznanja o posebnem položaju žensk v delu, o stavkah v sodobnosti, zlasti pa na podatke empirične raziskave, ki je zajela izključno (ženske) udeleženke stavke v feminizirani tekstilni industriji leta 1986. Zavedam se, da bodo nekatera pojasnila le zastavitev novih vprašanj in spodbude za prihodnje raziskovanje.

Ker izhajamo iz predpostavke o neizenačenosti delovnih in življenjskih razmer (ne da bi se spuščali v ocenjevanje velikosti te razlike, ki se spreminja) za moške in ženske, bomo obravnavo stavk in vlogo žensk v njih umestili najprej v oris ključnih značilnosti položaja zaposlenih žensk v sodobnih (kriznih) razmerah.

2. Kriza in plačano žensko delo

Ob nekaterih zgodovinsko in družbenosistemsko določenih posebnostih ima kriza v naši družbi tudi značilnosti, ki veljajo za druge evropske (in tudi neevropske) družbe.

Po ugotovitvah različnih raziskovalcev se kriza (kapitalistične) države blaginje rešuje v veliki meri na račun neplačanega (nevidnega) ali premalo plačanega (vidnega) dela žensk (H. Rose, 1989 : 81–82). Medtem ko gre v prvem primeru predvsem za delo žensk v družini in z družino, gre v drugem za delo žensk zunaj družine in za njihov položaj na trgu delovne sile. Kljub razvoju ustanov (družbenih služb), ki so prevzele del skrbi za nemočne, se večina teh del v razvitih (kapitalističnih) družbah opravlja v družini (K. Waerness, 1984 : 186), in delež tega dela v nacionalnem proizvodu je sorazmerno velik in izmerljiv; tako znaša npr. samo neplačano delo žensk z majhnimi otroki na Norveškem 17 % celotne vrednosti narodnega proizvoda.³

Glede na prevladujoče realne odnose v družini je razumljivo, da družina za zaposlene ženske večinoma ni takšno sredstvo kompenzacije kot za moškega (Ostner, 1987 : 227). Hkrati pa statistični podatki in raziskave kažejo, da je (v Evropi, pa tudi drugod) vedno več žensk, ki so »dvojno obremenjene« (Krüger, 1987 : 30), oziroma ki v življenjske načrte vključuje poklicno delo in družino hkrati (Pelz, 1987 : 242).

Kar zadeva položaj ženske delovne sile, so pomembne ugotovitve, da gre za sekundarno delovno silo zaradi »primarne« družinske vloge (opredeljene in ideološko označene kot pretežno naravne, privatne ženske zadeve); ta delovna sila pa je za kapital veliko bolj ekonomsko racionalna kot povečevanje plač moškim (L. Balbo, H. Ve, 1982 : 323). Kljub ideološkemu lociranju »pravega« mesta žensk v družino, je tako v manj razvitih (v deželah v razvoju) kot v razvitih »welfare capitalism« družbah za večino žensk zaposlitev ekonomska nujnost (Jogan,

³ Prav spriči tega dejstva K. Waerness opozarja, da sociološke interpretacije o »izgubi funkcij družine« – s prenašanjem nekaterih dejavnosti v javni sektor – niso ustrezne in glede na (realni) položaj žensk potrebujejo ponovno preverjanje (1984 : 73).

1986 : 15). Hkrati pa je izredno pomembna ugotovitev mnogih raziskav, da imajo prav v sodobnih procesih prestrukturiranja industrijske proizvodnje v globalni ekonomiji osrednjo vlogo ženske delavke. Pri tem pa ne gre le za ženske v deželah v razvoju (»tretji svet«), temveč tudi v razvitih družbah (»prvi svet«), zlasti v okviru strategije oblikovanja vedno večje prožnosti (fleksibilnosti) delovne sile (Mitter S., 1987 : 1), kar se po svoje kaže tudi v povečevanju zaposlenih z delnim delovnim časom, kjer absolutno prevladujejo ženske (V. Beecchey, T. Perkins, 1987). Nova strategija množično vključuje ženske in pripadnike »obarvanih« ras, ker sta ti dve kategoriji spričo njunega marginalnega položaja na trgu delovne sile (in nasploh) za delodajalce (kapital) mnogo dosegljivejši oz. »pri roki«.

Enostransko oblikovanje osebnosti žensk – od primarne socializacije do položaja na trgu delovne sile – deluje zaviralno na to, da bi bile ženske bolj odločne nosilke preoblikovanja »ženskih« potreb v družbeno relevantne potrebe. Pod enostranstvo mislimo predvsem na »tradicionalni« patriarhalni (in razredni) vzorec ženskega ravnanja, čigar glavna značilnost je predvsem poslušnost in podredljivost, skratka heteronomnost.

Čeprav se zmanjšuje izrazita dihotomija v vzgoji,⁴ in to kljub pravni izenačenosti ter dejanski izenačenosti v nekaterih pomembnih dimenzijah (npr. redno izobraževanje), se v sodobni slovenski (in še bolj tudi v jugoslovanski) družbi kažejo značilnosti, ki jih odkrivajo tudi v različnih drugih (razvitih in nerazvitih) delih sveta.

Dosedanje raziskave so pokazale, da obstaja v slovenski in jugoslovanski družbi med zaposlenimi v industriji segregacija (Svetlik, 1987 : 32), da se ženske zaposlujejo predvsem v panogah z nizko organsko sestavo kapitala, v delovno intenzivnih panogah; da je žensko delo v visoko feminiziranih dejavnostih od 2,5 do 3 krat učinkovitejše⁵ kot delo v (pretežno moških) kapitalno intenzivnih dejavnostih; da opravljajo ženske bolj monotona in rutinska opravila, kjer je potreben ozek profil (Mežnarič 1981 : 138; Raić, 1986 : 373; Jogan, 1986 : 29). Segregacija obstaja tudi v negospodarskih dejavnostih, opazne pa so tudi nekatere druge značilnosti: nadizobraženost, a pogostejša neustreznost izobrazbe žensk,⁶ manjša gibljivost in možnost napredovanja žensk; večje izostajanje zaradi družinskih obveznosti. Ženske dobivajo za svoje delo nižje dohodke, na kar vpliva verjetno cel splet med seboj povezanih dejavnikov. Če upoštevamo še neformalno delo (sivo ekonomijo), potem so občutne razlike med spoloma tudi na tem področju. Po M. Glasu (1988 : 19–23) je že opazen večji delež moških, ki so aktivni v sivi ekonomiji (zlasti v oblikah, kjer je izrazito poudarjen pridobitni namen), medtem ko je opazna povečana obremenitev žensk z neplačanim gospodinjiskim delom (delno zaradi povečane obremenitve moških v sivi ekonomiji, delno zaradi občnih značilnosti krize).

Objektivne razmere, v katerih živijo in delajo ženske, ki so zaposlene v industrijski dejavnosti, so torej pretežno ugodne za nastajanje različnih individualnih in kolektivnih konfliktov, k čemur bi lahko prispevala tudi večja ustaljenost oz.

⁴ Kakšne so razlike v zadnjih petdesetih letih, je prikazala v svoji diplomski nalogi V. Stepišnik (Vpliv družine na oblikovanje zavesti o emancipaciji žensk, FSNP, Ljubljana, 1987).

⁵ Ob tem podatku moramo postati pozorni na (očitno dokaj razširjeno) prepričanje, da je ženska »breme za združeno delo«, s čimer se more opravičiti tudi neugoden položaj zaposlenih žensk. Verjetno ni naključje, da je S. Šušar (1980 : 15–17) poudaril, da zaposlena ženska ne bi smela biti breme združenemu delu.

⁶ To se kaže tudi v izobrazbeni strukturi brezposelnih in iskalcev zaposlitve – podrobno o tem gl. npr. za SR Slovenijo pri S. Mežnarič (1985) in za Hrvaško pri J. A. Petrović (1986).

manjša fluktuacija žensk.⁷ S proletarizacijo »belih ovratnikov« prihaja tudi do večje podobnosti razmer v negospodarski in industrijski sferi. V nadaljevanju se bomo zadržali pri stavkah,⁸ ki jih razumemo kot oblike političnega boja, na katere vpliva tako organizacija celostnega javnega kot tudi privatnega življenja.

3. Stavke in ženske

Raziskovalci, ki so proučevali stavke v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let v jugoslovanski družbi (N. Jovanov, 1979 : 163; V. Arzenšek, 1975: 51, 267) so ugotovili, da je prav (nizek, neustrezen) dohodek povod za prekinitve dela, kar kažejo tudi novejša raziskave na Slovenskem (L. Mohar, 1984 : 75; T. Kuzmanić, 1986 : 20). Glede na izhodiščno razumevanje stavke kot posledice širših in ožjih določilnic bi lahko v nizkem dohodku videli predvsem neposreden povod za izražanje nezadovoljstva in zahteve po radikalnejši spremembi, medtem ko so globlji vzroki brez dvoma v globalni družbeni strukturi – v institucionalni sferi in v strategiji (razrednih) političnih organizacij. Zato nekateri tudi označujejo zahteve stavkajočih po višjih dohodkih le kot »vrh ledene gore«; kajti razmere, ki pripeljejo do zaostritve odnosov med nosilci položajev z malo družbene moči, in tistimi, ki je imajo več (ali veliko), segajo praviloma v preteklost. Ker se manjše napetosti ne rešujejo sproti, se nezadovoljstvo kopiči, in že ob »tanjši kuverti« navadno izbruhne stavka. Ta situacija je zlasti značilna za sodobne krizne razmere; dojemanje teh globalnih razsežnosti kot relevantnih za položaj zaposlenih pa je vedno bolj navzoče v množični zavesti in stavkovni praksi.

Glede na to, da nastopa kot najpomembnejši povod za stavke nizek dohodek (čeprav je treba pri oceni višine upoštevati tudi njegovo relativnost – Tavčar, 1986 : 1117), gotovo ni naključje, če so se (do najnovejšega časa) udeleževali stavk predvsem proizvodni delavci (N. Jovanov, 1979 : 153; V. Arzenšek, 1975 : 85). Večina teh (to so NKV in PKV) imajo najslabši materialni položaj in majhno družbeno moč, kar potrjujejo tudi najnovejša raziskave (Popović M. in drugi, 1987 : 37; Tomc G., Pešec M., 1987 : 56). Pomembno je tudi spoznanje, da v percepcijah udeležencev stavk nastopajo kot odločilni nosilci vpliva (in moči) direktor in vodje sektorjev (N. Jovanov, 1979 : 154; V. Arzenšek, 1975 : 12), kar nas navaja k temu, da upoštevamo tudi razredno naravo stavke. Na to je opozoril že N. Jovanov (1979 : 190) in s tem vključil v proučevanje značilnost, ki je tudi v množični zavesti vedno bolj navzoča. Tako M. Popović v raziskavi o družbenih slojih in zavesti v Srbiji (1987 : 311) ugotavlja, da je leta 1974 tretjina anketiranih menila, da je jugoslovanska družba razredna, leta 1986 pa sta se za takšno oceno odločili že skoraj dve tretjini (60,7 %) anketiranih.

Ob tem je za našo razpravo pomembna tudi razlika, ki jo v omenjeni raziskavi kažejo pripadniki srednjih slojev (uslužbenci, strokovnjaki) v opredeljevanju svojih ciljev; 1974. leta je bil na prvem mestu cilj boljši materialni položaj (34,9 %

⁷ Iz statističnih podatkov (Statističnega letopisa SR Slovenije 1988, Ljubljana, str. 130, 131) za leto 1987 ugotovimo, da imajo najbolj feminizirane panoge industrije a) proizvodnja končnih tekstilnih izdelkov s 84 % deležem žensk med vsemi zaposlenimi; b) proizvodnja obutve in galanterije s 76,9 % deležem žensk; c) proizvodnja in predelava tobaka s 66,2 % deležem žensk, pri čemer imajo te panoge občutno podpoprečno fluktuacijo (npr. a = 0,70; b = 0,99; c = 0,15; poprečje = 1,17).

⁸ Pojem stavka (v pomenu, kot je pojasnjen v op. 1 in kot ga je tudi definiral B. Kavčič in dopolnil M. Tavčar, 1986 : 1107, 1108, čeprav z oznako »prekinitev dela«) uporabljamo po eni strani zaradi preprostosti, po drugi pa tudi zaradi tega, ker vsebinsko ustreza našemu teoretičnemu izhodišču raziskave.

anketiranih) in krepitev samoupravljanja na drugem (23,4 %); v letu 1986 pa se je privlačnost prvega cilja zelo povečala (60,7 %), medtem ko je cilj »krepitev samoupravljanja« zdrsnil na peto mesto (4 %). Krepitev samoupravljanja je kot drugi cilj navzoč leta 1986 samo še pri nekvalificiranih delavcih; kot prvi pa je v tej kategoriji bolj poudarjen boljši materialni položaj, kar je glede na krizno situacijo v 80-letih razumljivo (Popović, 1987: 303, 304). Očitno se je precej zmanjšalo zaupanje v ideološko opredeljevanje (izrazito neenakomerne) razporeditve družbenega vpliva in moči, kar pa hkrati pomeni tudi zmanjševanje ovir za odkrito izražanje konfliktov.

Nagibi k odkritemu izražanju konfliktov pa so seveda različni glede na položaj v hierarhiji moči, na kar opozarja V. Arzenšek (1984): najmanjša pripravljenost za stavko je pri vodilnih (14 % potencialnih aktivnih udeležencev v primerjavi z delavci, med katerimi je takšnih 34 %; ali, še bolj je očitna razlika v odklanjanju potencialnega sodelovanja v stavki: 72 % vodilnih in 27 % delavcev).

Do leta 1986 (M. Tavčar, 1986: 1109) se je v Sloveniji okoli 5 % vseh zaposlenih udeležilo stavk, ki so bile večinoma kratkotrajne in parcialne oziroma lokalizirane, s čimer so ostajale v tistih okvirih, ki so se že izoblikovali v šestdesetih letih (J. Jerovšek, 1968: 1622). M. Žuvela (1988: 18) ugotavlja, da se dandanes v Jugoslaviji izgubi okoli 16 % delovnega časa za stavke (v svetu poprečno 8 %).

Podobno kot v začetkih pojavljanja stavk (V. Arzenšek, 1975: 34) ostajata ZK in ZS tudi v osemdesetih letih, zlasti pa v letih 1986 in 1987 kljub povečanemu številu stavk ob strani, oziroma njuni člani ne rešujejo problemov v okviru teh organizacij.

Če izhajamo iz predpostavke o razredni naravi stavke in iz spoznanja, »da obstaja izkoriščanje tudi in predvsem kot pritisk na delavca za proizvodnjo presežne vrednosti« (M. Kerševan, 1985: 1485), potem bi zlasti ob značilnostih položaja žensk na trgu delovne sile in v političnem predstavljanju lahko pričakovali, da bodo prekinitve dela predvsem v »ženskih kolektivih«. Takšna pričakovanja bi mogli opreti tudi na spoznanja, da je pri ženskah večja propustnost negativnih vplivov iz družine na delo (N. Sadar-Černigoj, 1983: 20), prav v družini so pa ženske še vedno bolj obremenjene kot moški, pri katerih je večja propustnost negativnih vplivov z dela na družino.

Vendar izsledki dosedanjih raziskav govore o nasprotnem: več prekinitvev dela je v tistih kolektivih, kjer prevladujejo moški in kjer je višja stopnja tehnične opremljenosti (L. Mohar, 1984: 87, 90). Doslej ni bilo podrobneje raziskano, zakaj prihaja do takih razlik in kako se v času ta razlika spreminja.

M. Tavčar (1986: 1117) ugotavlja, da »zadnje čase vse več prekinitvev dela spodbija tisto prvotno mnenje, da so delavke spričo dozdevno večje ženske potrebljivosti manj dovzetne in pripravljene prekinjati delo kot delavci«, kar je končno delno mogoče povezati tudi s pojavljanjem stavk med »belimi ovratniki« zlasti v zadnjih dveh letih.

Čeprav je treba še zbrati podatke in raziskati, ali se je način obnašanja ob nezadovoljstvu v delovni organizaciji glede na spolno pripadnost poenotil, je mogoče na podlagi nekaterih ugotovitev v raziskavi V. Arzenška (1975: 121, 151) sklepati, da se je verjetno udeležila večja potencialna pripravljenost žensk delavk ali članic delavskega sveta, da bi bile pobudnice stavke in v manjši meri tudi udeleženske. Torej lahko domnevamo, da se vedno večji del nezadovoljstva izraža tudi pri zaposlenih ženskah (podobno kot pri moških) v najočitnejšem kolektivnem konfliktu – stavki. Da pa še vedno obstajajo razlike v reagiranju in napetosti med feminiziranimi in maskuliniziranimi kolektivi, govori tudi dejstvo, da je npr.

v ženskih kolektivih manj socialnih delavcev (kar lahko upoštevamo kot kazalnik večje ubogljivosti in prilagodljivosti žensk).

O razlikah med moškimi in ženskimi kolektivi govorijo statistični podatki tudi iz drugih okolij⁹ v svetu in v Jugoslaviji. V samih socioloških razlagah neenake naklonjenosti stavkam glede na spolno dimenzijo obstajajo razlike (Brown, 1984: 73). Po eni strani gre zlasti za razlage, ki manjšo nagnjenost žensk do stavk pojasnjujejo z dejstvi »lažjega dela, prijetnega okolja, podredljivosti žensk«, ipd. Po drugi strani pa nekateri raziskovalci zavračajo tezo, da bi bile ženske kot take manj naklonjene stavkam – in razkrivajo širše okoliščine, ki delujejo zaviralno na homogenizacijo in kolektivno izražanje nezadovoljstva med ženskami: nižja stopnja sindikalne organiziranosti, večja fluktuacija v ženskih panogah (npr. v Veliki Britaniji).

Podobno kot pri nas tudi drugod ugotavljajo, da ni ločenega statističnega zajemanja podatkov o ženski dejavnosti v stavkah v primerjavi z moškimi, kar otežuje utemeljeno sklepanje o razlikah (Brown, 1984: 72). Tudi sicer prevladuje v analizah političnega delovanja žensk odsotnost »občutljivosti za spol« (Siltanen, Stanworth, 1984: 9), kar po svoje omogoča, da se večkrat sprejema teza o ženskah kot pasivnih delavcih (passive women worker thesis), ki jo K. Purcell označuje kot mit (1984: 55). Prav zgodovinska dejstva – vloga žensk v stavkah v preteklosti v nekaterih evropskih družbah in tudi novejši primeri boja – pobijajo to tezo ter dopuščajo sklepanje, da so ženske – podobno kot moški – borbene glede na konkretne delovne in življenjske razmere. Končno bi lahko v prid tej razlagi uporabili tudi sorazmerno močno nagnjenost do stavk v tekstilni industriji na Slovenskem.¹⁰

L. Mohar ugotavlja, da se v tistih kolektivih na Slovenskem, kjer je predvsem ženska delovna sila, pojavlja višja stopnja absentizma, ki naj bi bil povezan z izražanjem nezadovoljstva na individualni ravni, medtem ko se pri pretežno moških kolektivih izraža nezadovoljstvo na kolektivni ravni (1986: 11). Vendar je lahko to zvezo pojasniti tudi drugače, kajti po ocenah statističnih podatkov lahko sklepamo, da je večji ženski absentizem tudi posledica večje obremenjenosti z nego družinskih članov.¹¹ Torej je absentizem žensk bolj posledica »dvojne« vloge, kot pa specifičen način reagiranja na neugodne konfliktne razmere v delovni organizaciji. Da je ta ocena verjetnejša, pričajo tudi ugotovitve, da je ženskam bolj kot moškim delo vir osebnega zadovoljstva (N. Černigoj-Sadar, 1983: 12), oziroma da jim je delo v prvi vrsti vir smiselnosti in pripadnosti (K. Boh, 1983-1: 73), da so ženske bolj kot moški vključene v delo¹² (V. Jež, L. Mohar, 1985: 117–118) in da se bolj nagibajo k razvoju odgovornega in osebnega odnosa do delovnega mesta

⁹ K. Purcell (1984: 61) navaja za Veliko Britanijo kot najbolj pogostno področje stavk panoge: rudarstvo, ladjedelništvo, avtomobilsko industrijo. M. Žuvela (1988: 20) navaja range pogostosti stavk v Franciji, kjer je v novejšem času na prvem mestu rudarstvo, na drugem transport, na šestem mestu tekstilna industrija kot tipična ženska. Po podatkih o stavkah na Hrvaškem je v obdobju 1986–1987 na drugem mestu tekstilna industrija.

¹⁰ Po podatkih o številu stavk (in izsiljenih sestankov) v SR Sloveniji je bila od leta 1983 do 1988 tekstilna industrija pri vrhu (1984, 1985 in 1986 na 3. mestu, 1987 in 1988 na 2. mestu – za kovinsko-strojno industrijo).

Mimogrede naj opozorim, da sem podatke dobila na Republiškem sekretariatu za notranje zadeve, medtem ko jih ne zbiraajo na Zavodu SRS za statistiko in tudi ne na Raziskovalnem centru ZSS.

¹¹ Po podatkih Letopisa o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji se je v obdobju od 1982. do 1986. leta povečal delež bolnih v domači negi od 4 % na 6,2 % glede na celotno hospitalizirano populacijo; istočasno se je povečal absentizem zaradi nege bolnega družinskega člana – to nego pa skoraj izključno opravljajo ženske (M. Jogan, 1987: 4).

¹² Končno bi lahko te ugotovitve potrdili tudi s statističnimi podatki o fluktuaciji o obdobju 1983–1987 v Sloveniji (Statistični letopis Slovenije 1988, str. 130–131). Feminizirane dejavnosti (delež zaposlenih žensk je v njih nad 50 %) imajo razen nekaj redkih izjem (zaposleni v osebnih storitvah, v socialnem varstvu) občutno nižjo fluktuacijo kot maskulinizirane panoge.

(M. Hoel, 1984: 107). Ker pa sta po ugotovitvah več raziskovalcev (V. Jež, L. Mohar, 1985: 164; M. Jogan, 1983: 143) delo in družina najpomembnejši vrednoti str. 321 in obveznosti po spolu, prihaja pri ženskah tudi do večjega absentizma.

Pri poskusu pojasnjevanja stavk v feminiziranih panogah je gotovo treba omeniti, da imata tako zaposlovanje žensk¹³ kot tudi odločno upiranje žensk oziroma boj proti čezmernemu izkoriščanju na Slovenskem že dolgotrajno tradicijo (podobno kot v Veliki Britaniji, Franciji, Nemčiji). Tako je prišlo že leta 1876 v rudniku v Trbovljah do prve stavke v dnevnem kopu, kjer so delale ženske, leta 1890 je prišlo takoj po 1. maju do stavke v Tkalnici svile v Gorici; tem stavkam je do začetka 1. svetovne vojne sledilo še več stavk (I. Križnar, 1984: 7–9), med vojnama pa je bila brez dvoma izredno pomembna velika tekstilna stavka v avgustu in septembru leta 1936. Torej so bili že v preteklosti zrahljani tisti vzorci življenja žensk, ki jih je uradna ideologija razglašala za prave ženske vzorce.

Glede na ugotovljene razlike med spoloma (tudi, če se bo izkazalo, da se manjšajo) ostaja v odnosu do stavk aktualno vprašanje, ali »ženske drugače kot moški reagirajo na notranje in zunanje napetosti, konflikte, trenja, itd.« (L. Mohar, 1986: 12). To vprašanje je posebej smiselno tudi, če upoštevamo, da prihaja do stavk večinoma na neformalen način, da se poraja aktivizem zaposlenih mimo obstoječe politične organiziranosti in da s tem ni pomembno vprašanje manjše navzočnosti žensk v družbeno-političnih organizacijah; to vprašanje bi ob večji angažiranosti organizacij (zlasti ZK in ZS) verjetno bilo tudi bolj zaostreno.

Ali obstaja poseben »ženski znak« v stavkah, se sprašuje tudi M. Žuvela (1988), ki je na podlagi analize stavk v SR Hrvatski v desetletnem obdobju (1978–1987) prišel do nekaterih sestavin odgovora na to vprašanje. Na samo spreminjanje vrednot in pričakovanj žensk, ki se zaposlujejo v tej republiki, kaže že podatek, da so bile ženske zelo redko v stavkah v začetku sedemdesetih let, ob koncu desetletja pa po pravilu stavkajo in tako s svojim aktivizmom zanikujejo stereotipne predstave o podredljivih in poslušnih ter na vse pripravljenih delavkah. Po Žuveli (1988: 22–24) pa so vendarle nekatere posebnosti, ki izstopajo v stavkah, v katerih so bile pretežno ženske. Te so:

- Stavke se pojavljajo v tistih dejavnostih, ki so bile dodatno izrazito sistemsko prizadete v primarni delitvi družbenega bogastva v daljšem časovnem obdobju (npr. tekstilna industrija kot delovno intenzivna industrija, izobraževanje itd.). Ženske, ki začno stavkati v teh okoljih, imajo za to utemeljene povode.

- Zahteve stavkajočih žensk pogosto presegajo meje delovne organizacije in terjajo globalnejše spremembe. Zahteve niso povsem »egoistične« oziroma partikularistične.

- Stavke, v katerih prevladujejo ženske, so navadno širše, zajamejo več izmen, kategorij zaposlenih, v čemer se izraža svojevrstna ženska solidarnost in manjša socialna distanca med zaposlenimi.

- »Ženske« stavke vodijo izključno zaposlene ženske, kar naj bi kazalo na posebno »stavkovno« enakopravnost. Stavkovni odbori so stalnejši.

¹³ J. Fischer (1986: 63) poroča, da je bilo v zadnjih desetletjih prejšnjega in v začetku tega stoletja med zaposlenimi v industriji in obrti (ki sta zaposlovali 1910. leta eno tretjino aktivne populacije, agrarno področje pa dve tretjini) približno ena četrтина žensk (1910 – 27,2 %). Po podatkih statističnega popisa prebivalstva iz leta 1931 je bilo v takratni Dravski banovini med vsemi zaposlenimi: v industriji 24,94 % žensk, v trgovini, bankah, prometu – 28,85 % žensk, v javnih službah in svobodnih poklicih – 34,6 %, v drugih dejavnostih (brez poklica) – 55,8 % žensk; vse te ženske so predstavljale eno tretjino žensk, »koje zarađuju«, dve tretjini teh pa sta bili v kmetijstvu. Razmerje med vzdrževanimi ženskami in samostojno aktivnimi oziroma zaposlenimi je 58,89 : 41,11 (pri moških je bilo to razmerje 32,47 : 67,53), kar je daleč največje glede na vsa druga območja v takratni Jugoslaviji (vir: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, IV, Sarajevo, 1940, str. IX in XI).

– »Ženske« stavke vključujejo pogosto tudi nekatere posebne simbolne dejavnosti in so pogosto že vnaprej najavljene.

Čeprav vse te ugotovitve nimajo veljave preverjenih hipotez, so lahko spodbudne pri nadaljnjem empiričnem raziskovanju stavk.

K spoznavanju okoliščin, v katerih so se razvijali nagibi k stavki, ki je predmet naše analize, in kot spodbuda za prihodnje povečanje senzibilnosti za raznospolno sestavo nosilcev (vseh) družbenih procesov, naj bi prispevalo tudi seznanjanje z nekaterimi posebnostmi ocenjevanja položaja žensk v delovnem procesu in njihovega odnosa do dela ter do nekaterih drugih pomembnih dogajanj, kot jih kažejo raziskave SJM v osemdesetih letih.

3.1 Sledi patriarhalizma v delovni in življenjski situaciji na Slovenskem

Iz petih raziskovanj slovenskega javnega mnenja (1981/82, 1983, 1984, 1986, 1987) sem izbrala nekaj vprašanj in na podlagi križanj odgovorov po spolnem kriteriju poskušala ugotoviti, ali obstajajo kakšne razlike v odnosu do dela, v ocenah možnosti za kreativno delo, v možnostih promocije, v ocenah o primernosti sistema nagrajevanja, v stališčih do družbene krize in glede prihodnosti, v individualni pripravljenosti za žrtvovanje. Pri izbiri vprašanj sem se ravnala v skladu s spoznanji o medsebojnem prepletanju in pogojevanju različnih okoliščin, ki so pomembne določilnice individualnih obrazcev obnašanja in konkretnega položaja človeka.

Iz podrobnejše predstavitve (M. Jogan 1988) nastavkov androcentrične kulture vsakdanjega življenja bomo izluščili nekaj značilnosti.

Če analiziramo odgovore na vprašanje o smiselnosti dela (»zakaj pravzaprav delam«), potem je mogoče opaziti razlike med spoloma tako pri prvo- kot pri drugouvrščenem motivu. Pri ženskah nekoliko bolj kot pri moških izstopa motiv dela, povezanega z osebno ali družinsko eksistencialno odgovornostjo (ta nagnjenost je pri obeh spolih od merjenja SJM 1981. leta do leta 1986 narasla) ter razumevanje dela samega kot vira zadovoljstva in veselja; manjša pa je pri ženskah ponotranjenost pričakovanj o delu kot viru za promocijo ter kot sredstvu za brezskrbno življenje, kar je brez dvoma povezano z delitvijo dela v družini oziroma v gospodinjstvu.

Večja nagnjenost k hedonizmu pri moških (ki pa je od leta 1981 do leta 1986 upadla) ni naključna, temveč jo moremo povezovati s patriarhalnim kulturnim vzorcem vsakdanjega življenja. Ta določa moškega kot bolj aktivno bitje, ki je obrnjeno navzven in ki je bolj naravnano k dosežkom. Delo kot vir socialne varnosti – zlasti v starosti – je nekoliko bolj navzoče v zavesti žensk kot moških, kar bi mogli povezati z obstojem vedenj o možnih posledicah razveze zakonske zveze in negotovosti, ki čaka del žensk, ki imajo zagotovljeno svojo socialno varnost z zakonsko zvezo, ne pa z delom. V osemdesetih letih je pri obeh spolih upadlo prepričanje, da bi z delom zagotavljali boljšo prihodnost za otroke, kar nas lahko navaja k sklepu o razraščanju pesimizma.

K vrtenju v začaranem krogu ženske sekundarnosti na trgu delovne sile sodi tudi napredovanje (promocija) na delovnem mestu. Na podlagi odgovorov, ki so bili zbrani v raziskavi SJM 1981/82 z vprašanjem: »Ali ste v zadnjih petih letih pri delu kaj napredovali«, lahko sklepamo, da je pri napredovanju očitna razlika med spoloma: moški (po odgovorih) bolj napredujejo kot ženske, kar pa verjetno ni le posledica individualnih nagibov (preferenc), temveč tudi tega, da je institucional-

no v prednostnem položaju moška delovna sila, ki je manj »obremenjena« z družino in bolj zanesljiva za investiranje v promocijo (hkrati pa ima individualno boljše možnosti in višje aspiracije). Spolna delitev možnosti in tveganja se bo ob večjem uvajanju novih (modernejših) tehnologij še bolj zaostрила.

Možnosti za napredovanje so kajpak povezane tudi z naravo dela na posameznih delovnih mestih, s tem, koliko samo opravljanje dnevnih opravil spodbuja kreativnost in naraščanje potreb po znanju. Da je tu očitna seksistična razporeditev, kažejo podatki iz raziskave SJM 1984 (odgovori na vprašanje »Koliko možnosti imate, da lahko pri svojem delu izrazite svoje sposobnosti in ideje?«). Ženske so očitno v slabšem položaju, kar kaže razmerje med tistimi, ki imajo dosti možnosti ($M = 66,2 : \bar{Z} = 33,8\%$), in onimi, ki jih sploh nimajo ($M = 33,1 : \bar{Z} = 66,9\%$).

In kakšno je zadovoljstvo z delom? O tem govore podatki iz raziskav SJM 1984: ženske so manj zadovoljne s svojim delom kot moški, kar glede na nekatere druge kazalnike (npr. izkoriščenost delovnega časa, možnost izražanja sposobnosti) ni presenetljivo.

Ali so moški in ženske enako kritični do sistema nagrajevanja, ali enako zaupajo ideološko definiranim ciljem tega sistema? Čeprav (na podlagi podatkov SJM 1984 in SJM 1986) ne moremo govoriti o močni zvezi med spolno pripadnostjo in ocenjevanjem nagrajevanja dela, je vendarle opazno, da so ženske nekoliko bolj kot moški prepričane, da obstaja skladnost med vloženim delom in plačilom. Torej so ženske bolj prepričane o skladnosti principov in nagrajevanja v praksi ter manj kritične, kar se končno vidi tudi v razmeroma velikem deležu žensk, ki se ne morejo odločiti za nedvoumen odgovor (neodločenih je 11,3 žensk in 4,6% moških).

Podatki SJM 1986 kažejo, da je zlasti pri ženskah upadlo število tistih, ki menijo, da je večinoma tako urejeno, da tisti, ki več dela, dobi tudi dejansko boljše plačilo. Bolj kot pri moških se je pri ženskah povečalo kritično vrednotenje sistema nagrajevanja in upadlo število neodločenih. Ta podatek je za naše razumevanje razraščanja stavk v feminiziranih panogah zelo pomemben, saj moremo povezovati krizo, rahljanje zaupanja v pravičnost nagrajevanja prav z večjo kritičnostjo in jasnostjo opredeljevanja zaposlenih žensk (in sploh vseh).

Po podatkih SJM 1988 je dokaj očitna zveza med pripadnostjo spolu in definiranjem meja tolerantnosti razpona med najnižjim in najvišjim osebnim dohodkom v Sloveniji. V kategoriji, ki je egalitaristično usmerjena ter pri neodločenih (ki tvorita četrtnino vseh anketiranih) so ženske zastopane s skoraj dvema tretjinama.

Čeprav večina moških in žensk (na podlagi raziskave SJM 1986) odobrava kaznovanje delovne nediscipline s prekinitvijo delovnega razmerja, so opazne manjše razlike med spoloma: po eni strani je spet razvidna večja megljenost predstav pri ženskah, po drugi strani pa večja solidarnost s kršitelji, kar bi morebiti lahko pojasnili tudi z večjim altruizmom in pripravljenostjo, da bi jim pomagale. Takšna usmerjenost je bila ženskam vcepljena kot nujna lastnost njihovega delovanja oziroma njihove osebnosti, in verjetno so nasledki tega še navzoči vsled rutinskega prenašanja kulturnih vzorcev iz generacije v generacijo.

Po poskusu pojasnjevanja stavk v ženskem kolektivu in pri iskanju »posebnega znaka« žensk v stavki nas lahko spodbudijo k novim vidikom (prihodnjega) raziskovanja nekatere značilnosti spolno različnih zaznavanj sedanje krize.

Na podlagi podatkov SJM 1987 lahko sklepamo (čeprav zveza med spolom in senzibilnostjo za različne krizne pojave ni preveč močna), da so opazne zlasti te značilnosti:

a) Ženske so manj kritične oziroma manj pogosto zaznavajo pojavljanje kriznih pojavov (kršenje zakonov, politično brezbriznost in apatijo).

b) Ženske so bolj kot moški zastopane v tistih kategorijah, ki menijo, da nekaterih kriznih pojavov v naši družbi ni (npr. nered, anarhija; prilaščanje družbenega premoženja; podkupovanje).

c) Med tistimi, ki ne vedo o teh pojavih, dvotretjinsko prevladujejo ženske, kar kaže na njihovo dejansko manjšo obveščenost in vključenost v javne zadeve.

č) Povsem drugačna pa je slika, kadar se ocenjujejo pojavi, ki so povezani z vsakdanjimi individualnimi situacijami. Ženske bolj kot moški zaznavajo disharmonijo v medsebojnih odnosih, pojave razdražljivosti in nestrpnosti med ljudmi ter strahu in zaskrbljenosti glede prihodnosti. Ali ni ta povečana senzibilnost za medčloveške odnose tudi posledica posebnih predstav, kaj je normalno žensko, ki so bile samoumevne v preteklosti? Normalno žensko naj bi bilo skrbeti za toplino, domačnost, za harmonijo – predvsem v družini. In ker so ženske dejansko bolj dejavne v družini, potem vzorec svojih družinskih vlog prenašajo tudi navzven, se pravi merila, ki jih (kolikor jih) izkušajo v ožjem (družinskem) okolju, uporabljajo tudi pri vrednotenju širših odnosov. Zato bolj zaznavajo tiste pojave, ki so sicer povezani (in posledica) s celotnim spletom dezorganizacijskih družbenih sestavin, vendar se kažejo le kot vrh ledene gore, vidni in individualno zaznavni – ne glede na podrobnejše poznavanje vseh pomembnih določujočih okoliščin (ki se skrivajo pod površino).

Ali je mogoče pričakovati tudi spolno diferencirano usmeritev stališč glede izhoda iz krize?

Podatki raziskave SJM 1981 kažejo, da so bile ženske (po odgovorih) nekoliko manj pripravljene osebno prispevati v prid reševanja naših gospodarskih težav in stabilizacije in bolj neodločne (tudi) glede tega. To bi mogli pojasniti s tem, da so ženske že tako bolj obremenjene z gospodarskimi težavami zaradi prenašanja bremen na družino in ker zasedajo pretežno delovna mesta, ki že glede na institucionalno urejenost nosijo večja bremena krize, pa najsi sodijo med »bele« ali »modre« ovratnike.

Podatki SJM 1986 kažejo, da so ženske nekoliko manj optimistične kot moški, pa tudi manj odločene (oziroma pogostejše sploh nimajo jasnih predstav o prihodnosti). Je morebiti to posledica njihove večje ujetosti v »3K« (= kuhinja, otroci, cerkev), v realne vsakdanje procese, v katerih ni mogoče delovati z obljubami (npr. otrok mora dobiti obleko, hrano, itd.), temveč le s konkretnimi stvarmi, dobrinami in osebami.

3.2 Tekstilne delavke o stavki leta 1986

Odločitev za raziskavo stavke tekstilnih delavk je: a) posledica posebnega (težavnega) položaja te panoge, v kateri so nakopičene tudi vse značilnosti, ki sicer veljajo za položaj žensk na trgu delovne sile; b) povezana z upoštevanjem tradicionalnega pojavljanja konfliktov v tej panogi industrijske proizvodnje.

Izredno težaven položaj slovenske (v glavnem tehnološko zastarele) tekstilne industrije, ki ga stopnjuje velika konkurenčnost na domačem in tujem tržišču, pogloblja še družbena kriza v osemdesetih letih. Prav v tem času se je zelo povečala (bolj kot v drugih panogah industrije) izvozna usmerjenost te industrije (1979 je bil delež izvoza v celotnem prihodku 10,48%, 1985 – 22% in 1986 – 18,09%), pri čemer pa je iztržila bistveno manjši dohodek, ker so izvozne cene v povprečju za 25–33% nižje kot na domačem tržišču. Kljub izredno težkim delovnim razmeram (sem sodi tudi redno nočno delo – 1986 je npr. delalo v tekstilni industriji ponoči

6000 žensk – kar je skoraj polovica od vseh, ki tako delajo po izdanem soglasju) so dohodki zaposlenih v tekstilni industriji v istem obdobju¹⁴ zaostajali za dohodki v industriji in rudarstvu za 10–18% (J. Miklič, 1987).

V nadaljevanju se bomo oprli na podatke ankete¹⁵, ki je bila izvedena spomladi 1988. leta med udeleženkami stavke iz leta 1986 v mariborskem PIK-u.

3.2.1 Ocene stanja pred stavko

Stavka je bila v avgustu, ocene o tem, kdaj so se začeli odkrivati problemi, ki so vplivali na zaostrovanje medsebojnih odnosov in delovni organizaciji, se gibljejo v razponu od enega do sedmih mesecev. To lahko pojasnimo z različno osebno prizadetostjo in zanimanjem za celotno situacijo ter tudi z vključenostjo v »komunikacijske« kroge, kajti 78,1% od vseh respondentk (N = 64) se je pogosto pogovarjalo s sodelavkami o perečih problemih v podjetju. Vrstni red problemov so udeleženke stavke ocenile takole:

- 1 – nizek osebni dohodek (98,4%)
- 2 – previsoke norme (82,8%)
- 3 – neprimeren odnos nadrejenih (37,5%)
- 4 – nerešeno stanovanjsko vprašanje (9,4%)
- 5 – neprimerna delovna opravila (7,8%)
- 6 – slabi odnosi s sodelavci (7,8%)

Po ocenah udeleženk, ki so odgovarjale na naš vprašalnik, so o teh problemih razpravljali tudi na nekaterih organih, in sicer:

- 1 – na zboru delavcev TOZD-a (32,8%)
- 2 – na delavskem svetu TOZD-a (23,4%)
- 3 – na delavskem svetu DO (18,8%)
- 4 – v sindikalnih skupinah TOZD-a (17,2%)
- 5 – pri direktorju TOZD-a (7,8%)
- 6 – pri direktorju DO (4,7%)

Drugi organi in organizacije (na različnih ravneh) o tem po mnenjih respondentk niso razpravljali. Da ni nihče obravnaval problemov delavk, je ocenilo 31,3%, kar je povezano najbrž tudi z nizko informiranostjo o dogajanju znotraj TOZD-a in DO; to moremo domnevati tudi na podlagi deleža respondentk, ki so odgovorile z »ne vem« (29,7%).

Na podlagi ocen tistih, ki so (bile) obveščene, lahko sklepamo, da so probleme obravnavali tisti organi, ki razpolagajo z relativno majhno dejansko močjo v organizaciji. Zato ni presenetljivo, če se problemi niso razreševali hitreje. Ob tem se

¹⁴ V zadnjih dveh letih (1987, 1988) se stanje ni izboljšalo, marveč se je v mnogih ozirih celo poslabšalo – kljub nadpovprečni izvozni usmerjenosti, predvsem na konvertibilna tržišča (okoli 90% vsega izvoza). V Poročilu Izvršnemu svetu Skupščine SRS o tekočem stanju v panogi (Splošno združenje tekstilne industrije Slovenije, Ljubljana, januar 1989) je tudi ugotovljeno, da se je v letih 1987 in 1988 strmo znižala akumulacija, ki je bila v preteklosti v dohodku vedno nadpovprečna. Tako je npr. leta 1987 prispevek za nerazvite znašal 17% akumulacije, 1988 pa že 39%.

¹⁵ Glede na to, da ni bilo zaželeno »motiti mir« v delovni organizaciji, sva se s sodelavko (R. Kos) odločili za poštno anketo. Vprašalnik sem 18. marca 1988 po pošti poslala na domače naslove naključno izbranemu 10% vzorcu zaposlenih v času stavk (1986), ki sta bili 19. in 22. avgusta 1986. V predvidenem roku je bilo vrnjenih 48 izpolnjenih vprašalnikov in 6 neizpolnjenih zaradi pomanjkljivih naslovov. Za teh 6 je R. Kos poiskala nadomestne osebe in 15. aprila 1988 sem poslala dopis, v katerem sem se zahvalila tistim, ki so že odgovorile, in povabila druge k sodelovanju. Do začetka maja 1988 je prišlo vsega skupaj 67 vprašalnikov; 64 veljavnih vprašalnikov je potem obdelal študent FSPN Slavko Kurdija. Za poštno anketo odziv ni tako slab, zlasti če upoštevamo, da je povprečna izobrazba respondentek sorazmerno nizka. Prepričana sem, da bi bil odziv veliko večji, če bi vprašanke dobile vprašalnik na delovnem mestu.

poraja tudi *vprašanje pomembnosti spolne sestave posameznih organov*; če ti nimajo dejanske moči, je lahko npr. tudi velik delež žensk v teh organih le varljiv up na spremembe (izboljšanje).

Na svoje probleme so delavke opozarjale vodilne delavce po naslednjem vrstnem redu:

- 1 – vodjo v proizvodnji (60,9%)
- 2 – direktorja TOZD-a (48,8%)
- 3 – druge vodilne delavce (35,9%)
- 4 – direktorja DO (21,9%)
- 5 – delegate delavskega sveta TOZD-a (15,6%)
- 6 – izvršni odbor OO ZS v TOZD-u (7,8%)
- 7 – delegate delavskega sveta DO (7,8%)

Opozarjanje drugih je zanemarljivo (npr. le ena je omenila OO ZKS), zanimivo pa je, da je samo ena izjavila, da niso nikogar opozarjali in le 10,9% (sedem respondentk) ne ve, če so kaj opozarjale.

Iz teh odgovorov lahko sklepamo, da so se očitno delavke trudile, da bi po normalnih kanalih komuniciranja naredile svoje probleme za pomembne, vendar njihova opozorila niso bila dovolj, oziroma se njihov glas ni upošteval. Glas delavk je po njihovih ocenah segel (neučinkovito) tudi prek meja DO:

– 10,9% jih omenja, da so zunaj DO, opozarjale na svoje probleme izvršni svet Skupščine Maribor Pobrežje;

- občinski svet ZSS naj bi opozorile po mnenju treh delavk (4,7%)
- in občinski komite ZKS ali ZSMS po mnenju dveh delavk.

Sveda moramo pri tem upoštevati, da je vključenost respondentk v zadnji dve organizaciji zelo nizka. Še bolj kot to pa je očitno, da tudi *tiste politične organizacije, ki bi po definiciji morale skrbeti za resnične vsakdanje probleme zaposlenih, tega niso počele* (niti v minimalno primernem obsegu), kar potrjuje siceršnja spoznanja o tem, da sindikat ni postal tudi organizacija depriviranih (Cimeša 1986: 60). Če politične organizacije ne bi bile odtujene, kar pa je po ocenah različnih raziskovalcev obča tendenca v naši družbi, potem bi gotovo tudi obstajali močnejši komunikacijski stiki med zaposlenimi in vodstvi na občinski ravni. Mimogrede je vredno omeniti tudi to, da skoraj petina (18,8%) respondentk sploh ne ve, da bi bil kdo zunaj DO obveščen o težavnih razmerah delavk.

Med znaki, na podlagi katerih so delavke lahko sklepale, da bo prišlo do stavke, so respondentke uvrstile na prvo mesto *negodovanje med delavkami* (62,5%), ki mu sledi *neuspel referendum* (32,8%), *pogosti spori med skupinami delavk in njihovimi neposrednimi vodji* (26,6%), *nesklepčni zbori delavcev* (20,3%) in *zavračanje zahtev delavk* (20,3%), ter *molk na zbore delavcev* (18,8%). *Očitno je šlo za naraščanje apatije v odnosu do institucionalnih kanalov za razreševanje napetosti, za zmanjševanje zaupanja v njihovo legitimnost in smiselnost, hkrati pa tudi za kristaliziranje točk alternativnih poti reševanja.*

Kar 84% vseh respondentk je ocenilo, da vodilni niso dovolj storili za reševanje njihovih problemov, na podlagi česar bi lahko sklepali *o odtujenosti neposredno odgovornih, tistih, ki razpolagajo z dejansko močjo*. Polovica respondentk (50%) ne ve, da bi kdo od zunaj poskušal preprečiti stavko z ustreznim reševanjem problemov, samo 4 (6,3%) delavke ocenjujejo, da je bilo kaj storjenega od zunaj, medtem ko 42,2% delavk meni, da ni nihče opozoril zunanjih dejavnikov o dogajanjih v podjetju.

Glede obveščenosti o finančnem stanju temeljne in delovne organizacije več kot polovica respondentk izjavlja, da niso vedele, kakšno je (53,1%), medtem ko

jih je 43,8% vedelo za to stanje. Samo dobra petina (21,9%) je vedela, kam se je odvajal denar iz skupnega prihodka TOZD-a, medtem ko dobri dve tretjini (68,8%) respondentk izjavljata, da niso vedele. Samo štiri (6,3%) respondentke so menile, da jih to ni zanimalo. To je brez dvoma pomemben podatek, ki potrjuje spoznanja tudi nekaterih drugih raziskovalcev, da *kljub nižji stopnji ženske politizacije* (merjene z aktivnim članstvom v političnih organizacijah) *ni mogoče govoriti o nezanimanju žensk za pomembna vprašanja vsakdanjega dela in življenja*.

Čeprav niso bile natančno seznanjene, so se respondentke precej jezile (64,1%) nad neprimerno porabo denarja v okviru TOZD-a in DO, nekoliko manj (ker verjetno ne poznajo vseh dimenzij pojava) – 42,2% – se jih je hudovalo nad porabo denarja zunaj DO (v občini, republiki in v federaciji). Na relativno majhno seznanjenost z usodo skupnega bogastva pa kaže podatek, da 45,3% respondentk ni odgovorilo na vprašanje o negodovanju nad porabo denarja zunaj DO.

Na relativno nizko stopnjo identifikacije z DO kažejo odgovori na vprašanje, »ali ste pred stavko razmišljali, da bi se zaposlili v drugi DO,«:

- zelo resno je razmišljalo 26,6% respondentk,
- včasih je razmišljalo 51,6% in
- le dobra petina (21,9%) jih ni o tem nikoli razmišljala.

S stopnjo identifikacije je brez dvoma povezana tudi stopnja pripravljenosti za žrtev v korist nadindividualnih interesov (TOZD-a, DO, širše skupnosti) in stopnja tolerantnosti do slabšanja položaja ter tolerantnosti do neinstitucionalnih poti za razreševanje nakopičenih težav. Da je položaj v tekstilni industriji slab, kaže podatek o potencialni zaposlitvi drugje – *samo 4,7% (tri osebe) respondentk bi se zaposlilo v drugi tekstilni DO*, kar 60,9% pa bi šlo v kakršnokoli drugo delovno organizacijo. 56,3% potencialno fluktuirajočih bi zapustilo delovno organizacijo zaradi prenizkih dohodkov, 79,2% zaradi prenizkih dohodkov in previsokih norm, samo tri osebe (4,7%) bi odšle zaradi slabih pogojev dela in le ena zaradi neuspešnega samoupravljanja.

Skoraj zanemarljivo je število respondentk (pet oseb – 7,8%), ki so razmišljale, da bi zapustile zaposlitev in ostale doma. Večina respondentk (89,1%) tega ne bi storila, oziroma o tem ni razmišljala.

Na vprašanje, »ali veste, če ima zakon o združenem delu določila za urejanje sporov, ki jih ni mogoče rešiti po redni poti«, je 59,4% respondentk odgovorilo pritrdilno, medtem ko jih je 70,3% izjavilo, da ne ve, kako je to vprašanje urejeno v samoupravnih aktih njihove delovne organizacije.

Potrditve spoznanja »*exempla trahunt*« (zgledi vlečejo) prestavlja podatek, da sta bili dobri dve tretjini (68,8%) respondentk seznanjeni z več primeri delovnih kolektivov, kjer so že pred njimi stavkali.

Če sklenemo: po ocenah respondentk je bila v DO tipična situacija, v kateri so se kopičila nasprotja in se povečevale napetosti, kar je pripeljalo do stavke.

3.2.2 Situacija med stavko

Po ocenah respondentk je bilo več neposrednih povodov za začetek stavke:

- 1 – prenizki osebni dohodki (73,4%),
- 2 – previsoke norme (12,5%),
- 3 – nezaupanje v vodilne (9,4%).

Samo tri respondentke niso odgovorile na to vprašanje, kar lahko razumemo tudi kot kazalnik dokaj visoke stopnje ozaveščenosti glede lastne udeležbe v stavki.

Pomembna je informacija, da se je stavka začela v neposredni proizvodnji. Obveščanje o tem, da se bo stavkalo, je potekalo različno: pogovor, preprosto posnemanje (prenehali z delom), telefonično. *Pomembna je ocena, da je večina (82,8%) respondentk natančno vedela, kaj hočejo s stavko doseči: torej ni šlo za neko sugestijo posameznih »grešnic«, temveč za individualno zavestno sprejet načrt dejavnosti.* Samo 15,6% jih je izjavilo, da niso čisto točno vedele, za kaj gre, in da so se stavki pridružile iz solidarnosti.

Ocene o reakcijah vodilnih na stavko so takšne:

- 1 – ogorčenje (18,8%)
- 2 – miritev (17,2%) (»obnašali so se pastirsko«),
- 3 – želja, da bi se vrnile na delovna mesta (12,5%),
- 4 – stavke niso jemali resno (10,9%),
- 5 – obrazložili so vzroke zanjo (7,8%),
- 6 – s stavko so se strinjali (3,1%).

Ena četrtnina na to vprašanje ni odgovorila, tri (4,7%) respondentke pa so izjavile, da ne vedo.

Značilna izjava ene od respondentk: »V začetku so nas hoteli prisiliti, da bi se vrnili na delovna mesta, ko so prišli novinarji, so jih odpeljali v pisarno«.

Ocene o posameznih *odgovornih osebnostih* v DO in v TOZD-u (predsednik izvršnega odbora konference OO ZKS v TOZD-u, predsednik ZSMS v TOZD-u, sekretarji ZK v TOZD-u, predsedniki delavskih svetov TOZD-ov in predsednik DS DO) kažejo, da *so v glavnem vsi predvsem umirjali delavke in jih poskušali spraviti nazaj za stroje, manj pa so razlagali celotno situacijo in pojasnjevali vzroke za stavko* – ali pa so se z zahtevami delavk celo strinjali. Od polovice do skoraj dveh tretjin respondentk pa sploh ni odgovorila na to vprašanje, ali pa je odgovorila z »ne vem«.

Na še večjo neobveščenost (in verjetno tudi na odtujenost ustreznih organov) kažejo ocene reakcij občinskega vodstva, ki je na različne načine tudi samo mirilo.

Dve tretjini respondentk izjavljata, da v času stavke nista razmišljali o tem, da bi bile lahko kaznovane zaradi sodelovanja v stavki; ena tretjina je sicer o tem razmišljala, pa to njihove aktivnosti ni ustavilo.

Na vprašanje, »ali ste bili prepričani, da boste edino s stavko dosegli izboljšanje položaja«, je skoraj polovica respondentk (48,8%) odgovorila z »da, vendar sem dvomila«, 35,9% respondentk pa, »da, popolnoma sem bila prepričana«. Samo 10,9% respondentk izjavlja, da niso bile prepričane o tem, tri osebe pa na to vprašanje niso odgovorile.

Pri oceni reakcij vodilnih *prevladuje nezadovoljstvo respondentk* in v precej manjšem deležu delno zadovoljstvo (tako je npr. pri direktorju TOZD-a to razmerje 42,2% : 31,3%; pri predsedniku sindikata 40,6% : 12,5%, podobno pri sekretarju ZK v DO ter tudi pri sekretarju občinske konference ZKS). Nezadovoljstvo z učinkom stavke se kaže tudi v prevladujoči oceni (70,3%), da je bilo le nekaj zahtev stavkajočih uresničenih:

- malo večji osebni dohodek (56,3%);
- zmanjšanje norm (21,9%);
- upoštevanje delavcev (10,9%);
- večja vrednost točke (6,3%);
- večina zahtev pa je neuresničena.

3.2.3 Stanje po stavki

Če omenimo sedem najpomembnejših (po ocenah respondentk) organov, ki so se po stavki lotili reševanja problemov, potem je vrstni red takle:

- 1 – direktor TOZD-a (39,1%),
- 2 – delavski svet TOZD-a (37,5%),
- 3 – sindikat (35,9%),
- 4 – direktor DO (34,4%),
- 5 – vodilni delavci TOZD-a (32,8%),
- 6 – zveza komunistov (23,4%),
- 7 – kolegij DO (23,4%).

Od zunanjih dejavnikov je na prvem mestu izvršni svet skupščine Maribor Pobrežje (37,5%), na drugem pa občinski in mestni sindikat (18,8%), medtem ko so respondentke nizko ocenile ZK (6,3), kar pa je verjetno (delno) tudi posledica prešibke obveščenosti. Samo dve respondentki (3,1%) sta izjavili, da se ni nihče »od zunaj« lotil njihove problematike.

Večina respondentk (51,6%) izjavlja, da o stavki ni občutila nikakršnih posledic zaradi tega, ker so stavkale, nekaj jih navaja manjše posledice (npr. štiri osebe omenjajo nezaupanje vodilnih, tri respondentke navajajo, da so morale nadoknaditi izgubljeni delovni čas), 34,4% jih pa na to vprašanje ni odgovorilo (kar verjetno kaže na to, da ni bilo resnično nobenih pomembnejših kazenskih posledic).

Glede na to, da se je leta 1986 oznaka stavka v uradnih krogih še potiskala ob rob, smo povprašali udeleženke, kako je bila stavka uradno označena. Dobili smo takšno strukturo oznak:

- 1 – prekinitev dela (50%),
- 2 – nezadovoljstvo delavk (23,4%),
- 3 – izsiljeni sestanek (15,6%),
- 4 – stavka (4,7%).

Polovica respondentk ocenjuje, da je morala nadomestiti delo, ki je bilo zaradi stavke zamujeno. Pri oceni, kdo je to predlagal, pa ocene variirajo: ena tretjina jih meni, da vodstvo DPO in TOZD, ali »spontano, nihče tega ni predlagal«, 4,7% jih meni, da vse delavke, dobra četrtina pa na to vprašanje ni odgovorila.

Število tistih delavk, ki so po stavki razmišljale o tem, da bi zapustile DO, se je zmanjšalo, kar kaže vendarle na njihovo večjo indentifikacijo z organizacijo in kolektivom po tej kolektivni akciji. Kljub temu pa večina (65,5%) ne ve, ali se je po akciji spremenil katerikoli samoupravni akt.

4. Sklep

Zavedamo se, da je groba¹⁶ predstavitev ene »ženske« stavke v tekstilni industriji nezadostna podlaga za kakršnokoli posploševanje. Je pa lahko kljub temu zanimiv primer, ki kaže, kako se obče tendence izražajo v posameznem primeru; hkrati pa je z metodološkega vidika pomembno to, da se podrobneje izoblikuje raziskovalni pristop. Da bi mogli pojasniti morebitne posebnosti, ki so povezane s posebnim (težjim) celostnim položajem žensk, bi se morali oskrbeti s primerljivimi podatki o stavkah v mešanih in pretežno moških kolektivih. Upamo le lahko, da se bo ustrezno zanimanje za stavke v prihodnjem raziskovanju obogatilo

¹⁶ Več podatkov – tudi o socialnih značilnostih položaja respondentk je v raziskovalnem elaboratu (Jogan 1987, 1988).

s »feministično senzibilnostjo«, če drugega ne, vsaj toliko, da bi lahko dokazali, da je (morebiti) ta »linija« razlaganja sploh nepotrebna. Dokler pa nimamo dovolj ustrezne evidence, lahko le domnevamo in oblikujemo (apriorne) hipoteze.

Da je drugačna, obema spoloma bolj naklonjena senzibilnost potrebna, opozarjajo tudi izsledki nekaterih drugih raziskav, kjer so to dimenzijo (vsaj delno) že vnesli v raziskovanje. Tako je v jugoslovanski raziskavi leta 1985 večina anketiranih članov sindikalne organizacije ocenila, da so ženske delavke v neugodnejšem položaju kot zaposleni moški (D. Mirčev, 1986: 53) – predvsem zaradi svoje bio- in socioreproduktivne (»naravne«) vloge v družini.

LITERATURA

- Arzenšek V. (1984): *Struktura i pokret*. Beograd: Univerzitet, Institut društvenih nauka.
- Arzenšek V. (1975): *Ekonomске, socialne in psihološke determinante kolektivnih sporov v delovnih organizacijah Slovenije*. FSPN, CRLSDO, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Becker – Schmidt R. (1982): *Nicht wir haben die Minuten, die Minuten haben uns*. Verlag Neue Gesellschaft GmbH, Bonn.
- Becker – Schmidt R., Brandes-Erlhof U., Rumpf M., Schmidt B. (1983): *Arbeitsleben – Lebensarbeit, Konflikte und Erfahrungen von Fabrikarbeiterinnen*. Verlag Neue Gesellschaft GmbH, Bonn.
- Beechey V., Perkins T. (1987) *A Matter of Hours: Women, Part-time Work and the Labour Market*. Worcester: Polity Press, Basil Blackwell.
- Boh K. (1983): *Spreminjanje življenjskih vzorcev v evropskih družinah – 1, 2*. ISU, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Brown R. (1984): *Women as employees: Social consciousness and collective action*. V: Siltanen 1984, 68–74.
- Cimeša M. (1986): *Delovanje, izgradnja: akciona usposobljenost organizacija Saveza sindikata*. V: Mirčev (ur.) 1986, 56–90.
- Černigoj-Sadar N. (1983): *Socialno-psihološke dimenzije odnosa plačano delo – družina*. ISU, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Fischer J. (1986): »Spreminjanje socialne sestave v slovenskih deželah v drugi polovici 19. stoletja – problem zaposlovanja žensk«, v: M. Jogan in druge: *Ženske in diskriminacija*, DE, Ljubljana.
- Glas M. (1988): »Ženske v procesu dela in kriza jugoslovanske družbe«. Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana, MC CK ZKS, Ljubljana; razmnoženo, 25 strani.
- Hoel M. (1984): »The Female Working Class«, v Holter H.
- Holter H., (izd. 1984): *Patriarchy in a Welfare Society*. Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsø, Universitetsforlaget.
- Jerovšek J. (1968): »Prekinitve dela kot oblika konflikta«. *TIP* Ljubljana, let. V, št. 11, 1615–1623.
- Jež V., Mohar L. (1985): *Delo in zavest*. RCS pri RS ZSS, Ljubljana.
- Joekes S. (1987): *Women in the World Economy*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- Jogan M. (1983): *Družina, cerkev, religioznost in pojmovanje slovenskih srednješolcev*. RI FSPN, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Jogan M. (1986): *Zaposlenost žensk in spreminjanje družine*. RI FSPN, Ljubljana (raziskovalni elaborat).
- Jogan M.: *Zaposlene ženske v feminiziranih panogah in izražanje konfliktov*. I, II; RI FSPN, Ljubljana 1987 (I) in 1988 (II). Raziskovalno poročilo.
- Jovanov N. (1979): *Radniški štrajkovi u SFRJ*. Beograd.
- Katunarić V. (1987): »Autoritarnost – etnocentrizam – seksizam i društvene grupe.« *Sociologija*, XXIX, št. 4, 603–610.
- Kerševan M. (1985): »K vprašanju razrednosti socialističnih družbenih sistemov«, *TIP*, Ljubljana, let. XXII, 12, 1467–1486.
- Kikbusch I./Reidmüller B. (1984): *Die armen Frauen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Križnar I. (1984): *Politično osveščanje Slovencev*, DE, Ljubljana.
- Krüger: v Unterkirchner (1987).
- Kürbis G. F., Klucsarits R. (izd., 1981): »*Arbeiterinnen kämpfen um ihr Recht*«. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Kuzmanič T. (1986): *Za legalizacijo štrajkov*. ČZ KZ, Ljubljana, 93/94, 15–28.
- Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji '86*, Zdravstvena skupnost Slovenije (in druge skupnosti), Ljubljana, julij 1987.
- Mežnarič S. (1985): *Politika zaposlovanja žensk med ekonomsko krizo in stabilizacijo*. FSPN, CDPI, Ljubljana, razmnoženo.
- Mežnarič S. (1981): »Delavke v slovenskem gospodarstvu '81.« V: zbornik: *Delavci o svojem družbenem položaju*, Ljubljana, RC RS ZSS.
- Mies M. (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books, Ltd. London.
- Miklić J., Virnik T., Černe Z., Böhm L. (1987) *Položaj tekstilne industrije ter zaposlenih delavcev v njej in gibanja*

pokojnini upokojenec iz te dejavnosti. Splošno združenje tekstilne industrije Slovenije. RO sindikata delavcev tekstilne in usnjarske predelovalne industrije Slovenije, SPIZ v SRS, Ljubljana.

Mirčev D. (ured.) (1986) *Samoupravno udruženi radnici i ostvarivanje društvene uloge Saveza sindikata*. Beograd: Radnička štampa.

Mirčev D.: »Položaj žena – radnica u udruženom radu«, ibid. 51–55.

Mitter S. (1987): *Common Fate, Common Bond*. Pluto Press, London.

Mohar L. (1984): *Prekinitve dela v organizacijah združenega dela*. RCS pri RS ZSS, Ljubljana.

Mohar L. (ured.) (1985): *Razprava o prekinitvah dela*. RCS pri RS ZSS, Ljubljana.

Mohar L. (1986): »Stavke – da ali ne?« ČZKZ, Ljubljana, št. 93/94: 3–14.

Ostner I. (1987): »Zukunft der Familie – Zukunft des Haushalts«. V: Unterkirchner/Wagner 1987: 221–234.

Pelz M. (1987): »Trautes Heim«. V: Unterkirchner/Wagner 1987: 242–255.

Petrović J. A. (1986): »Žene i rad«. Žena, Zagreb, let. 44, št. 6, 39–53.

Popović M. in drugi (1987): *Društvene nejednakosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

Purcell K. (1984) »Militancy and acquiescence among women workers«. V: Siltanen (1984: 54–67).

Raić A. (1986): *Indikatori o radu i položaju žena-radnica u javnim preduzećima u zemljama u razvoju. Na primeru industrijskih preduzeća u SAP Vojvodini*. JCTPS, Ljubljana.

Rose H. (1986): »Women and the Restructuring of The Welfare State«. V: Øyen Else: *Comparing Welfare States and their Futures*. Gower Publishing Company L., Adlershot and Brookfield, 80–95.

Siltanen Janet, Stanworth Michelle. (1984) *Women and the Public Sphere*. London: Hutchinson.

Svetlik I. (1987): »Segmentacija tržišta radne snage u Sloveniji«. *Sociološki susreti* '89, I, JUS, Beograd, 23–38.

Statistični letopis SR Slovenije. Zavod SRS za statistiko, Ljubljana 1988.

Šušar S. (1980): »Društveni položaj i uloga žene u razvoju socijalističkog samoupravljanja«. Žena, Zagreb, št. 4–5, str. 13–23.

Tavčar M. (1986): »Prekinitve dela: od tabuja do zakonske norme«. TIP, Ljubljana, let. XXIII, 11, 1107–1118.

Tomc G., Pešec M., (1987): »Društvena enakost in neenakost v Sloveniji«. *Družboslovne razprave*, ISU, Ljubljana, št. 4, 45–58.

Tomšič V. (1978): *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*. Komunist, Ljubljana.

Unterkirchner L. / Wagner I. (izd.) (1987): *Die andere Hälfte*. Verlag des österreichischen Gewerkschaftsbundes Gesmbh, Wien.

Ve H. (1982): »Ideals of Equality in the School System of the Welfare State«. (Referat za X. svetovni sociološki kongres), Bergen.

Waerness K. (1984): *Caring as Women's Work in the Welfare State*. V: Holter H. (1984).

Zbornik: *Obustave rada – štrajkovi u Jugoslaviji*. Beograd: CDI CK SKJ, 1988.

Žuvela M. (1988) »Žene u štrajkovima«. Žena, 46,4:17–25.

Življenje z resnico

O nekaterih novejših raziskavah stalinizma: Leonid Gordon, Eduard Klopov, *Čto eto bylo?* (Kaj je to bilo?), Izdatel'stvo političeskoj literaturi, Moskva 1989; A. Cipko, *Istoki stalinizma* (»Izvori stalinizma«), Nauka i žizn', št. 11,12/1988, 1, 4/1989.

Literatura o stalinizmu v Sovjetski zvezi je z vsakim dnem bogatejša in bolj raznolika. Po dokaj običajni spodbudi, ki so jo pred tremi leti dali književniki in filmski ustvarjalci, so izziv potem hlastno sprejeli tudi raziskovalci z vseh področij družbenih ved, pa seveda tudi novinarji, publicisti in predvsem priče tega mračnega obdobja, ki ni tako daleč kot se je zdelo tedaj, ko je bilo o njem strogo prepovedano pisati. Samo spomini preživelih, ki so jih doslej objavile najrazličnejše zvrsti časnikov in drugih publikacij, dosegajo verjetno več tisoč naslovov, plimi del domačih avtorjev pa so se pridružila tudi znana prevedena dela, na primer Arthurja Koestlerja »Mrak opoldne« in Stevena Cohena »Buharin«.

Pomembnejše kot to pa je vsekakor dejstvo, da so zbrisali iz »črnih seznamov« sovjetske avtorje, predvsem zgodovinarja Roya Medvedjeva – nekatere njegove knjige, ki so že zdavnaj izšle v tujini, so natisnjene zdaj tudi doma, druge pa bodo prav kmalu prvič dostopne sovjetskim bralcem. Poleg prve na novo napisane domače Stalinove biografije izpod peresa zgodovinarja Dimitrija Volkogonova, bo začetek jeseni v Sovjetski zvezi zaznamoval tudi izid doslej najbolj odmevnega dela o stalinizmu – »Arhipelag Gulag« Aleksandra Solženjicina.

Tega založniškega izbruha, ki ga je omogočila Gorbačovljeva »glasnost«, za zdaj ne more nič zaustaviti. Pojasniti ga ni mogoče samo z »bralno lakoto« po literaturi, ki je do nedavnega ni bilo. Pomembnejše je to, da sodobnim sovjetskim rodovom ponudi potrebno oporo in podatke, da lahko sami presodijo o tipu režima, v katerem so živeli, o »življenju v resnici« (pa če je še tako boleča) in da ponovno opredelijo lastna in družbena načela prihodnjega življenja, kar pa ni možno brez poprejšnje »moralne katarze«, h kateri literatura o stalinizmu svoje bralce pravzaprav prisiljuje.

Raznovrstnost doslej izdane literature o stalinizmu pa vendar ne zamegli njene poglobitve odlike: večina del je namreč namenjena predvsem faktografskemu opisovanju stalinizma. Seveda s tem ne mislimo, da gre za pomanjkljivosti teh del; nasprotno, javnosti ponudijo predolgo prikrite ali pa potvorjene podatke o njihovi lastni domovini in zgodovini. Avtorji se pogosto odločajo za takšen pristop tudi zato, ker ugotavljajo, da deluje vsako obsežnejše komentiranje dogajanj spričo »gole« faktografije hudodelstev stalinističnega obdobja medlo in neprepričljivo. Podatki dajejo tudi najbolj prepričljivo oporo nasprotovanju sodobnemu neo-stalinizmu, katerega neločljivi del je ohranjanje idilične podobe slabe preteklosti. Končno pa: če bo politika »glasnosti« še trajala, bo vsekakor dovolj časa, da bo to nujno stopnjo prvega soočanja z resnico nasledila naslednja, v kateri bo ta resnica izpostavljena še bolj produktivnemu soočenju z novimi razlagami.

Sicer pa smo že priča tega prehoda iz prve v drugo fazo: med drugim se kaže tudi v tem, da je na dnevni red razpravljanja prišlo temeljno vprašanje, tisto, ki zadeva vzroke stalinizma. Kot že vemo iz mednarodne in jugoslovanske razprave izpred nekaj let, naj bi to vprašanje predvsem razjasnilo razmerja med stalinizmom in leninizmom (ali boljševizmom, kot temu nekateri avtorji raje rečejo). Različnost mnenj v Sovjetski zvezi, ki se ob omenjenem ukvarjanju s faktografijo šele delno nakazuje, ustreza razpravam, ki so potekale tudi v svetovni literaturi prav okrog vprašanj izvora stalinizma. Ena skupina avtorjev zagovarja t.i. tezo o diskontinuiteti, ki trdi, da stalinizem ni ne edino in ne nujno nadaljevanje ali posledica leninizma, drugi pa govorijo o bolj ali manj nujni kontinuiteti teh dveh političnih doktrin in praks, oziroma o tem, da so podobnosti med njima mnogo pomembnejše kot razlike, tako da bi lahko govorili, da sta leninizem in stalinizem v medsebojnem razmerju vzroka in posledice.

To razpravljanje je za zdaj še sramežljivo, vendar se vztrajno razširja na iskanje »končne« odgovornosti za stalinizem v marksizmu. Bolj pomembno kot doktrinarno vprašanje pa je vsekakor vprašanje o legitimnosti sovjetske oblasti, v katero je mogoče resno podvomiti, če zaporedje stalinizem-leninizem-marksizem dosledno podaljšujemo v preteklost. S stališča legitimnosti oblasti je Gorbačovljeva politika praktično že prenehala šteti stalinizem za svojo tradicijo. Nekoliko bolj blago, vendar dovolj odločno se razprave opredeljujejo tudi do Brežnjevega »obdobja zastoja«. Kljub kritiki leninističnega »vojnega komunizma« pa leninizem ne postaja vprašljiv kot navdih in politika, ki jo je danes potrebno nadaljevati, s samoumevnimi posodobitvami seveda. Prav takšen je tudi status marksizma, ki mu tudi v času perestrojke ne odrekajo ideološke aktualnosti.

Strokovna literatura o stalinizmu v Sovjetski zvezi je tem uradnim ocenam zavezana mnogo manj kot prej, zato pa je tudi razumljivejše koeksistiranje in konkuriranje različnih mišljenj in razlag. Dober primer značilnega neujemanja je najti v dveh nedavno objavljenih delih o stalinizmu: v knjigi »Kaj je to bilo?« zgodovinarjev Leonida Gordona in Eduarda Klopova ter v vrsti člankov z naslovom »Izvori stalinizma« filozofa A. Cipke.

Gordon in Klopov se v knjigi, ki nosi podnaslov »Razmišljanja o predpostavkah in posledicah tistega, kar se je zgodilo z nami v 30-tih in 40-tih letih«, lotevata stalinizma za neko resno analizo dovolj široko, vendar pa ne speljeta iz njegove kritike vseh konsekvenc, ki tudi v sovjetski literaturi niso več redke. V svojem delu proučujeta stalinizem predvsem kot posledico odločitve za prenapeto industrializacijo, čeprav nista obšla tudi razprave o posebnih značilnostih političnega režima, ki je nastal v ZSSR ob koncu 1920-tih let, kot tudi ne politike do kulakov iz tega časa. Avtorja sta ponudila med drugim še kratek pregled poststalinistične zgodovine Sovjetske zveze, v katerem prikazujeta vse pomanjkljivosti polovičarskega opuščanja te dediščine v Hrušovljevi in Brežnjevi epohi, kar je po njunem mnenju tudi pripeljalo do stopnjevanja ekonomske in politične krize.

Ta knjiga se razlikuje od večine drugih, ki danes izhajajo v Sovjetski zvezi, po obsežni uporabi podatkov iz virov, ki so postali dostopni šele zdaj. Škoda je le, da sta avtorja uporabljala samo nove sovjetske, ne pa tudi tujih, od nedavna znanih virov.

Med mnenji o kontinuiteti ali diskontinuiteti med leninizmom in stalinizmom se Gordon in Klopov opredelujeta za drugo. Poglavitni dokaz za tezo, da stalinizem ni bil edini in nujni dedič leninizma, sta našla v dejanski možnosti izbora (utemeljena tudi v dotedanji praksi) med Buharinovo strategijo pospešene industrializacije, torej izbora, pred katerim se je koncem dvajsetih let znašlo sovjetsko

vodstvo. Na končno odločitev in s tem tudi na končno podobo stalinizma je vplival obstoječi avtoritarni sistem oblasti, predvsem pa centralizirano upravljanje z gospodarstvom.

Na več mestih govorita avtorja o prednostih tržnega gospodarstva s samostojnimi gospodarskimi subjekti, ki omogoča tudi politično neodvisnost – in sicer ne samo tistih družbenih skupin, ki so povezane s privatno lastnino. Administrativno upravljanje gospodarstva je po drugi strani ugodno polje za nastajanje in krepitev avtoritarnega političnega sistema, kateremu sta tuja tako ekonomska kot politična neodvisnost. V knjigi je veliko za sovjetske okoliščine svežih argumentov o medsebojni pogojenosti netržnega gospodarstva in nedemokratskega političnega režima.

Izvajanje politike prenapete industrializacije v popolnoma podržavljenem gospodarstvu je po mnenju avtorjev v obdobju okrog leta 1930 močno utišalo potencialno nasprotovanje despotskim težnjam, katerih zametki so v vsakem avtoritarnem sistemu, v ZSSR tega obdobja pa so se posebej močno razmahnil. »NEPovski« socializem ni imel pogojev za nadaljnji razvoj zaradi specifičnega sklopa t. i. konkretno-zgodovinskih okoliščin, med katere naša avtorja prištevata dejavnike različnih ravni splošnosti in pomembnosti, med drugim tudi razmerje sil v boljševiški partiji in lastnostmi Stalinove osebnosti.

Čeprav v vsej knjigi avtorja model NEP-a postavljata pred stalinistični model, hkrati poudarjata, da bi se prenapeta industrializacija – če so se zanj že odločili – lahko dogajala neprimerno manj surovo. Namesto tega pa se je spojila z najbolj drastično varianto avtoritarnega režima in je tako pomenila verjetno najslabšo možno izbiro, ki jo je bilo v tem času v Sovjetski zvezi mogoče sprejeti.

Filozof A. Cipko je v nizu člankov o izvorih stalinizma posumil v obstoj realnih izbir, o katerih pišeta Gordon in Klopov. Stalinizem proučuje prvenstveno v kontinuiteti z radikalno levičarsko mislijo in prakso, ki jo imenuje »zablodo obdobja«. V začetku tega obdobja »je bila beseda« in prav njo oziroma ideologijo skrajne leve – katere ujetniki so bili tako marksisti in leninisti kot Stalin – je treba danes, po avtorjevem mnenju, podvreči brezobzirni kritiki, da bi prodrli do prave narave stalinizma. Šele tako se namreč pokaže vsa nezadostnost in zgrešenost ocenjevanja stalinizma kot »malomeščanske reakcije na Oktober«, kot »termidor« boljševiške revolucije – ali zgolj kot »deformacijo v bistvu pravilnega kurza«.

Cipko sodi, da je za postrevolucionarno družbo zlasti nevaren levičarski marksizem s svojo idejo, da je mogoče ljudi prisiliti, da naredijo absolutno vse, posebno pa še tisto, kar doslej nikoli in nikjer ni bilo storjeno. Avtor upravičeno pripisuje inteligenci največjo odgovornost za ekstremistične ideje, ki zničujejo preteklost, prihodnost pa gradijo brez upoštevanja dejanskih razmer. Trdi celo, da je imel Stalin v začetku tridesetih let pri inteligenci več podpore kot svojčas Lenin, in da je to pripisati posebnemu moralnemu nihilizmu levičarskih intelektualcev.

Za veliko sovjetskih intelektualcev je postalo značilno, pravi Cipko, da so tedaj, ko so stopili v »svetišče družbene znanosti«, sebe postavili onkraj dobrega in zla in s tem svoje duše zapisali hudiču, ker so prenehali skrbeti ali se vsaj zanimati za družbene in moralne posledice svojih idejnih konstrukcij, za katerih uresničenje je bila potrebna prav takšna amoralna in despotska oblast. Odgovornost revolucionarnih intelektualcev je bila toliko večja, na več mestih poudarja avtor, kolikor je bila splošna kulturna in izobrazbena raven prebivalstva nižja. Ko je opustilo mit o »naravni« opredeljenosti delavcev za socializem, je ekstremno levičarstvo, kot ugotavlja Cipko, nastajalo zunaj delavskega gibanja, se pravi v intelektualnem okolju, ki je edino sposobno abstraktno razmišljati o prihodnosti.

Ta sposobnost intelektualcev je prerasla v lagodno navado, da živijo samo v ideološki sferi, in tako je strokovna literatura prav do današnjih dni namenjala vso pozornost »iluzorni, irealni resničnosti«, ki z dejanskim življenjem sovjetskih državljanov ni imela ničesar skupnega. Govorimo o najbolj nevarni obliki egoizma, ki ga Cipko imenuje »intelektualni jezuitski egoizem«, na katerem temelji vsak – torej tudi Stalinov revolucionarni dogmatizem.

Predstavljena stališča tega sovjetskega filozofa so naletela v sovjetski javnosti na velik odmev in polemike. Če »glasnosti« ne bodo žrtvovali kot grešnega kozla za pomiritev pregrete sovjetske notranje-politične scene, potem bo proučevanje stalinizma v konkurenci različnih nazorov zanesljivo šele obrodilo svoje najboljše sadove.

Pred novimi rešitvami

Karen Dawisha: *Eastern Europe, Gorbachev and Reform: The Great Challenge* (Vzhodna Evropa, Gorbačov in reforma: veliki izziv), Cambridge, University Press, 1988.

Literatura, ki se ukvarja z odnosi med Sovjetsko zvezo in socialističnimi državami vzhodne Evrope, postaja že hudo obsežna, nemara celo za specialiste, ki se ukvarjajo s temi vprašanji. Razlog za to hiperprodukcijo so seveda novote, ki se pojavljajo na tem področju od prihoda Gorbačova na čelo sovjetske politike, in ki so – po dolgem času – izjemen izziv za proučevanje in napovedovanje.

Knjiga Karen Dawishe zajema samo v enem delu tradicionalne vidike odnosov med Sovjetsko zvezo in njenimi evropskimi zavezniki. To je gotovo neizbežno, saj je bila vzpostavitev in ohranjanje dominantnega položaja v vzhodni Evropi najpomembnejša naloga sovjetske zunanje politike od druge svetovne vojne sem; hkrati pa so bili v tem obdobju tudi postopki te supersile in reakcije držav nanje najbolj občutljive točke destabilizacije mednarodnih odnosov.

Vojaški in politični odnosi med subjektoma, o katerih govorimo, seveda niso edini predmet obravnave v knjigi Dawisheve, čeprav jim je namenjeno več prostora kot analizi ekonomskih odnosov, ki so dandanašnji postali najpomembnejši argument v rokah zagovornikov nadaljnje krepitve »socialistične skupnosti«: le malo drugih držav – razen seveda »bratskih« – pristaja na kupovanje proizvodov s tega področja. Poseben poudarek v vsej knjigi je postavljen na predstavitev sedanjih in možnih prihodnjih scenarijev odnosov znotraj te vse manj monolitne skupnosti, odnosov, ki bi se utegnili razviti kot rezultat novih in pomembnih političnih in ekonomskih sprememb v posameznih državah, zlasti na Madžarskem in Poljskem.

Vprašanje o tem, kolikšno oddaljevanje od dosedanjega modela socializma bo Moskva dopuščala, v času, ko je nastajala ta knjiga (v začetku leta 1988), še ni bilo tako aktualno, kot je postalo po poljskih volitvah in po madžarskem približevanju večstrankarskemu sistemu. Vendar pa avtorica na več mestih v knjigi dokazuje, da odločno opuščanje Stalinove dediščine in tudi doktrine Brežnjeva o omejeni suverenosti ne samo da ne bi ogrozilo sovjetske varnosti, ampak bi jo utegnilo celo

okrepiti; kajti takšno stališče Sovjetske zveze bi prispevalo k pomirjevanju kriz v »satelitskih« državah, ki tradicionalno slabo vplivajo tako na stabilnost v Sovjetski zvezi kakor tudi na usodo reformskih poskusov v tej deželi.

Po drugi strani pa je zanesljivo, da sovjetsko vodstvo ne bo štelо vsake spremembe na obrobju svojega »carstva« (izraz, ki ga Dawisha sicer ostro zavrača) za ustrezno varnostnim interesom ZSSR – samo tovrstni interesi pa so danes predmet ocenjevanja, poudarja avtorica, ko obravnava dezideologizacijo, kakršno je prineslo Gorbačovljevo »novo mišljenje«. Celo v prejšnjem obdobju – na to opozori avtorica na več mestih v knjigi – ideološki interesi niso igrali odločilne vloge v odločitvah sovjetskega vodstva o načinu reševanja določene vzhodno-evropske krize. Sovjeti ob takšni priložnosti zanesljivo tehtajo vse vrste stroškov, pri čemer ni tako zelo zanesljivo, da jih bo možnost odpora domačega prebivalstva odvrnila od uporabe sile. Na končno odločitev bo najbolj vplivala ocena o ogroženosti njihovih vitalnih interesov. Zato po mnenju Dawisheve tudi ni prišlo do vojaške intervencije v ne dovolj pomembno Jugoslavijo leta 1948, medtem ko so osem let pozneje sovjetske čete vkorakale na Poljsko – in bile zaustavljene tedaj, ko je prišel na krmilo Gomulka – niso pa bile zaustavljene, dokler na Madžarskem niso v krvi zadušile nacionalne revolucije (podobno kot leta 1848).

Izzivi iz naslova knjige Karen Dawishe, so, kot je videti, mnogoštevilni, zapleteni, medsebojno pogojeni in protislovni. Za Gorbačova je izziv v tem, da načene paralizirano sovjetsko družbo v spremembe in da hkrati, kolikor je le mogoče, nadzoruje ritem in smer reform v vzhodni Evropi. Za Zahod je izziv v tem, da dojame dejstvo, da morajo prav te spremembe – ne pa dosedanji status quo – postati izvor nove stabilnosti v Evropi, v kateri nadaljnje izboljševanje odnosov med državami iz različnih blokov poslej ne sme biti odvisno od trenutnih ameriško-sovjetskih odnosov. Državlani vzhodnoevropskih držav so se znašli pred izzivom pragmatizma, pravi avtorica, in opozarja na sporočilo, ki izhaja iz današnjih kriz na tem območju: prehitro približevanje Zahodu izziva reakcijo na Vzhodu in tragično vračanje nazaj.

Rezultanta teh in drugih izzivov, ki jih avtorica ne omenja, bo zato morala izvirati iz vzporednega in odgovornega obnašanja vseh.

Postkomunizem

Timothy Garton Ash: »Refolucija: The Springtime of Two Nations« (»Refolucija: pomlad dveh narodov«), The New York Review of Books, June 15, 1989; Francois Fejtö: »L'Europa centrale sulla via del postcomunismo« (»Srednja Evropa na postkomunistični poti«), Mondoperaio, Luglio 1989.

Članek Timothy Garton Asha nima napake v naslovu. Beseda je o odgovoru na lastno vprašanje, ki si ga je bil postavil pred pol leta prav tako v časopisu The New York Review of Books, namreč o značaju novih političnih sprememb na Poljskem in Madžarskem. Tedanjo dilemo – ali smo priče revolucije ali reforme – Ash zdaj duhovito, pa tudi dovolj natančno rešuje z novimi izrazi. Spremembe so takšne, da zajemajo enotno zmes enega in drugega, tako da jih je mogoče imeno-

vati *revorme* ali pa *refolucije*. Tudi drugi del naslova je odgovor na vprašanje o naravi sprememb. Le-te so se namreč razbohotile v istem obdobju kot Dubčkove reforme (leta 1968), vendar manj spominjajo na »praško pomlad« kot pa na narodne revolucije, ki so pretresale Poljsko in Madžarsko leta 1848. Odtod tudi opredelitev za »pomlad dveh narodov«.

Večjo pozornost kot Ash namenja prav novostim oz. spremembam na Poljskem in Madžarskem – v primerjavi s komunističnim revizionizmom, ki je bil glavno obeležje »praške pomladi« – znani zgodovinar Francois Fejtő v članku, natisnjemem v tradicionalno dobrem glasilu italijanskih nacionalistov *Mondoperaio*. Legalizacija »Solidarnosti« in poraz vladajoče stranke na parlamentarnih volitvah na Poljskem, kot tudi hitra preobrazba madžarskega socializma v demokratsko večstrankarsko družbo, ta dejstva niso več le ena od mnogih dosedanjih »reform realnega socializma«. Upoštevajoč izpraznjenost vsebine tega predolgo (zlo)rabljenega pojma je Adam Mihnjik omenjene procese označil kot »kontrareforme« – gre pa nedvomno za prvi začetek postkomunističnega obdobja v srednji Evropi.

Na skupni začetek tega obdobja so kljub velikim razlikam med poljskimi in madžarskimi razmerami izpred desetletja vplivali mnogi dejavniki, ki jih Ash proučuje: Gorbačov, gospodarska kriza, bolj ali manj organizirani pritiski delov družbe na oblasti, odnosi z Zahodom itd. Nadaljnje poti postkomunizma se bodo poslej v teh dveh državah nemara še bolj razlikovale, predvsem zaradi mnenja opozicije na Madžarskem, dandanes pa tudi vse večjih delov njene vladajoče elite, da »poljski model« za madžarske razmere ni dovolj radikalen.

Nenavadno hitro pešanje komunistične oblasti na Madžarskem se utegne zdeti čudno, še posebej, če upoštevamo, da desetine novonastalih strank v tej državi, razen intelektualcev v vodstvih, združujejo komaj štirideset tisoč ljudi, pri čemer ima večina strank, kakor pravi Ash, manj članov v vsej državi, kot pa jih ima »Solidarnost« v eni sami tovarni. Vendar pa je po avtorjevem mnenju omenjeno umikanje komunistične oblasti mogoče razumeti, če upoštevamo neodločnost Groszevega vodstva, boj za oblast znotraj vladajoče stranke – in seveda dejstvo, da v obstoječi ekonomski in politični krizi – ki ukinja vse, tudi doslednejši privilegirani položaj elite – ljudje na oblasti preprosto ne morejo najti niti enega samega dobrega razloga za to, da se ne bi umaknili.

Madžarski in poljski postkomunizem prave preizkušnje šele čakajo, o tem se povsem strinjata Ash in Fejtő. Največja preizkušnja nemara ne bo tista, ki zadeva odnose s Sovjetsko zvezo, marveč odnos do lastnih državljanov, ki zanesljivo niso pripravljeni s svojimi glasovi na svobodnih volitvah podpreti ekonomske katastrofe in politične krize, v kateri vse predolgo živijo – in katere konec se, žal, ne ujema s koncem komunizma.

Druga družba

Elmer Hankiss: »The 'Sexond Society': Is There a Second Social Paradigm Working in Contemporary Hungary?« (»Druga družba: ali je na Madžarskem na delu druga družbena paradigma«), Almanach of the Institute of Sociology, the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1988; »Demobilization, Self-Mobilization and Quasi-Mobilization in Hungary 1948–1987« (»Demobilizacija, samo-mobilizacija in quasi-mobilizacija na Madžarskem 1948–1987«), Eastern European Politics and Society, vol. 3. št. 1, Winter 1989.

V času izjemnega zanimanja za aktualne procese v Madžarski, ima mednarodna strokovna javnost priložnost, da se s temi spremembami seznani tudi s pomočjo vse večjega števila kvalitetnih prispevkov sociologov iz te države, ki jih vse pogosteje objavljajo v znanih svetovnih revijah. V zadnjih dveh letih najbolj prevajani sociolog Elmer Hankiss je z naklado svojih dveh knjig z naslovom »Diagnoze« že na Madžarskem potolkel vse rekorde.

Razloge za Hankissovo priljubljenost je najti v vsakem njegovem delu: sistematičnost v njih je vselej na strani neortodoksnega mišljenja, faktografska odprtost na dokaze pa ni v nasprotju z preprostim slogom razlage. Njegova razprava o t. i. drugi družbi, ki jo je objavil Almanah Inštituta za sociologijo pri Madžarski akademiji znanosti, je analiza specifičnega spleta organizacijskih načel – ki jih imenuje paradigme – z alternativnimi uradnimi načeli madžarskega in sploh vsakega drugega socializma. Utesnjenost uradno proglašanih in obveznih načel v politiki, gospodarstvu, kulturi itd. je jasno razvidna iz prikaza Hankissovega »drugega« gospodarstva, »druge« javnosti in »druge« kulture, »druge« družbene zavesti, katerih razsežnosti in pomen so se močno povečali v zadnjih letih prav na Madžarskem. Druga družba, ki jo pri nas in tudi drugje označujemo z izrazom civilna družba, se vendarle, kakor ugotavlja Hankiss, ne utemeljuje na konsistentnem sklopu organizacijskih načel. Še vedno bi jo lahko ustrezneje poimenovali z »nikogaršnja zemlja«, ker jo bolje značuje neodvisnost od »prve«, dominantne družbe kot pa reprodukcija na podlagi lastnih paradigem. To seveda ni v nasprotju z dejstvom, da začetki alternativne družbe v socializmu dejansko obstajajo, govori pa tudi o njenih pomanjkljivostih, zaradi katerih ni dovolj upanja, da ji bo uspelo hitro in zlahka preseči »prvo« družbo.

Tudi v razpravi »Demobilizacija, samo-mobilizacija in quasi-mobilizacija na Madžarskem 1948–1987« Hankiss skoz navedene pojme oziroma na njih utemeljene strategije prikaže, da so družbeni procesi v povojni Madžarski v večji meri posledica igre več udeležencev kot pa enega samega (namreč vsemogočne partijske države). Iz množice primerov in pogosto kar spektakularnih avtorjevih podatkov je mogoče razbrati, da kljub obsežnim in ambicioznim strategijam mobilizacije in demobilizacije, ki jo je izvajala oblastna elita, madžarska družba v resnici ni bila nikoli v celoti paralizirana in tudi ni bila prežeta s partijsko-državo v tolikšni meri, kot trdijo teorije o totalitarizmu. Celi deli družbe – po Hankissovem mnenju kar večina – so razvili številne strategije samo-mobiliziranja, kar jim je omogočilo, da delno zavarujejo svoje interese, vplivajo na izvajanje politike in si pridobivajo območja relativne avtonomnosti. Ko je v drugi polovici šestdesetih let vladajoča elita nadomestila prisilno mobilizacijo s quasi-mobilizacijo – se pravi z novimi ali bolj liberalnimi metodami samomobilizacije – je postalo jasno, da

bo prav spopad teh strategij odločal o prihodnjem razvoju madžarske družbe in o razpletu njene sedanje krize. Izid tega spopada bo opredelil tudi usodo že začelih sprememb na Madžarskem, ki jo Hankiss primerja s slavnim avignonskim mostom, katerega loki lebdiijo v zraku in sežejo le do polovice reke. Ali je nasprotni breg reke bližnji od začetka mosta?

Nove sinteze

Victor Magagna: »Representing Efficiency: Corporatism and Democratic Theory« (»Predstavljanje učinkovitosti: korporativizem in demokratična teorija«), *The Review of Politics*, No. 3/1988; David Ost: »Towards a Corporatist Solution in Eastern Europe: The Case of Poland« (»H korporativistični rešitvi v zahodni Evropi: poljski primer«), *Eastern European Politics and Society*, No. 1/1989.

Proučevanje korporativizma se je v zadnjih letih močno razmahnilo. Razlog je seveda v bogati praksi te oblike predstavljanja interesov in sprejemanja političnih odločitev, ki se je je oprijelo več razvitih držav v Evropi pa tudi nekatere manj razvite dežele na drugih koncih sveta; sicer pa so elementi korporativizma vse bolj v rabi tudi za reševanje vprašanj vladanja in upravljanja v socialističnih državah.

Članek Victorja Magagna se ukvarja z poglavitnim teoretskim sporom: z odnosom med korporativizmom in demokratično teorijo oziroma s posledicami, ki jih prinaša za predstavniško demokracijo uporaba korporativističnih načel. Magagna zelo uspešno zavrača običajne predstave o korporativizmu kot v bistvu avtoritar-nem sistemu ali kot o svojevrstnem dogovoru elit; dokazuje, da liberalna kritika domnevno korporativističnega prepletanja privatnega in javnega zgreši svoj cilj, če se nanaša na novejšje oblike korporativizma v zahodni Evropi, ali pa da vsaj v tolikšni meri ta kritika zadeva tudi pluralistično demokracijo. Prav primer tako imenovanih odprtih družb po avtorjevem mnenju dokazuje, da koeksistenca korporativizma in predstavniške demokracije praviloma ne pomeni, da demokracija odstopa mesta svojemu nasprotju, ampak da gre za alternativne načine predstavljanja interesov in političnega odločanja, ki se medsebojno lahko dopolnjujejo v korist in ne v škodo obeh demokratičnih načel.

Magagna poudarja, da korporativizma sicer res ni treba poistovetiti z avtoritarizmom ali s stalno nadvlado določenih interesnih skupin, vendar pa je treba vedeti, da zapopada hierarhijo določenih tipov interesov. S stališča suverenosti narodov je to problematično vsaj iz dveh razlogov: prvič, zvajanje vseh ali večine interesov na nacionalo ekonomsko blaginjo avtomatično pušča vnmara mnoge potrebe, ki jih lahko imajo določeni deli družbe: od človekovih pravic do teženj po večji skupni kvaliteti življenja ali po uresničevanju pravičnosti v družbi. Drugič, sistem predstavljanja interesov mora zajemati tudi formalno potrjevanje izraženih zahtev, in sicer v procesu, skoz katerega postanejo legitimne, in to celo tedaj, ko ne gre za zahteve, ki bi jih bilo mogoče dobesedno poistovetiti s poglavitno preokupacijo korporativistične politike – s politično stabilnostjo in ekonomskim napredkom. V tem pogledu je seveda pluralizem zaželen, vendar pa morata

demokratska teorija in praksa brez predsodkov bolje spoznati in uporabiti demokratske elemente korporativistične zapuščine.

Ameriški politikolog David Ost v svoji razpravi – na primeru Poljske – dokazuje, da je korporativizem mogoče uporabiti v procesu razgrajevanja totalitarizma. Čeprav ni poniknil kot vodilno načelo komunističnih oblasti, je pa na Poljskem po letu 1970 postal praktično neuresničljiv prav v vseh svojih razsežnostih. Ko se je oblast soočila z nezmožnostjo vladanja z načini nadaljnjega zoperstavljanja družbi, se je hotela izogniti demokratizaciji tako, da je postopoma sprejemala neposredne sporazume z določenimi družbenimi skupinami; tako je nastal hibridni politični sistem, ki ga Ost imenuje družbeni sistem, drugi avtorji pa državni korporativizem.

Nenapisana pravila tega novega družbenega konsenza so predvidevala določeno samostojnost in neodvisnost družbe od države, v kompenzacijo za to pa se ni izpostavljalo vprašanja o legitimnosti režima. Ta neokorporativizem socialističnega tipa je dobil tudi svojo formalno potrditev z gdanskim sporazumom med državo in stavkajočimi leta 1980, svojo popolnejšo obliko pa z letošnjimi sporazumi med opozicijo in vlado.

Korporativizem v socializmu – kot prva polovica prehojene poti od totalitarizma do pluralizma – bodo nedvomno, kakor predvideva tudi Ost, lahko sprejele tudi druge socialistične države, ki jih hkrati pesti ekonomska in politična kriza. V svojem rodnem gnezdu, v Poljski, danes pa še bolj na Madžarskem, je ta stopnja posttotalitarizma v glavnem izčrpala svoje možnosti; zdaj je na vrsti pluralistična demokracija.

Prikaze in ocene je pripravil Jovan Teokarevič.

ALEKSANDRA KANJUO

Premiki v razmejitvah med državo in družbo

Ob mednarodnem posvetu Raziskovalnega
komiteja za strukturo in organizacijo obla-
sti IPSA

Eno najbolj pomembnih in danes vse bolj aktualnih vprašanj moderne politične misli je vprašanje odnosa med državo in družbo. V času, ko se sodobne družbe hitro in množično politizirajo, državni sistemi posodablajo, restrukturirajo in odpirajo družbeni kontroli, je nujno na novo definirati in opredeliti, katere funkcije naj še vedno opravlja država, katere pa bo prevzela družba sama.

Ta medsebojno spreminjajoči se odnos med državo in družbo je bil osrednja tema mednarodnega posveta Raziskovalnega komiteja za strukturo in organizacijo oblasti IPSA (Mednarodnega združenja za politične znanosti), ki je potekal od 1. do 4. junija 1989 v Ljubljani z delovnim naslovom »Premiki v razmejitvah države in družbe – Spremenjena pričakovanja od države in izvršilne oblasti«.

Posvet sta organizirala Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja »Edvard Kardelj« in RC-27 IPSA, udeležili pa so se ga politologi univerz iz Avstralije, Bolgarije, ZDA, V. Britanije, Jugoslavije ter predstavnika dveh mednarodnih organizacij – OECD iz Pariza in ICPE iz Ljubljane.

Referati in razprave na posvetu so bili usmerjeni k zarisovanju smeri in intenzitete spreminjanja funkcije in delovanja politično-izvršilne oblasti, upravnega aparata, parlamentov, političnih strank, nevladnih organizacij in t. i. privatnih agregatov. Da bi redefinirali pojme države, družbe in politike v sodobnem svetu, so udeleženci uporabili eno od najbolj razvitih komparativnih

metod proučevanja te problematike: izkušnje posameznih držav udeleženk – z njihovimi različnimi družbenoekonomskimi in političnimi sistemi; sinteza teh izkustev je bila empirična podlaga za teoretsko razmišljanje in opredeljevanje.

V obravnavi konkretnih primerov razvojenih praks in zgodovinske dinamike posameznih držav so bili znanstveni prispevki na srečanju sicer »nacionalno« obarvani, vendar so omogočili komparacije, ki imajo obči pomen.

Širša demokratizacija družbe, katere posledica je demonopolizacija politične sfere, je pojav, ki ima univerzalne razsežnosti. V vseh družbenoekonomskih in političnih sistemih – v razvitih državah in v deželah v razvoju – je zaznavna težnja k zoževanju področja, na katerega imata država in izvršilna oblast neposreden vpliv v družbenem in ekonomskem življenju. Vloge in funkcije, ki jih država opušča, prehajajo na družbo samo. S tem nastaja podoba bolj avtonomne družbe, ki začenja spreminjati svoj odnos do države: ta se začenja spreminjati iz družbi nadrejene in družbi nasprotujoče v mnogo bolj odvisno in družbi odgovorno organizacijo.

O temeljnih razsežnostih in dejavnikih, ki vplivajo na ta proces, je v svojem uvodnem referatu razpravljala prof. M. Heper z univerze v Ankari. Predstavil je tri možne paradigme razmerja med družbo in državo: država je bodisi instrument vladajoče družbene skupine, bodisi prostor za tekmovanje družbenih skupin za osvojitve oblasti, ali pa sta – po tretji paradigmi – država in družba povsem ločeni in ima vsaka posebno identiteto.

Koliko je v teh spremembah razmerja pomembna »vladavina zakona« in na tem načelu zasnovana država, je v svojem prispevku razčlenil prof. A. Igličar. Koncept civilne družbe, ki bi bila avtonomna v odnosu do države – o čemer se zadnje čase veliko govori – je zasnovan na vladavini zakona, v nasprotju s »partijsko državo«, ki je zasnovana na »revolucionarni legitimiteti«.

Prof. E. Pusić je identificiral nekaj temeljnih lastnosti političnega in strukturalnega

razvoja sodobne države in izvršilne oblasti ter njunega odnosa do družbe, ki se je kajpak v zgodovini spreminjal. Orisal je genezo nastajanja države in kako se je ta zaradi funkcionalnih izboljšav razvijala. Tudi oblike vodenja, vladanja v državi so se spreminjale – od karizmatičnega vodstva v smeri brezosebne hierarhije. V tem razvoju so pomembna kolektivna telesa politične kontrole, ki naj bi predstavljala »splošno voljo« in vladavino zakona.

Zanimiva razprava se je sprožila ob aktualnih jugoslovanskih razmerah in problemih, s katerimi se soočajo Jugoslavija in druge socialistične dežele, ki si prizadevajo liberalizirati politično sfero in jo locirati bliže družbi. To področje je v svojem prispevku obravnaval dr. N. Grizo. V njem je opozoril, da država in izvršilna oblast ne bosta zlahka izpustili iz rok moči, ki jo imata danes. Še več: pojezanje samoupravne moči, ki jo je v procesu družbenega življenja danes možno zaznati, vpliva na spreminjanje ravnotežja med državo in družbo v prid prve.

Kako se je v povojnem obdobju v Jugoslaviji razvijal aparat oblasti, je v svojem prispevku razčlenil dr. D. Mirčev. Struktura oblastnega aparata vsebuje vsaj tri subsisteme: teritorialni, funkcionalni in asociativni. Po mnenju dr. Mirčeva povzroča vse pogostejše konflikte v naši družbi pretirana institucionalizacija in prevlada teritorialnega, splošno-političnega podsistema; omejevanje tega podsistema kot tudi uvajanje tržnega gospodarstva ter razvoj političnega pluralizma so tujni pogoji za nadaljnji razvoj naše družbe. Tem spremembam pa se ne upirajo samo vladajoči sloji, marveč tudi široki srednji in celo delavski sloji naše družbe.

Zanimiva so bila tudi vprašanja in razprave, povezane z enopartijsko vladavino in z vprašljivo možnostjo, da se v družbi/državi, v kateri ima ena sama stranka dominanten vpliv in praktično vso moč, vzpostavi tržno usmerjena ekonomija. V svojem prispevku je dr. S. Jogan problematiziral vprašanje političnega pluralizma in v okviru enopartijskega monopolističnega sistema možnosti za učinkoviti vpliv drugačnih, alternativnih političnih idej.

Kljub številnim in zelo radikalnim spremembam, ki se zdaj dogajajo v socialističnih deželah na ekonomskem in družbenopolitičnem področju, ostajajo aparati oblasti in državna moč še vedno sili, ki ju je treba slej-

koprej upoštevati, tako da bo prehod k »močni« družbi, ki ne bo več podrejena državi, še dolg in težaven.

V kolikšni medsebojni povezanosti sta ekonomska in politična liberalizacija, je poskušala v svojem prispevku odgovoriti prof. V. Buncova z Northwestern univerze (Illinois, ZDA), in sicer na primeru Sovjetske zveze, v kateri potekata ta dva procesa vzporedno. S tem se je sprožila razprava, ali ekonomska učinkovitost nujno predpostavlja demokratičnost družbe in ali sta liberalizacija ekonomske in politične sfere v medsebojni soodvisnosti. Buncova je politične in ekonomske reforme v najbolj grobih obrisih označila kot umik države iz ekonomije in vstop družbe v politiko. Po mnenju Buncove bo v ZSSR mnogo lažje izpeljati politično kot pa ekonomsko liberalizacijo. Politična liberalizacija poteka skoz spremembe v političnih institucijah, sistemu volitev, zvečevanju civilnih pravic ter skozi »glasnost«. Ekonomska liberalizacija pa obsega deetatizacijo, privatizacijo, marketizacijo in osvobajanje tržišča.

Buncova trdi, da je sami strukturi državnega socializma inherentna potreba po ekonomski in politični liberalizaciji, in da aktualnih družbenih reform v ZSSR ne smemo preozko pojmovati zgolj kot produkt nove vlade z Gorbačovom na čelu.

Prof. B. Bockman s Pittsburške univerze je v svojem prispevku razgrnil komparativni model raziskave razmerja med politiko in eksekutivno birokracijo. V inovacijah tega odnosa je temeljni dejavnik sistemskih sprememb v sodobnih družbah, kot tudi njihova razvojna dinamika: odnos stabilnosti in spreminjanja, demokratizacije in konservativnih tendenc, represije in funkcionalnosti države, vsebine državnih intervencijskih sredstev. Bockman podpira prizadevanja za nov tip birokracije, ki naj bi bila visoko profesionalna, odgovorna, družbeno odprta, hkrati pa inovativna in zelo občutljiva za prenove v družbi. V prispevku je posebej poudaril preobrazanje eksekutivne birokracije iz dejavnika stabilnosti v dejavnik razvoja in preobrazb – družbene dinamike.

Tako kot v družbah v razvoju se tudi v razvitih deželah močno uveljavlja težnja k spreminjanju odnosa med državo in družbo – in to v smeri večje avtonomije družbe. V ZDA, kot je povedal prof. B. Bockman, se je v obdobju vladavine R. Reagana nepo-

sredni vpliv države na družbo sicer zmanjšal, vendar pa je moč eksekutive še vedno velika.

Dr. M. Kasoff je primerjal položaj in tendence urbane ekonomske politike v Jugoslaviji in ZDA ter poudaril, da je treba v obeh državah razviti nove in bolj učinkovite programe razvoja in redefinirati funkciji države in družbe na tem področju.

Primer Turčije in razvoj odnosov med turško državo in družbo je obravnaval dr. M. Heper z univerze v Ankari ter posebej izpostavil vlogo, ki jo ima politika v družbi in v odnosih med družbo in državo.

Danes smo priče globalni, svetovni družbeni krizi, podobni tisti iz tridesetih let, ko se je rešitev iz nje iskala v konceptu države blaginje. Ta model je označevala konstantna naravnost k ekonomskemu napredku in rasti. Danes tega modela, je poudarila prof. I. Perko-Šeparović, ni mogoče več uporabljati, ker je družba soočena z mejami rasti. Potrebno bo poiskati drugačen model premagovanja družbene krize. Vsi homocentrično usmerjeni projekti (v katerih je človek središče) bi se morali spremeniti v ekocentrične projekte (kjer je v središču naravno okolje). Enega možnih modelov je predlagal L. Brown, ta pa ni naravnani k stalni rasti, marveč k zdržljivosti okolja. Ta model temelji na lokalni samozadostnosti v ekonomski politiki, na omejevanju populacijske rasti in porabe energije, na kmetijstvu kot osnovi

gospodarstva, na zmanjševanju mestnih in drugih naselij. Ekonomija naj bi si prizadevala zadovoljiti človeške potrebe in naj ne bi bila naravnana zgolj k ustvarjanju dobička. Da bi odgovorila na potrebe tako spremenjene družbe, bi se morala spremeniti tudi država sama. O teh spremembah pa govori poročilo Rimskega kluba iz leta 1987.

Srečanje v Ljubljani je pokazalo, da potekajo povsod po svetu procesi podružbljanja politike, demokratizacije in »sestopa države z oblasti«, vendar pa so vsi ti procesi dolgotrajni in bodo terjali številne in velike spremembe na vseh področjih družbenega življenja. Prav tako pa so potrebne in nujne radikalne spremembe v globalnih razvojnih modelih, in te bodo vplivale tudi na spreminjanje podobe družbe in države; in ker sta ti tesno medsebojno prepleteni, se bodo spreminjale tudi njune medsebojne vezi.

Kot sta poudarila v sklepni razpravi tudi predsednika Raziskovalnega komiteja IPSA za strukturo in organizacijo oblasti prof. Campbell in prof. Peters iz ZDA, je bilo srečanje politologov iz različnih okolij za vse udeležence zanimivo in koristno, ker je omogočilo bogato izmenjavo spoznanj in razmišljanj o obravnavani problematiki. Hkrati je bilo srečanje nadaljevanje tradicionalnega in plodnega sodelovanja slovenskih in jugoslovanskih politologov z Mednarodnim združenjem za politične znanosti.

FRANCOIS FURET

Misliti francosko revolucijo

MICHEL VOVELLE

Kratka zgodovina francoske revolucije

(Nekaj pripomb k slovenski izdaji dveh knjig, ki veljata za primer disputa med t. i. leninsko-jakobinsko in t. i. revizionistično interpretacijo)

Založba Škuc Studia humanitatis in založba Komunist sta izdali dve knjigi, ki postavljata slovensko strokovno in sploh zainteresirano javnost popolnoma v sredo dogajanja v teoretski misli, ki se ukvarja z revolucijskimi dogodki izpred dvesto let in zlasti v tem slavnem letu išče tudi njihove današnje učinke, posledice ali samo sledi. Knjigi F. Fureta »Misliti francosko revolucijo« (prevod Braco Rotar, spremna beseda Neda Pagon, Studia humanitatis 1989, str. 260) in M. Vovella »Kratka zgodovina francoske revolucije« – Družbena gibanja in prelom mentalitet (prevod Neda Pagon, spremna beseda Peter Vodopivec, Komunist str. 123) nastopata v evropskem (in širšem) kulturnem, civiliziranem in civilnem prostoru kot izhodišče in najbolj jasen primer za razpravo med dvema najbolj živima smerema v sodobni historiografiji francoske revolucije – in morda še bolj kot iztočnica za živahne polemike »tretje vrste«, se pravi za opredeljevanje »za« oziroma »proti« prevladujočima interpretacijama in za nastajanje novih.

Izdaja teh dveh knjig ne pomeni samo, da smo književno teoretsko spodobno počastili dvestoletnico dogodka, ne da bi jo zamudili, torej še preden bi morali z obžalovanjem opozoriti, da so, denimo, pred »desetimi leti v Evropi veličastno slavili dvestoletnico

francoske revolucije« – kar bi se nam glede na stanje stvari pri nas tudi lahko zgodilo – ampak lahko pomeni tudi, da smo (si) ponudili priložnost in možnost, da razmišljamo naše družboslovne misli o tej revoluciji in revolucijah sploh primerjamo in soočimo z najbolj živim in plodnim v evropski teoretski produkciji.

Na podlagi dvestoletne historiografije francoske revolucije je mogoče ugotoviti, da ima ta historiografija rada črno-bele delitve, grobe poenostavitve in robata polemična nasprotja, v katerih historiografom prilepilajo enake etikete, kot so jih dobili sami akterji davnih revolucijskih dogajanj. Prav tako kot revolucija je bila tudi njena historiografija razdeljena med monarhiste in republikance, jakobince in žirondince, robespirovce in dantonovce. Podobno se godi tudi v polemiki med Furetom in Vovellom, še bolj pa to velja za njune ocenjevalce. Furet, nasploh precej nagnjen k pretiravanjem (in prehitrim sklepom, po dokaj splošnem mnenju zlasti zgodovinarjev, ki mu oponašajo, da se je iz nezgodovinske stroke in politoloških izhodišč lotil in to na takšen način in tako zelo odmevno prav francoske revolucije), zmerja Vovella z lenino-jakobincem; Fureta pa nekoliko obzirnejši Vovelle označuje za liberalnega revizionista. Tako je nemara tudi v tem najnovejšem disputu v vsej obledeli distanci nekaj sledov političnega boja izpred dvesto let. Če pa naj omenimo tudi slavlilni del dvestoletnice, potem je ta disput na zunanji ravni mogoče označiti – grosso modo – kot nasprotje med slavnim vročico in kritično hladnostjo, med prostodušnim verovanjem v vedno živo revolucijo in rekli bi termidorskim zadovoljstvom nad končno končano revolucijo: Vovelle je zavzet predsednik francoskega odbora za proslavljanje dvestoletnice, Furet pa je nasploh proti gojenju mita, proti slavljenju in se kajpak vprašuje – v najboljši maniri pravih »odpadnikov« – kaj ima sploh levica slaviti...

Vendar pa je v ozadju teh novih razprav v prvi vrsti vprašanje: kaj pomeni interpreti-

rati nek zgodovinski pojav? Furetov izziv se osredinja okrog dveh temeljnih idej: da je politika in politično tista raven, ki najbolj globalno zajema celotno organizacijo družbe; in da je odločilna zavedna akcija posameznikov, »ponudba idej in jasnih misli«, pravi sam. Tako Furet zavrača in odrinja interpretacijo socialnega, ki je po njegovem mnenju nesposobna, da bi pojasnila resnične družbene prelome, ki so konceptualnega značaja, preden se izrazijo skozi politične institucije. Konceptualizacija je ravno najšibkejša točka socialne zgodovine francoske revolucije, prav na tem področju pa so nastale najbolj klasične historiografije projekobinskega oziroma marksističnega tipa. Tako se nam seveda zastavi vprašanje glede tega razmerja, glede teže socialnega in teže političnega: ali ni prvenstvo, ki ga Furet podeljuje elementom političnega, v določenem smislu podvojitve ene najmočnejših iluzij, ki so jih negovali možje revolucije: namreč njihovo verjetje in zaupanje v vse-mogočnost novega zakona in državne volje, ki je bilo tolikšno, da se pravzaprav niso ukvarjali z različnostjo socialnih interesov. Ta tako rekoč stoodstotni vložek v politično akcijo in ob tem določen ideološki voluntarizem seveda ne moreta zajeti vseh razlik, ki delijo svet socialnega. Zgodovina revolucije je hkrati zgodovina ustanovitvenega, začetnega dejanja, ki je kot takšno – prvo in neponovljivo – povzdignjeno ali pogreznjeno (kar je odvisno od rabe, teoretske in politične) – v kategorije občega in »vsečloveškega« in zgodovina konfliktov, napetosti, silnih protislovij, ki vsak hip razkrivajo socialne prelome. Striktno politično in filozofsko branje dogodka pomeni – seveda na popolnoma drugačen način in z mnogo boljšimi analitičnimi rezultati kot to počne t.i. »komemorativna historiografija« – da je zgodovinsko dojemanje ali pripravljenost za razpoznavanje zgodenih stvari podrejeno zavesti sodobnikov revolucije. Revolucionarji 1789 so verjeli v absolutno učinkovitost politike, ki da je sposobna obnoviti družbeno telo in okrepiti posameznika: ni pa treba, da zgodovinarji delijo z njimi to utvaro. Furet je v določeni meri zašel v to past, čeprav sam pravi, da »revolucija ni ostala zvesta niti enemu svojih številnih občutov«; lahko dodamo, da ne bi tako zaupali v moč politike, če bi bili boljši dediči razsvetljenstva... Razumljivo je, da je Furet

v težnji po strogi konceptualizaciji političnega polja postavil svojo interpretacijo pod dvojno »varstvo« – Tocquevilla in Cochina: prvega zato, ker pojasnjuje dve, po Fureto-vem mnenju temeljni zadevi – namreč, »da je moderna enakost nujno abstraktna« in »da ni radikalne demokratične revolucije na francoski način brez uvoda, ki se mu reče absolutizem« (str. 252). Prav tako je razumljiva tudi uporaba Cochina, ker je »obseden z mislijo, da je resnični problem, ki ga je zastavila francoska revolucija, utemeljitev političnega reda, ki je hkrati nov in trajen, označuje pa ga ideja državljana« (253). Furetova interpretacija hoče temeljiti na filozofiji svobodnega subjekta in jasne zave-
sti, in v tem je paradoks prav glede na Tocquevilla in Cochina, ki sta pravzaprav dokazovala (poenostavljeno rečeno), da ljudje počnejo ravno nasprotno od tistega, kar pravijo, da počnejo: ko revolucionarji razglašajo absoluten prelom s starim redom, v resnici utrjujejo njegovo centralizatorsko delo (Tocqueville), in ko razsvetljene elite kanijo odpreti prostor svobodni razpravi in prispevati k splošni blaginji, v resnici iznajdejo sredi kar mirnih razmišljajočih družb teroristične mehanizme jakobinske demokracije (Cochin). Kljub zelo pertinentni Furetovi analizi in izvirnosti njegove interpretacije se torej zastavlja vprašanje o trdnosti izhodiščnega postulata: to, da analiza privilegira vlogo refleksivne plati človekove akcije namreč ne pomeni vedno in nujno, da razkriva ves pomen historičnih procesov, ki so se zgodili. Gre pravzaprav za to, da je vrnitev k političnemu v francoski revoluciji zelo koristno in teoretsko plodno dejanje, vendar pa vprašujem, če se mora nujno in izključno zgoditi v obliki takšne zgodovine konceptualnih inovacij, ki zanemarljivo ali pozablja kolektivne določilnice. Le-te so sicer lahko trivialne in vulgarne, vendar pa žal močno prisotne in urejajo v družbi – mimo razsvetljene misli in celo nasproti ali navkljub njej – intelektualne držbe in politične odločitve subjektov. Ko pa zastavimo ta pomislek, se moramo obregniti ob vprašanje, ali mora socialna interpretacija res pog-nati v obratovanje vso težko mašinerijo, ki je bila tako pri srcu t.i. meščanskim historiografom 19. stoletja in jo je marksistična tradicija nabila s pojmi razredov in razrednih bojev.

Na to vprašanje daje delo M. Vovella

negativen odgovor in dokaze zanj. Socialna zgodovina revolucije, tudi ta projakobinska, marksistično navdihnena tako dokazuje, da ni za vse večne čase zamrznjena v klavnem konceptu »meščanske revolucije«, se ne konča s konstatacijo o prehodu iz enega produkcijskega načina v drugega, ni nujno razlaga enovitega revolucionarnega bloka, dopušča revolucije in kontrarevolucije. O samem začetku revolucije, o tem, ali je bil takšen revolucijski začetek res »zgodovinsko neizogiben«, si zastavlja manj vprašanj, kot t. i. »zanikovalna« (furetova), ki odločno meni, da bi se bile »stvari lahko dogajale tudi drugače«. Manj je tudi vehementna v obtožbah terorja, vendar nekdanjega samoumevnega koncepta o »nujnosti nasilja za obrambo revolucije« ni več in ga tudi ne opravičuje. Po Vovellovem mnenju se nova raziskovalna področja odpirajo v »zgodovini mentalitet«, s katero se Vovelle tudi največ ukvarja. Prvi občutek, ki ga je mogoče nameniti tej vovelovski praksi je, da se preveč zanaša na socioprofesionalno hierarhizacijo družbenih skupin kot na najbolj odločilno za kulturno osveščenost ali politično opredeljenost skupin, ki jih proučuje, in torej ne vključuje v to analizo v dovoljni meri tudi druge razlikovalne elemente – spolno in generacijsko določitev, pa tudi komunitarno solidarnost, izobrazbeno dediščino itd. Vovelle upošteva sociologijo in sploh empirične analize družbenih skupin, čeprav so v knjižici, ki jo obravnavamo, šele nastavki za mikrozgodovino in mikrosociologijo družbenih skupin, ki razkriva, kako so mentalne (v širokem in »slovenskem« smislu »kulturne«) predstave – filozofsko obdelane ali pa splošno veljavne – hkrati produkt vključenosti v družbeno delitev in razdeljenost in s svojim diskurzom in praksami tudi producirajo nove delitve in njene nove pomene. V tem je nekakšno opozorilo, da bi bilo potrebno in koristno obnoviti in oživiti izhodišča Marcela Maussa in Emila Durkheima.

Nova razpravljanja niso toliko zanimiva po tem, da dajejo še neka drugačna mnenja o dogodku ali nudijo nova odkritja (kar bi bilo težko, saj je revolucija gotovo najbolj proučeno obdobje francoske zgodovine), ampak zato, ker razkrivajo globoke divergence v načinu oblikovanja interpretacije nekega historičnega fenomena. Oba obravnavana avtorja sta – vsak po svoje – pripad-

nika ali vsaj privrženca nove generacije »francoske nove zgodovinske šole« in oba sta stališčem, ki sta jih pred desetimi leti zbrala v obravnavanih delih, v nadaljnjem delu ostala zvesta, le da sta jih poglobila ali svojo analizo razširila. Če se je tedaj pokazalo, na kratko rečeno, da so za stare opredelitve in tudi področje zgodovine mentalitet preozek okvir, potem je treba reči, da Vovelle (in mnogi drugi) v novejšem času raziskujejo in poudarjajo pomen raziskovanja podob in sploh imaginarija revolucije, doživljanja smrti, ljubezni, strahu in pričakanj, tudi s pomočjo serialne in ikonografskih analiz, ki sledijo uspešnim potem Panofskega in Tenentija: pokaže se, da je kratko revolucijsko trajanje (kratko v okviru meril »zgodovine dolgega trajanja«), ki je »pretreslo svet«, v nasprotju z dolgim trajanjem in trdoživim ohranjanjem kolektivnih predstav. Furet pa ponovi Guizota – »revolucija ni nič drugega kot izjava o tem, kar se je zgodilo« – in naprej konceptualizira vprašanje interpretacije; osredinja se najbolj na kategorijo naroda in ljudstva in raziskuje prav gotovo velik, a zelo mnogoznačen vpliv Rousseauja na francosko revolucijo. Disput, ki je nastal zaradi njegove zdaj že slavne misli, da »je revolucija končana«, je treba potemtakem bolj uvrstiti med polemično razburljive kot pa znanstveno plodne teze. Zasluga takšnih in prav te misli pa je v sporočilu, da je duh revolucije sicer še vedno živ, mrtvo pa je (vsaj večinoma) občudovanje poti, po katerih je revolucija hodila.

Neda Brglez

Filozofski vestnik 1/1989

(Odgovori devetih avtorjev na provokativno vprašanje redakcije: Zakaj je treba kralja ubiti?)

Prva številka jubilejnega, desetega letnika publikacije, ki so jo filozofi iz Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU doslej predstavljali pod naslovom *Vestnik Inštituta za marksistične študije*, skupaj s preimenovanjem inštituta v *Filozofski inštitut* pa je zdaj posta-

la *Filozofski vestnik*, vsekakor ni mogla biti posvečena čemu drugemu kot jubileju Revolucije. Ob spominjanju na dvestoletnico padca Bastilje (nanjo so namreč praviloma tempirane vse prireditve), ki se bo pri nas izšlo tudi v nekaj nadvse koristnih novih prevodov (Markov in Soboul, Vovelle, Furet, Robespierre), smo zdaj na dvesto revialnih straneh dobili še tako rekoč prvo eksplicitno domačo teoretsko razpravo na to temo. Organizirana je bila po zgledu doslej verjetno najbolj odmevnega *Vestnika* (*Kaj je razsvetljenstvo?* – št. 1/1987), to je, s ponudbo redakcijsko izbranega vprašanja širokemu krogu domačih piscev. To vprašanje pa z znamenito dvestoletnico ni povezano v magiji okroglih števil, ne zadeva padca Bastilje, ampak Ludvikovo obglavljenje, leto 1793. Potencialnim avtorjem je bilo ponujeno kot *Zakaj je treba kralja ubiti?*

Odgovori devetih avtorjev, ki so se na vprašanje odzvali (T. Hribar, V. Jalušič, Z. Kobe, T. Kuzmanič, O. Luthar, T. Maštnak, N. Pagon, D. Štrajn, J. Šumič-Riha), so zbrani v prvem delu te tematske številke. Drugi, nekoliko krajši del prinaša še nekaj prispevkov (*Misliti francosko revolucijo*) in kaže, da se vseh tekstualnih potencialov ni moglo uvrstiti v okvir redakcijskega vprašanja, pa tudi to, da v naših razmerah takšne priložnosti ni mogoče izrabiti za obravnavo enega samega vprašanja. Temeljna teza pa je v vsakem primeru na prvem delu številke.

Tu je čisto na začetek uredništvo postavilo tri prevodne tekste, ki jih doslej v slovenščini nismo imeli in ki neposredno provocirajo naslovno vprašanje. Gre za dva Saint-Justova in Robespierrov govor s sojenja Ludviku XVI. ob koncu leta 1792. Prispevki, ki sledijo, nahajajo njihovo skupno os praviloma v neposredni bližini Saint-Justove teze, da mora kralj umreti ne toliko zaradi svojih zločinov proti ljudstvu kot preprosto »zato, ker je kralj«. Vsi trije govori na tem mestu torej ne zavzemajo zgolj vloge nekakšnega zgodovinskega dokumenta, ampak nastopajo kar kot besedilo, kot tekst s (kakršnokoli že) argumentacijo, s katero se velja teoretsko prodorno soočiti. Če bi se že vprašali, kako da se v vseh teh dvesto letih tega ni nihče vprašal (kar seveda ni povsem res), bi kljub navno-sti takšnega spraševanja prodrli v neposredno bližino katalizatorske funkcije, ki jo ima

provokacija *Zakaj je treba kralja ubiti* v našem lastnem zgodovinskem obdobju.

V pretežni meri se avtorji dosledno držijo vprašanja, ki jim ga je zastavilo uredništvo. Če bi kot porota imeli kakšno pravno moč, se Ludviku XVI. sploh ne bi pisalo tako slabo ali pa bi bil vsaj posmrtno rehabilitiran (vendar na to misel ob dvestoletnici menda le ni nihče prišel). To temeljno razpoloženje, ki ga je moč prepoznati praktično v vseh prispevkih, ne glede na siceršnje razlike v pogledih – dokazuje, da deluje naslovno vprašanje v naših razmerah na nek še posebej izrazit način travmatično. Če naj se žrtve Revolucije doume kot rezultat »nujnosti«, tj. neke logike, borbe principov, argumentiranja itd., potem se lahko zazdi pomislek, da je zgodovina pač krvava in politika pač kurba in da (v končni instanci) rezilo giljotine pač ni padlo samo na Ludvikov vrat, do svojega *lastnega* časa nevzdržno ogabni cinizem. Ob tej veliko bolj domači kot evropski dimenziji (čeprav tudi ta ni izključena), v kateri tako rekoč vsako ukvarjanje z zgodovino nenehno spekulira na nekakšne *analogije*, se znova in znova dokazuje, kako hudo (egocentrično) potrebujemo zgodovino, da bi bili v ideološki menjavi z njo sploh sposobni izraziti aktualnost, svoj Rodos.

Najmanj, kar je treba priznati uredništvu *Vestnika*, je, da je zelo premišljeno izbralo naslovno vprašanje. V odgovorih nanj se namreč pojavijo praktično vsi trenutno akutni problemi socialne in politične misli. Pa ne gre le za sprenevedejočo maniro piscev, ki so sposobni pod katerikoli naslovom po petih stavkih zaobrniti pisanje k svojemu najljubšemu področju. Provokacija tokrat deluje globalno: konstituira problematiko *političnega* kot takega, še posebej političnega reprezentiranja na – kot je že bilo nakazano – travmatičen način. Ludvikovo obglavljenje pač ni le ena izmed naključnih točk; ki šele kot neka celota vzpostavljajo strukturo jakobinskega terora; celo če bi to bilo, bi samo že proizvedlo strukturne efekte. Je bil ta korak nujen zato, da je parlamentariziral moderne monarhije in formaliziral moderne kralje, radikalno nominaliziral telesnost reprezentance v politiki, ali zato, da je bila presekan-a teoretska aporija legalne odprave telesnosti Zakona na način Aleksandra Makedonskega (intelektualiziran s fichtejskim

»Delovati!« in tehnologiziran z giljotino), s čimer je bila realizirana ne-telesnost reprezentance, socialnost sama, in vzpostavljena možnost, da se poslej kralje enostavno odstavi ali pa se jim prepove vrnitev? Je bilo obglavljenje utemeljitvena točka Revolucije, nošene na valovih absolutne svobode naravnost v totalitarizem in zahtevajoče repriz? Vprašanje o kraljevi usmrtni kot paradoksnost njegove obsodbe postavlja pod vprašaj pravzaprav vse forme politične reprezentance, ki so se po izumrtju absolutne monarhije – in vsaj v to menda ne dvomimo – zvrstile skozi moderen politični prostor. Kralj vstopa v moderno dobo na nek način »naključno«, da bi v njej dobil povsem določene nove razsežnosti. Prav tako je za izoblikovanje modernega denarja, reprezentance v *ekonomskem*, takorekoč »naključno«, da so prejšnje dobe proizvedle prav zlatnike in srebrnike, v katerih pa je vsaj spočetka nahajal svoj telesni izraz. Kot sicer lahko zlato zamenja papir (celo zelo veliko papirja) ali pa se razpusti v matematično ideelnost, je proces potrjen šele z (vsaj kot žig) vtisnjeno prisotnostjo Vladarja, Imena. Kolikor je lahko odprava modernih form reprezentance v ekonomskem zaenkrat le strukturni krah »meščanskih« razmerij (in vrnitev na predmeščanska), prinaša »dikatura proletariata« strukturni krah »civilne družbe«, tako rekoč razgalja »prazno mesto oblasti« in dovršuje labirint modernega političnega reprezentiranja.

Tedaj (in zlasti tam), ko/kjer se ne slavi »začetkov«, temveč se raje pričakuje konec, jakobinizem pač ne more računati na naklonjenost, vendar to pripada znanim menam zgodovine. Travmatiziranosti, ki iz tega potencialno izhaja, pa se je vseeno moč izogniti na zanesljiv način, ki ga nekateri avtorji (zlasti Neda Pagon) v *Vestniku* tudi dovolj eksplicitno odpro. Tu ne gre le za analitično prodorno razkrivanje enigem, ki so se zapisale v govore Saint-Justa in Robespierrea, ključno mesto ni anatomija in zavrnitev njunih argumentov, ni »prepoznavanje krivcev«. Kot v znanem aforističnem telegramu – *Usmrtiti ne pomilostiti* – se resnica ne razkriva v sporočilu samem, v njem kot objektiviranem zavrtju, temveč v tistem, ki je brzjavko dešifriral, zapisal. V tem pogledu kralja vsakokrat znova ubijemo – ali pomilostimo – mi. Francoska revolucija je ob vsej svoji »objektivni« historičnosti historična še na

ta način, da nam je dostopna le skozi vso siceršnjo zgodovino, da poslej torej ni ločljiva od zgodovine lastnih interpretacij. Kot dokazuje zlasti koristna vpotegnitev sodobnih francoskih zgodovinarjev, jo je tedaj moč obravnavati s čisto strastjo nevtralnosti.

Pavle Zgaga

VINCENT OSTROM

Politička teorija složene republike

(Prevedel in uvodno študijo »Ameriške teorije federalizma« napisal Branko Smerdel, Informator, Zagreb, 1989, 187 str.)

To je prevod druge izdaje knjige V. Ostroma *Political Theory of a Compound Republic: Designing the American Experiment*, ki je izšla pri University of Nebraska Press, 1987. Ker prva izdaja iz leta 1971 ni vzbudila kakšnega večjega zanimanja, je ta obnovljena in razširjena izdaja za mnoge proučevalce politične znanosti in federalizma pravzaprav prva objava. S svojo uvodno študijo pa je Branko Smerdel znanstveno utemeljeno raziskal mesto in vlogo politične teorije sestavljene republike V. Ostroma v sodobni znanosti o federalizmu v ZDA.

V razpravah o sodobnem stanju in perspektivah ameriškega federalizma se posamezni avtorji pogosto sklicujejo na pravo voljo »očetov ustanoviteljev« na philadelfijski ustavni konvenciji (1787). Pri tem se vedno znova vračajo k proučevanju in interpretaciji Federalista, zbirki političnih esejev, ki so jo pod skupnim psevdonimom Publius napisali trije znameniti utemeljitelji: Alexander Hamilton, James Madison in John Jay. Vse do prve izdaje knjige V. Ostroma je bila ta razprava pretežno v rokah študentov Lea Straussa, posebno pa Martina Diamonda, ki je proučil prispevek Federalista k politični filozofiji. Politična teorija sestavljene republike je k temu dodala novo razsežnost v politični teoriji, t. j. ustavno izbiro in planiranje, izhajajočo iz javne uprave in politične ekonomije.

Napisana kot razlaga *Federalista*, ki predstavlja argumente obeh, Jamesa Madisona in Alexandra Hamiltona kot koherentno teorijo, je Ostromova knjiga izviren in vreden prispevek k literaturi o ustanoviteljih. Njegova analiza pa ni zgolj razlaga prave volje tvorcev ustave, kar niti ni bil njegov namen, temveč je poskus rekonstrukcije politične teorije, na kateri so utemeljeni njihovi argumenti, kar pa je vredno znanstvenega napora, ker gre za demokratično teorijo, ki nudi perspektive za reševanje sodobnih problemov. Ostrom se pri tem naslanja na številne avtorje v zgodovini politične misli, od Hobbsa do Tocquevilla, kot tudi na moderne pisce, vključno z Milovanom Djilasom, Martin Luther Kingom Jr. in James M. Buchananom. Celovitost prispevka njegove knjige k politični znanosti je mogoče razumeti edino v tem širokem okvirju.

Pri rekonstrukciji logike in načina razmišljanja pri formuliranju ameriškega ustavnege sistema je moral. V Ostrom preskočiti številne ovire, posebno pa še nejasnosti v uporabi jezika in razlagi motivov in stališč v *Federalistu*. K tej nalogi avtor ni pristopil kot zgodovinar, ampak kot politolog, ki poskuša razumeti in sistematično razložiti teorijo, ki sta jo uporabljala Hamilton in Madison. Takšne teoretične zamisli in ustrezen znanstveni aparat predstavljajo intelektualno orodje za prodiranje v bistvo problema. Smoter teorije je, ali da se premisli bistvo problema ali da se ga pojasni drugim, pri tem pa teoretična izvajanja služijo kot osnova za ugotavljanje odnosa med pogoji in posledicami. Opuščanje teorije v korist pragmatičnega reševanja vsakodnevnih problemov pri urejanju institucij oblasti siromaši znanost o političnem planiranju, ki naj bi predstavljala celoto spoznanj kot podlago za možnost izbire med alternativami. Prava naloga politične znanosti je zato zagotoviti spoznanja o implikacijah, ki izhajajo iz izbire med alternativami pri sprejemanju odločitev na ustavni ravni. Politološko in pravniško rezoniranje *Federalista* tudi ni nič drugega kot poskus, da se premislijo implikacije, ki sledijo, ko posamezniki izbirajo strategije v okviru vzpodbud, inherentnih strukturam situacij, v katerih se odloča. Kolikor je mogoče razumeti in določiti strukturo vzpodbud v situacijah sprejemanja odločitev, je možno tudi oceniti, kako te strukture vplivajo na izbiro ter kako opravljena izbira vpliva na posledice. Kot

antiteza vsevednemu opazovalcu je ta metoda utemeljena na naslednjih postavkah: 1. individualistični postavki o političnem delovanju, 2. načelu relativne prednosti, 3. predpostavki človekovih napak ob sposobnosti učenja in 4. načelu političnega omejevanja (z logiko vzajemno produktivnih in vzajemno destruktivnih odnosov).

Politična analiza v *Federalistu* se naslanja na koncepcijo ustave kot instrumenta, s katerim se oblikuje sistem vladavine, utemeljen na presojanju in izbiri. Razlikovanje med ustavo in zakoni služi avtorju za opredelitev bistvenih elementov procesa ustavne izbire, za formuliranje ustavnih določb kot izvedljivih pravnih instrumentov in za obravnavo specifičnega značaja ameriške teorije ustavne izbire. Pristop, ki obravnava ustavo kot pravni instrument omejene vlade, zahteva takšno strukturo političnih odnosov, ki omogoča, da izvrševalci pooblastil vlade spoštujejo ustavne določbe. Ustava je torej celota pravil, ki določajo meje in pogoje izvrševanja oblasti. Zato je ustavna raven analize kritičnega pomena za politično znanost.

Proces ustavne izbire je temeljnega pomena za vsako demokratično družbo. Poleg tega ustavna izbira ni opravljena enkrat za vselej. Ustavna kot vsa druga pravna pravila so odvisna od razumne presoje o njihovi uporabi. Za integriteto ustavnega sistema pa je potrebna tudi ustrežna teorija, da bi se ohranila kot pri izvirnem sprejemanju. Ostrom predlaga teorijo ustavne izbire namesto teorije suverenosti, pri čemer je osnovno vprašanje možnost vzpostavitve takšne ureditve, v kateri državljani sami upravljajo družbene zadeve, kot možne alternative ustavnemu sistemu, zasnovanemu na državni suverenosti in legitimnem monopolu prisile. Problem sposobnosti človeških družb, da v okviru realno obstoječih možnosti racionalno izberejo najboljšo alternativo in z medsebojnim sporazumevanjem uredijo svoje odnose, tako da se samoupravni procesi v takšni skupnosti lahko reproducirajo z notranjo logiko pluralističnega političnega sistema različnih interesov in institucionalnega mehanizma za konstruktivno reševanje interesnih konfliktov, je v ospredju Ostromovega zanimanja in po svoji samoupravni rešitvi edina alternativa birokratskemu Leviathanu, ki vse bolj prevladuje v svetovnih razmerah.

Ko razvija teoretično koncepcijo in teme-

Ije ustavnega modela družbe, ki se sama upravlja brez posredovanja države, Ostrom obravnava najprej rudimentarna pravila ustavnega planiranja, pomembna za urejanje političnih institucij, vključno s temeljnim problemom možnosti tiranije večine. Pri tem leži ključ tega modela v osnovnih skupnostih, v katerih ljudje živijo, delajo in obvladujejo to, kar Tocqueville imenuje »znanost o združevanju, ki je temelj vseh znanosti«. Pogoj za uresničevanje te zamisli je tudi kolektivna zavest, ki jo Ostrom imenuje »skupnost razumevanja ljudi«. Delitev oblasti, prekrivanje pristojnosti in podvajanje kapacitet omogočajo izbiro med alternativami. Takšen sistem je občutljiv za specifične zahteve državljanov, zmanjšuje stroške, omogoča izvrševanje funkcij v skladu z zahtevami javnosti, kontrolo itd. V nadaljevanju analize raziskuje avtor problem velikosti in načelo političnega predstavljanja in razdela zamisel republikanskega zdravila za bolezen tiranije večine, kar je doseženo s sestavljenim ustrojem republike.

V naslednjem poglavju obravnava avtor federalizem kot teorijo konkurirajočih režimov in opredeljuje, kako naj bi federativni sistem funkcioniral. V nasprotju z drugimi avtorji V. Ostrom federalizma kot glavne inovacije v Federalistu ne vidi kot ustavno decentralizacijo niti kot zastarel sistem v jakobinski ali managerski interpretaciji, ki priporoča centralizacijo. Stvarno federativnost ustave vidi v terminih politične in administrativne teorije, ne kot dano, temveč kot znanilca kibernetične teorije. Načelo federalizma je po Ostromu nenehno ponavljana ustavna izbira. Federalizem zanj nikakor ni samo delitev pristojnosti med različnimi ravni in strukturami organizacije oblasti, niti ne samo zapleten odnos med različnimi enotami, ki si delijo oblast. Federalizem je v Ostromovi teoriji predvsem družbeni odnos, iz katerega je eliminirana dominacija in oblast in zato zahteva skupno delovanje ljudi v iskanju rešitev političnih problemov skupnosti. Federalizem je enako uporaben kot načelo teritorialne organizacije političnih skupnosti in kot načelo funkcionalne organizacije javnih služb. Federalizem omogoča vzpostavljane enakopravnosti pri sprejemanju ključnih političnih odločitev ustavnega značaja in kontrolo nad izvrševanjem javnih pooblastil, zato je nujen pogoj za demokracijo in svobodo. Kot samoupravni koncept je v ospredju demokratične misli v ZDA. Koncepti federalizma in ustavne vladavine so

temeljni koncepti politične teorije, čeprav še nismo popolnoma prodrli v celoto njihovih implikacij.

Koncept federalizma Ostrom interpretira kot ustavno izbiro, uporabljeno tako, da ustreza večjemu številu različnih enot oblasti znotraj sistema vladavine, v katerem je vsaka enota podvržena izvedljivim pravilom ustavnega prava in sami upravljalci vladavini prava, z avtonomijo v njihovih medsebojnih odnosih, toda znotraj okvirov vseobsežnega sistema organizacije oblasti. Poudarjanje institucionalnih aspektov ne zmanjšuje pomena družbenih pogojev za delovanje sistema. Sporazumevaje, dogovarjanje in pogajanja omogočajo doseganje kompromisnih rešitev na podlagi splošnega soglasja o objektivno obstoječi skupnosti interesov in legitimnosti interesov drugih pripadnikov skupnosti. Strpno oblikovanje federativnih struktur – namesto simetričnih birokratskih hierarhij, ki težijo k centralizaciji, bogastva oblik namesto enega organizacijskega načela – so edina učinkovita strategija za reševanje družbenih in nacionalnih problemov tudi pri nas, v obstoječi krizi političnega sistema.

Knjiga vsebuje še obravnavo problema organizacije upravljanja na nacionalni ravni in retrospektivo ameriških eksperimentov z ustavno izbiro po dveh stoletjih izkušenj. Centralizacijo ameriške vlade v 20. stoletju smatra avtor za glavni izziv politični teoriji sestavljene republike. V zadnjem poglavju še enkrat obravnava možnosti sistema vladavine, utemeljene na premišljanju in izbiri. Ustavna raven analize mora biti konfrontirana z družbeno stvarnostjo. Ustavna izbira nudi normativno perspektivo skladno s pozitivno analizo.

Čeprav vzbuja Ostromov pristop tudi nekatere pomisleke o iluzornosti in utopizmu, nedvomno lahko služi ne samo za študij ustavne analize in federalizma, ampak tudi za izboljšanje našega (jugoslovanskega) sistema z nekaterimi inovacijami. Z uvodno študijo B. Smerdela je knjiga obogatena, pri čemer še posebej opozarjamo na poglobljeno in nazorno obravnavo teorije ustavne izbire, ki se tudi z Ostromom vse bolj uveljavlja. Naslanjanje na razum in relativno svobodo izbire – namesto na odvisnost od naključja in prisile – je kljub vsemu dolgoročno najbrž edina perspektiva za ves svet, in seveda tudi ali pa še posebej za nas.

Marjan Brezovšek

Marksizam u svetu (Beograd) št. 1-2/1989

Tema številke: Množična kultura in mas-mediji; UMBERTO CERRONI: Kultura in množice; FREDERIC JAMESON: Postvarjenje in utopija v množični kulturi; EUGENE LUNN: Avantgarda in kulturna industrija; ARMAND MATTELART: Ideologija komunikacij in razredna praksa; PIERRE BOURDIEU: Javno mnenje ne obstaja; Razgovor Petra Glotza z Leom Löwenthalom; FRANK TROMMLER: Delavska kultura in moderna množična kultura pred prvo svetovno vojno; PRISCILLA CLARK: Začetki množične kulture v Franciji: akcija in reakcija; DIETER DEHM: Popularna estetika proti populizmu; CHARLES R. SIMPSON: Popularna kultura kot civilna religija: kolektivna imaginacija in družbena integracija množične družbe; *Aktualna zgodovina:* JANOS LASZLO FARKAS: Vargin testament; JANŐ VARGA: Ruska pot v socializem.

Marksizam u svetu (Beograd) št. 3-5/1989

Tema številke: Birokracija in socializem (1); CLAUDE LEFORT: Kaj je birokracija? PIERRE NAVILLE: Birokracija in revolucija; LEO KOFLER: Bistvo in vloga stalinistične birokracije; ANDRAS HEGEDUS: Birokracija in socializem; DONALD C. HODGES: Birokratizacija socializma; *Selektivna bibliografija:* Knjige in pamfleti; Časopisi, prikazi, govori; Pisma, referati, časopisni članki.

Opredjeljenja (Sarajevo) št. 4/1989

Tema številke: Demokratizacija kulture in kriza v jugoslovanski družbi; MIŠO KULIĆ: Kriza jugoslovanske družbe in demokratizacija odnosov v kulturi; PRVOSLAV

RALIĆ: Lahko duhovna kriza prednjači pred družbeno krizo? BORIS KANDIĆ: Demokratizacija in birokratizacija kulture; MIROSLAV JANČIĆ: Osvobojeni razum; MISLAV KUKOČ: Idejni pluralizem in kriza; DRAGOLJUB ŽIVKOVIĆ: Kultura kot bistvo človeka v socializmu; MARKO ORŠOLIĆ: Demokratizacija kulture in kriza jugoslovanske družbe; RASIM MUMINOVIĆ: Javnost in tolerantnost kulture; VLADIMIR PREMEC: Kultura – paideja – univerzalni človek; KRSTAN MALEŠEVIĆ: O kulturi in možnostih prevladovanja družbene krize; RUDI STOJAK: Nekatere pojave oblike kulturnega siromašenja; BORISAV DŽUVEROVIĆ: Kultura in kriza jugoslovanske družbe; RATKO R. BOŽOVIĆ: Kultura politike kot eden od pogojev demokratizacije družbe; DRAGAN KOKOVIĆ: Kulturne dimenzije razvoja – celovite ali parcialne spremembe; *Problemi vasi in kmetijstva:* ALEKSA MILOJEVIĆ: Demografski in ekonomski temelji razvoja zasebnega kmetijstva v BiH; MILAN POPOVIĆ: Pogled na dosedanje ustrojstvo in funkcioniranje organizacij združenih kmetovalcev; IVO ČUPIĆ: Monetarno-posojilna politika in inflacija v 1988. letu – strukturni disproporciji in potreba po agrarno-kreditnem sistemu; SLOBODAN CVETANOVIĆ: Svetovno tržišče biotehnoških proizvodov in pričakovane spremembe v sektorju hrane; *Raziskave:* VESNA TERZIĆ: Sodobni ideološki profil italijanske demokratske partije; *Prevod:* HUGUES LAGRANGE: Dinamika štrajka.

Mednarodni problemi (Beograd) št. 1/1989

Članki: VID VUKASOVIĆ: Formalni izvori mednarodnega prava in ekološki standardi; BOGOLJUB MILOSAVLJEVIĆ: Mednarodno sodelovanje SFRJ na področju zaščite in izboljševanja človekovega okolja; ŽIVOJIN LAZIĆ: Gibanje neuvrčenosti

– prednosti v delovanju in izpopolnjevanju njegovega funkcioniranja; VLADIMIR GREGIĆ: Pomen izseljencev jugoslovanskih narodov v Australiji za mednarodne ekonomske odnose obeh držav; *Pogledi*: MIRJANA JEVTIĆ: Kmetijska politika razvitih držav in izvoz dežel v razvoju; JESENKA TOMAŠ-JURIŠIĆ: Necenovni faktorji konkurenčnosti v sferi tehnološko intenzivnih industrijskih proizvodov v evropskem prostoru; *Znanstvena srečanja v institutu*: EDITA STOJIC: Problemi odnosov s sosednjimi državami – sinteza; *Prikazi knjig*: MUSTAFA IMAMOVIĆ: Islam in jugoslovanska kriza.

Mednarodni problemi (Beograd) št. 2–3/1989

Članki: VID VUKASOVIĆ: Nekatero ugotovitve o dosedanjem delu Evropskega sveta – s posebnim ozirom na njegove odnose z Jugoslavijo; ČEDOMIR ŠTRBAC: Politika »keeping Tito afloat« – ameriška pomoč Jugoslaviji 1950–1951; BOGOLJUB MILOSAVLJEVIĆ: Problem onesnaževanja rečnih voda v sodobnem mednarodnem pravu in možna vsebina pravil de lege ferenda; JADRANKA JOVANOVIĆ: Sestav Varnostnega sveta in problemi volitev nestalnih članov – nekatera jugoslovanska izkustva; *Pogledi*: VLADIMIR ORTAKOVSKI: Rezultati in posledice izraelsko-arabskih vojn; BOJAN PETROVIĆ: Nekateri vidiki odnosov med Grčijo in velikimi silami v osemdesetih letih; SOFIJA SIRIŠKI: Tendence sprejemanja pristojnosti Mednarodnega pravnega sodišča; MIRKO DOKIĆ: Stroški kombiniranega prevoza v nekaterih razvitejših državah zahodne Evrope; *Prikazi knjig*.

Pregled (Sarajevo) št. 4–5/1989

Članki: ABDULAH ŠARČEVIĆ: Postmoderno mišljenje ali »paranoidni« razum; BOJAN SIMEUNOVIĆ: Avanture spoznanja; RASIM MUMINOVIĆ: Kontrapolarni absurdi nekega časa (Stalin-Hitler); RUŽA PETROVIĆ: Razveze zakonov v Bosni in Hercegovini; MOMIR ČEČEZ: Družbena lastnina in razširjena reprodukcija; *Iz kul-*

turne zgodovine Bosne in Hercegovine: AVDO SUČESKA: Hamdija Kreševljaković – eden od pionirjev bosansko-hercegovske historiografije osmansko-turškega obdobja; *Prevodi*: ZDRAVKO MLINAR: Profesionalna kultura, sociološko raziskovanje in družbena praksa; *Prispevki in pogledi*: ESMA HAĐAGIĆ: Kultura in tržišče (primer srečne sinteze v »Domu za obešanje«); MARKO ŠUNJIĆ: Venezuela danes – realnost in mit; *Prikazi*.

Savremenost (Novi Sad) št. 1–2/1989

Članki in razprave: MILOJE PETROVIĆ: Schumpetrova kritika Marxa; PAVLE B. JOVANOVIĆ: Legitimnost in legalnost (25 fragmentov za razgovor); SERGEJ FLERE: Razvoj etničnih skupnosti; KRSTAN MALEŠEVIĆ: O delavsko-razredni vlogi ZKJ danes; *Eseji*: TOMISLAV PERIĆ: Kriza moderne in usoda narave; VIČAZOSLAV HRONJEC: O estetski relevantnosti žurnalističnega teksta; *Povodi*: DOBROSAV BJELETIĆ: Milentije Popović o razmerju marksistične teorije in delavskega gibanja; *Prevodi*: JANOS FARKAS: »Dobitniki« in »zgubaši« modernizacije in reforme na Madžarskem; JANOS FARKAS: Zasebna prognoza o pričakovanem razvoju dogodkov; *Prispevki*: MOMČILO VUKIČEVIĆ: SEV – nadnacionalna ekonomska integracija socialističnih dežel; LJUBICA TESLIĆ-NADLAČKI: Kurzne razlike pri Narodni banki Jugoslavije; *Pogledi in prikazi*.

Naše teme (Zagreb) št. 5/1989

Pogledi: VLADIMIR-ĐURO DEGAN: O spopadih v sodobnem svetu in načinih njihovega razreševanja; A. J. R. GROOM: Ureditve problema v človeških odnosih; *Naša tema*: Mediteran; FERNAND BRAUDEL: Mediteran in mediteranski svet; THIERRY PAQUOT: Braudel – človek okoliščin; ALBERTO TENENTI: Domene dolgega trajanja pri Fernandu Braudelu; *Okrogla miza*: Mediteran; *Esej*: PETAR STRPIĆ: Latinski triumvirat? (razvoj politike nacionalne varnosti mediteranskih »sred-

njih sil«); *Selektivna bibliografija: Mediteran: varnost in sodelovanje* (1978–1988); *Študije*: DRAGO ROKSANDIČ: Agrarne ideologije in teorije modernizacije v Jugoslaviji od 1918. do 1929.; IVAN PADJEN: Struktura pravne politične odgovornosti; *ZKJ v novi ustavi*: Ustava in ZK: kako do Zveze komunistov? JOSIP KREGAR: Ustavna reforma (tri teze v korist pravne države); IVAN ŠIMONVIČ: ZK in nova ustava Jugoslavije; LIDIJA BASTA: Partija in ustava (teze); IVAN PADJEN: Politična ali odgovorna ZK? *Pogledi, recenzije, prikazi*.

Kultura (Beograd)
št. 82–83/1988

Interkulturalna hermenevtika: ZORAN KONSTANTINOVIC: Interkulturalni pri-

stop h književnosti; SRĐAN BOGOSAV-LJEVIĆ: Hermenevtični problemi interkulturne germanistike; ALOIS WIERLA-CHER: S tujimi očmi ali: tujost kot ferment; EBERHARD SCHEIFFELE: Razlikovanje in afiniteta; DIETRICH KRUSCHE: Razlike v branju (interkulturalni dialog med bralci); BURCHARD KRAUSE: Zgodovina mentalitete kot komparativno raziskovanje kulture; HORST TURK: Intertekstualnost kot oblika prisvajanja tujega; *Teme*: SMILJKA TOMANOVIĆ: Mit in moderne ideologije; BOJAN JOVANOVIĆ: Magijsko razodevanje duhovnega; *Raziskovanja*: RAJKO ĐURIĆ: Fonološki sistem romskega jezika in njegova abeceda; *Pogovor*: Intervju z Raymondom Williamsom; *Kulturalna politika*: TRIVO INDIĆ: Likovne kolonije v Srbiji (tradicija in živo umetniško gibanje); *Prikazi*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- BARNES Berry: *The Nature of Power*. Cambridge: Polity Press, 1988
- BELLAMY Richard: *Modern Italian Social Theory: Ideology and Politics from Pareto to the Present*. Cambridge: Polity Press, 1987
- BURNS Tom R., Flam Helena: *The Shaping of Social Organization: Social rule system theory with applications*. London: Sage, 1987
- FRAGMENTI omladine: Položaj, svijest i ponašanje mladih Hrvatske. Zagreb: Znanstveno-istraživački odsjek RK SSOH; Institut za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, 1988
- GIDDENS Anthony: *Sociology*. Cambridge: Polity Press, 1988
- GOLDTHORPE J.E.: *Family Life in Western Societies: A historical sociology of family relationships in Britain and North America*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987
- SICA Alan: *Weber, Irrationality, and Social Order*. Berkeley: University of California Press, 1988
- UEBER Sociologie: Jubiläumshft zum 40. Jahrgang. Soziale Welt, 40(1989)1-2 (tematska številka)
- URBANIZACIJA i društveni razvoj. Kulturni radnik, 42(1989)2 (tematska številka)
- ZAOSTAJANJE Slovenije in Jugoslavije za razvitim svetom in naša prihodnost: Zbornik referatov. Ljubljana: FSPN CDPI, 1988

II. POLITIČNE VEDE

- AMNESTY International Report 1988. London: Amnesty International Publ., 1988
- BESNIER Jean-Michel, Thomas Jean-Paul: *Cronique des idées d'aujourd'hui*. Paris: Presses Universitaires de France, 1987
- CAMPAIGN 88: *Mediated Reality of the Candidates and the Race for the White House*. American Behavioral Scientist, 32(1989)4 (tematska številka)
- CAUTE David: *The Year of the Barricades: A Journey Through 1969*. New York: Harper and Row, 1988
- COMPARATIVE Project on Class Structure and Class Consciousness: *An Overview*. Acta Sociologica, 32(1989)1 (tematska številka)
- DEMOKRATIZACIJA kulture i kriza u jugoslovenskom društvu. Opredjeljenja, 20(1989)4 (tematska številka)
- JAPAN III. Leviathan, 17(1989)2 (tematska številka)
- KEANE John: *Democracy and Civil Society: On the Predicament of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*. London: New York: Verso, 1988
- LANE Jan-Eric, Errson Svante O.: *Politics and Society in Western Europe*. London: Sage, 1987

- LASH Scott, Urry John: *The End of Organized Capitalism*. Oxford: Polity Press, 1987
- LORIG Wolfgang H.: *Neokonservatives Denken in der Bundesrepublik Deutschland und in den Vereinigten Staaten von Amerika*. Opladen: Leske und Budrich, 1988
- POLITICAL Values and Their Correlates in Socialist and Non-Socialist Comparative Perspective. International Review of Sociology, (1988)3 (tematska številka)
- POLITISCHER Diskurs in den achtziger Jahren. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, (1989)2 (tematska številka)
- REPORT on the Situation of the Hungarian Minority in Rumania. Budapest: Hungarian Democratic Forum, 1988
- SOCIJALIZAM na pragu XXI veka. Marksistička misao, (1989)2 (tematska številka)
- SOCIJALIZEM kineskih boja. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1988
- SPOTTS Frederic, Wieser Theodor: *Italy: A Difficult Democracy: A Survey of Italian Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987
- VAN HORN Carl E., Baumer Donald C., Gormley William T.: *Politics and Public Policy*. Washington: Congressional Quarterly, 1989
- WATSON Patrik, Barber Benjamin: *The Struggle For Democracy*. Toronto: Lester & Orpen Dennys, 1988
- WEIMER David L., Vining Aidan R.: *Policy Analysis: Concepts and Practice*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1989

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- HUDELIST Darko: *Kosovo: Bitka bez iluzija*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1989
- KOSOVO-Srbija-Jugoslavija: Zbornik. Ljubljana: UK ZSMS, 1989
- MILOŠEVIĆ Slobodan: *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989
- MILOVANOVIĆ Nikola: *Kroz tajni arhiv UDBE*. Beograd: Sloboda, 1988
- OMLADINA i politika: Jugoslovenska omladina između političke apatije i autonomnog političkog subjektiviteta. Split: MC Međuopćinske konferencije SKH za Dalmaciju, 1988
- POLITIČNI pluralizam in demokratizacija javnega življenja: zbornik referatov. Izola: Slovensko politološko društvo, 1989
- SOKOL Smiljko, Smerdel Branko: *Organizacija vlasti: Političke ideje, ustavni modeli, zblijja*. Zagreb: Narodne novine, 1988
- SRBIJA i Albanci / Knj. 1: *Pregled politike Srbije prema Albancima od 1878 do 1914*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1989

SRBIJA i Albanci / Knj. 2: Pregled politike Srbije prema Albancima od 1913 do 1945. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1989

ŠEŠELJ Vojislav: Pravo na istinu. Beograd: samozaložba, 1988

IV. MEDNARODNI ODNOSI, MEDNARODNI SISTEM

EASTERN Mediterranean and the Aegean Sea: A Region in Turmoil. Journal of Political and Military Sociology, 16(1988)2 (tematska številka)

EURO-FIEBER. Prokla, 19(1989)75 (tematska številka)
EVROPA 1992: Razprave, eseji, dokumenti. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1989

KLARIN Mirko: Teča Evropa: Razgovori o evrolevici 1976–1987. Beograd: Rad, 1988

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

ERVING Goffman: Exploring the Interaction Order. Oxford: Polity Press, 1988

SOCIAL Cognition and Communication. Communication Research, 16(1989)3 (tematska številka)

VI. METODOLOGIJA

ACTION research for the Twenty-First Century: Participation, Reflection, and Practice. American Behavioral Scientist, 32(1989)5 (tematska številka)

KUVAČIĆ Ivan: Rasprave o metodi: Problemi pristupa u društvenim znanostima. Zagreb: Naprijed, 1988

NORUŠIS Marija J.: The SPSS Guide to Data Analysis for SPSSx: with Additional Instructions for SPSS/PC+. Chicago: SPSS Inc., 1987

ROSSI Peter H., Freeman Howard E., Hofmann Gerhard: Programm-Evaluation: Einführung in die Methoden angewandter Sozialforschung. Stuttgart: Ferdinand Enke, 1988

VII. FILOZOFIJA

ARISTOTEL: O nastajanju i nestajanju. Beograd: Grafos, 1989

KRITIKA dogmatizma naučne spoznaje. Pregled, 79(1989)1–2 (tematska številka)

SCHOPENHAUER Arthur: O geniju. Beograd: Grafos, 1989

SPECIAL Issue on Block and Heidegger. New German Critique, 45(1988)45 (tematska številka)

WISSER Richard: Odgovornost u mijeni vremena: Vježbe pronicanja u duhovno djelanje: Jaspers, Buber, C.F.V. Weizsäcker, Guardini, Heidegger, Sarajevo: Svjetlost, 1988

VIII. MARKSIZEM

MIKECIN Vjekoslav: Otvoreni marksizam. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad »Vladimir Bakarić«, 1988

IX. PSIHOLOGIJA

ŠEKSPIR i psihoanaliza. Treći program, (1987)75 (tematska številka)

X. PRAVO

ARAH Janko: Pravna ureditev družb: Zasebna in mešana podjetja po jugoslovanskem pravu. Ljubljana: samozaložba, 1989

MAVER Darko: Kriminalistični spoznavni proces. Ljubljana: Uradni list SR Slovenije, 1988

PEČAR Janez: Formalno nadzorstvo: Kriminološki in kriminalnopolitični pogledi. Ljubljana: Delavska enostnost, 1988

DIE RECHTE der Menschen. Koeln: Pahl-Regenstein, 1987

ZUPANIČ Boštjan M., Cerar Miro, Mrva Blaž, Žerdin Ali, Šugman Katja, Končina Mateja, Marolt Katerina, Bugarić Bojan: Pravni memorandum: Vojaški tožilec versus Borštner, Janša, Tasić, Zavrl. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1989

XI. EKONOMIJA

ABBOTT Andrew: The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor. Chicago; London: University of Chicago Press, 1988

AGANBEGYAN Abel, Timofojev Timor: The New Stage of Perestroika. New York: Institute for East-West Security Studies, 1988

BRITISH Economy: Miracle or Collapse. Political Quarterly, 60(1989)2 (tematska številka)

BURIĆ Ivo, Šaban Josip: Raspodjela osobnih dohodka i vrednovanje rada. Zagreb: Informator, 1988

ČERNE France: Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo: V teoriji in praksi. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1989

DEVINE Pat: Democracy and Economic Planning: The Political Economy of a Self-governing Society. Cambridge: Polity Press, 1988

FERILA Bogomil: Ekonomija i politika društvene svojine. Beograd: Privredni pregled, 1989

IZ FORMALNO naprednega v učinkovito upravljanje in vodenje: zbornik gradiv s posvetovanja. Ljubljana: Zavod za organizacijo poslovanja, 1988

KAKO ustanoviti malo podjetje. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1989

MODERN Theories of Exploitation. London: Sage, 1987
O PROBLEMIMA sela i poljoprivrede. Opredjeljenja, 20(1989)4 (tematska številka)

SCHMIEGELOW Michele: Japans Antwort auf Krise und Wandel in der Weltwirtschaft. Hamburg: McGraw-Hill, 1988

TRŽIŠTE, država i demokratija u socijalizmu. Treći program, (1987)75 (tematska številka)

VACIĆ Aleksandar M.: Jugoslavija i Evropa: Uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971-1987. Beograd: Ekonomika, 1989

ZUKUNFT der Arbeit: Einsichten und Aussichten. Stuttgart: Poeschel, 1988

XII. VOJAŠKE VEDE

COMPLIANCE and the Future of Arms Control: Report of a project sponsored by the Center for International Security and Arms Control, Stanford University, and Global Outlook. Cambridge: Ballinger, 1988

NUCLEAR issues. Survival, 31(1989)4 (tematska številka)

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

BUHARIN Nikolaj Ivanovič: Etjudy. Moskva: Izdatel'stvo »Kniga«, 1988

MANAGING the Environment. Journal of Social Issues, 45(1989)1 (tematska številka)

PHILOSOPHISCHE Probleme von Arbeit und Technik. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987

SUPEK Rudi: Ova jedina zemlja: Idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju? Zagreb: Globus, 1989

WINTER Georg: Business and the Environment: A Handbook of industrial ecology with 22 checklists for practical use and a concrete example of the Integrated System of Environmental Business Management (the Winter Model). Hamburg; New York: McGraw-Hill, 1988

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

BROZOVIĆ Dalibor, Ivić Pavle: Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 1988

DAMJANOVIĆ Milan: Estetika i stvaralaštvo. Sarajevo: Veselin Masleša, 1988

TRSTENJAK Anton: Skozi prizmo besede. Ljubljana: Slovenska matica, 1989

XV. IZOBRAŽEVANJE, PEDAGOGIKA

HIGHER Education of Women. American Behavioral Scientist, 32(1989)6 (tematska številka)

XVI. ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA

AMERICAN Drug Policy and the Legalization Debate. American Behavioral Scientist, 32(1989)3 (tematska številka)

GOLDNER-Vukov Mila: Porodica u krizi. Beograd: Medicinska knjiga, 1988

MODERN Welfare States: A Comparative View of Trends and Prospects. Brighton: Wheatsheaf Books, 1987

NATHAN Richard P.: Social Science in Government: Uses and Misuses. New York: Basic Books, 1988

SOCIJALNA, diferencijacija i aktiviranje faktora razvoja u suvremenom jugoslavenskom društvu: Zbornik radova VIII. znanstven(og) skup(a) »Prvi radnički savjet«. Split: MC Međuočinske konferencije SKH za Dalmaciju, 1988

WILLIAMS Fiona: Social Policy: A Critical Introduction. Issues of Race, Gender and Class. Oxford: Polity Press, 1989

XVII. RELIGIJA

DANICLOU Jean, Marrou Henri I.: Zgodovina cerkve / Vol 1: Od začetkov do Gregorja Velikega. Ljubljana: Družina, 1988

LITURGIČNA prenova – prvi sad koncila. Cerkev v sedanjem svetu, 23(1989)5-6 (tematska številka)

MAŠTRUKO Ilica: Katoličanstvo i politika: Ogledi o odnosu katoličanstva i politike. Zagreb: Cekade, 1988

TIEFENPSYCHOLOGISCHE Deutung des Glaubens?: Ahfängen an Eugen Drewermann. Basel, 1988

TREPP Leo: Die Juden: Volk, Geschichte, Religion. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch, 1987

XVIII. ANTROPOLOGIJA

JEZIK, mišljenje, govor. Problemi, 27(1989)1 (tematska številka)

ROGNON Frederic: Les Primitifs, nos contemporains: Essai et textes. Paris: Hatier, 1988

XIX. ZGODOVINA

FURET Francois: Misli francoske revolucije. Ljubljana: ŠKUC; Znanstveni inštitut FF, 1989

PLANIRANA revolucija. Beograd: BIGZ, 1988

SEVEN Papers on Historical Matters. American Sociological Review, 54(1989)2 (tematska številka)

TROCKI Lev Davidovič: Kosovsko vprašanje. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989

SPLICHAL, dr. Slavko: Information technology: From New Technology to New Society
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 10, p. 1179-1193

The waves of 'information society' splash over Yugoslavia although the development of information activity does not attract, neither in theory nor in practice, such an attention as elsewhere, and as it should deserve because of the global social consequences. This article considers the questions which are, to a large degree, underestimated worldwide and in Yugoslavia in particular, due to an infatuation for possible and even actual positive consequences of the development of information technology.

The first part addresses the question of relationship between radical (possible and/or actual) changes in social relations, and the validity of old and development of new paradigms in the social sciences. Specifically, the question is asked whether the end of industrial society denotes also the end of Marxism which has been born in the revolutionary transformation of feudal (pre-industrial) into capitalist (industrial) society. The second part discusses some postulates of the thesis that the information sector is the main and autonomous spring of the development, particularly the 'technological determinism of information utopias', the problematic of specificity of 'information economy' as a succession of conceptions of 'services economy' developed by the postindustrialists in the sixties, and the contradiction in the growth of information sector defined as an alternative between a dualistic economy with growing differences between the employed and unemployed, and redistribution of labour leading to a more equal distribution of work, (self)education and leisure among social groups and classes. The concluding part of the article is focused on some possibilities of the development of 'electronic democracy' from the perspective of the changing role of the state in contemporary societies.

UDC 316.324:659.2

MLINAR, dr. Zdravko: On the Way to Information Society: Technological
Changes, Individualization and Globalization
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 10. p. 1194-1214

In the immense variety of social changes due to the increasing use of information and telecommunication technology, it is possible to identify an unity of contradictions of the two basic developmental processes: individualization and globalization. In this way a restructuring and „destructuring“ of the society occurs, which can be conceived in four dimensions regarding the organization in terms of space, time, hierarchy and area. The information system brings us closer to the paradigm of transaction systems representing the core of the concept of the information society. Instead of the exchange of material goods and the logics of the zero sum game, an increasing accessibility within "the space of trends" is under way. Identified long term processes can direct our activity within concrete fields of activity as for example in economy, education, health and medical care.

SPLICAL, dr. Slavko: Informacijska tehnologija: od nove tehnologije do nove družbe
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 10, str. 1179–1193

Valovi 'informacijske družbe' pljuskujejo tudi ob Jugoslavijo, vendar pa razvoj informacijske dejavnosti pri nas ne v teoriji ne v praksi ni deležen take pozornosti kot v svetu in kot si glede na globalne družbene posledice zasluži. V tem članku so zastavljena predvsem tista vprašanja, ki so v veliki meri v svetu, predvsem pa v Jugoslaviji podcenjena zaradi izrazite zaverovanosti v možne in številne dejanske ugodne posledice razvoja informacijske tehnologije. V prvem delu je zastavljeno vprašanje o razmerju med radikalnimi (možnimi in/ali dejanskimi) spremembami družbenih odnosov in veljavnostjo starih ter nastajanjem novih družboslovnih paradigem. V tem okviru je posebej obravnavano tudi vprašanje, ali konec industrijske družbe označuje tudi konec marksizma, ki se je rodil ob revolucionarni transformaciji fevdalne (predindustrijske) v kapitalistično (industrijsko) družbo. Drugi del obravnava in problematizira nekatere postulate, na katerih je zgrajena teza o informacijskem sektorju kot avtonomnem gibal družbenega razvoja. Izčrpnije so razčlenjeni 'tehnološki determinizem informacijskih utopij', problem specifične 'informacijske ekonomije' kot nasledka pojmovanj 'storitvene ekonomije', ki so jih uveljavili postindustrialisti v šestdesetih letih, ter protislovja v razvoju informacijskega sektorja, kjer je kot osrednje vprašanje postavljena alternativa med dualistično ekonomijo z zaostrovanjem razlik med zaposlenimi in nezaposlenimi ter prerazporeditvijo dela, ki naj bi vodila k enakomernejši distribuciji dela (delovne dobe in delovnega časa), (samo)izobraževanja in prostega časa med družbenimi skupinami in sloji. V zadnjem delu članka so obravnavane možnosti dejanskega razvoja 'elektronske demokracije' z vidika spreminjajoče se vloge države v sodobnih družbah.

UDK 316.324:659.2

MLINAR, dr. Zdravko: Na poti v informacijsko družbo:
tehnološke spremembe, individuacija in globalizacija
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 10, str. 1194–1214

V množstvu različnih družbenih sprememb, do katerih prihaja v zvezi z vse širšo uporabo informacijske in telekomunikacijske tehnologije, je mogoče identificirati enotnost nasprotij dveh temeljnih razvojnih procesov: individuacije in globalizacije. Tako prihaja do prestrukturiranja in »destrukturiranja« družbe po štirih razsežnostih, in sicer glede na prostorsko, časovno, hierarhično in sektorsko organizacijo. Informatizacija nas približuje paradigmi transakcijskih sistemov, ki predstavljajo jedro koncepta informacijske družbe. Namesto menjave materialnih dobrin ter logike izključenosti (zero-sum game) se uveljavlja fleksibilnost in vse širša dostopnost v »prostoru tokov«. Identificirani dolgoročni procesi nam dajejo usmeritev za delovanje na konkretnih področjih dejavnosti, npr. v gospodarstvu, izobraževanju in zdravstvu.

VRCAN, dr. Srdjan: Religion and the Spiritual Situation Today
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 10, p. 1215–1232

The author discusses the place and role of religion in the formation of the spiritual situation today, proceeding from the belief that a significant turnabout in the spiritual situation took place in the Seventies. The turnabout was not confined solely to the crisis of Marxism, of the Left, i.e. the Left culture generally, but also affected modern worldly culture, which in a significant measure, historically, came into being through views opposing religion and the traditional religious culture. The author describes this turnabout as a reversal from the earlier dominant trend of the secularization of social and cultural life to the revitalization of religion, citing some of the most important, through experience recognizable, indicators of this reversal. He goes on to describe today's most effective ways of conceiving and practicing the presence of religion in the contemporary world, and discusses the social commitment of believers. In this respect he mentions the following models as the most significant: the model of so-called new religiosity, the model of renewed fundamentalism and integralism, the model of integralism with religionization of the nation, the model of liberal theology and the so-called religion of citizens, and the model of radical theology.

UDC 331.109.32-055.2

JOGAN, dr. Maca: Women and Strikes
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 10, p. 1338–1354

Until recently women participated relatively less in the collective conflicts – strikes although they have been really in an unequal, secondclass position both on the labour force market and in the sphere of invisible (informal) work and inspite of the fact that negative consequences of the solution of social crisis are showing themselves in the increase of the burdens women have to bear, be it, at the macro- and micro- level. The author first elucidates some characteristics of women's participation in strikes, then presents some characteristics of broader social situation in the eighties in Slovenia which can contribute to the understanding of different women's reactions to the tensions (lower articulation of women's knowledge about the asymmetry in social power, lower level of informing, higher attachment to the work, higher confidence in the legitimate order) and finally the results of theresearch of female strikes in the textile branche of industry are presented by the author.

VRCAN, dr. Srdjan: Religija in duhovno stanje našega časa

Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 6–7, str. 1215–1232

Avtor razpravlja o mestu in vlogi religije v oblikovanju duhovnega stanja našega časa; izhaja iz prepričanja, da je prišlo konec sedemdesetih let do pomembnega obrata v tem duhovnem stanju. Obrat se ne nanaša le na krizo marksizma in sploh levice oz. leve kulture, pač pa prizadene tudi moderno posvetno kulturo, ki se je v dobršni meri zgodovinsko oblikovala v nasprotovanju religiji in tradicionalni religijski kulturi. Ta zaokret avtor opisuje kot preusmeritev od poprej dominantnega trenda sekularizacije družbenega in kulturnega življenja k revitalizaciji religije; ob tem navaja nekatere najpomembnejše izkustveno-spoznavne kazalce tega obrata. Opiše danes najvažnejše dejavne načine, kako se koncipira in prakticira navzočnost religije v sodobnem svetu – kot tudi družbeni angažman vernikov. Med najpomembnejšimi takimi obrazy navaja: model t. i. nove religioznosti, model obnovljenega fundamentalizma in integralizma, model integralizma z religizacijo nacije, model liberalne teologije in t. i. ljudskih religij ter model radikalne teologije.

UDK 331.109.32-055.2

JOGAN, dr. Maca: Ženske in stavke

Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Let. XXVI, št. 10, str. 1338–1354

Do nedavnega so ženske sorazmerno manj participirale v kolektivnih konfliktih – stavkah, čeprav so (kot kažejo raziskave doma in v tujini) dejansko v neenakopravnem, drugorazrednem položaju tako na trgu delovne sile kot v sferi »nevidnega« (neformalnega) dela, in čeprav se negativni učinki reševanja družbene krize kažejo v povečevanju njihove obremenjenosti tako na makro kot na mikro družbeni ravni. Avtorica osvetljuje nekatere značilnosti širše družbene situacije v 80-tih letih na Slovenskem, ki bi mogle prispevati k razumevanju drugačnega reagiranja žensk na napetosti (nižja artikuliranost lastnih presoj o asimetriji moči, manjša informiranost, večja vdanost »v usodo«, večja predanost delu, večje zaupanje v legitimno urejenost) in končno prikaže rezultate raziskave stavk (1986) zaposlenih žensk v eni od tekstilnih tovarn.

CONTENTS

ARTICLES, STUDIES

SLAVKO SPLICHAL: Information Technology: from New Technology to New Society	1179
ZRAVKO MLINAR: On the Way to Information Society	1194
SRDJAN VRČAN: Religion and the Spiritual Situation To-day	1215
FRANCE ČERNE: Yugoslav Self- Management Economy in Theory and Practice	1233

THE PUBLIC TRIBUNE

Free (Democratic) Elections and Assembly System for the 1990-ies	1244
MILAN BALAZIĆ: The Idea of Representation and Direct Elections	1244
VLADO BARABAŠ: On Errors and Dilemmas of the Candidacy Procedure	1249
MARJAN BREZOVŠEK: From System to Trust	1252
FRANC GRAD: Some Dilemmas and Dead-locks of the New Voting System	1255
TOMO GRGIĆ: On Some Questions Concerning the Voting System	1259
ANDREJ MAGAJNA: Are We Faced with Radical Change of the Voting System?	1263
BOŠTJAN MARKIČ: How to Win in Elections?	1265
DIMITAR MIRČEV: Elections in a Democracy with a "Mistake"	1268
TONE PERŠAK: Elections and the Question of the Voting System	1270
SLAVKO PEZDIR: Should the Offered Candidacy be Accepted?	1273
CIRIL RIBIČIĆ: On Models for the 1990 Election	1276
DIMITRIJ RUPEL: On Elections	1278
DRAGO ZAJC: The Role of Elections for the "De-alienation" of the Socialist Political Sphere	1282

POLITICAL PLURALISM

ADOLF BIBIČ: Several Faces of (Political) Pluralism (2)	1285
STANISLAW EHRLICH: Rationality of Pluralism	1291
STEVEN COHEN: Perestroika and the Problem of Party Pluralism	1301

VIEWS COMMENTS

FRANJO ŠTIBLAR: Introduction of Stock Corporations	1305
MILENKO ŠKRINJAR: Organizers of Total National Defense and Social Self-Protection Between Earth and Sky	1311
RENATA MEJAK: Once Again on the Hungarian Spring	1314
THE INTERVIEW	
NINO SPINELLI: Between Daring and Considerate Tourism	1317
ESSAY	
MATUJA GOLOB: Forward You, Children of Glory – but Use Your Head and Brains . . .	1324
FROM SOCIAL SCIENCE RESEARCH	
MACA JOGAN: Women and Strikes	1338
EAST-EUROPOEAN REFORMS: CHALLENGES AND DILEMMAS	
Life with Truth: Faced with New Solutions; Post-Communism; A Different Society; New Synthese (Jovan Teokarović)	1355
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS	
ALEKSANDRA KANJUO: Shifts in Delimitation Between State and Society	1364
REVIEWS, NOTES	
FRANCOIS FURET: To Contemplate French Revolution; MICHEL VOVELLE: A Short History of the French Revolution (Neda Brglez)	1367
Philosophical Review (Pavle Zgaga)	1369
VINCENT OSTROM: Political Theory of a Multinational Republic (Marjan Brezovšek)	1371
FROM DOMESTIC REVIEWS	1374
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	1377
AUTHORS' SYNOPSES	1380

MARKSISTIČNI CENTER CK ZKS
BEETHOVNOVA 2
61000 LJUBLJANA
tel.: 061/215911

METI

Temeljna izdaja del Marxa in Engelsa v slovenščini

PREDNAROČNIŠKA AKCIJA

V času prednaročniške akcije smo vam pripravili posebne popuste pri nakupu posameznih knjig in kompletov – prihranili boste od **15% do 30%** glede na ceno knjige v prosti prodaji.

Podrobne informacije dobite na MC CKZKS.

LETNIK 1989

V PRODAJI ŽE OKTOBRA 1989

METI I/9

KARL MARX: H KRITIKI POLITIČNE EKONOMIJE 1858–1861

Prevedli: Igor Kramberger, Tomaž Mastnak, Rado Riha. Uvodna študija: Božidar Debenjak in Pavle Zgaga. Uredil Tomaž Mastnak.

V besedilu *H kritiki politične ekonomije 1858–1861* je Marx prvič sistematično predstavil javnosti rezultate več kot desetletnega kritičnega študija ekonomske literature. Marx sam se ni zatekal v lažno skromnost, ko je zapisal, da **to delo prinaša v politično ekonomijo nekaj novega in prelomnega**. Poleg tega spisa so v tem zvezku objavljeni še krajši Marxovi rokopisi, pomembni za razumevanje njegovega študijskega dela, in Engelsova recenzija *H kritiki politične ekonomije*. **To je prva knjižna izdaja teh prevodov v slovenščini.**

PREDNAROČNIŠKA CENA 200.000

METI I/10.1

KARL MARX: KRITIKA POLITIČNE EKONOMIJE 1861–1863, I. del

Prevedli: Jelica Šumič-Riha, Rado Riha, Peter Wieser. Uredila: Rado Riha in Pavle Zgaga.

Gradivo, ki ga Kautsky ni uporabil, je ostalo praktično neznano in je bilo v nemškem izvirniku objavljeno takorekoč šele pred nedavnim, leta 1976. Ta del, za katerega torej lahko rečemo, da predstavlja še **zadnjega »neznane Marxa«**, bo naša izdaja zajela v svojem prvem delu.

PREDNAROČNIŠKA CENA 180.000

V PRIPRAVI

Karl Marx: SPISI O ANTIČNI FILOZOFIJI

Delo sestavljajo Marxova doktorska disertacija *Razlika med demokritsko in epikurejsko filozofijo narave* in drugi Marxovi mladostni spisi.

Znanstvena in strokovna priprava
**Filozofski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra
Slovenske akademije znanosti in umetnosti**

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

IVAN ŠIBER: Socialna struktura in struktura zavesti

ANTON BEBLER: Profesionalna vojska in pluralizem
v evropskih socialističnih državah

NADA SFILIGOJ: Analiza poglobitnih vzrokov in možnih
izhodov iz ekonomske krize

MARKO KERŠEVAN: Država in religija: marksizmi in reli-
gije v jugoslovanskih šolah

BOŽO REPE: Utrinki iz bližnjega leta 1962 (1)

MIHA BREJC: Informacijska tehnologija, organizacijske
znanosti in javna (državna) uprava

NICHOLAS J. BELTSOS: Tehnologija na delovnem
mestu: znanost spreminja način dela in življenja

HENRY TEUNE: Novi lokalizem: implikacije politike
okolja

LESTER W. MILBRATH: Porajajoče se svetovno ekološko
gibanje

JOVAN TEOKAREVIĆ: Madžarska med demokraturo in
demokracijo

ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC: Razdružitve podjetij
v teoriji in praksi – v svetu in pri nas

CZESLAW MOJSIEWICZ: Civilna družba in država